

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

Шабельніков Віктор Ілліч

УДК 3.07:930(477)

**РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
УСТРОЮ УКРАЇНИ (1917 – червень 1941 рр.)**

Спеціальність – 07.00.01 – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор

О.М. Бут

Донецьк 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1. Стан наукової розробки проблеми	18
1.2. Джерельна база.....	57
1.3. Методологічні засади дослідження.....	70
РОЗДІЛ 2. УЗАКОНЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ І ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ У 1917–1921 рр.	85
2.1. Організація адміністративного управління та влаштування державної території України у 1917–1918 рр.....	87
2.2. Відрегулювання внутрішнього державного устрою і кордонів України з сусідніми республіками у 1919-1921 рр.	116
РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УРСР ТА ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ЕТНІЧНИХ ПРИКОРДОННИХ ЗЕМЕЛЬ (1922 – червень 1941 рр.)	149
3.1. Утворення нової системи територіального управління у 1922-1925 рр., її нормативно-правове забезпечення	152
3.2. Перерозподіл спірних територій між УСРР, РСФРР і БСРР у 1924–1925 рр. та його наслідки	181
3.3. Утвердження тоталітарного режиму влади і перехід на нову систему управління (кінець 1920-х – початок 1932 рр.)	203
3.4. Удосконалення системи адміністративного управління народним господарством й культурним будівництвом (1932–1939 рр.).....	224
3.5. Впровадження радянського адміністративно-територіального устрою на новоприєднаних західних землях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.)	246

РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА	264
4.1. Нормативно-правове забезпечення та запровадження державної етнонаціональної політики	267
4.2. Формування й організація діяльності системи національного районування у 1920-х рр.....	293
4.3. Реорганізація управління територіями національних меншин....	340
ВИСНОВКИ	372
ПОСИЛАННЯ	378
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	435

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
- АТУ – Адміністративно-територіальний устрій
- АТП – Адміністративно-територіальний поділ
- БСРР – Білоруська Соціалістична Радянська Республіка
- Виконком – Виконавчий комітет
- ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
- ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
- ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
- ВРНГ – Вища рада народного господарства
- Губвиконком – Губернський виконавчий комітет
- ДАДО – Державний архів Донецької області
- ДАЛО – державний архів Луганської області
- ДАХО – Державний архів Харківської області
- ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
- ЗЗ України – Збірники законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України
- ЗУ України – Збірники узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- МАСРР – Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
- МРСР – Молдавська Радянська Соціалістична Республіка
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКО – Народний комісаріат освіти
- Політбюро – Політичне бюро
- РНК – Рада Народних Комісарів

Ревком – Революційний комітет

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РСІ – Робітнича селянська інспекція

РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УНР – Українська Народна Республіка

УПСР – Українська партія соціалістів революціонерів

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦАТК – Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія

ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет

ЦКНМ – Центральний Комітет Національних меншин

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадянських об'єднань України

ВСТУП

Завдання розбудови незалежної правової соціально-орієнтованої демократичної України, розвиток економіки республіки та її інфраструктури в умовах ринкових відносин, інтеграція у світове співтовариство вимагають дослідження проблем удосконалення сучасного адміністративно-територіального устрою (далі АТУ) держави, тобто її внутрішнього поділу на територіальні одиниці, згідно з якими формується структура і здійснюється поліпшення адміністративного апарату управління, запроваджується більш чітка ієрархія виконавчої влади, раціональне співвідношення між центром і органами місцевого самоврядування тощо.

Повільність темпів ринкових перетворень та незадовільний стан розв'язання проблем соціально-економічного розвитку потребують нової моделі територіального поділу і управління в республіці, заснованої на раціональному співвідношенні децентралізації і централізації влади, балансі інтересів держави, – регіонів та територіальних громад. Тому проблеми реформування державного поділу і управління нині набули особливої гостроти. Адже саме в сфері управління виконуються закони та інші нормативні акти держави, здійснюється управління важливими соціально-економічними та політичними процесами.

Нинішній АТУ України складався під впливом багатьох історичних чинників. Серед них найперше слід згадати про перебування впродовж багатьох століть різних частин території сучасної України в складі іноземних держав: Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Румунії і Чехословаччини. Саме ця обставина в значній мірі й зумовила територіальний поділ України, суттєві соціально-економічні та політичні відмінності різних регіонів республіки.

Поняття «територія України» було впродовж багатьох століть умовним. Україна ні в якій формі не була присутня у територіальному поділі обох імперій – Російської і Австро-Угорської. Відомий історик О. Толочко справедливо звертає увагу на те, що статус України в «мисленій географії» Росії упродовж XIX ст. лишався двозначним. Простір, що пізніше буде названо Україною, «належало

«виобразити» з різнорідних елементів: «козацької» Малоросії, «запорізької» й «татарської» Новоросії, «польських» Волині та Поділля, «австрійської» Галичини. На зламі XVIII-XIX ст. мало кому спало б на думку, що усі ці різнорідні регіони мають спільну історію і заселені одним народом» [1, с.275-276].

Хоч як би ставитися до досвіду територіальної організації в СРСР, не можна бачити того факту, що поняття «Україна» лише в Радянському Союзі набуло конкретних контурів і навіть дістало можливість впливати на розширення українського «простору». Але каркас, що скріплював простір СРСР і обумовлював його членування, виявився слабким – не в останню чергу завдяки закладеному в ньому механізмові членування. «Саме єдине і тотальне облаштування простору, – на погляд дослідника В.Каганського, – створило такі регіони, структурна схожість яких із державою і дала змогу відносно швидко саморозчленуватися самій державі» [2, с.79].

Сучасні українські енциклопедичні видання містять терміни: «адміністративно-територіальний устрій», «адміністративно-територіальний поділ» та «адміністративно-територіальна одиниця».

Як зазначається в Енциклопедії сучасної України, «адміністративно-територіальний устрій – це поділ території держави на систему одиниць, у відповідності з яким утворюються місцеві органи державної влади і управління», а що стосується адміністративно-територіального поділу, то Енциклопедія визначає його як «внутрішній поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціональної організації державного та громадського управління регіонами, народним господарством, загальнополітичним і культурним життям» [3, с.193].

Означене вживання двох понять – АТУ та АТП – призвело до того, що в юридичній літературі ведуться дискусії стосовно правомірності вживання цих термінів. В працях істориків, географів також в одному випадку акцентується увага на розділенні території (АТП) тобто на її поділі, а в іншому йдеться про організацію державних органів, про устрій. Ці поняття з правової точки зору, можливо, помітно різняться між собою, однак з історичної точки зору – це, як здається, не має принципового значення. Тому в роботі вживаються ці два поняття

з деякими змістовими відтінками.

Водночас в Конституції України вживається термін «територіальний устрій України» і визначено його основні засади, зокрема: «єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [4, с.34-35].

Відомий російський вчений І. Лексін, який здійснив глибоке дослідження територіального устрою держави із застосуванням методології системного аналізу, пропонує розглядати під територіальним устроєм держави офіційно встановлену систему територіальних і функціональних елементів та ієрархічних зв'язків, функцією якої є формування просторової структури публічної влади в державі [5, с.63].

Таким чином, систему територіального устрою держави слід розглядати як «каркасну» частину системи організації держави і суспільства взагалі та системи державного управління, зокрема. Таке розуміння проблеми дозволяє виявити об'єктивні закономірності та особливості формування і функціонування системи територіального устрою держави, що важливо для правильного вибору методик його реформування. Водночас таке розуміння територіального устрою передбачає, що його слід розглядати в тісному взаємозв'язку з системою організації влади. Тому адміністративно-територіальна реформа має передбачити зміну обох цих складових: і системи територіального устрою, і системи територіальної організації влади в державі.

Вважаю, що основу визначення поняття внутрішнього устрою території держави повинен становити принцип доцільності перерозподілу, який має бути базуватися на економічних, історичних та географічних факторах з врахуванням етнічного складу населення, а вже згідно з поділом території слід будувати апарат управління.

В такій багатонаціональній державі, як Україна, особливе значення при визначенні АТУ має фактор національного складу населення. Бурхливі процеси, які мали місце на пострадянському просторі, показали, що в їх основі нерідко був саме факт неврахованості інтересів національних меншин при

територіальних перетвореннях за роки радянської влади.

У даній роботі проблема формування адміністративно-територіального устрою, управління регіонами України подається в її історичному розвитку, що дає змогу простежити в комплексі політичні, економічні і національні процеси, виявити географічні і геополітичні впливи на розвиток суспільства.

Існуючий поділ України на адміністративно-територіальні одиниці не завжди відповідав потребам економічних перетворень, а також управлінню регіонами. У цьому зв'язку важливо розглянути історичні аспекти перебудови АТУ, коли сформувалася сталінська модель територіального поділу України, яка в основному збереглася до сьогодні.

У Радянській державі не було чіткої програми обґрунтування АТП, тому протягом багатьох десятиліть поділ країни безпідставно змінювався по волі КПРС і КПУ і був направлений, насамперед, на вдосконалення структури і зміцнення державного апарату і всієї адміністративно-територіальної системи.

В кінці 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. стало цілком очевидним, що успадкований від УРСР АТУ виявився невідповідним для держави, в якій здійснюються суспільно-політичні та соціально-економічні реформи. Усе це зумовило актуальність означеної проблеми, надало імпульсу дискусіям про можливість трансформування та доцільність збереження наявного адміністративно-територіального поділу. Сформувалося кілька підходів щодо вирішення визначеної проблеми. Прихильники одного з них відстоюють думку про нагальну необхідність проведення реформи АТУ України. Запропоновано ряд варіантів поділу, в яких фігурують поняття «край», «земля», «округа», «федеративна область», «регіон» тощо. Інша частина пропозицій стосується збереження колишньої системи адміністративно-територіальних одиниць.

Останні роки ця проблема набула державного значення. На парламентському та урядовому рівнях створювалися спеціальні структури, що намагалися зайнятися підготовкою адміністративно-територіальної реформи. Але насправді реформи лише декларувалися, а тому їх не вдалося втілити в життя. Цьому перешкоджала політична

ситуація, коли боротьба за владу виходила на перше місце.

Виходячи з цього, автор присвячує свою роботу одній з найгостріших і найскладніших проблем державного будівництва – змінам АТУ України у період становлення та утвердження радянської тоталітарної системи в 1917-1941 рр. Ставиться завдання дослідити шляхи комплексного аналізу документальних матеріалів, хід і результати найважливіших змін в АТУ на українських землях, де в січні 1919 року Україні було присвоєно назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)», а потім розглянути ці питання на західноукраїнських землях, які возз'єднались в межах УРСР у 1939-1940 роках.

При розгляді АТУ України досить важливим і актуальним є з'ясування його ролі і місця у системі державного будівництва. Одні автори відносять цей інститут до державного устрою, інші – до системи самоврядування, і саме з цих положень формують уявлення про адміністративно-територіальний устрій держави. Дискусії здебільшого захлиналися на рівні конференцій «круглих столів», монографій з окремих питань даної проблематики.

Вивчення досвіду минулого засвідчує, що кожному історичному періоду притаманні специфічні державно-правові й організаційні механізми практичного розв'язання вказаних проблем. Творення нових та реформування існуючих адміністративно-територіальних структур розглядається як ефективний інструмент досягнення позитивних результатів у державотворчих процесах. Тому дослідження проблеми адміністративно-територіальних змін має на сьогодні як наукове, так і практичне значення.

Дослідження АТУ свідчать, що в Україні, яка під назвою УСРР (з 1937 р. – УРСР) входила з 1922 року до складу СРСР, протягом 1917-1941 рр. кілька разів мали місце значні адміністративно-територіальні зміни і реформи.

Приймаючи до уваги думку попередніх дослідників АТУ, доцільно запропонувати наступну періодизацію еволюції адміністративно-територіального устрою України протягом названого періоду дослідження: I-й етап – 1917-1921 рр. – спроби адміністративних перетворень, стихійність змін територіального поділу; II-й етап –

1922–1925-х рр. – кардинальні зміни адміністративно-територіального поділу і становлення та утвердження радянського АТУ; III-й етап – 1930 – початок 1932 рр. – будівництво районної ланки АТП; IV-й етап – 1932 – червень 1941 рр. – відхід від принципів поділу, розукрупнення територіальних одиниць, створення обласної структури АТП, адміністративно-територіальні перетворення на західноукраїнських землях.

У зв'язку з тим, що означена проблема набула державного значення, вона потребує вивчення як позитивного, так і негативного досвіду діяльності органів влади по підвищенню ефективності АТУ, що був нагромаджений в Україні з 1917 по червень 1941 року.

Актуальність теми дослідження. Важливою ознакою розвитку демократії в сучасній Українській державі є її адміністративно-територіальний устрій (АТУ). Завдяки йому, як інструменту національно-державного управління, через систему державних органів влади та місцевого самоврядування здійснюється розв'язання соціально-економічних, суспільно-політичних, культурних проблем. Значна частина діючих сьогодні основних засад АТУ склалася в минулому столітті.

Відомо, що у 1920–1930-х рр. на українських землях накопичено великий як позитивного, так і негативного характеру досвід адміністративного устрою і управління існуючими формами державності. Крізь призму формування сучасної політичної системи України надзвичайно актуальним є звернення до зазначеного досвіду. Як тоді, так і тепер існує розгорнута система поділу території і управління її складовими.

Включення України до загальносвітових процесів глобалізації та регіоналізації, її реальні кроки до інтеграції в Європейське Співтовариство гостро ставлять питання відносно системи управління регіонами, розбудови місцевого самоврядування, відповідності АТУ тенденціям регіоналізації соціально-економічних процесів. Ця позитивна векторність вимагає реалізації курсу України на запровадження Європейських стандартів в усіх сферах суспільного життя.

Конституція України визначила засади адміністративно-територіального устрою, проте на порядок денний виходять питання його подальшого

вдосконалення. В першу чергу це стосується перетворень публічної влади. У стосунках між владними інституціями та соціумом, просторова організація суспільства виконує роль дієвого посередника, покликаного сприяти успішному здійсненню соціально-економічних, культурних та інших функцій держави.

Успадковані від УРСР основні засади радянської системи територіальної організації виявилися невідповідними реаліям сучасної України. На парламентському та урядовому рівнях були спроби зайнятися підготовкою адміністративно-територіальної реформи, які були невдалими. З підписанням у грудні 2010 р. Президентом України В.Ф. Януковичем указу «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» започатковано проведення адміністративної реформи.

Зрозуміло, що значна частина проблем, які виникають в процесі адміністративної реформи, пов'язана з недостатньою вивченістю попередніх етапів державного будівництва. Переосмислення проблем АТУ неможливе без використання позитивного досвіду 20-30-х рр. ХХ ст. Йдеться про низку конституційних документів і нормативно-правових актів з питань запровадження власної системи АТУ. Вони дають змогу простежити ефективність функціонування центральних та місцевих органів влади по управлінню народним господарством й культурним будівництвом.

Найбільше потребують фахового аналізу адміністративно-територіальні перетворення на українських землях в радянські часи. Однак вони залишалися поза увагою істориків, які свідомо уникали дискусійних проблем і пропозицій щодо визначеної проблеми. Саме тому тема АТУ стала «білою плямою» в історіографії. Як бачимо, дослідження проблеми адміністративно-територіальних змін набули сьогодні як наукового, так і практичного значення. Комплексне дослідження цієї науково-історичної проблеми має дати підстави з'ясувати роль і місце державних і регіональних органів влади та місцевого самоврядування в системі АТУ, сприяти вимогам сучасного адміністративно-територіального устрою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами.

Дисертація виконана в межах науково-дослідницької роботи кафедри історії слов'ян Донецького національного університету за темою «Проблеми

нової та новітньої історії України: сучасний погляд» (державний реєстраційний номер 0107U004470).

Об'єктом дослідження є форми державотворення на українських землях з 1917 по червень 1941 рр., які впливали на розробку стратегії та здійснення адміністративно-територіальних перетворень.

Предметом дослідження визначено діяльність державних і місцевих органів влади та самоврядування у справі реформування адміністративно-територіального устрою України, та її соціально-економічні, культурні, суспільно-політичні наслідки.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з початку 1917 по червень 1941 рр. включно. Нижня хронологічна межа зумовлена логікою розвитку об'єкту, згідно з якою перемога Лютневої революції в Росії у 1917 р. започаткувала новий етап в історії України. Одним із ключових моментів при цьому було створення нової системи адміністративно-територіального поділу і управління українських земель. Визначення верхньої хронологічної межі зумовили обставини 1940 – першої половини 1941 рр., на які припадає завершення найважливіших територіальних змін і реорганізацій, котрі сформували АТП України на наступні десятиліття.

Територіальні межі дисертації визначаються територією українських форм державності в кордонах з 1917 по червень 1941 рр. Адміністративно-територіальні одиниці визначені як частини єдиної території України, її просторовою основою для організації та діяльності місцевих органів влади й самоврядування у відповідності з чинним на той час АТУ.

Мета та завдання наукового дослідження – на основі архівних джерел, періодики, документів і наукових праць комплексно проаналізувати цілісний спектр політики і діяльність урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Радянської України у 1917-1941 рр. стосовно територіальних змін і реформування АТУ.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких головних науково-дослідницьких завдань:

- встановити рівень історіографічного осмислення, джерельного та методологічного забезпечення теми;
- з'ясувати державну політику стосовно реформування АТУ, забезпечення її на законодавчому рівні;
- поглиблено проаналізувати внутрішній адміністративно-територіальний поділ і кордони різних форм державності для виявлення їх здобутків, прорахунків і наслідків в умовах Української національно-демократичної революції;
- переосмислити фактори, які визначають становлення та еволюцію АТП;
- охарактеризувати структуру територіальних одиниць, встановити динаміку чисельності їх населення за всіх форм державності;
- проаналізувати оцінку попередників стосовно результативності змін адміністративно-територіального поділу Радянської України в складі СРСР;
- встановити вплив адміністративно-територіальних перетворень на розвиток народного господарства й культурне будівництво Радянської України;
- вивчити причини та наслідки трансформації внутрішніх адміністративно-територіальних кордонів, перерозподілу земель між Україною і сусідніми радянськими республіками;
- розглянути аргументованість нормативно-правового забезпечення для оцінки запровадження національного районування і місцевого самоврядування;
- виявити особливості впровадження адміністративно-територіального поділу, ефективність та наслідки управління на новоприєднаних західних землях в складі УРСР.

Наукова новизна реферованої дисертації полягає в тому, що автором вперше у вітчизняній історіографії на основі нових підходів та значного кола джерел, поглибленого прочитання раніше опублікованих документів, раритетної і сучасної літератури зроблена спроба комплексного дослідження однієї з маловивчених проблем новітньої української історії. При цьому новизною відзначаються такі конкретні результати:

- виявлені рівень історіографічного осмислення, джерельного забезпечення та методологічні засади дослідження;

– доведено, що державотворення й формування адміністративно-територіального устрою революційної доби 1917–1920-х рр. характеризувалися тяжінням до автономії та самостійності України, пошуку найоптимальніших моделей територіальної організації;

– досліджено формування нормативно-правової бази адміністративно-територіальних перетворень, визначено механізми державного контролю над їх використанням у досягненні певної політичної мети;

– встановлено, що при реформуванні АТП за часів радянської влади зверхність надавалась ідеологічним підходам з метою зміцнення тоталітарних методів управління соціально-економічними процесами і культурою;

– узагальнено як позитивний, так і негативний досвід, який був пов'язаний з посиленням контролю партійного апарату над адміністративно-територіальними утвореннями з кінця 1920 – початку 1930-х рр.;

– заявлена авторська позиція щодо толерантного ставлення до історичних традицій топонімики та недоцільність частих перейменувань суб'єктів АТП з ідеологічних міркувань з метою впровадження нових радянських символів у масову свідомість населення;

– виявлені недоліки і прорахунки реформування АТУ в межах радянської системи територіального управління і місцевого самоврядування у 1922–1925 рр. та 1930 році;

– доведено, що реформа адміністративно-територіального управління 1932 р., у порівнянні з попередніми, найбільш позитивно вплинула на розвиток народного господарства республіки;

– з'ясована специфіка адміністративно-територіального устрою і політика радянської на західноукраїнських землях після їх приєднання до УРСР у 1939-1940 рр.;

– подальшої розробки дістали проблеми суперечливого характеру національно-політичних процесів, вирішення питань українізації, причин та наслідків згортання національних автономій, що підтверджено авторськими таблицями динаміки росту і поступової ліквідації національно-територіальних

одиниць та порівняльного складу населення етнічних меншин за 1925-1939 рр.;

– розширена фактологічна база проявів тоталітарного ставлення влади щодо діяльності кадрів національно-територіальних утворень наприкінці 1920-х – першої половини 1930-х рр. та порушення принципів комплектування їх виконавчих структур і органів місцевого самоврядування в другій половині 1930-х рр.;

– проаналізовані основні форми і методи боротьби владних структур проти національних меншин у 1930-х рр., нові факти і документи, пов'язані з репресивними заходами стосовно осіб некорінної національності;

– обґрунтовано положення про те, що посилення проявів тоталітаризму в адміністративно-територіальному устрою з другої половини 1930-х рр. загальмувало соціальні і національно-культурні процеси в УРСР.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Методологічні положення дослідження та обґрунтування методичних засад адміністративно-територіального устрою України дають змогу сформулювати концептуальні основи одного з найважливіших напрямів розбудови держави – внутрішнього територіального поділу й адміністративного управління, що має виняткове значення для поглиблення знань з історії України.

Прикладні аспекти дослідження можуть бути використані органами державної влади у здійсненні адміністративно-територіальної реформи на сучасному етапі розвитку нашої держави з метою підвищення ефективності управління в центрі і в регіонах країни.

Вміщені у дослідженні матеріали, теоретичні інтерпретації, узагальнення і висновки цілком придатні для підготовки навчальних посібників, методичних розробок, спецкурсів з історії України, історії держави і права України, державного управління, енциклопедичних видань та фундаментальних наукових праць.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати, узагальнення і висновки дисертації отримано автором самостійно. Аналіз подій досліджуваного періоду дав підстави викласти авторське бачення вирішення наукової проблеми і під критичним кутом зору переосмислити історію реформування АТУ, національно-територіальної

автономії та самоврядування національних меншин України на різних етапах суспільно-політичного розвитку з 1917 по червень 1941 рр. Охарактеризовані державно-правові та організаційні механізми практичного розв'язання зазначених проблем, сформульовані авторські висновки і рекомендації стосовно адміністративно-територіальної реформи у сучасній Україні.

Апробація результатів дослідження. Положення, висновки і практичні рекомендації обговорювались на засіданнях та науково-теоретичних семінарах кафедри історії слов'ян Донецького національного університету. Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти знайшли відображення у виступах і опублікованих тезах на щорічних наукових конференціях, зокрема, професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2003–2011 рр., VIII-х наукових читань, присвячених пам'яті відомого вченого, професора Дніпропетровського національного університету Д.П.Пойди (Дніпропетровськ, 2010 р.), міжнародній науковій конференції «Україна у Великій Вітчизняній війні: осмислення минулого, погляд у майбутнє» (Донецьк, 2011 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено у двох монографіях (загальним обсягом 26 д.а.), 21-й статті у фахових виданнях (загальним обсягом 13 д.а.) та публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, інших виданнях. Окремі концептуальні положення роботи висвітлені в 2-х навчальних посібниках з історії України, один з яких має гриф Міністерства освіти і науки України.

Структура дисертації зумовлена її метою, змістом, завданням та характером дослідження, яке складається зі вступу, чотирьох розділів, 13 підрозділів, загальних висновків, посилань, списку використаних джерел і літератури (567 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 481 сторінки, з них 377 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Питання змін в адміністративно-територіальному устрої України з 1917 по 1940 рік в історичній науці ґрунтовно і комплексно ще ніким не розглядалося. Воно не стало предметом спеціальних досліджень. Окремі відомості, що проливають світло на цю проблему можна знайти в працях, які торкаються АТП Росії та півдня України. Однак вони далеко не повні і переважно стосуються окремих періодів. Такі життєво важливі для розвитку держави і суспільства питання, як територіальний устрій, адміністративне районування, утворення національних адміністративно-територіальних одиниць, організація територіального самоврядування та багато інших вирішувались на Україні протягом десятиріч переважно з суто суб'єктивістських позицій, під впливом цілого ряду політичних та ідеологічних факторів, які повністю виключали науковий, об'єктивний підхід.

На жаль, у вивченні питань державного будівництва, особливо АТУ радянського періоду, до кінця 1980-х років, існувала практика, коли цей досвід або замовчувався, або піддавався нищівній критиці. Науковими такі підходи, безумовно, назвати аж ніяк не можна. Важливо знайти в цьому корисне для нинішнього етапу розвитку суспільства, що відповідає природі українського народу, і використати в сучасному державотворенні.

Хотів би зауважити також, що не ставлю собі за мету розкрити всі аспекти проведення адміністративно-територіальних перетворень і реформ у названій період, оскільки це практично неможливо. Тому зупинюсь на деяких, які, на мою думку, сьогодні найактуальніші. В зв'язку з цим серйозного фахового аналізу потребує історія змін і реформування АТУ на українських землях, стану

наукової розробки цієї проблеми з використанням для цього не тільки дослідження своїх попередників, але й широкого кола історичних джерел, в першу чергу законодавчих актів, постанов уряду і партійних органів.

У даному дослідженні аналізується науковий доробок з проблем АТУ істориків, географів, етнографів, правознавців, починаючи з 1917-го року. Доводиться констатувати, що увага науковців фокусується лише на виявленні тих якісних властивостей територіального устрою, влади і управління, які дають змогу підвищити ефективність державної політики.

В сфері дослідження АТУ України у 1917-1941 рр. існують вагомні наукові розробки. Тому, вивчаючи дану проблему, дослідник опрацював як радянську, так і українську літературу з 1991 року, праці зарубіжних авторів, в яких висвітлювався суспільно-політичний розвиток України в означений період.

При з'ясуванні сучасного стану розробленості соціально-гуманітарними науками історії АТУ, національно-державного будівництва і його складової частини – національного районування, у якості основного був застосований проблемно-хронологічний метод. Використання цього методу дозволило виділити наступні етапи в розвитку вітчизняної історіографії даної наукової проблеми.

Перший – 1920-1930-ті рр., коли з'явилися перші публікації, спостерігається відносна актуалізація проблеми адміністративно-територіальних і національно-державних перетворень в періодиці та окремих фундаментальних наукових дослідженнях істориків, географів, правознавців.

Другий – 1940 – перша половина 1950-х рр. коли попередній процес дослідження державного будівництва у 1920-1930-х рр. різко уповільнився, а питання АТУ, як об'єкту історичної науки, майже зникли з поля зору науковців, що стало результатом руйнівних наслідків тоталітаризму, Другої світової війни та посилення ідеологічного диктату у духовній сфері після війни.

Третій – з середини 1950-х – 1980-ті рр., коли в умовах лібералізації суспільного життя зростає інтерес історичної науки та ідей державного

будівництва і національного відродження, які були розвинуті науковцями протягом «перебудови» другої половини 80-х рр.

Четвертий – 1990-ті роки – початок ХХІ ст., коли Україна встала на шлях незалежності, що було передумовою адекватних зрушень, зокрема, в питаннях державного будівництва, перегляду, переосмислення та переоцінки донедавна панівних поглядів на територіальний устрій та національні цінності.

Кожен з цих періодів має свою специфіку щодо методологічних підходів, більшої або меншої уваги до певних аспектів історії АТУ, інтерпретації та оцінки наведених фактів.

Аналіз наукової літератури першого етапу радянської історіографії даної теми показує, що вітчизняна історична наука розвивалася в рамках теорії марксизму-ленінізму, за якою визнавалося, що АТУ обумовлений принципами партійної доцільності, завданнями і функціями пролетарської держави. Тому висвітлення науковцями того часу адміністративно-територіальних змін і реформ залишається не лише недостатньо висвітленою, але й досить дискусійною. Зокрема, не дістало належного висвітлення питання державного управління розвитком окремих регіонів, роботи з національними меншинами радянських і державних органів України у 1920-х – на початку 1930-х років.

Цей період української історіографії неможливо розглядати без врахування наукової спадщини М.С.Грушевського доби Української революції 1917-1920 рр. Він першим розробив ідеї державного будівництва та національного відродження в нових умовах історії України. Основні їх положення були викладені вченим і політиком у низці праць, насамперед, у брошурах «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Якої ми хочемо автономії й федерації», «На порозі нової України. Гадки і мрії [1]. В них були подані пропозиції автора щодо реформування державно-політичної системи Росії та окреслено місце України у складі федеративної Російської республіки.

Вивчення процесу становлення системи державного устрою і

адміністративно-територіального поділу України розпочалася вже на початку 1920-х років. Вагомий внесок у наукову розробку цих питань зробили відомі українські історики і географи В. Липинський, С. Рудницький, Д. Багалій, С. Томашівський, А. Буценко, І. Муругов, В. Кубійович [2]. Вони заклали не тільки методологічні принципи даної проблеми, але й всебічно проаналізували питання розвитку адміністративної та етнічної території, її внутрішнього поділу, руйнівні впливи політики сусідніх держав, керівництва СРСР і УСРР на формування АТУ і місцевого самоврядування в Україні в один із найскладніших періодів радянської історії, коли український народ опинився перед загрозою втрати національної самобутності, коли нав'язані Україні необґрунтовані моделі адміністративно-територіального поділу, що розділяли різні частини її етнічної території, завдали значної шкоди консолідації українського народу. Водночас праці відомих вчених є і ґрунтовними джерелами розуміння адміністративної та етнографічної ситуації того часу.

Слід відзначити, що на початку 1920-х років багато хто з них були одноставними щодо федеративного устрою української держави, хоч і визнавали наявність регіоналізму в Україні. Одні (В.Липинський) обмежувались можливістю впровадити місцеве самоврядування і надати національним меншинам національно-культурну автономію, застерігаючи, що регіоналізм може стати на заваді будівництву єдиної української держави, інші (С.Томашівський), з огляду на різницю у національній ментальності та політичній складовій характеру західноукраїнців і наддніпрянців, засуджували гасло соборності як таке, що не має історичних традицій в українському суспільстві, і пропонували розвивати самоврядування громад, округів і територій [3, с.185, 191-192, 201].

Особливий інтерес мають наукові праці творця української політичної географії С.Рудницького, його погляди на проблеми української державності і її територіального устрою. Через всі його праці проходить ідея пріоритетності етнонаціонального принципу під час формування держав нової Європи, у тому числі й України. Автор логічно підсумовує, що утворення української держави в

етнографічних границях буде мати велике значення в геополітичному відношенні. В роботі «Огляд національної території України» (1923 р.) він узагальнив попередні статистичні та картографічні дослідження як українських, так і зарубіжних авторів, детально розкриваючи межі і розміри української етнічної території. С.Рудницький переконливо довів, що в адміністративно-територіальному поділі неможливо дійти до одиниць цілком рівних щодо кількості населення. За основу, вважав він, треба брати не кількість населення, природні умови, центри економічного тяжіння, історичні традиції, добрий транспортний зв'язок. Для України, на його думку, не варто було б брати до уваги надто великі адміністративні одиниці типу колишніх губерній – безумовний анахронізм. Оптимальними вважав вчений невеликі територіальні одиниці – округа, створені на основі врахування природних, географічних і етнічних критеріїв [4]. Хоча подекуди вчений через недостатність об'єктивних даних не зовсім обґрунтовано приєднав до українських етнічних територій і етнічно змішані регіони.

Дослідження історичного минулого Слобідської і Лівобережної України, адміністративного устрою на цих територіях знайшло в творчості видатного українського історика, академіка АН УРСР, відомого громадського діяча Д. Багалія. Його заслугою було те, що він чи не перший серед дослідників в прогресивній російській та українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. визначив головну особливість політико-адміністративного ладу Слобідської України, взаємини місцевих і центральних органів влади, системи самоврядування та представництва.

В комплексі проблем історичної географії Слобідської України особливе місце Д. Багалій приділяв питанню про державно-територіальну належність її земель в минулому. На його думку, особливої актуальності це питання набуло у 1917 році, коли одночасно з розпадом колишньої Російської імперії йшов процес політичного самовизначення народів, які її населяли, коли мали вирішуватися і проблеми територіального розмежування, що було нелегкою справою в прикордонних етнічних регіонах, одним з яких була і Слобожанщина.

На початку 1920-х років до дослідження історичного підгрунтя реформи АТУ було офіційно залучено Д.І.Багалія. Підготовлений ним історичний нарис адміністративно-територіального устрою українських земель був повністю включений секретарем ВУЦВК О.Буценком у його огляд роботи з районування УСРР у 1925 році.

Перші наукові дослідження з питань національних меншин та національного районування були зроблені вченими у 1920-1930-х роках Н.Черлончакевичем, С.Ялі, М.Демченко, М.Лозовим, М.Василенко, А.Адриановим, А.Сенчиним, М.Боревим, А.Гитлянським, А.Глинським, Д.Мац, С.Томашівським [5].

Представники державницького напрямку В.Липинський і С.Томашівський [6] відстоювали ідею впровадження місцевого самоврядування й надання національним меншинам культурно-національної автономії. С.Томашівський, окрім того, пропонував надати західноукраїнським землям політичну автономію, основу якої становило б самоврядування громад, округів і територій.

Дискусія щодо національного питання знайшла своє продовження в великій теоретичній статті А.Сенчина «Національне питання в період розгорнутого наступу на всьому фронті» опублікованій у 1930 році [7], в якій дається тлумачення теоретичних постулатів про класову сутність національного питання, п'ятирічку, колективізацію і культурну революцію, як форми, що в них проходить подальше розв'язання національного питання. Автор висовує концепцію про те, що одним з показників зростання ваги національного питання є збільшення шовінізму як великодержавного, так і місцевого. В статті проводиться думка про можливість зникнення різниці між націями, яка переноситься у перспективу перемоги соціалізму в світі.

Питання державного будівництва розглядалися в деяких узагальнюючих і спеціальних працях з історії України, зокрема, про розвиток окремих ланок АТУ, етнічних прикордонних українських земель, або наводилися окремі факти про хід національного будівництва тощо.

В роботах лідерів Української революції В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Петлюри [8] знайшли відображення найважливіші суспільно-політичні процеси того часу, поступові зміни ставлення уряду до потреб національних меншин України. Тому не випадково на початку 1930-х років з'явилося немало публікацій щодо їх подальшої перспективи розвитку, особливо в питаннях національної культури, які інколи приймали дискусійний характер. Можна вважати, що початок дискусії в національному питанні поклала брошура М.Борева «Теорія нації та національна програма австрійської школи» (1930 р.), який зробив висновок, що було б помилкою сподіватися на те, що соціалістична культура майбутнього буде єдина для всього людства не тільки своїм змістом, а й формою. Цю єдність простих форм культури, вважав він, можна віднести до первісних часів людства, а не до його майбутнього, коли, незважаючи на різноманітність національного життя і культури, кожна нація, у тому числі і національні меншини України, мають право на своє існування, різнобічність обдарування і форм культури.

Подібну точку зору не розділяв тодішній нарком освіти УСРР М.Скрипник. Так, у його доповіді на комісії національного питання при ВУАН 23 лютого 1931 року, що була надрукована у квітневому номері «Більшовика України» під назвою: «Зближення і злиття націй за доби соціалізму» визнається, що сучасний період культурного розвитку народів є закономірним процесом національного відродження раніше гноблених етносів і стверджується безальтернативністю створення загальнолюдської соціалістичної культури. М.Скрипник, який відстоював ортодоксальні ідеї більшовизму у національному питанні, вважав, що переносити злиття на далеке майбутнє людства теоретично невірно [9].

З початку 1930-х років в українській історіографії відбувається звуження досліджуваних тем з проблем національних меншин. Воно йшло паралельно зі згортанням українізації. Більшість питань в науковій літературі стали присвячуватися наростаючому націоналізму і боротьбі з національними ухилами в КП(б)У [10].

Ці розробки не мали нічого спільного з розглядом історичних процесів, а слугували виробленню ідеологічного підґрунтя для репресій проти національних меншин.

Вважається, що 1933 рік став вирішальним в історичній долі коренізації в Україні. Номери журналу «Більшовик України» за 1933 рік яскраво відображають складність та суперечливість даного періоду в історії країни. В цьому відношенні особливий інтерес представляють статті А.Хвилі, В.Шліхтера, В.Затонського, які в тій чи іншій мірі критикують погляди М.Скрипника в національному питанні.

Найбільшій критиці зазнав М.Скрипник з боку А.Хвилі, який у великій статті «КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику» опублікованій у 1932 році [11] зазначав, що його теоретичні висновки не лише створювали штучні умови для великоросійського шовінізму, українського націоналістичного ухилу й місцевого націоналізму, а й для кампанії цькування активних учасників національного будівництва в республіці.

У 1933 році вийшла критична стаття О.Шліхтер «Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні» [12] була спрямована на теоретичний розгром М.Скрипника. Теоретична спадщина останнього розглядалася як «помилки в національному питанні», «теоретичні видумки», «непосильне завдання» та інше. Тієї або іншої критики зазнали всі напрямки роботи народного комісаріату освіти, який очолював М.Скрипник, але першочергове місце в статті мала критика так званої теорії «двомовності» й «дерусифікації», в якій виявилася найбільша розбіжність у поглядах українського керівництва після 1933 року.

Стаття В. Затонського «З питань національної політики на Україні» (1933) [13] має важливе значення в розумінні причин і сутності змін у національній стратегії державного керівництва. В статті вперше на державному рівні було виголошено проблему ущемлення прав росіян в Україні. Проте, не дивлячись на докорінну перебудову основ суспільного життя., В Затонський, як і все

республіканське керівництво, продовжував запевняти про незмінність курсу в національній політиці. Та зайве говорити, що це була вже інша політика по відношенню до національних меншин взагалі, та процесам коренізації й національного районування, зокрема.

Однак, всі ці роботи мають ряд суттєвих недоліків, серед яких ідеалізація радянської політики в національному питанні, відсутність глибоких аналітичних і об'єктивних досліджень проблем формування й організації діяльності системи національного районування, її руйнації та наслідків. Що стосується історичних досліджень АТУ, то вони в той час майже відсутні. Доводиться констатувати, що чіткої обґрунтованої наукової розробки даної проблеми серед нечисленних публікацій тих часів взагалі не існувало.

Більшість українських істориків доби 1920-1930-х років перебувала під впливом марксистської методології. Незважаючи на певний примітивізм і догматичність підходів, сильним моментом у цих спробах був аналіз державотворчих процесів. Вони не могли бути цілковито успішними в цьому питанні через брак відповідних конкретних досліджень. Натомість вони окреслили загальні контури майбутньої історіографії в питаннях АТУ, яка так і не постала в радянські часи через те, що більшість істориків цього покоління стала жертвою масових репресій у 1930-х роках.

Таким чином, 1920-1930-ті роки характеризуються майже повною відсутністю праць професійних істориків. Питаннями, пов'язаними з висвітленням адміністративно-територіального та національно-культурного будівництва і політикою компартії щодо його вирішення займалися державні і партійні діячі та публіцисти: А.І. Буценко, А.Б. Глинський, В.П. Затонський, М.О. Скрипник та інші. Процес державного будівництва в країні розглядався ними з ідеологічних позицій і носив описово-інформативний характер.

Більшість їх книг, брошур, статей характеризуються емпіричним викладом матеріалу і мають пропагандистську мету.

Наприкінці 1930-х років в зв'язку з остаточним придушенням національно-культурного відродження тема історії національних меншин стає закритою.

В умовах зростаючої ідеологізації суспільного життя, в тому числі і питань національних меншин, дослідники були змушені зосередити свою увагу на статистичних і соціально-класових дослідженнях. Статистичні процеси в національних меншинах аналізували у своїх працях Д.Заславський та Л.Зінгер [14]. Оскільки в Україні не було належних умов для вивчення історії національних меншин, розвиток історіографічного процесу в цьому питанні відбувався за кордоном.

У вітчизняній історіографії 1940-х – першої половини 1950-х років узагальнюючих праць з теми нашого дослідження не виявлено. Досліджувались лише окремі аспекти проблеми АТУ в рамках вивчення загальних питань історії України [15]. Але велика кількість робіт, присвячених історії України, не дають повного уявлення про сутність і динаміку цього процесу. Перешкодою для історіографічного аналізу стала також відсутність достатньої кількості робіт в періодичних виданнях, які стосуються політики радянської влади в питаннях адміністративно-територіального устрою країни, життя і діяльності національних меншин. А ті праці, в яких піднімалися ці питання на сторінках періодики, належали в основному перу не професійних істориків, а працівникам партійних та державних органів. Вони не дають об'єктивного уявлення про цей період розвитку історіографії досліджуваної теми. Історичних досліджень, в яких розкривалися б негативні сторони і наслідки змін в системі адміністративно-територіального управління в Україні, його соціальні аспекти вже не існувало, а частина опублікованих раніше праць, як зазначалось вище, була вилучена з вільного користування. Це пов'язувалось з тим, що в цей період в Україні склався і функціонував політичний режим, який обмежував свободу наукового дослідження та свободу слова громадян.

Як наслідок, позначилася тенденція до ліквідації державознавства як самостійної наукової галузі. Закріплення панування марксистської ідеології дав

підстави деяким вченим стверджувати, що суспільні науки повністю поглинули питання, які складають предмет радянського будівництва. У багатьох наукових дослідженнях відкидалася сама ідея ґрунтового і комплексного вивчення адміністративно-територіального устрою країни та самоврядування. І тільки на початку 1950-х років в роботах радянських вчених знову з'являються поняття «самоврядування», «територіальний устрій».

Найбільш значним дослідженням того періоду є монографія А.А.Аскерова «Нариси радянського будівництва» (1953 р.) [16], багато положень котрої стали основоположними для науки радянського будівництва, в тому числі і в історичних дослідженнях. За словами цього видатного науковця під радянським будівництвом маються на увазі питання організації роботи рад, їх виконавчих і розпорядчих органів і численних об'єднань трудящих, що примикають до рад, організаційно-політичних відносин, що складаються в процесі практичної діяльності. Однак, ця робота має узагальнюючий характер і написана в руслі марксистської ідеології, а сама концепція, методологічні підходи до питання державного будівництва не мають достатнього історичного підґрунтя.

В той же час питання національної і соціальної політики радянської влади стали об'єктом уваги зарубіжних дослідників 1940-х – початку 1950-х років. Особливий інтерес становить монографія Р.Паклена «Біла книга: «Національна і соціальна політика Советов на службі московського імперіалізму» (1948 р.) [17], в якій відображені такі аспекти політики радянської влади, як насильницька комуністична ідеологія, монополія більшовиків на владу, нерівноправність націй, терор і репресії, фарсована, антигуманна колективізація українських селян та інше.

Починаючи з середини 1950-х років, спостерігається посилення уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників до вивчення історії АТУ, окремих населених пунктів та національних меншин, що значною мірою обумовлювалося впливом «відлиги». У літературі цього періоду зберігалися всі основні концептуальні положення попередніх історіографічних досліджень

проблем державного будівництва і національної політики, хоча з'явилися і деякі нові підходи і тлумачення в цих питаннях. Подолання наслідків культу особи Сталіна, перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого суттєво не вплинули на загальне спрямування наукових досліджень.

У цей час виходять друком переважно узагальнюючі роботи з історії територіального поділу СРСР і України, довідкові, енциклопедичні видання, присвячені даному питанню. Одночасно в науці здійснювався перехід до монографічних досліджень, написаних з позицій марксистсько-ленінського вчення, відбувався збір і узагальнення великого фактичного матеріалу, було захищено перші дисертації з питань державного будівництва [18]. Виходить велика кількість наукових праць, в яких розглядалися різні аспекти цієї проблеми: удосконалення територіального поділу і адміністративного управління, здійснення національної політики, коренізація і районування в Україні та в окремих регіонах. Загалом, роботи цього періоду мають спрямування на звеличення ролі комуністичної партії у вирішенні цих питань [19].

В ці роки з'являються роботи, які містять історико-правовий аналіз державної системи, зокрема, місцевих органів влади України у 1920-1925 роках. Це, перш за все, монографія Б.М.Бабія «Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) яка вийшла у 1961 році [20]. Розглядаючи проблеми реформи АТУ УСРР у 1922-1925 роках, він пише, що основні принципи і характер державного апарату і АТУ є однотипним, бо суть тієї чи іншої держави, її адміністративний поділ визначаються тим, в руках якого класу знаходиться державна влада. Щоправда, автор розглядає цю проблему з мотивацією, заснованою на радянських ідеологічних штампах. Крім того, хронологічні рамки роботи дуже вузькі і не дають можливості мати повне уявлення про те, як складалася й розвивалася система АТУ в умовах тоталітаризму.

В працях цього періоду, в першу чергу, чітко простежуються два протилежні підходи до самого поняття адміністративно-територіального устрою.

Зупинимось на аргументаціях прибічників цих підходів. Їх можна чітко

виділити як в літературі колишнього СРСР, так і в сучасній українській історіографії. Так, в роботі Р.С.Павловського і М.А.Шафіра «Административно-территориальное устройство СССР» (1961 р.) наголошено, що АТУ обумовлений завданнями і функціями держави, доцільним розділенням територій республік на окремі частини, у відповідності з чим будується система органів влади. На їх думку – це необхідно для наближення державного апарату до населення з метою зміцнення керівництва суспільством з боку робітничого класу [21, с.11-15].

Іншу точку зору мав дослідник В.А.Ржевський, який у монографії «Территориальная организация Советского государства» (1966 р.) не погоджувався з таким трактуванням поняття. Він вважав, що АТУ – це один із важливих принципів організації апарату державної влади, за яким і здійснюється районування території країни [22, с.53-61].

Таким чином, в першому випадку в основу поняття АТУ покладено територіальну ознаку, в другому – адміністративно-управлінську побудову державного апарату, за якою здійснюється АТП.

Проте, ці точки зору мають одну важливу схожість відносно доцільності сполучення границь територіально-економічних і адміністративно-територіальних утворень. При таких умовах відбувається як би нівелювання цих двох якісно різних понять, між ними стираються, згладжуються грані різниць. Це стосується тих територіальних утворень, які, з однієї сторони, є економічним, а з другої – адміністративним районом. Такою ланкою в системі адміністративно-територіального поділу є область, якою вона стала з 1930-х років [23].

Про доцільність такого положення, коли межі областей, зокрема, середньої ланки економічних районів збігалися б, мова йде у вищеназваній роботі В.А.Ржевського, який відмічав, що «процесс приведения в полное единство экономического и административного районирования должен быть продолжен» [22, с.103].

Відсутність принципів особливостей в АТУ України спричинила дефіцит досліджень суто республіканського досвіду в цій сфері і викликала потребу звернення до наукових праць загальносоюзного рівня. В цьому плані

аргументованістю відзначаються роботи правознавців В. Крутолевича [24] та А.Лужина [25], в яких подано авторське тлумачення основних засад радянської системи територіальної організації, що допомагає зрозуміти першопричини заходів, пов'язаних з реформуванням АТУ. На їх погляд, економічний принцип організації областей, районів і сільрад був покладений в основу районування. Вони вважали, що в територіальній організації союзних республік важливим був принцип керованості та розмір території окремих одиниць АТП, від чого залежали управління ними, всіма їх складовими із центрів. Не відкидаючи такого принципу АТУ, ми все ж таки доходимо висновку про недостатність обґрунтованості такої позиції, так як вона не враховує саме факт національного складу населення, який мав місце в діяльності радянської влади у 1920-х – на початку 1930-х років, коли існували національно-територіальні одиниці. Водночас, серед публікацій правового характеру, варто відзначити недостатній рівень розробки історичних аспектів вказаної проблеми.

В історичних дослідженнях простежується суттєва різниця між працями, підготовленими за два останні десятиліття, і тими, що були написані в часи існування СРСР. Вплив пануючої ідеології зумовив заангажований характер останніх. Ці дослідження, як правило, носили суто інформативний характер [26].

В зазначений період історіографічних досліджень з'явилися праці, які акцентують увагу на окремих аспектах економічного регулювання в питаннях розширення прав республік в сфері АТУ, взаємозалежності територіального поділу і системи органів місцевої влади.

Привертає до себе увагу монографія економіста А.І.Тимченко «Экономическое районирование и административно-территориальное деление союзной республики», (1983 р.) [27]. В роботі досліджується одне із важливих питань проблеми, а саме: економічне районування і адміністративно-територіальний поділ колишніх радянських республік, в т.ч. й України, в їх історичній і економічній взаємообумовленості і співвідношенні. А.І.Тимченко вважає, що зміни в розвитку економічних районів як основи адміністративного районування

не завжди вели за собою відповідні зміни територіальних меж адміністративних районів. Аналіз процесів розвитку сітки економіко-територіальних утворень свідчить про те, що, з однієї сторони, економічні райони, зокрема, великі і середні, створювалися на основі економічних ознак і показників, тобто на об'єктивній базі, що є закономірним явищем, з іншої сторони, територія економічних районів як би укладається в межі існуючих адміністративно-територіальних одиниць обласної ланки, які, як правило, тривалий час залишаються незмінними, вони майже однакові за площею, кількістю населення та ін.

Основний недолік роботи в тому, що автор підійшов до аналізу формування лише в позиції економічної теорії, не враховуючи історичну складову цього процесу, етнічні особливості республік і регіонів, а тому дуже складно розібратися в проблемі врахування владою взаємозалежності історичних, економічних, географічних і політичних факторів регіонального розвитку при створенні адміністративних одиниць. Не знайшли достатнього відображення також питання об'єктивного аналізу соціально-економічного районування в Україні.

Особливо важливим і актуальним є питання внутрішньо обласного економічного районування. Багато авторів з цього питання прийшли до висновку про велику рухомість економіко-територіальних одиниць в середині областей, про зміни територіальних пропорцій між цими утвореннями. Однак лише деякі з них вважають за необхідне проведення зміни адміністративних меж областей і районів [28]. Вони обгрунтовано підкреслюють, що удосконалення керівництва народним господарством вимагає усунення розходження між адміністративно-територіальним поділом і економічним районуванням. В цьому відношенні слід виділити роботу В.Кистанова «Научные проблемы совершенствования экономического районирования» (1976 р.). На його думку, в майбутньому слід звертати особливу увагу на врахування принципово важливих економічних основ адміністративного районування, установлення меж областей і районів у відповідності з економічним районуванням регіону. Однак історико-географічний аспект цієї

проблеми не знайшов відображення на сторінках його роботи. Крім того, автор обійшов стороною критичну оцінку економічного районування в історії радянської влади, що знижує наукову цінність дослідження. Не можна погодитися з твердженням автора про те, що тільки економічне районування є основою адміністративно-територіального поділу.

Головний недолік зазначених робіт в тому, що ці та інші автори при дослідженні проблеми районування висловлюють думку не про визначення адміністративних меж областей і районів у відповідності з економічним районуванням регіону, а, навпаки, поділ, зокрема, областей на економіко-територіальні одиниці.

Проблемі місцевих рад та їх діяльності в зазначений період присвячені роботи М.Колісника, П.Шатова, А.Алексєєнко, В.Кулаєва [29]. Автори цих робіт не тільки розглядають різні аспекти діяльності місцевих рад та підсумовують практику певної перебудови місцевих органів влади в нових історичних умовах, але й узагальнюють форми і методи діяльності рад, що сприяли підвищенню їх ролі в господарському і культурному будівництві, суспільно-політичному житті.

Політичні аспекти цієї проблеми відображені у фундаментальних дослідженнях з історії України і комуністичної партії [30]. Разом з тим у цих виданнях чітко проступають суб'єктивні ідеологічні погляди їх авторів, які ніяк не хотіли визнавати за Україною право на самостійну організацію територіального устрою і управління. Тому не можна спиратися некритично на ці видання. Необхідно здійснювати порівняльний аналіз з різними джерелами інформації, щоб одержати об'єктивний результат.

В зазначений період історіографічних досліджень з'явилися праці правознавців з проблем АТУ України. Окремі з них – відповідно згруповані документальні матеріали, інші – містять аналітичні нариси і таблиці. У ряді досліджень автори акцентують увагу на окремих аспектах проблеми: правовому регулюванні в питаннях розширення прав республік в означеній сфері [31],

теоретичних проблемах розвитку державного права і АТУ [32, с.113-117], взаємозалежності АТУ і системи органів місцевої влади [33].

Справжнім проривом у дослідженні історії населених пунктів України стала підготовка багатотомного видання «Історії міст і сіл Української РСР» [34]. Обсяг 26-томної праці складає 2630 авторських аркушів. Видання містить 1340 статей з історії обласних, міських та районних центрів, а також 8319 довідок про всі селища міського типу та сільські ради [35, с.382]. Видання стало новим етапом у вивченні історії населених пунктів всіх регіонів України.

У результаті написання «Історії міст і сіл» сформувалась систематизована джерельна база. В науковий обіг введено значний масив архівних документів про історію населених пунктів, що сприяло піднесенню краєзнавчої справи в областях.

Однак, всі видання цієї групи публікацій дуже ідеологізовані та суб'єктивні. Автори уникали гострих питань, хоча з'явилося багато публікацій, позначених упередженим осмисленням різних аспектів АТУ. І тому ця література вимагає уважного критичного ставлення.

Що стосується національних меншин України, то проблеми їх історії, національного районування у цей період безпосередньо не розглядалися. В умовах панування концепції про єдину історичну спільноту – радянський народ, таке поняття, як національні меншини, майже не згадувалося. Етнічні процеси в Україні розглядалися дослідниками в двох напрямках: консолідації української радянської соціалістичної нації і тісного зближення українців з іншими національними групами Української РСР.

Розвиток історіографії історії національних меншин, зокрема, радянського періоду, інтенсивно відбувався за кордоном. Так, питання окремих національних меншин (євреїв, німців, поляків та інших) порушувалось у працях українських істориків, які вивчали проблеми історії УРСР в еміграції.

Особливо активно проблеми національних меншин у 1920-1930-х роках розглядаються з середини 1950-х років. Однією з перших праць, присвячених

вивченню цього питання була монографія Федіра Пігідо «Україна під більшовицькою окупацією» (1956 р.) [36].

Зарубіжна історіографія 1950-х років збагатилась працею Б.Кордюка «Євреї на Україні» та збіркою «Документи Судової помилки (процес Шварцборда)» (1958 р.) [37]. У 1963 році була опублікована праця В.Лисого «Державний статус УРСР в 1917-1923 роках» [38], в якій аналізувалася радянська система державного устрою. Темі єврейської національної меншини була присвячена «Книга о русском еврействе: 1917-1967» за редакцією Я.Фрумкіна та «История евреев в СССР» за редакцією Я.Фрумкіна, Г.Аронсона і А.Гольденвейзера (1968 р.) [39]. Першою монографією, присвяченою історії євреїв України була праця С.Барона «Євреї Росії в царський та радянський періоди» (1987 р.) [40]. У 1970 році в Англії вийшла збірка статей «Євреї у Радянській Росії» за редакцією Л.Кочана, в якій узагальнювався великий обсяг інформації щодо історії євреїв України в західноєвропейських наукових дослідженнях [41].

Питання національних меншин України розглядалися на семінарах і конференціях Канадського інституту Українських досліджень (The Canadian institute of Ukrainian Studies (CIUS)), котрий був заснований у 1976 році. В рамках діяльності цього закладу були опубліковані праці з питань національних меншин України, зокрема професора Карлетонського університету в Оттаві Богдана Босюрківа [42]. Відкриття цього наукового закладу також сприяло розгортанню досліджень історії України у міжвоєнний період, в тому числі проблем еміграції з України до Канади. Дякуючи діяльності цього інституту сформувалася наукова школа з питань історії України, в якій значне місце займає історія національних меншин України.

Початок нового етапу в історіографії адміністративно-територіальних і національних процесів в Україні зумовлений «перебудовчими процесами» і проголошенням невдовзі незалежності України. З розпадом СРСР, утворенням й розбудовою Української незалежної держави було прямо пов'язано поживлення загального інтересу до минулого і початок активного пошуку методологічних підходів до його вивчення. Пострадянські науковці були

змушені багато в чому проходити шлях, який давно вже пододала зарубіжна історіографія. На порядок денний було поставлено питання про доцільність звернутися до досвіду радянської держави з точки зору нових позицій щодо вирішення проблем АТУ, відродження національних меншин.

Зважаючи на важливість та малодослідженість цієї проблеми, широкий загал науковців і практиків започаткували велику кількість статей, монографій, підручників. У сучасній українській історичній науці, економічній та соціальній географії проблематика АТУ займає належне місце.

Заслужують на увагу наукові роботи вчених в питаннях державного будівництва, розміщення й територіальної організації населення, життєдіяльності національних меншин. Звертається, зокрема, увага не тільки на результати реформування АТУ республіки і вирішення ряду питань в сфері державного будівництва, але й на те, що АТУ є похідною категорією, яка підпорядкована суспільно-політичним і соціально-економічним процесам, що проходять в державі, на наявність надмірного адміністрування при утворенні територіальних одиниць, загальної тенденції централізації і відходу від принципів територіального устрою та ігнорування місцевих особливостей.

Можна говорити про те, що після проголошення Україною незалежності, в історіографії вперше було дано об'єктивну оцінку практиці державного будівництва, АТУ та розвитку національних меншин в умовах 1920-1930-х років. Було опубліковано багато наукових робіт з цих питань географів, правознавців, етнографів і дуже мало істориків.

З нетрадиційною концепцією політики радянського керівництва в галузі державного будівництва виступив представник української діаспори в Канаді, історик О.Субтельний. На його думку комуністичний режим у 1920-ті роки ще не набув сили і вплив його на суспільне життя був обмежений. Про це свідчать визнання територіальної цілісності України. Існування в республіці власного адміністративного центру та державного апарату, надання певних прав радам, компактно проживаючим національним меншинам, політика українізації, що

сприяло відродженню національної самосвідомості, духовному піднесенню українців у 1920-ті роки, які стали «золотим віком» в історії радянської України.

Але у 1930-ті роки в країні утворилася командно-адміністративна система влади як певна форма організації суспільства і відповідного типу управління, механізму забезпечення виконання політичних рішень, необмеженого контролю над всіма сферами життя. Якщо у 1920-ті роки процеси модернізації економіки та державного будівництва доповнювали один одного, то у 1930-ті роки Сталін, встановивши режим єдиновладдя в партії, фактично заклав основу тієї драми і трагедії, які розгорнулися у ті часи. Наростаючий тиск тоталітарного режиму призвів до гіпертрофії функцій органів влади, знищення української еліти та повернення до русифікації [43, с.507-534].

Вийшло чимало робіт, які містять принципово нові оцінки багатьох інших проблем історії України 1917-1930-х років. Їх автори торкаються також і питань державного будівництва, розкриваючи об'єктивні і суб'єктивні фактори, що впливали на формування системи управління, реальні причини недоліків в цьому питанні.

З проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія поповнилася дослідженнями, в яких започатковано об'єктивну оцінку практиці державного будівництва, АТУ та розвитку національних меншин в умовах 1920-1930-х рр.

Державотворчим тенденціям, які втілились у досвіді УНР, Гетьманату, Директорії УНР й УСРР доби відродження української державності присвячені роботи І.Ф. Кураса, О.П. Реєнта, В.Ф. Солдатенко, О.А. Удода [44], в яких розглянуті питання напруженої боротьби за політичну владу в Україні, викладено сучасний погляд на історію радянських регіональних утворень.

Комплексному дослідженню однієї з маловивчених проблем української історії післяжовтневого періоду, а саме історії встановлення влади рад у Донецько-Криворізькому басейні, присвячена дисертація О.О. Поплавського [45], що залишається єдиною роботою з цього питання в сучасній українській історіографії.

Частина авторів [46] акцентувала увагу на політичній складовій появи Донецько-Криворізької Республіки. В їх працях спостерігається певна ідеалізація цього новоутворення, прагнення пояснити цей феномен обставинами крайньої необхідності.

Власне бачення процесу утворення Донецько-Криворізької Республіки висвітлюється в монографії В.В. Корнілова [47].

Переосмисленню проблем державного будівництва в радянській Україні сприяють дослідження О.В. Гонтаря, В.С. Кульчицького, М.І. Панчука, Ю.І. Шаповала, Г.М. Васильчука [48]. Інноваційні підходи авторів до висвітлення даної проблематики дозволили їм виявити особливості формування АТУ і національно-державного будівництва в умовах тоталітарної системи, визначити недоліки і прорахунки, показати процеси відродження української державності, національно-культурної та духовної традицій національних меншин.

По новому підійшов до проблем державного будівництва й управління економікою професор О.М. Бут [49]. На основі глибокого прочитання архівних джерел і опублікованої літератури ним розглянуті питання утвердження адміністративно-територіальної системи управління і структур радянської влади, форми і методи роботи партійних і державних органів, спрямованих на вдосконалення господарського механізму управління промисловістю УРСР у 1921-1941 роках, запропоновані пропозиції щодо використання досвіду адміністративно-територіального управління народним господарством, розвитку ринкових відносин в нових умовах.

Серед перших спроб дослідити політику адміністративно-територіальних перетворень в Україні в радянський період, починаючи з 1919 року, варто виокремити роботи вчених географів М.Дмитрієнко і О.Маркової [50], в яких подаються відомості про адміністративно-територіальний устрій України, розглядаються наукові проекти його удосконалення, які у різний час були запропоновані видатними діячами та вченими.

На відміну від вчених радянських часів, які вважали, що основні принципи і характер державного апарату і АТУ є однотипними і визначаються тим, в руках якого класу знаходиться державна влада, М.Дмитрієнко та О.Маркова є прибічницями іншої точки зору. Вони наголошують на тому, що основу визначення поділу території держави повинен становити принцип доцільності перерозподілу на основі історико-географічних та економічних факторів з обов'язковим врахуванням етнічного складу населення, а вже згідно з поділом території будується апарат управління і його система.

При цьому адміністративно-територіальні одиниці розглядаються ними як об'єкти і суб'єкти управління. Аргументуючи свої проекти щодо удосконалення адміністративно-територіального поділу українських земель, автори виходили з того, що в їх основу має бути покладений принцип найбільш оптимального поєднання природничо-географічних умов та історично складеної системи АТП національної території. З поділом території вони ув'язують її територіальну організацію місцевого самоврядування.

Водночас, на тлі публікацій історико-географічного характеру варто відзначити недостатній рівень розробки історичних аспектів вказаної проблеми. Аргументуючи свої проекти удосконалення АТП, автори виходили з того, що в їх основу повинен лягти принцип поєднання природно-географічних умов та історично складеної системи поділу національної території. В їх працях домінує географічний аналіз, а самі зміни АТП подаються фрагментарно і не дають повного і чіткого уявлення про історію змін АТУ України в досліджуваний період.

Одним із актуальних і перспективних наукових напрямків сучасних історичних досліджень АТУ є історична регіоналістика, яка на межі XX і XXI ст. виділяється в окремий науковий напрям і займається ретроспективними дослідженнями процесів регіоналізації та регіонального розвитку у географічному, історичному, етно- й соціокультурному контекстах, чим створюється ґрунт не тільки для позитивного вирішення питань історії АТУ, але й для посилення впливу історичної науки на прийняття управлінських рішень.

Сучасна українська історіографія поповнилася монографічними працями і статтями з питань регіональної історії. Першою спробою дослідити регіональну політику України стала міжнародна наукова конференція 1994 р. [51]. Її учасники акцентували увагу на теоретичній складовій даної проблеми, намагаючись проводити аналогії з відповідними процесами в сучасній Україні. Проте науковий зміст матеріалів, що носять регіональний характер, не дають можливості простежити загальну динаміку змін по кожній ланці адміністративного поділу.

В подальшому з'явилась низка ґрунтовних праць з питань регіоналістики. Українські науковці розпочали вивчати регіональну історію, але значно ширше висвітлюючи межрегіональні відносини, еволюцію регіонів в Україні, місцевих еліт. Це, насамперед, праці В. Симоненка, О. Стегнія, М. Чурілова, М. Паламарчука, М. Рябчука, Л. Нагорної [52].

Теоретико-методологічний підхід до вивчення історичної регіоналістики запропанувала Я.В. Верменич у монографіях, які вийшли на початку 2000-х рр. [53]. На основі сучасної методології дослідження конкретних історичних фактів територіальної організації України на різних етапах її розвитку, автор розглядає теоретичні засади, регіонально-історичний та політико-адміністративні виміри, як науково-історичну проблематику, дає відповідь на питання про предмет регіоналістики, яким, на її думку, є «регіональна структура України в ретроспективному контексті, регіональна специфічність і типологія регіонів, теоретичні аспекти регіоналізації, регіональна історіографія, як складова частина історіографічного процесу» [54, с. 3].

Від розуміння регіоналізації, як різновиду районування, вона переходить до позначення цим поняттям процесів підвищення ролі регіонів у житті суспільства. Дослідниця прийшла до висновку, що надмірна подрібненість системи АТУ стає на заваді оптимізації регіональної політики і розкриття потенціалу місцевого самоврядування, а тому необхідні зміни існуючого АТП. Однак, в її роботах не ставилась мета дослідити процеси реформування системи

АТУ. В них викладені концептуальні і методологічні проблеми регіоналістики, ролі регіону як адміністративно-суспільного організму.

Історія окремих регіонів останнім часом поповнилася низкою книг, авторами яких є професійні історики, журналісти, держслужбовці [55].

Сьогодні регіональна проблематика стала перспективним напрямком науково-історичних досліджень, що відрізняється від краєзнавчої літератури динамічністю й структурою дослідження. Проте, сучасна історична регіоналістика має чимало прогалин фактологічного та суто теоретичного характеру. Зокрема, спостерігається тенденція описовості, нерівномірності охоплення науковими дослідженнями історії різних регіонів України. Майже відсутні колективні монографії з цієї проблеми.

Нині, коли Україна здійснює всевладдя на своїй території, зростає науковий інтерес до питання кордонів з колишніми радянськими республіками, історії їх формування у 1920-1930-х рр.

Актуальним проблемам становлення і розвитку етнічної території кордонів присвячено монографію вченого-етнографа М.С. Дністрянського «Кордони України. Територіально-адміністративний устрій», опубліковану у 1992 р. [56]. В ній проблема формування кордонів України та її АТУ подається в історичному розвитку країни, що дає змогу простежити в комплексі розвиток національних, політичних і економічних процесів, виявити географічні і геополітичні впливи на розвиток українського суспільства та його території.

Аналіз розвитку адміністративних кордонів дав підстави автору виділити в історії українського народу такі основні етапи:

1. Формування кордонів і територіального поділу українських держав протягом 1917-1920 рр. (УНР, ЗУНР, Гетьманат, Директорія, УСРР).

2. Поділ західноукраїнських земель суміжними державами в 1918-1930-х роках. Територіальний устрій на українських землях у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, на думку автора, відображав їх колоніальний статус.

3. Формування державної території УРСР у 20-30-х роках ХХ ст. Однак залежність України від центру не дозволили їй в ті роки встановити свої кордони згідно з розселенням українців.

Автор прийшов до висновку, що нав'язані Україні чужі, необґрунтовані схеми територіального поділу, що розділяли різні частини її етнічної території, завдали значної шкоди консолідації українського народу. Однак в монографії М.С.Дністрянського проблеми кордонів і внутрішнього адміністративно-територіального поділу України розглядаються з позицій етнографічних та етнодемографічних підходів. Тому автор приділяє основну увагу дослідженню етнографічних засад цілісності української нації з врахуванням демографічних втрат впродовж історичних періодів, відображенню географії етнонаціональних меншин, становленню і розвитку української етнічної території.

На жаль, видання не містить ґрунтовного аналізу АТП України і структури місцевих органів влади в історичному аспекті. В роботі дуже вузька джерельна база, відсутня проблематика національного районування.

Проблемі кордонів України присвячена колективна монографія істориків В.Боєчко, О.Ганжи, Б.Захарчука «Кордони України: історична ретроспектива і сучасний стан» [57], в якій знайшли яскравий вияв складність встановлення кордонів України за умов неодноразових змін політичних режимів і державних структур. В монографії, яка є чи не першою на тему історії українських кордонів, як основний варіант вирішення цієї проблеми властями України розглядається визначення та формування територіальних меж з РСФРР і Білорусією, починаючи з 1917 року, а також з Молдавією у 1940 році. При цьому автори наголошують на співпадінні кордонів України з Білорусією і МРСР з лінією їх етнічного розмежування, яка позначена на етнографічній карті відомого російського етнографа Л.С.Берга, опублікованій ще у 1920 році.

Однак, на думку авторів, не було досягнуто справедливого вирішення проблеми російсько-українського кордону на північно-східному і південно-східному напрямках, а також на заході, з Польщею. В монографії розглянуті

також окремі питання формування обласного поділу. Однак відповіді на питання, чому не була вирішена проблема справедливого встановлення зовнішніх кордонів України, автори не дають. В роботі також недостатньо подається аналіз статистичних і історичних джерельних факторів, дослідження національного складу населення українсько-російського і українсько-білоруського пограниччя, адміністративних процесів у цих регіонах.

Не можна обійти увагою монографію відомого українського вченого історика В.І.Сергійчука «Етнічні межі і державний кордон України» (2000 р.) [58], в якій на великому архівному матеріалі автор розглядає історичні аспекти розвитку України, коли її окремі частини перебували в складі царської Росії, а в радянський час – СРСР, інших держав (Польщі, Румунії, Чехословаччини), що не могло не позначитися на багатьох рисах господарської і побутової діяльності різних етнічних груп населення, суспільної свідомості тощо. В роботі значна увага приділяється визначенню державних меж України не тільки з півночі, але й з заходу і з півдня, виникненню різних адміністративних одиниць внутрішнього поділу на українських землях. Автор використав маловідомі документи і факти з цієї проблеми.

Вирішення питання про зміни кордонів між радянськими республіками і зв'язана з цим взаємна передача певних територій, природно викликали деякі непорозуміння і недоліки, які автор розглядає з принципових позицій і оцінок сьогодення.

Адміністративно-територіальний поділ України і її кордони подаються як невід'ємні елементи держави. З поділом території ув'язуються й територіальна організація системи органів влади та самоврядування на місцях. Автор приходить до висновку, що сутність і конкретна форма територіального поділу залежали від історичного типу держави, організації її правління та устрою.

Головними недоліками дослідження є вузькість теоретичної бази обґрунтування адміністративно-територіальних змін в радянський період у 1920-х – 1930-х роках, ідеологізація деяких культурних і мовних питань,

проблем формування етнічних територій та історії встановлення державного кордону України з сусідами.

На наш погляд, вдалу спобу прослідити історію українсько-російських кордонів на матеріалах Донбасу зробив американський вчений Куромія Гіроокі [59]. Він вважає, що питання кордонів між радянськими республіками мало національну, культурну і політичну природу, що породжувало відповідні прикордонні ідентичності, які ускладнювали процес перерозподілу земель.

Звичайно, можна погодитися з думкою авторів, що розробка проблеми територіальної організації поки що не відповідає її актуальності і що недостатнє її дослідження призвело до того, що інститут АТУ має у науці багато проблем, які чекають свого вирішення.

Однак, всі наукові праці з питань формування зовнішніх кордонів України не мають прямого відношення до розглядаємих нами питань та визначеному періоду, хоча використані в них факти, науковий аналіз допомагають краще розібратися в проблемах теми нашого дослідження.

За роки незалежності набули розвитку правові дослідження АТУ. Правове забезпечення процесу формування адміністративно-територіального устрою України знайшло детальне висвітлення в кандидатській дисертації і наукових статтях правознавця І. Зайця [60]. В згаданих працях подано перелік нормативних актів, що стали юридичною основою становлення сучасного адміністративно-територіального поділу України, простежується механізм прийняття рішень по даному питанню. На відміну від деяких правознавців, які на перший план організації радянської системи АТП висувають всестороннє врахування природно-історичного, економічного факторів, а також національний склад, наближення державного апарату до населення, І.Зяць на перше місце ставить виділення індустріальних населених пунктів в якості адміністративних центрів з метою укріплення керівництва суспільством.

Принципам формування АТУ, правовим механізмам його регулювання, компетенції і діяльності органів місцевої влади в цій сфері присвячена кандидатська дисертація В.М. Скуратович, яку вона захистила у 2005 році [61].

Визначальні тенденції у формуванні сільської поселенської структури, територіальні трансформації, зміни на рівні сільських районів розглядаються в статтях правознавців П. Ткачука; Г. Кривчика, М. Орлатого, А. Зацарного та А. Тубола [62]. Однак вони аналізують проблему лише з точки зору юридичної науки. Історичні аспекти АТУ в їх працях мають лише фрагментарний характер і висвітлювалися, як правило, недостатньо.

Окремі питання державного будівництва в Україні не обійшли увагою і деякі російські вчені. Аналіз тематики їх наукових робіт [63], свідчить про те, що ця тема залишається пріоритетним напрямком наукових досліджень і зазнала суттєвого перегляду теоретичних основ та фактологічних аспектів. Переважна більшість наукових праць присвячено з'ясуванню відновин влади і суспільства, становленню та утворенню радянської тоталітарної системи, державної політики в національних питаннях. Однак державотворча тематика розглядається російськими істориками переважно в контексті непу. Вона дуже урізноманітнілась порівняно з радянською, відрізняючись також і від української, хоча спостерігаються деякі спільні тенденції, особливо щодо висвітлення радянської політичної системи. Однак в цілому в російській науковій літературі переважає традиція висвітлення питань промисловості, торгівлі, аграрної сфери і дуже мало уваги відводиться питанням адміністративно-територіального устрою 1917-1941 рр.

З проголошенням незалежності України та прийняттям Закону «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) до вивчення історії національних меншин долучилася значна частина дослідників, які відійшли від ідеологічних штампів тоталітаризму і стали на шлях об'єктивного осмислення проблем національно-державного і культурного будівництва. Провідну роль у цій справі почали відігравати Інститут історії, Інститут національних відносин, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, і також різноманітні

суспільні організації, зокрема, Міжнародна асоціація єврейської культури, спілки греків, німців України та інші. Особливого значення для вивчення теми нашого дослідження набули узагальнюючі праці з питань національної політики в Україні у 1920-1930-х роках, що містять висновки про місце і роль окремих національних меншин в державному будівництві. Серед таких праць значний інтерес становлять фундаментальні видання історії України за редакцією В. Смолія [64], в яких викладено нове бачення багатьох проблем національних меншин, в тому числі національного районування.

Протягом 1990-х років – на початку ХХІ століття були захищені кандидатські і докторські дисертації, написані монографії з історії національних меншин України 1917-1930-х років [65], в яких розглядаються питання національної політики радянської влади в Україні, суспільно-політичного розвитку національних меншин, їх правового становища та розвиток культосвітніх закладів по вивченню історичної та культурної спадщини національних спільнот. Почали активно розроблятися питання національного районування. Ці зусилля спрямовувалися в руслі висвітлення не тільки позитивних змін в цьому питанні, але й негативних явищ. У цей час відпала необхідність доводити розв'язання національної проблеми у 1920-х-1930-х роках.

В українській історіографії виникла нова концепція проблеми коренізації. Коренізація трактувалася дослідниками як тимчасовий тактичний відступ уряду СРСР у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік, що мав сприяти зменшенню напруженості в стосунках між національними республіками та центром, для зміцнення централізаторської, шовіністичної лінії в національно-державному будівництві [66].

Деякі дослідники розглядали коренізацію як наслідок компромісу між Сталіним та націонал-комуністами [67], інші автори – як масштабну національно-культурну реформу, що мала запобігти можливим етнонаціональним ускладненням, підтримати в очах міжнародної громадськості репутацію СРСР, як федерації рівноправних республік та уберегти

новостворене державне об'єднання – СРСР від дії відцентрових сил, піднести престиж радянської демократії [68].

Забезпечення прав національних меншин, на думку істориків, було невід'ємною частиною політики коренізації. Головні причини такого ставлення до представників різних національностей з боку уряду деякі фахівці вбачали в слабкості більшовицької влади, намаганні уникнути серйозних непорозумінь з національними меншинами та налагодити з ними довірливі стосунки [69]. Окремі автори вважали, що стратегія розвитку національних меншин мала на меті створення протидії українському відродженню [70].

Розбіжність думок в історіографії викликало національне районування. В діяльності національних районів і сільрад дослідники виділяли декілька періодів. Більшість з них вважають, що на початковому етапі (1925-1928 рр.) створення адміністративно-територіальних одиниць для національних меншин було історично прогресивним кроком з боку радянського уряду, який сприяв національному відродженню народів, підвищенню їхньої політичної активності, задоволенню потреб національних меншин у сфері мови і культури.

Деякі дослідники побачили в національних районах форми національно-адміністративної автономії, де цілком забезпечувалися права національних меншин, і вважали, що це питання набуло державного значення [71]. На їх думку, незакінченість реформ щодо виділення національних адміністративно-територіальних одиниць, які на місцях розтягнулися до 1930 року, певна соціально-класова політика в кадровому питанні, втручання в діяльність рад з боку партійних та інших організацій, не дають підстав стверджувати про ефективність їхньої роботи.

Найбільшу зацікавленість у істориків викликали питання причин запровадження та згорання коренізації, в рамках якої проводилася політика відносно національних меншин.

Більшість фахівців оцінювали національне районування як засіб залучення широких кіл національних меншин до соціалістичного будівництва, прискорення їх соціально-економічного та культурного розвитку.

Особливо вагомим дослідженням в цьому питанні є монографія Б.В.Чирко «Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ століття)» [72], в якій автор на основі великої кількості документів розглядає діяльність радянської влади по забезпеченню інтересів національних меншин, що проживали в Україні, зокрема, стан етнічних спільнот на початку 1920-х років, формування державної етнополітики, вплив органів влади на господарський уклад національних спільнот, їх діяльність, спрямовану на створення і функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць, організацію роботи навчальних та культурно-освітніх закладів, здійснення видавничої діяльності мовами національних меншин, зміни в національній політиці у 1930 роках тощо. Досліджується також значення досвіду роботи серед національних меншин у довоєнний період для вдосконалення міжнаціональних відносин в майбутньому. Однак в роботі недостатньо проаналізовано досвід діяльності органів самоврядування національних районів і сілрад, підготовки національних кадрів, трагічні наслідки політики більшовиків у багатонаціональних регіонах України.

Найбільш опрацьованими виявилися питання формування державної етнополітики та розвитку культури національних меншин України у 1920-1930-х роках.

У духовному житті радянської України в ті часи відбувалися складні і дуже суперечливі процеси. Культурне будівництво у 1920-ті роки здійснювалось під знаком відродження національної самобутності не тільки українців, але й всіх національних меншин. Воно було складовою частиною великих змін в АТУ республіки. Ці процеси вдало відображені в дисертації І.І.Мартинчук [73]. В ній розглянуті питання, пов'язані із запровадженням національного районування та системи національної освіти. Дослідницею була розроблена періодизація культурних процесів в Україні з урахуванням особливостей національно-культурного розвитку етнічних меншин і політики коренізації, від прийняття фундаментальних урядових документів на першому етапі (1920-1923 рр.) до відродження культури національних

меншин і початку поступового згорання демократичних перетворень (1928-1933 рр.). Однак, розглянути процеси наступу на культуру національних меншин і остаточного її згорання в кінці 1930-х років дослідниці не дозволили хронологічні рамки дисертації. Ці питання нашли відображення в роботі Л.Д.Якубової [74], яка дала відповідь на деякі суперечливі питання щодо політики коренізації як в теоретичному, так і в практичному плані, її складності навіть із суто технічної точки зору. Авторка прийшла до висновку, що розв'язання національно-культурного питання має розглядатися у тій конкретній історичній обстановці, у якій воно виникло. З цієї точки зору велика різноманітність рівнів соціально-економічного розвитку етнічних меншин в Україні й пріоритетів національно-культурного розвитку впливали на їх культуру й почасти політичну орієнтацію, перетворюючи питання національно-культурного розвитку етнічних меншин України на серйозну політичну проблему. Проте, в роботі не знайшли відображення такі форми культурно-національної й адміністративної автономії як національні райони і сільради. На наш погляд, в тих умовах тільки національне районування могло забезпечити політичні і національні права етнічних меншин, збереження та розвиток національної мови та культури.

На жаль, дослідники з питань національно-культурного розвитку національних меншин приділяли недостатньо уваги проблемам неоднозначності і суперечностей культурних перетворень, взаємовпливу національної районізації і українізації, різноманітності рівнів соціально-економічного розвитку етнічних спільнот й пріоритетів національно-культурного відродження, широкого наступу влади на права людини.

Західна історіографія висвітлює питання національно-культурного розвитку з точки зору політичної історії, зосереджуючись на проблемах становлення і утвердження унітарної тоталітарної держави, здійсненні національної політики, зокрема, в таких аспектах, як коренізація, формування національних кадрів, боротьба з так званим «націоналізмом», «націонал-

ухильництвом» та «націонал-більшовизмом». До неї можна віднести праці Ф. Хьорша, Д. Бранденберга, Г. Рітершпорна [75].

Одним із важливих напрямків історичних досліджень у 1990-ті роки стало вивчення історії окремих національних меншин України [76]. Особливий інтерес викликають дослідження Н.О.Терентьєвої і О.В.Козерода з проблем історії конкретних національних меншин. В монографії Н.О.Терентьєвої «Греки в Україні: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XХ вв.)» (1999 р.) [77] значне місце відведене аналізу політики радянської влади по відношенню до грецького населення і інших національних меншин у 1920-1930-х роках, суперечливій і лицемірній сутності бездушної державної машини, яка спочатку заохочувала національний розвиток, а потім почала згортати курс на коренізацію з його жорстокими репресіями. Заслуга автора також і в тому, що вона встановила зв'язок з сучасністю, акцентувавши увагу на прикладах діяльності грецької наукової і творчої еліти.

Проблемі історії участі євреїв у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України у 1920-ті роки присвячено докторську дисертацію О.В.Козерода «Євреї в Україні в 1921-1929 рр.», захищену у 2009 році [78]. Всебічне дослідження соціально-економічного і політичного розвитку єврейської громади, особливостей коренізації єврейського населення дало автору змогу проаналізувати маловідомі аспекти створення й функціонування відповідних адміністративно-територіальних одиниць в період нової економічної політики.

Представляє інтерес вивчення досвіду роботи з національними меншинами, нагромаджений в різних регіонах республіки. Важливі кроки в цьому питанні були зроблені істориками Донбасу в дослідженні національних проблем регіону [79], виявленні особливостей етнічного складу населення і актуальних питань розвитку національних меншин [80], культурного розвитку етнічних меншин [81].

Відомості про теоретичні, державотворчі та соціально-економічні проблеми національних меншин можна зайти в монографіях українських

дослідників М.І. Панчука, О.М. Бута, П.В. Добрава [82]. Монографічні роботи О.А. Удода розкривають роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського суспільства 20-30-х рр. ХХ ст. [83].

Тема формування адміністративно-командної системи в рамках індустріалізації і національної політики в Україні і її південному регіоні знайшла своє продовження в роботах відомого українського вченого В.В.Іваненка [84]. Найбільшу увагу привертає монографія «Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя» (1997 р.). В роботі на основі широкого кола джерел переосмислюються маловідомі на той час сторінки історії України першої половини ХХ століття. Поряд з аналізом гострих і суперечливих соціально-політичних проблем радянської доби порушено питання функціонування національних районів і сільрад, їх участі в господарському житті, свавілля влади та голоду на початку 1930-х років у середовищі національних меншин України.

Серед узагальнюючих праць, в яких наводяться маловідомі документи, що розкривають політичні репресії проти національних меншин і долі їх окремих представників заслуговує бути відзначеною серія книг «Реабілітовані історією» [85] та «Книга пам'яті греков України» [86].

Питання репресивної політики радянської влади та трагічної долі представників окремих національних меншин, які проживали на території України зійшли глибокий аналіз на сторінках монографій В.М. Ченцова, В.М. Нікольського, З.Г. Лихолобової [87] та інших.

В роботі З.Г. Лихолобової опубліковано багато нових матеріалів і документів про репресії проти представників національних меншин, знищення осередків національного життя греків, німців, поляків, болгар, румун та інших. Як вважає дослідниця, політичні репресії другої половини 1930-х років мали яскраво виявлене національне забарвлення, а сама приналежність репресованої особи до певної національності давала привід для її обвинувачення у відповідній різновидності буржуазного націоналізму. Однак автор не ставила перед собою завдання дослідити

виявлення причин ліквідації національних адміністративних одиниць і їх органів місцевого самоврядування, а тому це питання вимагає окремого дослідження.

Якщо для української історичної науки тема історії національних меншин є пріоритетною, то для російської історіографії вона залишається другорядною. Винятком є лише монографія О. Борисьонк (2006 р.). Непопулярність цієї проблематики в Росії вона пояснює регіональним статусом колишніх республіканських наукових установ, а після розпаду СРСР статусом «вузьких спеціалістів» [88, с. 14]. Така ситуація вважає вона, визначила характерний для російської історіографії погляд з центру на республіку. Дослідниця не виявила жодної наукової роботи російських вчених, яка б розглядала українізацію, або проблеми національних меншин в Україні. Лише праці Г. Бордюгова, В. Бухараєва, М. Ульянова, А. Марчукова [89], на наш погляд, опосередковано висвітлюють окремі питання національних відносин в Україні. Великою за обсягом і тенденційною за оцінками історичного минулого є монографія А.В. Марчукова, присвячена особливостям національного руху в УРСР у 20-30-х роках. Ця робота є майже фактологічною. Її автор висвітлює низку питань українського національного руху і його долі, національної політики та ідеології, які потребують спеціального глибокого дослідження.

На відміну від попередніх етапів дослідження даної проблеми праці західних істориків Дж.Лібера, Джефрі Хосхінга Т.Мартіна [90] відрізняються переосмисленням багатьох процесів суспільно-політичного життя України у 1920-1930-х роках.

Вони розглядають коренізацію як компроміс сталінського керівництва з націонал-комуністами України, тактичний відступ перед українським національним відродженням, єдиний засіб утвердження радянської влади в національних республіках. Деякі зарубіжні дослідники наголошують в основному на колоніальному становищі України, насильницькій асиміляції народів як головних напрямків національної політики в СРСР. Зокрема, Дж. Мейс підкреслює, що Москва пов'язала українське селянство з українським

націоналізмом як загрозою імперським інтересам..., запланувала знищення українського селянства як свідомої національної верстви і нещадно здійснила це в Україні у 1932-1933 роках засобом штучного голоду [91, с.39-40].

У 2008 році вийшла книжка «Еврейская эмиграция из России (1881-2005)» [92], в котрій відобразився процес виїзду євреїв з території СРСР до інших країн в міжвоєнний період. В книзі представлені статті дослідників з Ізраїлю, Німеччини, США, Великої Британії, Росії, в яких відображені такі аспекти еміграції, як її причини, проблеми виїзду, політика влади до емігрантів.

Більшість зарубіжних авторів вважають що Україна в ті часи знаходилась під більшовицькою окупацією. Тому об'єктивність їх дуже сумнівна. Однак, в їх роботах багато фактичного матеріалу з питань національної політики української влади, особливо її негативних сторін.

Характерним для сучасної історіографічної ситуації стало проведення наукових конференцій, круглих столів, семінарів, присвячених проблемній всеукраїнській чи регіональній тематиці з історії державного будівництва і національних меншин України. Окрім вищезгаданих праць, про зростання інтересу до проблем радянського АТУ і національного питання, свідчать наукові конференції з питань державного будівництва, відродження етнічних меншин, згорання українізації, краху національних районів і сільських рад в довоєнний період [93].

За роки незалежності України видано ряд навчальних посібників та підручників з історії України [94], в яких автори у різних аспектах торкаються питань адміністративно-територіального устрою та кордонів України в зазначені хронологічні межі, наводять багато цінних матеріалів. Однак, проблеми національного і адміністративно-територіального районування простежуються лише фрагментарно і мають узагальнюючий характер.

Низка публікацій по темі дослідження вміщена в періодичних виданнях Донецького національного університету: «Вісник Донецького університету», «Історичні і політологічні дослідження», «Нові сторінки історії Донбасу».

Можна навести статті І.О.Кузенко, В.М.Нікольського, В.І.Шабельникова [95]; Н.Г.Малярчук, М.О.Туника [96]; С.Є.Орехової, А.З.Шайхатдінова, Т.І.Месіч [97].

Загалом матеріали, опубліковані у цих виданнях, складають цілу низку історичних досліджень, що відзначаються глибиною і різноманітністю наукових проблем з питань АТУ та національного самоврядування, трагічної долі національних меншин, складності та суперечливості цих процесів, засобів їхнього вирішення.

На сьогодні немає монографій і дисертацій, які б збігалися з темою і хронологією нашого дослідження. Зроблені лише спроби дослідити окремі питання АТУ та національної політики радянської влади на різних етапах історії України, але вони тільки доповнюють деякі аспекти даного дослідження і не мають прямого відношення до нього.

Отже, в Україні простежується певне піднесення в дослідженні питань АТУ республіки в зазначений період історії, що зумовлене як об'єктивними суспільними потребами, так і пізнавальними зрушеннями в розвитку історичної науки, зокрема, поглибленням зацікавленості до проблем адміністративно-територіального устрою, його обласної і районної ланок, міських та сільських поселень, національного районування, формування кордонів України. Однак, кількість самих публікацій є ще недостатньою для заповнення всіх прогалів і формування цілісної картини адміністративно-територіальних змін внутрішнього управління в Україні, надто на рівні регіонів. Особливо мало репрезентована тематика АТУ у монографічній історичній літературі.

Першою в Україні дисертаційною роботою, присвяченою адміністративно-територіальним змінам в УРСР, є праця О.В. Андрощука [98]. Але вона охоплює період 1940-1960-х років, який значно відрізнявся від попередньої історії радянської держави і мав свої особливості. Спираючись на ширке коло джерел, автор комплексно дослідив проблему трансформації АТП УРСР, охарактеризував фактори, що сприяли ініціюванню, підготовці та прийняттю рішень стосовно адміністративно-територіальних змін, розглянув найважливіші

законодавчі акти в цьому питанні, практику їх реалізації, виявив спричинені ними наслідки в соціальній, економічній і управлінській сферах.

У 2006 і 2011 роках з'явилися перші узагальнюючі монографії В.І.Шабельникова [99], в яких досліджено питання найважливіших територіальних і управлінських змін на українських землях, національного районування та його наслідки з 1917 по червень 1941 рр.

У 2011 році вийшла велика робота Ю.Р.Мірошніченко і С.Л.Удовіна «Росія-Україна: становлення державності» [100], в якій автори звернулися до характеристики державотворчих і національних процесів в Україні у ХХ столітті.

Однак, спеціальних комплексних розвідок періоду нашого дослідження не має. Тому тема потребує подальшого вивчення.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії АТУ та історії національних меншин дозволяє зробити такі висновки. Радянська історіографія не ставила перед собою завдання комплексного дослідження державного будівництва. Такого самостійного напрямку, як історія адміністративно-територіального устрою за радянських часів майже не було, а проблеми історії національних меншин, якщо і вивчались, то в контексті інших завдань. В основному увагу було зосереджено на доцільності адміністративно-територіального поділу, українізації, а не на житті і світогляді людей.

Велика кількість робіт з історії АТУ і національних меншин була написана сучасними українськими та російськими дослідниками. Проте, поставлені питання ще недостатньо вивчені на сьогодні. Більшість праць торкаються періоду 1920-х – першої половини 1930-х років. Період другої половини 1930-х років у контексті історії АТУ вивчено дуже слабо. Українські публікації з цього питання є невеликими. Це або окремі розділи монографій, або статті. Багато з них присвячені лише окремим питанням АТУ. Що стосується національних меншин, то їх історія вивчена краще, але вона недостатньо розглядалася в контексті участі національних меншин в радянському державному і господарському будівництві.

В питаннях національних меншин переважає економіко-географічна і політична тематика. В ній подаються зазвичай лише етнографічні описи, а також політика радянської влади в культурній і освітній роботі з національними меншинами.

В літературі цього напрямку майже відсутній аналіз кадрів національних меншин в структурі органів влади та місцевого самоврядування, особливо національних адміністративно-територіальних одиниць.

Попри наявність певних напрацювань, є підстави констатувати, що адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917-1940 роках, як цілісна проблема, досі фактично не стала предметом глибокого і всебічного аналізу в українській вітчизняній історіографії. Незважаючи на те, що останнім часом з'явилися публікації в історичній науці, ця проблема залишається ще маловивченою. Питання змін та реформування АТУ, національно-державного будівництва потребують ґрунтовного дослідження, що й обумовило вибір автором теми даної монографії.

Таким чином, стан сучасних досліджень засвідчує необхідність розв'язання таких завдань: 1) вдосконалення понятійно-термінологічного апарату АТУ, його концептуальних, методологічних та методичних засад; 2) розширення джерельної основи цього питання шляхом вдосконалення статистики територіальних та етнонаціональних змін, перевидання історичних, статистичних і літературно-дослідкових матеріалів; 3) поглиблення та розширення досліджень АТУ на державному та внутрішньорегіональному рівнях, пізнання й обґрунтування закономірностей в цьому питанні, підготування тематичних історичних довідок.

В організаційному плані важливо забезпечити обмін ідеями між істориками, географами, етнологами, правознавцями щодо координації досліджень та спільної підготовки фахівців, добитися ширшого впровадження тематики АТУ в початкові плани підготовки істориків, географів та етнологів.

1.2. Джерельна база

Джерельна основа дослідження є доволі різноманітною. Автором використані передусім опубліковані писемні джерела: політико-правові та статистичні документи, картографічні, довідкові матеріали, архівні джерела.

Усю сукупність наявних документів за їх походженням умовно можна розділити на сім основних груп:

До першої групи належать загальні й спеціальні законодавчі й інші нормативні акти центральних органів державної влади УНР, Української Держави П. Скоропадського, Директорії УНР, УСРР (УРСР), СРСР, тексти Конституції УСРР 1919 р., Конституції СРСР 1924 і 1936 рр., Конституції України 1925 і 1937 рр., що опубліковані в збірнику «Українська Центральна Рада: документи і матеріали», стенографічних звітах Всеукраїнських з'їздів рад, зібраннях законів УРСР, відомостях Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР. Вони окреслюють правове коло і напрямок реформування АТУ. За допомогою цих документів авторові вдалося визначити сутність та хронологію адміністративно-територіальних перетворень.

Другу групу джерел становлять документи радянських виконавчих органів влади: постанови та рішення урядів СРСР і України, губернських і повітових рад, місцевих рад і їхніх виконавчих комітетів.

Серед опублікованих джерел найбільшою інформативністю відзначаються такі форми оприлюднення архівних матеріалів, як збірники документів Української Центральної Ради, «Збірники узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України» (ЗЗ України) за 1918-1930 роки та «Збірники законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ України) за 1930-1938 роки, збірники законів і указів Президії Верховної Ради України, збірники документів і матеріалів та інші, а також матеріали місцевих органів влади [101].

У них вміщено велику кількість надзвичайно цінних історичних та правових документів і матеріалів з фондів українських архівів, багато з яких було засекречено. Вони розкривають питання державотворчих процесів в умовах національно-демократичної революції 1917-1920 років, становлення та утвердження радянської системи АТУ України, дають уяву про ті деформації, що відбулись в державному будівництві і національній політиці у міжвоєнний період. Ці документи дозволяють також дослідити питання причин та заходів влади по реформуванню АТУ, перерозподілу земель між Україною і сусідніми державами, розвитку системи управління і місцевого самоврядування.

Важливе місце серед документальних публікацій займають стенограми Всеукраїнських, губернських і повітових рад [102], які вийшли друком як у період їх проведення, так і протягом 1920-1930-х років. У них можна з'ясувати напруження й гостроту проблеми АТУ. Доповнюють цю групу документів різноманітні декрети, постанови, резолюції та інші акти законодавчої та виконавчої влади 1917-1941 років.

Значне місце серед джерел посідають стенографічні звіти двох нарад з роботи серед національних меншин 1927-1930 років, звіти союзних, губернських та округових з'їздів рад, округових нарад і конференцій з питань національних меншин і районування [103]. На сторінках цих документів і матеріалів розкривається зміст виступів представників центральних урядових установ, делегатів з різних національних районів України з аналізом заходів радянської влади стосовно національних меншин.

Серед джерел державних органів влади значна частина має відношення до національних питань, причин і наслідків політичного терору в національних районах України.

Широке коло архівних, статистичних, періодичних матеріалів з національної політики, національних відносин і етнонаціональних процесів пропонується в спеціальних збірниках [104], які є першою в українській

етнологічній літературі спробою показати долю національних меншин України в умовах сталінського тоталітарного режиму.

Проблемі колективізації і депортації національних меншин, голоду 1932-1933 років, присвячені збірники документів, підготовлені Інститутом історії України та Інститутом українознавства [105]. Окрему групу складають джерела, які розкривають трагічну долю національних меншин [106]. В них на фактичному матеріалі, почерпнутому з архівних фондів України і Російської Федерації досліджуються особливості та наслідки політичних репресій другої половини 1930-х років в Україні, переважно в Донецькому регіоні, не тільки проти багатьох громадян, а й цілих народів. Ці джерела допомагають охарактеризувати національний рух в Україні, політику партії більшовиків щодо національних меншин, їх територіального самоврядування. Але дані, які наведені у цих виданнях, не є абсолютно певними, тому що робота з національних питань надзвичайно складна й велика, а, з другого боку, радянська цензура не завжди дозволяла публікувати матеріали про окремі аспекти національної політики Комуністичної партії, виділення національних адміністративно-територіальних одиниць по тих місцевостях, де національна меншість становила суцільну масу.

Третю групу джерел складають документи і матеріали органів Комуністичної партії [107], які є одними з найважливіших категорій джерел. Це цілком природно, оскільки саме ВКП(б) зосередила в своїх руках усю повноту владних повноважень у країні, часто підміняючи собою діяльність органів державної влади і управління. В першу чергу виділені типи партійних документів, як стенограми, протоколи засідань, рішення центральних і республіканських органів Комуністичної партії, а також аналогічні матеріали її місцевих осередків.

Матеріали органів Комуністичної партії, твори її керівників є одними з найважливіших категорій джерел. Це цілком природно, оскільки саме ВКП(б) зосередила в своїх руках усю повноту владних повноважень у країні, часто

підміняючи собою діяльність органів державної влади, як стенограми, протоколи засідань, рішення центральних і республіканських, органів Комуністичної партії, а також аналогічні матеріали її місцевих осередків.

Близькими за своїми характеристиками до партійних документів є праці і мемуари керівників Комуністичної партії, державних і громадських діячів, які між іншим, обіймали найвищі державні посади [108]. Більшість видань складають доповіді та промови, проголошені на різноманітних зібраннях, зустрічах та нарадах, а також статті, опубліковані в періодичних виданнях. Їх автори не лише висловлювали загальне розуміння партійно-державної стратегії щодо реформування АТІ республіки, національно-культурного розвитку етнічних меншин, а й власноруч брали участь у виробленні засад регіональної політики.

Статті партійних і державних діячів, мемуари є джерелами, які висвітлюють формування державної політики в сфері АТУ, коли думки і вислови багатьох політиків поступово змінювались, від поміркованих і об'єктивних до цілком підпорядкованих «генеральній лінії партії», коли можна простежити різні підходи до національного питання і вирішення проблеми національних меншин.

Ці джерела яскраво показують, як відбувався процес політизації при створенні нової системи територіального поділу і управління, згортання політики національного самоврядування і коренізації, перехід до репресій проти окремих лідерів національних меншин. Однак, добір матеріалів в періодичних виданнях і публіцистичній літературі, посилання на переписи населення та різноманітну статистику нерідко мають тенденційний характер і тому потребують ретельної перевірки, співставлення з іншими офіційними матеріалами.

Четверту групу джерел становлять статистичні матеріали, вміщені у статистичних довідках, спеціалізованих виданнях. Слід наголосити, що, попри всі недоліки, матеріали статистики є дуже цінним історичним джерелом. Їх

використання дало змогу ретельно відстежити та охарактеризувати динаміку перетворень в сфері АТУ і розвитку національних меншин, простежити за процесами реформування адміністративно-територіального устрою, переписами населення, утворенням національних адміністративних одиниць, скласти різноманітні таблиці. Статистика, як система збирання інформації, забезпечувала аналіз джерел та наукове подання необхідних матеріалів. Однак збирання інформації ускладнювалося перебуванням території України у складі різних держав. Тому в опрацюванні таких матеріалів є низка труднощів, зумовлених тим, що держави, до складу яких входили українські землі, за різними методиками та у різні часи проводили зміни АТП та переписи населення. У зв'язку з цим виникає проблема їхньої незіставності. Помітною є політико-ідеологічна заангажованість переписів щодо статистики етнонаціонального складу, адже ідеологія більшості переписів була зорієнтована на те, аби применшити частку етнічних українців і національних меншин.

Після входження України до складу СРСР у 1922 році, кількість статистичних видань на її території значно зростає. Уряд республіки видавав щорічники «Народне господарство України», кварталники «Фабрично-заводська промисловість» (1924-1928), «Вісник статистики України (1928-1932) та інші, які, однак, через тоталітарний характер політичного режиму відзначилися необ'єктивністю.

Цікаву інформацію для дослідників адміністративно-територіального устрою дають, на перший погляд, сухі статистичні дані у довіднику «Україна за 50 років», (1967 р.) [109]. У ньому вміщено розділи, в яких містяться статистичні дані загальнореспубліканського та регіонального характеру, у тому числі й ті, що показують динаміку основних змін в питаннях адміністративно-територіального устрою республіки. Незважаючи на парадність цього ювілейного видання, в якому окреслювалися віхи поступу соціалізму й очевидні замочування труднощів і недоліків, ця книга містить чимало даних,

які дають дослідникам багато інформації для аналізу й узагальнення питань дослідження.

До складу статистичних джерел увійшли також матеріали переписів населення [110]. Однак, не всі переписи можна вважати цілком репрезентативними. Дослідники ставлять під сумнів результати переписів 1920, 1923 років через неповноту обліку, 1937 і 1939 років – через те, що вони були сфальсифіковані.

Крім того, незважаючи на авторитетність цих джерел, слід мати на увазі деякі особливості, пов'язані, насамперед, з тим, що вони, так би мовити, підретушовували дійсність, містили завищені результати переписів щодо статистики етнонаціонального складу України. Найбільш достовірними є дані перепису 1926 року, який дає відомості про кількість представників та селищ національних меншин в Україні подані у спеціальному реєстрі.

До п'ятої групи джерел увійшли періодичні видання, в яких крім офіційної інформації, подано характеристики економічного стану країни та соціально-політичного життя окремих регіонів і населених пунктів. Дисертантом опрацьовано багато періодичних видань, серед них: Вісті ВУЦВК, «Комуніст», «Пролетарій», «Донецко-криворожский коммунист», «Правда», «Известия». «Червоний прапор» та ін. Автор проаналізував повідомлення, статті, виступи партійних і державних керівників, учених і дійшов висновку, що вони носили суб'єктивний характер і не завжди правильно відображали справжню суть подій.

Джерелом для вивчення досліджуваної проблеми є широке коло матеріалів періодичної преси. Їх умовно можна поділити на інформаційно-політичні, які висвітлюють сутність та основні напрямки політики уряду в питаннях реформування АТУ і національного районування та самоврядування; статистичні, де можна знайти дані різних обрахунків, обстежень адміністративно-територіального поділу і національних утворень, скорочення управлінського, етнічного складу населення, вирішення економічних і соціальних питань, проблем національно-культурного будівництва.

Дослідником використано і введено в науковий обіг матеріали періодичних видань 1918-1940 років: «Известия ВЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов СССР», «Вісті ВУЦВК», «Більшовик України», «Пролетарій», «Донецко-Криворожский коммунист», «Революція і національності», «Коммунист», «Известия Юзовского уревкома и парткома КП(б)У», «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР», «Социалистический Донбасс» та інші. Сторінки періодики містять багатий різнобічний матеріал з практичної діяльності партійних і радянських структур, суспільно-громадського життя, хоч слід визначити і певні проблеми: зміна місць виходу видань, порушення періодичності, переслідування журналістів органами влади.

Низка видань періодичної преси 1920-1940 років з питань національної політики і національного районування містять конкретизацію загальних вказівок партії та уряду, що дозволяє предметніше ознайомитися з цікавою інформацією. Ці матеріали умовно можна поділити на національно-політичні (Революція і національності – щотижневий журнал Ради національностей ЦВК СРСР і Комуністичної Академії), де розроблялись основні напрямки національної політики уряду та показувались їх наслідки; статистичні (Статистика Донбасса – щотижневий бюлетень Донецької губернії статистичного бюро у Бахматі), де можна знайти дані різних обрахувань господарств, праці, культурних установ; освітні (Шлях освіти – науково-методичний журнал НКО УСРР), де розміщені матеріали про досягнення національних меншин у культурній сфері життя.

Фрагментарні відомості з досліджуваної проблеми містять публікації збірника «Революция на Украине по мемуарам белых», яка вийшла у 1930 році [111]. Вони дуже суб'єктивні в оцінці подій, але суттєво допомагають зрозуміти ситуацію, яка склалася в Україні у 1917-1920 роках. Це дало можливість використати деякі матеріали шляхом порівняльного аналізу аргументів різних політичних сторін.

До шостої групи віднесено довідкову літературу. Значну її частину складають довідники з питань АТУ, національної політики, а також енциклопедичні видання, які допомогли дати чітке визначення термінам, використаним у роботі, навести довідки про різні історичні події. Широко представлені хронологічні довідники, що містять добірку історичних, географічних, аналітичних, статистичних матеріалів і таблиць з історії формування АТУ України, окремих округів, областей, національного районування [112]. Наведені в них дані дають можливість простежити загальну динаміку змін в масштабах республіки і кожної адміністративно-територіальної одиниці окремо. З цих довідників використані лише загальні відомості про адміністративно-територіальний поділ республіки, окремих областей, міст обласного та районного підпорядкування, списки ліквідованих та утворених районів, дати утворення певних адміністративних одиниць, площа територій, чисельність та щільність населення та інше.

Велику групу джерел складають науково-довідкові енциклопедичні видання, які містять найістотнішу інформацію з окремих питань АТУ і національної політики влади у досліджуваній період історії України. В цьому плані представляють інтерес «Українська Радянська Енциклопедія» в 16-ти томах [113], «Енциклопедія українознавства» в 11-ти томах [114], «Енциклопедія історії України» у 10-ти томах [115], «Мала Енциклопедія Етнодержавознавства» [116], «Енциклопедія етнокulturознавства: понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи» [117]. Енциклопедичний характер має «Історія міст і сіл Української РСР» в 26-ти томах [34]. Автори цих видань приділили належну увагу історії формування територіального поділу і адміністративного управління в Україні, дослідженню питань підвищення громадської активності населення, у тому числі національних меншин, в процесі державного будівництва.

На жаль, в енциклопедичних виданнях, відповідних довідниках і документах важко простежити динаміку етнічного складу населення України,

національно-державне будівництво, всебічно проаналізувати питання проведення адміністративно-територіальних реформ, так як матеріали у них нерідко подаються у стислій формі, а інколи мають суперечливий характер.

Сьому групі джерел складають картографічні матеріали. Дисертантом опрацьована значна кількість карт АТП, атласів з історії УРСР, які містять інформацію про державні кордони СРСР, УРСР, губерній, воєводств, округів, областей, повітів, районів, населені пункти по кількості мешканців, а в деяких з них розміщена така довідкова інформація, як дати утворення певних адміністративних одиниць, площа територій, чисельність та щільність населення, народне господарство та ін [118].

Особливу цінність становлять атласи, в які включені комплекси карт, з досліджуваного періоду: 1921 р., 1925–1930 рр., 1931–1937 рр., 1938–1941 рр.

Серія карт АТП відбила державну приналежність і членування території на певні дати. Карти дають також інформацію на суміжні землі, зміни кордонів України після проголошення незалежності УНР та укладення Берестейського мирного договору 1918 р., після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР у 1939-1940 рр.

За допомогою інформативних даних карт і атласів з історії УРСР, її адміністративно-територіального поділу досліджені деякі аспекти основних змін АТУ республіки.

В Україні була також підготовлена та опублікована серія довідково-картографічних видань про національні меншини. Так, зусиллями М.І. Панчука упорядковано науково-допоміжний історико-картографічний покажчик про етноси України [119]. Він дає можливість дослідити саме в історико-картографічному аспекті основні зміни в історії національних меншин у 1920–1930-ті роки.

Важливу джерельну базу дослідження становлять архівні документи, що зберігаються у центральних і обласних державних архівах України. Вони дозволяють розкрити зміст, основні напрями, форми й методи роботи радянських і партійних органів по здійсненню реформ АТУ, статус регіонів,

перерозподілу земель між Україною і сусідніми державами, приєднанню західноукраїнських територій до УРСР.

Багато документів по темі дослідження зібрано в Центральному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Цінні відомості щодо перебігу українсько-російських переговорів 1918 року містять у собі фонди структурних підрозділів Гетьманської держави. Зокрема, у фонді 1064 – Ради міністрів Української держави, фонді 3766 – Міністерства закордонних справ Української держави, фонді 2606 – делегації Української держави в справі мирних переговорів з Росією, зберігаються матеріали численних комісій, які брали участь у підготовці й проведенні переговорного процесу.

При підготовці дослідження використано офіційні інструкції, положення, циркуляри, що регулювали питання територіального поділу та адміністративного управління, використання різних політичних і господарських заходів під час здійснення реформ АТУ.

Автором залучені офіційні документи, аналітичні довідки, економічні характеристики, доповіді місцевих органів радянської влади, матеріали листування з облвиконкомами, телеграми і розпорядження з питань внесення змін в АТУ, що зберігаються у фонді Раднаркому УРСР (ф.2, оп.1-4), документи і матеріали про реформи АТУ, участь населення в виборах місцевих органів влади, розмежування прикордонних територій між Україною, РСФРР і БСРР – у фондах ВУЦВК (ф.1, оп. 1, 2, 3, 20; ф.5, оп.1) соціально-економічні проблеми районування – у фондах Всеукраїнської ради профспілок (ф. 2605, оп.2-5), фондах держплану УРСР (ф. 337.оп.1,5), партійні рішення з питань реформування АТУ – у фондах ЦК КП(б)У (ф.166, оп.5, 10), ряду інших радянських державних органів та громадських організацій, які містять велику інформацію про реальні кроки партії більшовиків в сфері АТУ й національного питання.

Значним пластом джерел, які дають уявлення про економічні і статистичні чинники адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів, є документи, зібрані у фонді Держплану УРСР (ф.337, оп.1-4), Центрального статуправління УРСР (ф.582, оп. 1-3), які мають суттєве значення для висвітлення теми дослідження.

В фондах ЦДАВО України зберігається також немало документів про політику уряду партії більшовиків по відношенню до національних меншин. Вона відображена в урядових декретах, постановах, доповідях уряду, звітах, партійних резолюціях. Ці документи свідчать про основні заходи, що планувались по роботі серед національних меншин, розвитку їх самоврядування, руйнацію національних районів і селищних рад.

Протоколи нарад, резолюції з справ національних меншин, клопотання та звернення від груп населення, листування з різними інстанціями є серед документів ВУЦВК (ф.413, оп.1), народних комісаріатів внутрішніх справ (ф.5, оп.1), освіти (ф.166, оп. 1, 2, 3, 4, 6, 8). Безпосередні документи з історії національних меншин України зберігаються в матеріалах Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК (ф.413, оп. 1, 2). Вони відтворюють узагальнену картину життя і побуту національних меншин у 1920-х – на початку 1930-х років. Однак в цьому фонді дуже мало матеріалів, які мають відношення до середини і кінця 1930-х років, а тому важко простежити згортання політики національного районування, ідеологічний і адміністративний наступ на національне самоврядування.

Основні напрямки роботи з національними меншинами визначаються протоколами засідань, планами роботи ЦКНМ при ВУЦВК, інструкціями до місцевих органів ЦКНМ при ВУЦВК, матеріалами нарад з національних питань тощо. Різноманітні відомості про становище національних меншин на місцях знаходяться в результатах, актах обстежень окремих національних меншин, оглядах національних районів, звітах, про роботу ЦКНМ по усіх лініях (грецькій, німецькій, болгарській, єврейській тощо), звітах ЦКНМ при ВУЦВК

про обстеження національних об'єднань і населених пунктів, висновках обстежень різних галузей роботи серед національних меншин (коренізації, районування, розвитку освіти тощо).

Вивчення фондів що зберігаються в Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) дало змогу глибше розкрити зміст, основні напрями та методи роботи радянських, партійних і державних органів влади у питаннях здійснення адміністративно-територіальної реформи, утворення місцевих органів управління і залучення населення до роботи в органах влади (ф.1, оп.1), перерозподілу земель між Україною і сусідніми державами (ф.5, оп.1). В галузі національної політики особливий інтерес становлять питання утворення перших національних районів і сільрад, залучення представників національних меншин до роботи в держапараті (ф.1, оп.1, 2, 4, 20; ф.62, оп.1), негативних наслідків в цій роботі (ф.1, оп.6), репресій проти нацменшин (ф.1, оп.16), ліквідації залишків національної автономії (ф.1, оп.6). Матеріали фонду ЦК КП(б)У (ф.1, оп. 1, 8, 9, 24, 25, 30, 31) містять звіти, рішення пленумів КП(б)У, протоколи засідань ЦК КП(б)У, телеграми ЦК РКП(б) та РНК УСРР, які допомагають охарактеризувати діяльність партійних організацій, рівень їхнього впливу на населення. Аналіз матеріалів справ дає можливість відтворити обставини створення і розвитку політичного курсу більшовиків в питаннях АТУ, ходу його практичної реалізації. Важливою джерельною базою стали постанови місцевих партійних комітетів, органів влади, різні звернення, пропозиції, постанови стосовно реформування АТУ, що зберігаються в обласних державних архівах.

Значну кількість матеріалів, що дозволяють всебічно проаналізувати питання реформ АТП у 1920-1930-х роках, використані з фондів державного архіву Донецької області (ДАДО): ф.р. – 2, оп. 1; ф.р. 31, оп. 1, 3; р. – 279, оп.1; р. – 1146, оп. 1, 2; р. – 2794, оп. 1; ф. 326, оп.1; мікрофільм №1501-1504. Це протоколи, постанови, укази, телеграми, списки населених пунктів, які мають відношення до змін територіального поділу Донецької губернії, пізніше

Сталінського, Артемівського і Луганського округів, Донецької і Сталінської областей. Важлива інформація з історії АТУ і національних меншин 1920-х, особливо 1930-х років, знаходиться в партійних документах Луганського обласного державного архіву (ф. р-34, оп. 1). Цінним для дослідження питань АТУ є документи архіву про становище національних меншин, створення і ліквідацію національних районів, сільських і селищних рад (ф.р.-243, оп.1; ф.р.-693, оп.1).

У фондах державного архіву Харківської області (ДАХО) – ф.р.-203, оп.1, 2; р-845, оп.3, 4 – відклалися маловідомі дослідникам документи про реформування АТУ, діяльність Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії України з 1923 по 1928 роки.

Фонди державних архівів містять також цінні матеріали для з'ясування запровадження колективізації, розкуркулення, переселень, репресій, становища національних меншин у 1930-ті роки, якими є спеціальні таємні повідомлення органів ДПУ на ім'я секретарів ЦК КП(б)У, політичні листи до ЦК КП(б)У від секретарів місцевих партійних осередків, інформаційні зведення про хід виконання господарсько-політичних кампаній у національних районах, інструкції райпарткомам, спеціальні зведення ДПУ для ЦК КП(б)У з фактичними матеріалами про антирадянські настрої, протоколи закритих партійних зборів при політвідділах МТС в національних районах.

Таким чином, документи, що зберігаються в центральних і місцевих архівах, дозволяють всебічно розкрити напрями, форми і методи роботи партійних, державних органів, громадських організацій щодо реформування АТУ України, національного районування, перебудови місцевих органів влади. Однак слід відзначити, що у фондах державних архівів інформація з зазначених питань подається майже в позитивному плані, що відповідає тому часу, і дуже мало такої, яка містить негативні факти, оцінки та критичні висновки. Незважаючи на ці недоліки, в цілому архівні матеріали дають можливість глибоко і всебічно вивчати уроки минулого у таких важливих сферах, як

реформування АТУ, надання певних прав компактно проживаючим національним меншинам та наслідки цієї політики.

Отже, аналіз стану розробки питань історії адміністративно-територіальних змін та національно-державного будівництва в Україні у 1917–1941 роках засвідчує потребу в комплексному історичному дослідженні згаданих процесів. З іншого боку, виявлена в джерелах інформація надає підстави для вирішення завдань, поставлених у даному дослідженні.

1.3. Методологічні засади дослідження

Збільшення кількості публікацій щодо державного будівництва і його складової частини, адміністративно-територіального устрою, іноді призводить до формування невірних уявлень про сутність проблеми. Істотною перешкодою розроблення цілісної системи наукових знань про зміни АТУ в Україні є невизначеність, а іноді й хибність методологічних підходів в багатьох сучасних дослідженнях. Це зумовлено як помітним інерційним впливом радянських ідеологічних стереотипів, так й намаганням перейняти механічно, без критичного переосмислення, досвід західних країн, їх концепцій в питаннях АТУ й етнополітичних процесів.

До кінця ХХ ст. у статтях, монографіях, підручниках, як правило, не розглядалися питання методології АТУ України. А це нині – одна з основоположних проблем. В сучасній українській історіографії до методологічних питань АТУ України автори підходять з позицій методології проблем всієї історичної науки, пошуку сучасного методичного інструментарію аналізу внутрішніх і зовнішніх державно-територіальних процесів. Характерною ознакою цього періоду є пошук нових методологічних підходів до

досліджень історичних процесів. В цьому відношенні представляє інтерес робота О.П. Реєнта [120].

Предметом дискусії, що інколи точиться у літературі є процеси територіальної організації. Дослідник В.А.Тишков, приміром, відзначає, що об'єктивних критеріїв адміністративного поділу не існує: сам принцип виділення тих або інших територій за набором характеристик соціально і культурно обумовлений. А це означає, що дослідника має цікавити не стільки історія членування територій, скільки методологічні мотивації змін і їх відображення в суспільній думці [121].

Заслуговує на увагу думка вчених, які вбачають систему АТУ України 1920-1930-х років через невизначеність концептуальних положень про розмежування функцій органів влади в центрі і на місцях, раціонального співвідношення між центром і органами місцевого самоврядування. Як точно підмітили дослідники М. Федчишин і В. Фрончко особливо актуальним і життєво важливим стає досить чітке уявлення про те, що дієвість і ефективність управління політичним, економічним і соціальним розвитком України і її окремих адміністративно-територіальних одиниць в більшості випадків визначається саме раціональним АТУ. Звідси – «потреба пошуку шляхів удосконалення територіальної організації Української держави» [122, с. 39].

Концептуальні ідеї функціонального підходу в питанні АТУ міститься у визначенні одного з провідних фахівців Я.В.Верменич, яка, аналізуючи теоретико-методологічні проблеми, пов'язані з осмисленням досвіду територіальної організації українських земель, концептуальних підходів в регіональній політиці радянської влади у 1920-1930-х роках, прийшла до висновку, що ефективність управління як в минулому, так і в майбутньому залежить не тільки від оптимального поділу держави на адміністративно-територіальні одиниці, але й від якості передавальних механізмів по лінії «центр-регіон», від налагодження системи взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [123].

Методологічні підходи до вивчення питань адміністративно-територіального устрою і його складових вперше окреслені у ґрунтовній узагальнюючій монографії В.М.Бабаєва та Л.Л.Товажнянського «Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону. Концептуальні основи та методологія», опублікованій у 2008 році [124]. Особливу увагу автори приділяють розробці концептуальних і теоретичних засад АТУ республіки й розвитку її територій. При цьому розглядаються питання взаємовпливу АТУ та сталого розвитку Харківського регіону, сучасні проблеми регіональної політики та регіонального управління. Однак, автори не розглядають вітчизняний досвід концептуальних доробок реформування АТУ в минулому, не підкріплюють свої висновки конкретними фактами і подіями з нашої історії, що надає роботі виключно теоретичний характер. В дослідженні також має місце деяка ідеалізація закордонного досвіду використання методологічних засобів для впровадження адміністративно-територіальних реформ на засадах Європейської Хартії місцевого самоврядування.

Деякі концептуальні положення щодо українізації у 1920-1930-х роках, як невід'ємної частини АТУ, належать історика В.С.Лозицькому, який вважав, що найвідповідальнішим в діяльності партійних організацій республіки було завдання переломити психологію людей, переконати громадську думку в необхідності проведення українізації, залучення корінного населення до державного управління через існуючу систему адміністративного устрою [125, с. 48]. Концепція українізації, яку виклав В.С. Лозицький, є національно-державницькою й соціокультурницькою. Виділення цих аспектів дослідження дозволяє розглядати деякі теоретико-методологічні питання українізації, зокрема, співвідношення понять «українізація», «коренізація національних меншин», «націоналізація».

Відомий український дослідник радянської політичної системи, О. Субтельний розглядав українізацію в загальному процесі модернізації,

визначаючи провідну роль мови в суспільстві, що спрямоване на модернізацію [43, с.479].

Узагальнюючи аналіз науково-історичної літератури з проблем методології вивчення політики українізації та коренізації, автор дисертації розглядає «культурні перетворення» як українське національно-культурне відродження, з поширенням українізації на національні і соціальні групи населення, на регіони, культурно-освітню галузь, що дало можливість виявити основні досягнення національних меншин в духовному розвитку. Створення адміністративно-територіальних національних районів відбувалось також згідно з політикою коренізації.

До методології дослідження можна додати концепцію фронтира («границі», «поселення») всесвітньо відомого класика історичної науки США Фредеріка Джонсона Тернера про прикордонні землі та їх значення для формування території держави, до яких влада завжди ставилася прискіпливо. Його книга «Фронтир в американской истории» [126], яку було перекладено російською мовою у 2009 р., залишається однією з небагатьох наукових праць зарубіжної історіографії з даної проблеми, має відношення до нашої історії. Українські землі в минулі часи були своєрідними фронтами, через які проходила і часто змінювалась лінія напруги: Харків, Донбас, Галичина, Чернівці, Ізмаїл та ін.

Деякі ідеї Ф. Тернера про територіальні фактори розвитку і ролі національних меншин в освоєнні земель мають значення при дослідженні питань теми дисертації про перерозподіл етнічних земель між Україною і сусідніми республіками, національно-державного будівництва у 1920-1930-х рр.

Таким чином, дослідження показало, що в Україні було розроблено десятки обґрунтованих пропозицій, різних законодавчих актів, постанов керівних партійних і радянських органів влади щодо реформування системи АТУ, в яких відображені як концептуальні засади, так і деякі питання їх реалізації.

Особливо цінними є теоретико-методологічні точки зору на проблеми державного будівництва, висловлені вищезгаданими вченими, які правомірно визнають, що на сучасному етапі розвитку історичної науки є надзвичайно важливим і актуальним не допускати суб'єктивізму в оцінці тих чи інших подій, пов'язаних з історією державотворення, намагатися уникати вузько ідеологічних підходів та перегинів, здатних кардинальним чином викривити минуле.

Визначені концептуальні пріоритети дозволяють простежити еволюцію підходів до розуміння адміністративно-територіальних змін і системи управління територіями у 1920-1930-х роках.

Науковий пошук дослідження ґрунтується на загальнометодологічних і специфічних засадах наукового пізнання історичної реальності, об'єктивному погляді на державотворчі та суспільно-політичні події минулого. Завдяки об'єктивному аналізу конкретно-історичного матеріалу та його осмисленню стало можливим визначити рівень та результативність адміністративно-територіальних реформ, їх впливу на різні сфери життя і діяльності населення.

Вивчення АТУ України та його ролі і місця в системі державного будівництва підпорядковувалось загальним принципам концепції розвитку політичної системи, яка виникла в роки «воєнного комунізму» і зазнала значних змін, що позначилося на процесі реформування АТУ. Радянська політична система перебувала в нерозривному зв'язку з ходом реформи АТУ. Якщо до середини 1920-х років спостерігалися елементи демократизації політичної системи і відродження повноважень місцевих рад, які приймали активну участь в реалізації політики реформування АТУ, то в наступні роки, коли склалася адміністративно-командна система управління і ради були усунені від реальної влади, вся робота з питань адміністративного районування була зосереджена в центрі і контролювалася виключно партійними органами. Тому при дослідженні проблем адміністративно-територіального устрою України 1920-1930-х рр. була застосована пізнавальна схема, яка базується на

двох основних концептуальних засадах: теорії тоталітаризму та принципах модернізації. Якщо теорія тоталітаризму, тобто аналізу історії політичного розвитку радянської держави і суспільства, дає можливість узагальнити найбільш характерні ознаки адміністративно-територіального управління, в т.ч. і національних меншин, то теорія модернізації забезпечує нове бачення історичного процесу, особливо еволюцію АТУ і комуністичної ідеології, політики коренізації, та українізації, тобто перспектив розвитку етнокультур, їх ролі і місця в суспільстві.

Визнаючи історію становлення й функціонування АТУ, автор дослідження спирався також на концепцію етнонаціонального фактору, яка полігає у тому, що держава повинна сприяти кожній етнічній меншині зайняти у процесі національного відродження те місце, яке найповніше відповідало б її об'єктивним потребам і водночас слугувало зміцненню самої України. Для цього було використано конкретно-історичний підхід в загальній політиці СРСР і УРСР, який показав, що на активізацію національних меншин, рівень їх свідомості, національно-культурної автономії впливали як економічні фактори, так і збереження своєї етнічної ідентичності (мови, культури, самосвідомості тощо).

Якщо вести мову про концептуальні засади реформи АТУ, то майже всі законодавчі акти з цього питання занадто вузько формулювали мету реформ, що, у свою чергу, впливало на вибір критеріїв та механізмів ефективної системи надання населенню послуг – адміністративних, соціально-побутових, соціально-культурних тощо. Однак система АТУ держави виконує набагато ширші й важливіші функції: вона виступає базою формування всієї територіальної організації суспільства та його окремих систем, основою формування системи територіальної організації влади, забезпечує стійкість держави в умовах виникнення зовнішніх і внутрішніх загроз її територіальній цілісності тощо. Забезпечення цих функцій вимагає проведення реформи АТУ у тісному взаємозв'язку насамперед з реформуванням бюджетним, податковим,

комунальним, а також реформуванням всього комплексу галузей сфери послуг. Лише за таких умов можна очікувати підвищення ефективності управління в державі, значного зростання якості життя населення і забезпечення сумірного рівня послуг кожному громадянину незалежно від місця його проживання. Однак, аналіз ситуації з цієї проблеми наводять на висновок про те, що майже всі гучні заяви влади про її наміри на практиці були більше схожі на лозунги.

Так, під час першої і найбільш масштабної в Україні реформи АТУ 1922-1923 рр., коли ієрархічну структуру (губернія – повіт – волость) було замінено на систему (губернія – округ – район), адміністративні одиниці мали виділятися у такий спосіб, аби стати зрештою економічно цілісними утвореннями з потенціалом для подальшого господарського розвитку. Крім критерію чисельності населення територіальних одиниць, враховувалися інші ознаки, зокрема природно-історичні (грунти, клімат, щільність населення, етнографічні особливості тощо); економічні (зосередження промисловості, сільськогосподарські особливості, тяжіння населення до торгово-розподільчих центрів тощо); адміністративні (навантаження території за чисельністю населення, зручність управління, умови зв'язку, конфігурація шляхів сполучення).

Лише за таких умов можна очікувати підвищення ефективності управління в державі, значного зростання якості життя населення і забезпечення сумірного рівня послуг кожному громадянину незалежно від місця його проживання. Однак, аналіз ситуації з цієї проблеми наводять на висновок про те, що майже всі гучні заяви влади про її наміри на практиці були більше схожі на лозунги.

При обговоренні концепції реформ АТУ в різні роки їх проведення найбільшої критики дослідників і політиків зазнавав такий критерій реформування територіального устрою, як чисельність населення. Противники реформи свідомо пропонували можливі цифри чисельності мешканців для первинних адміністративно-територіальних одиниць, які не відповідали принципам здешевлення державного апарату і його ефективності.

Але, як свідчить теорія та практика адміністративно-територіальних реформ, чисельність населення є все-таки визначальним критерієм, хоча і не єдиним. Тому в основу методології нашого дослідження покладено загальноісторичні концепції невивного прогресу, розвитку форм територіального поділу і управління, від менш досконалих і ефективних до більш досконалих і результативних, поєднання історичного, географічного, етнонаціонального та структурно-функціональних підходів з урахуванням передових досягнень у цій сфері сучасними українськими та зарубіжними дослідниками.

Аналіз теорії і практики сучасного АТУ України дає, на наш погляд, підстави констатувати, що традиційні функції адміністративно-територіального устрою в своїй основі збереглися і продовжують в цілому застосовуватися. Однак спрямованість притаманних АТУ функцій радянських часів справді змінилася внаслідок необхідності їх пристосування до нових цілей, пов'язаних з розширенням сфери діяльності і правових засад адміністративної влади. Отже, визначення АТУ має виходити також з аналізу сучасних його функціональних властивостей: не тільки формально обумовлених конституцією, а і тих, що характеризуються фактичними умовами їх здійснення.

Для досягнення поставленої мети і завдань у дослідженні були використані методологічні принципи наукового пізнання:

– принцип науковості як теоретичної основи для дослідження процесів формування та визначення адміністративних одиниць і економічних регіонів республіки і розробки проектів радянського АТУ;

– принцип об'єктивності дозволив всебічно висвітлити історичні факти, події та процеси, що відбувалися протягом 1917–1941 рр. на території України, на основі об'єктивних оцінок;

– принцип історизму, що ґрунтується на комплексному дослідженні процесів і явищ минулого в їх динаміці, з урахуванням місця і ролі

територіальних та етнонаціональних перетворень в республіці серед інших загальнодержавних акцій зазначеного періоду, їх взаємовпливів;

– принцип всебічності – розгляд наукового дослідження АТУ як складного, певним чином упорядкованого цілісного утворення, що дало змогу комплексно підійти до вивчення проблеми, з'ясувати, що у 1917-1941 рр. в Україні формувалася і утворився адміністративно-територіальний устрій, базовою складовою якого була система територіального поділу;

– принцип системності, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних суспільно-політичних впливів на державотворення протягом 1917–1941 рр., що дозволило виділити в структурі складних державотворчих і політичних процесів різноманітні компоненти (підсистеми АТП, державного управління, кадрового забезпечення, місцевого самоврядування тощо).

Системний підхід до реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні націлює на виділення в структурі складних соціально-економічних процесів різноманітних компонентів (підсистем державного управління, місцевого самоврядування та інші), що представляють, у свою чергу, сукупність взаємозалежних підсистем. Реалізація адміністративно-територіальної реформи в регіоні, децентралізація і збільшення повноважень органів місцевого самоврядування можливо тільки в умовах зміни в цілому структури і повноважень системи державної влади і місцевого самоврядування, впровадження системних реформ в економічній, соціальній та політичній сферах, а також з проведенням реформ освітньої, медичної, комунальної, судової та пенсійної систем. У рамках системності автор застосовував комплексний підхід до вирішення питань наукового обґрунтування концепції і стратегії здійснення реформ, правового, кадрового, інформаційного, фінансового забезпечення, збалансування державних, регіональних і місцевих пріоритетів, створення достатньої інфраструктури, механізмів узгодження і координації.

Практична реалізація принципу системності в політиці радянської влади в сфері АТУ була спрямована на удосконалення територіальної структури країни та відносин між центром і територіями з метою забезпечення збалансованого розвитку за рахунок максимально ефективного використання наявних внутрішніх і зовнішніх ресурсів. Об'єктами державної регіональної політики були територіальні утворення, в межах яких здійснювалось державне управління та місцеве самоврядування. Територіальний устрій України ґрунтувався на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Завдяки джерелознавчим прийомам вдалося виявити, систематизувати, проаналізувати і ввести до тексту різноманітні документи і матеріали, що дозволило реалізувати принцип аналізу взаємного впливу територіально-адміністративної сфери на етнонаціональні чинники, і, навпаки, етнонаціональних процесів на територіально-адміністративну сферу; врегулювання етнічних прикордонних українських земель і його впливу на територіально-адміністративний поділ, і, навпаки, територіально-адміністративного поділу на вирішення етнонаціональних проблем.

Використання цих принципів дало змогу автору застосувати комплексний і системний підходи до опрацювання обраної теми, зробити неупереджені оцінки та висновки.

Вищезазначені методологічні принципи визначили й відповідні загальнонаукові та суто історичні методи, при виборі яких враховувались характер і специфіка роботи:

– діалектичний метод пізнання дозволив простежити функціонування системи АТУ у розвитку і тісному взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів державотворчих процесів минулого. Це дало можливість зробити

висновок про те, що структурна система АТП забезпечувала протягом майже 20 років необхідні умови для директивно-розпорядчої діяльності керівних органів СРСР, УРСР, виконкомів місцевих рад, що доводили завдання центру до окремих ланок системи і здійснювали контроль за їх виконанням;

– дедуктивний метод дослідження територіальної організації, етнонаціональної сфери та процесів національного самоврядування, що дозволило виявити частки населення певної спільноти, яка входила до складу районних та сільських рад. Щодо етномовної ситуації в Україні у 1920-1930-х роках, зіставлень чисельності українців та національних меншин в регіональному вимірі, то в узагальненому вигляді параметри та обсяги створення адміністративних національних одиниць відображає індекс відповідності питомої ваги етнічних українців і національних меншин. В оціненні рівня національного районування і самоврядування істотними також є показники частки населення, яке володіє рідною етнічною мовою і його участі в господарській і культурній діяльності держави;

– індуктивний метод виявлення найбільш характерних тенденцій національного районування шляхом аналізу динаміки кількості адміністративно-територіальних структур національних меншин за рідною мовою, їх населення впродовж основних етапів реформування АТУ;

– метод термінологічного аналізу для конкретизації і вдосконалення понятійно-термінологічного апарату у сфері адміністративно-територіальних і етнонаціональних процесів, обґрунтування концептуальних засад функціонування АТУ і його структур;

– структурно-функціональний метод складових територіального і етнополітичного простору, який опирається на використання кількісних показників, їх співставлення, відстеження динаміки, складання таблиць. Застосування структурно-функціонального аналізу дозволило виявити причинно-наслідкові зв'язки між окремими компонентами системи АТУ, концептуальними ідеями, поглядами та моделями побудови внутрішнього

територіального поділу і упорядкування, вплив цих зв'язків на динаміку процесів, що відбувались у системі державного будівництва;

Сьогодні дослідники іноді наголошують на штучності об'єднання регіонів і територіальних одиниць України. Тому є необхідність застосування такого підходу, який би забезпечив єдність цілого й частин, загального й одиничного, спільного і відмінного, тобто об'єктивне і цілісне відображення структурно-територіальних співвідношень в державі, а також державного управління та місцевого самоврядування. Такі завдання можна розв'язати тільки на основі використання структурно-функціонального підходу, який полягає у визначенні основних суб'єктів АТП, їх кількісного складу, параметрів, структурних співвідношень між територіальними одиницями на різних етапах становлення АТП, характером зв'язків між ними в процесі функціонування. Саме такий системний підхід дає змогу всебічно виявити історію становлення і розвитку АТУ, етнонаціональної політики, окремих національних утворень.

– метод синтезу для встановлення причинно-наслідкових зв'язків адміністративно-територіальних та етнонаціональних процесів на всіх етапах дослідження, розв'язання національного питання у тій конкретній історичній обстановці, особливо у багатонаціональних регіонах республіки, врахування всіх даних природно-історичних і економічних умов при аналізі адміністративно-територіальних змін і національного районування, відстежування процесу розвитку АТУ з метою з'ясування загальних тенденцій його динаміки. Сутність цієї методики полягає в тому, щоб при визначенні адміністративно-територіальних меж бралися до відома природні ресурси, характер господарства, розвиток шляхів сполучення, тяготіння мешканців до економічних центрів, кількість і щільність населення.

– порівняльно-історичний метод застосований для розкриття типових рис та специфіки реалізації політики влади у сфері територіального поділу та національного районування, аналізу джерельної бази, що дозволило

проникнути у сутність процесів АТП в межах України на різних етапах його проведення для аналізу закономірностей державного будівництва;

– історико-правовий метод, згідно з яким розглянуто завдання та першопричини реформ, а також механізм вироблення і прийняття рішень стосовно адміністративно-територіальних змін, проаналізовано співвідношення компетенцій різних рівнів влади, основні форми вияву ставлення суспільства до реформ і перейменувань населених пунктів;

– ретроспективний метод періодизації основних етапів адміністративно-територіальних змін за допомогою порівняльного та статистичних методів на історичних зрізах та виявлення найбільш характерних тенденцій розвитку системи АТУ. Цей метод дозволив детально відстежити впродовж усього історичного часу еволюції змін у їхній конфігурації, розмірах, економічному і географічному положенні тощо, дав можливість виділити в межах державної території значних за розмірами частин з характерними рисами економічного розвитку, розселення населення, історичних і культурних традицій, поширення національних спільнот;

– конкретно-історичний метод забезпечив можливість простежити динаміку процесів і подій у хронологічній послідовності, різних аспектів реформування АТУ, діяльності органів влади. При цьому автор виходив з того, що універсальних методик районування не існує і що оскільки республіці доводилось одночасно розв'язувати завдання економічного й адміністративного будівництва, районоутворюючі чинники розглядаються під кутом зору суміщення економічних і адміністративних завдань на різних етапах історії формування адміністративно-територіальних структур в Україні;

– проблемно-хронологічний метод історико-географічної періодизації, який полягає у виділенні етапів розвитку структури адміністративно-територіального поділу. Застосування цього методу є необхідним, адже вивчення даної проблеми, як і в кожному подібному історичному дослідженні, потребує визначення конкретної періодизації, що є передумовою для

використання методу історико-географічних зрізів. Їх сутність полягає у детальному аналізі адміністративно-територіальної та етнонаціональної ситуації на конкретний час того чи іншого періоду дослідження. Однак використання цього методу ускладнює недостатність статистичних і фактичних даних для всіх частин території України до їх повного об'єднання у складі єдиної соборної держави. Ця обставина змушує вносити певні поправки і корективи для об'єктивного аналізу етнонаціональної ситуації та чисельності населення в різних регіонах.

Картографічний метод є дуже ефективним при аналізі національного районування структури АТП. Він дав змогу відтворити географічне розміщення та історико-політичні передумови території розселення національних меншин, складність адміністративно-територіальної структури, особливо сільського і міського населення. При цьому використанні значні здобутки та певні наробки, здійснені українськими вченими Г.Величко, Д.Багалієм, В.Кубійовичем, В.Наулко, С.Томашівським та іншими, в роботах яких знайшли відображення такі проблеми: 1) розміщення, конфігурація та межі української етнічної території; 2) щільність розселення та відносна частка українців у межах української етнічної території, її зміни протягом окремих періодів історії; 3) територія поширення етнічних меншин в Україні, їхня динаміка.

Врахування такого підходу дає змогу охарактеризувати різні територіальні аспекти діяльності національних меншин, виявити особливості їх регіонального потенціалу. Методика картографування дала також можливість не тільки зафіксувати стан тогочасних етнонаціональних відносин, але й розкрити тенденції багатьох етнографічних процесів.

Кожна із виявлених методик історичного дослідження АТУ України реалізується через використання спеціальних і загальнонаукових методів, що дозволило комплексно підійти до вивчення питань АТУ і розглянути їх з позицій історизму, системності і об'єктивності.

Таким чином, врахування перелічених методів дослідження АТУ дозволило вільш глибоко вникнути у сутність процесів, що відбувались у сіспільстві, сформулювати завдання адміністративно-територіальних перетворень і визначити адекватні механізми їх реалізації.

Методологічні положення теми дослідження та обґрунтування методичних засад аналізу адміністративно-територіального устрою й національного районування і самоврядування дали можливість сформувати концептуальні основи напрямку досліджень, створення структури територіального поділу та здійснення функціонування органів влади і управління, поглиблюючи водночас засади таких навчальних дисциплін, як «Історія України», «Політична географія України», «Етнографія України».

РОЗДІЛ 2

УЗАКОНЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ І ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ У 1917-1921 РР.

Особливу увагу в історії адміністративно-територіального устрою України привертають 1917-1921 роки, коли на її території діяли різні уряди та республіки, але зміни у системі державного будівництва відбувалися так стрімко, що нововведення реально не встигали впроваджуватися. Разом з тим вони мали свою специфіку й позначалися особливим драматизмом, який проявлявся у надзвичайній запеклості боротьби за владу, швидкій змінюваності найрізноманітніших політичних сил біля керма державної влади, в поєднання гасла соціального визволення з гаслом національно-державного суверенітету, єдності території та інші.

Події 1917 року внесли свої корективи у розвиток адміністративно-територіального устрою українських територій, причому незалежно від того, під чією юрисдикцією вони перебували. Перша світова війна, потім революція в Росії, розпад Російської, Австро-Угорської імперій, відновлення Польської держави, проголошення Української Народної Республіки та встановлення на її території радянської влади призвели до нестабільності політичної ситуації в Україні, що дуже ускладнює відповідь на питання про те, як діяла територіальна організація влади країни протягом 1917-1921 років.

З (16) березня 1917 року Тимчасовий уряд Росії виклав свою програму в декларації, а потім 6 (19) березня у зверненні до громадян оголосив себе правонаступником царського уряду, єдиним законним урядом на території всієї колишньої Російської Імперії і заявив про намір зберегти «єдину і неподільну» Росію у рамках колишньої Російської Імперії.

Проте, Центральна Рада України, яка прийшла до влади у березні 1917 року, не погодилась з таким гаслом. Українські політичні сили почали пошук власних шляхів і форм вирішення адміністративно-територіального устрою на своїй території відповідно до вимог життя, який приніс певні результати.

Ідея пошуків нового АТУ України в умовах після Лютневої революції 1917 року вперше була конкретизована в ряді праць М.С.Грушевського [1]. Але після нього протягом майже п'ятдесяти років ніхто із істориків ґрунтовно і комплексно не звертався до питань влаштування державної території України, спроби перегляду її кордонів з сусідніми державами у 1917-1921 роках.

Останнім часом історики й публіцисти піддають критичному аналізу події української революції 1917-1920 років. Широкому колу читачів та науковому загалу стали відомі численні архівні документи, дослідження й мемуари вчених, політичних діячів, які мають сприяти кращому розумінню ходу самого процесу революційного творення, але лише їх незначна частина має відношення до змін АТУ в Україні. Необхідно зауважити, що в сучасний період з'явилися окремі наукові праці, в яких розглядаються ті чи інші аспекти адміністративно-територіального поділу України на початковому етапі його узаконення, тобто в перші п'ять років після Лютневої революції 1917 року. Серед них можна виділити роботи А.А.Недуха, М.Ф.Дмитрієнко, Б.М.Бабія, Л.А.Крутової і В.А.Рибалко [2], в яких автори в числі перших проаналізували деякі правові акти з питань АТУ і простежили зміни в політико-адміністративних процесах на території України в роки громадянської війни і прийшли до висновку, що радянська система влади об'єктивно була генератором АТІ країни. Однак в цих роботах мова йде здебільшого про проблеми територіальної організації політичного управління в перші роки радянської влади. При цьому питання розглядаються головним чином в історико-географічному плані. Враховуючи позитивний внесок дослідників в цьому питанні, треба зауважити, що їх праці пов'язані здебільшого з вузькою

проблематикою, або охоплюють проблему в рамках окремих територій України.

Тому в даному розділі зроблена спроба проаналізувати в історичному аспекті адміністративно-територіальні зміни в перші п'ять пореволюційних років на українській території, де було проголошено Радянську владу та утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), простежити політику різних урядів в питанні АТУ.

Умовно цей час можна поділити на два періоди. Перший (1917 – початок 1919 року), коли на території України діяли Центральна Рада, уряд П.Скоропадського та Директорія, тобто національно-патріотичні і консервативні сили. Ці роки обрані не випадково, оскільки в результаті діяльності цих сил Україна відродила свою державність, хоча і не на довго.

До другого періоду перших років після революції 1917 року можна віднести початок 1919-1921 року, коли на території України було вдруге встановлено радянську владу, крім західних областей. Повернення більшовиків ознаменувалося не тільки політикою «воєнного комунізму», але й певними змінами адміністративно-територіального устрою і економічним районуванням республіки.

2.1. Організація адміністративного управління та влаштування державної території України у 1917-1918 рр.

Повалення російського самодержавства дало поштовх новим політико-адміністративним змінам, головним чином у принципах функціонування органів управління. Замість інституту губернаторів запроваджувався інститут губернських комісарів, обов'язки яких, як правило, виконували голови земських управ. Крім повітового і губернського, було організоване волосне

земське управління. Виборність нових адміністративних посад сприяла частковій українізації апарату управління.

У перші пореволюційні роки в Україні відбувався процес напівстихійного виділення нових повітів, волостей, сільрад. Це явище пояснюється прагненням народних мас, які одержали свободу, мати в своїх містах, селах компетентні органи влади, а також погіршенням роботи транспорту, інших засобів зв'язку з губерньськими і повітовими центрами.

Наприкінці 1918 року, внаслідок успішних операцій Червоної Армії, вийшов маніфест про встановлення влади Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України. Якщо перший український радянський уряд в організації і найменування державних органів і установ дещо враховував національну специфіку, то на цей раз всі новостворені верховні і територіальні структури ставились у відповідність з центральними російськими.

На початку ХХ століття на частині земель України, яка входила до складу Російської імперії, існував адміністративно-територіальний устрій, встановлений ще Катериною II у 1775 році, коли країна поділялася на губернії, а ті, в свою чергу, на провінції та повіти. В 1781 році провінції було скасовано. Лівобережжя, як і імперія, поділялося на губерньські і повітові одиниці, в основу яких закладався принцип народонаселення.

З приходом до влади Павла I 12 грудня 1798 року був виданий указ «Про новий розподіл держави на губернії», який впровадив у Російській Імперії уніфіковану систему адміністративно-територіального устрою: губернія – повіт – волость. Остання з 1861 року стала найменшою адміністративно-територіальною одиницею в Україні, на Холмщині і Підляшші з 1815 року – гміни. По відношенню до населення волосне правління виконувало податкові функції. Українські землі під Австрією входили до складу «коронних країв» – Галичини й Буковини – і ділилися на округи, згодом на повіти, які склалися з громад. Українські землі під Угорщиною входили до складу так званих комітатів, що ділилися на повіти, а повіти – на громади.

Найбільш серйозне осмислення історичної драми, яка спіткала український народ у зв'язку з новим розчленуванням його території, знаходимо у М. Драгоманова. Простежуючи процес розірвання української землі «між сусідніми царствами», він вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – Малоросія, Слобідська Україна і Новоросія, причому останню (колишні Вольності Війська Запорізького) начальство довільно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і «розбавляло» іншоетнічним елементом. «В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна – в Литовські!.. Так поряд наша Україна була поневолена і поділена» [3].

На початок 1917 року Україна являла собою «Південно-Західний край» Російської імперії, який поділявся на дев'ять губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Криму), Харківську, Херсонську, Чернігівську; 86 повітів та 1652 волості. На захід українські землі – Холмщина та Підляшшя – в адміністративному плані підпорядковувалися губерніям Царства Польського, що в свою чергу, входило в склад Російської монархії. Споконвічні українські Галичина, Буковина і Закарпатська Русь належали до імперії Габсбургів [4].

В.І.Ленін в роботі «Критичні замітки з національного питання» називав адміністративні поділи царської Росії середньовічним, кріпосницьким, казенно-бюрократичним адміністративним поділом, притому в найгрубішій формі. «Ясно, як день, – писав він, – що не може бути й мови ні про яку скільки-небудь серйозну місцеву реформу в Росії без знищення цих поділів. І зміни їх поділами справді «сучасними», що справді відповідають вимогам ... капіталізму» [5, с.142].

Територіальний поділ Росії і України зовсім не враховував національного складу, економіку цих територій, напрям і характер шляхів сполучення тощо. Так, в Україні більшість губернських міст були розташовані не в географічному

центрі губернії, а майже на кордоні з іншою губернією (Кам'янець-Подільський, Житомир, Херсон, Чернігів та інші), що значно утруднювало їх сполучення з віддаленими повітами. Це ж саме стосувалося повітових та волосних центрів.

В цілому для адміністративно-територіальної системи початку ХХ ст. була характерна крайня централізація, прагнення максимально підпорядкувати управління регіонами єдиному центру. Це викликало постійні дроблення адміністративних одиниць та виключало виникнення великих адміністративно-територіальних утворень, які могли б претендувати на елементи самоврядування.

Кордони губерній, повітів, волостей з ХVІІІ ст. майже не змінювалися, хоч потреби господарського розвитку настійно вимагали цього. У зв'язку з розвитком капіталізму виросло багато нових міст, які за кількістю населення і розвитком промисловості значно випередили старі адміністративні центри, які поступово приходили в занепад. Так, наприклад, в Херсонській губернії Одеса і Миколаїв за кількістю населення, рівнем промисловості, торгівлі і культури набагато обігнали свій центр Херсон.

Бурхливе економічне зростання окремих міст зробило їх досить вагомими в економіці того чи іншого краю, тоді як їхній адміністративний статус залишався без змін. Так, новий промисловий центр на Півдні України, Юзівка не отримувала досить тривалий час статусу міста, хоча мала значну кількість населення. Вважалися селищами й інші міста, що за кількістю населення були дуже близькі до окремих губернських центрів. Так, селище Кам'янське (з 1936 р. м. Дніпродзержинськ) також довгий час не мало статусу міста. Отже, старий АТП не відповідав новим завданням господарського і культурного будівництва і в цілому реаліям життя.

Перші адміністративно-територіальні перетворення на українських землях були визначені в законах, універсалах і постановах різних урядів після Лютневої революції 1917 р. Прихід до влади Тимчасового уряду Росії, перебіг

подій, що відбулися в імперії, яка розпалася на частини здебільшого за національним принципом, не давали можливості новій владі впритул підійти до питання зміни АТП. Країну потрясли соціальні і національні революції, постійна боротьба окремих політичних сил за владу. Майже всі політичні сили, які проходили до влади в Україні, намагалися створювати нові територіальні одиниці або вносили певні зміни в дореволюційний АТП і формували відповідні органи державного апарату з метою змінити ситуацію на краще. Але старого АТП і запровадження нового не можна було здійснити відразу, так як для цього не було ні часу, ні коштів. Тому АТП України залишався в основному незмінним протягом громадської війни, хоча окремі перетворення мали місце, як, наприклад, масове створення сілрад. Але нововведення мали свої особливості, які виявилися в тому, що землі України були розділеними свого часу між двома могутніми імперіями – Російською та Австро-Угорською, що визначило на значний термін своєрідність їх територіальної організації та органів управління ними, які довільно ділили й установлювали внутрішні кордони України.

Велике політичне значення в становленні незалежності України і початку нового устрою її території мала діяльність політичних партій і Центральної Ради у 1917-1918 роках.

Політичні партії – виразники різних течій національно-визвольного руху в Україні – брали за основу своїх програм розв'язання питання про необхідність утворення суверенної держави, національно-державне самовизнання.

Скликаний 7-8 квітня 1917 року, тобто через місяць після утворення 4 березня 1917 року Центральної Ради, Всеукраїнський національний конгрес під час напружених дискусій визначив принципи державотворення та адміністративно-територіального устрою України. У підсумкових документах, прийнятих конгресом, у спеціальних резолюціях було визнано, що «тільки національно-територіальна автономія України у змозі забезпечити потреби українського народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі».

Автономний устрій України передбачався в складі федеративної і демократичної Росії, одним із головних принципів автономії проголошувалась повна гарантія прав національних меншин, які проживали на її території і мали свій адміністративний устрій.

Резолюції конгресу набули широкого розголосу. Найбільшого політичного звучання вимоги національно-територіальної автономії набули в резолюціях 1-го Всеукраїнського військового з'їзду (5-8 травня 1917 року. Резолюції з'їзду були гострими й однозначними: «...вимагати від Тимчасового уряду та ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальної автономії України» [6, с.187].

Зробивши основною стратегічною метою Центральної Ради гасло національно-територіальної автономії, М. Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст. З цією метою він ще у 1917 році запропонував національно-територіальну автономію передовсім як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель.

М. Грушевський пропонував перейти до нового адміністративно-територіального поділу «...на землі, більші від повітів, а менші від губерній ... в їх рамках розвивалось би те широке громадське самоврядування», яке й забезпечить будівництво нової України на основах децентралізації. Вже в еміграції, осмислюючи набутий досвід, він писав про майбутню українську державу: «Се буде власне федерація громад і їх рад...» І далі: «Чи буде Українська Республіка формально зватись федеративною чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік-громад. Всяке накидування громадам механічної унітарності примусових зв'язків буде величезною помилкою, яка викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць» [7, с.205, 232].

Нова земельна структура базувалася на принципі універсальності: землі мали бути і судовими, і виборчими округами. Але головним фундаментом її мала стати ідея децентралізації широкого громадського самоврядування: до

компетенції центральної виконавчої влади мали бути віднесені лише справи, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої та національної самоуправи, або дотикають цілої республіки. Дійсний, реальний територіальний поділ України, доводив Грушевський, мислимий лише на ґрунті «натуральних», реальних зв'язків між територіальними одиницями.

За рекомендацією Центральної Ради почали створюватися підлеглі їй місцеві органи влади – так звані «українські ради» (губернські, міські, повітові).

Спираючись на рішення Українського військового з'їзду, Всеукраїнського національного конгресу, виражаючи інтереси українського народу, Центральна Рада дедалі активніше вимагає визнання та схвалення Тимчасовим урядом автономії України. Однак ці вимоги були відхилені. За цих умов Центральна Рада знайшла таке рішення: 23 червня 1917 року вона приймає I Універсал, в якому проголошує автономію вільної України [8. – Т. 1, с.101-105].

Проте Тимчасовий уряд 4 (17) серпня 1917 року видав «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату»: У ній визначалась територія, на яку поширювалося повновладдя Центральної влади. Українська територія звужувалась до п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (за винятком повітів Мглинського Суразького, Стародубського і Новозибківського). Влада Центральної Ради також могла поширюватись на інші території з українським населенням, якщо місцеві земські установи висловляться за її визнання [8. – Т. 1, с. 214].

Цілком слушно проаналізувати з точки зору поставленого питання й прогресивні, демократичні законодавчі та політико-правові акти Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Її проекти в питаннях АТУ були спрямовані на відлагодження внутрішнього губернського поділу. Ідеї щодо його ретельного перегляду, обґрунтовані в працях та виступах М.Грушевського. Він писав: «Слідуючою формою об'єднання міг би бути такий округ, як «земля», проєктована законом Центральної Ради, проведеним фракцією УПСР. Приблизний поділ території України на такі землі на основі

географічних, комунікаційних та економічних даних, приблизно з одним мільйоном людності в землі, був тоді вироблений і прийнятий, і ці землі мали заступити повіти, з одного боку, губернії, з другого» [7, с.230].

Із пошуком власних, українських моделей територіальної організації пов'язаний період становлення адміністративно-територіального устрою в Україні, який належить до часів нетривалого існування УНР та ЗУНР.

Третім Універсалом Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 року було оголошено Українську Народну Республіку. Згідно Універсалу до складу УНР ввійшли землі, заселені в більшості українцями. Це – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, у склад якої входила значна частина території Донбасу, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії, що поділялися на повіти та волості, тобто в Україні продовжував залишатися старий, дореволюційний АТП. Але в Універсалі відзначалася і така нова думка, що остаточне вирішення кордонів УНР, зокрема, «прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді з організованої волі народів».

У III Універсалі знайшла також відображення ідея демократичного устрою країни. Він проголосив «закріплення і поширення прав місцевого самоврядування» як органів «вищої адміністративної влади на місцях» [8. – Т.1, с.401].

Центральна Рада розгорнула активну діяльність в цих питаннях. Вона ухвалювала постанови, видавала розпорядження, інструкції у тому числі з питань АТП. Але на значній частині території республіки її влада була мізерною. У Донбасі, наприклад, влада належала радам, у пролетарських центрах Лівобережжя їх вплив зростав з кожним днем. В інших районах і містах, у тому числі в Києві, фактично встановилося двовладдя: йшла боротьба між радами, міськими думами, місцевими органами Центральної Ради.

Спочатку діяльність Центральної Ради отримала підтримку населення, але згодом із-за відсутності практичних результатів її рейтинг почав падати. З кожним днем зростав авторитет рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Основним завданням влади рад в Україні тепер стала збройна боротьба проти Центральної Ради. На Всеукраїнському з'їзді рад 11-12 грудня 1917 року у Харкові більшовики проголосили встановлення радянської влади в УНР та обрали Центральний виконавчий комітет Радянської України. Для утвердження одноосібної влади уряд Радянської України опирався на російські війська, які втрутилися у внутрішні справи республіки.

У цей відповідальний час Центральна Рада видала 9 (12) 1918 року свій IV Універсал, у якому проголошувалось: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилася на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за вольності й права трудящих...

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу...» [8. – Т.2, с.102-104].

У IV Універсалі також проголошувалося, що місцева влада має належати безпосередньо «радам робітничих і солдатських депутатів», вибраних з місцевої людності».

Замість «місцевої культурно-етнічної автономії» IV Універсал передбачав «національно-персональну автономію» всіх народів (окремих етносів), які проживали в Україні. Вона була встановлена Законом про національно-персональну автономію, ухваленим Центральною Радою 9 січня 1918 року і передбачала право націй на самостійне влаштування свого національного життя через органи національного союзу, влада якого поширюється на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах УНР. Силою цього закону право на національно-персональну автономію було надано великоруській, польській та європейській націям, що населяли територію УНР. Білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська нації могли

скористатися правом національно-персональної автономії незалежно від статі і віри, якщо особи не були обмежені судом у правах і заявили про свою належність до даного етносу шляхом подання на розгляд Генерального суду відповідної заяви [8. – Т. 2, с. 99-101, 103].

Таким чином, етнополітика Центральної Ради була спрямована на розширення соціальної і національної бази української революції шляхом залучення представників національних меншин до роботи в Центральній Раді, Генеральному секретаріаті, розбудови національного життя, де вони набували досвіду взаємодії у процесі державотворення. Результатом такої політики стало те, що більшість національних меншин підтримали українську автономію, посівши близько третини місць у різноманітних владних структурах. Особливу активність у співпраці з Центральною Радою виявляли представники єврейської національної меншини [9, с. 118]. Натомість майже всі національні меншини з обережністю поставились до державної самостійності України.

В добу Центральної Ради визначався також і державний устрій України. Якщо спочатку, з березня по серпень 1917 року, у так званий перехідний період, форма державного устрою була невизначеною, то з вересня по 19 листопада 1917 року українські губернії згідно з Законом Тимчасового уряду входили до складу Російської Республіки, з 20 листопада 1917 року по січень 1918 року Україні – автономна Народна Республіка у складі Російської Республіки, а з 9 (22) січня по 29 квітня 1918 року – самостійна УНР.

19 січня (1 лютого) 1918 року делегація Четверного союзу визнала УНР незалежною державою. Проголошення незалежності дало можливість Україні вступити у зносини з іншими державами, зокрема, на мирних переговорах. Уже 27 січня (9 лютого) 1918 року між УНР, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Турцією – з іншого, було підписано Брестський мирний договір.

Підписана угода передбачала встановлення кордону між УНР та Австро-Угорщиною. Майже вся Холмщина і Підляшшя поверталися УНР [8. – Т. 2,

С.137-142]. Але це питання практично не було вирішено. За Брестською угодою до України відійшли також Пінський, Мозирський і Річинський повіти Мінської губернії, де переважну більшість склали українці. Ці території увійшли до Волинської губернії.

У цей час на перебіг подій в Україні дедалі більше впливали позиції українських політичних партій. Майже всі вони виступали за ідею правової демократичної держави, верховенства закону. Але процес державотворення, що набрав розмаху в українських землях, міг піти різними шляхами державного устрою (унітарної чи федеративної) майбутньої України.

Українська політико-правова думка кінця XIX – початку XX ст. не створила концепції унітарної України. Так, програма Української народної партії передбачала забезпечення Галичини та Кубані правом на автономію (самоврядування) в складі майбутньої української держави. Соціал-самостійники пішли далі в цьому питанні. Вони вважали за необхідне надати статус автономії всім областям і краям України. Державотворчі концепції УСДРП та УПСР не відкидали ідею федерації на регіональному рівні. В них передбачалося встановити широке самоврядування.

М. Грушевський в питаннях регіонального федерального устрою республіки пішов ще далі. Він вважав, що Україна має право на федеральний зв'язок не тільки в відносинах до інших національних територій, але також і на окремих частинах української території. З цього приводу він писав: «Коли загальна організаційна робота буде скуплена в органах земель, а всеукраїнський конгрес обмежиться тільки тим, що доконче мусить бути скуплене в центральнім органі, як справи міжнародної політики, оборона, адміністрація військова і морська і т.ін., все ж інше буде віддано в компетенцію землі, то українська республіка в останнім рахунку буде федерацією земель – сполученими штатами України». І ще: «Чи буде Українська Республіка формально зватись федеративною чи ні, фактично вона однаково повинна організуватись як федерація своїх фактичних республік-громад. Всяке

накидування громадам механічної унітарності примусових зв'язків буде величезною помилкою, яка викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць [7, с.230, 232].

Російські урядовці, багато хто з громадських діячів проповідь федералізму розглядалися як замах на державну єдність, економічні інтереси великоруського народу, володіння «русской» інтелігенції [10].

Проте, активна позиція Центральної Ради, проголошення IV Універсалу не давали змоги зберегти контроль за територією України. Під тиском радянських військ Центральна Рада поступово втрачає територію, вплив, владу.

Переважає більшість населення республіки пасивно спостерігала за боротьбою більшовиків із Центральною Радою і не поспішала співпрацювати з владою. Проте, незважаючи на складну ситуацію в країні, Центральна Рада зробила перші самостійні кроки з влаштування території України і реалізації ідеї федералізму, що були визначені в законі «Про поділ України на землі» від 6 березня 1918 року [11. – Т. 1, с.40]. Згідно з ним встановлювався новий поділ території УНР на землі в числі 30, межі яких визначались за історичними, географічними, економічними і культурними принципами. Ці нові адміністративні одиниці охоплювали приблизно 3-4 попередні повіти і поділялись на волості, а останні складались з громад. Були визначені такі землі: Київ з околицями, Древлянська земля, Волинь, Погорина, Болохівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків.

Однак, практика державотворення доби Центральної Ради не дає підстав стверджувати, що еволюція Української Народної Республіки пішла шляхом федералізму. Спроба Центральної Ради перейти до земельного адміністративно-територіального устрою навесні 1918 року розширюючи місцеве самоврядування, закінчилася невдало [11. – Т. 2, с.331, 332].

Намагаючись зміцнити свої внутрішні позиції, дати відповідь на питання об'єднання українських територій в соборну державу Центральна Рада сформулила більш виразно і остаточно зміст АТП і управління країною в Конституції Української Народної Республіки, яка була ухвалена 29 квітня 1918 року. У ній зазначалося: «Не порушуючи єдиної своєї власті, Українська Народна Республіка надає своїм землям, волостям і громадянам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації». І далі конкретніше: «Всякого роду справи місцеві порядкують виборні ради і управи громад, волостей, і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть. Міністри Української Народної Республіки тільки контролюють і координують їх діяльність безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим радам і управам призначених...» [8. – Т.2, с.330, 332].

Проте, реалізувати ідеї Конституції Центральна Рада вже не могла. 29 квітня 1918 року Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П.Скоропадського гетьманом України. Уряд гетьмана скасував закон Центральної Ради від 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію та інші законодавчі акти і вирішив ряд адміністративно-територіальних питань. За часи гетьмана до Української Держави були приєднані Брест-Литовський та Гомельський повіти Гродненської губернії. Попередньо Пінський і Брест-Литовський повіти мали увійти до Волинської, Мозирський і Річицький до Київської, а Гомельський до Чернігівської губерній. Але 7 червня 1918 року Рада Міністрів прийняла рішення про виділення цих територій в окрему адміністративну одиницю – Поліське староство.

У травні 1918 року, коли на території Війська Донського виникла держава Всевеликого Війська Донського на чолі з генералом П. Красновим, розпочався новий етап у визначенні південно-східних кордонів України. Майже відразу між Україною і цим адміністративно-державним утворенням розпочалися переговори про взаємне визнання та встановлення кордону. Україна повторила свої претензії перш за все на Таганрізький округ та на західні волості

колишньої Облaсті Війська Донського понад річкою Калитва. Це мотивувалося тим, що ці території до 1887 року входили до складу Катеринославської губернії. Крім того, переважну частину їх населення складали українці.

В свою чергу донський уряд не тільки бажав залишити за собою Таганрізький округ, а ще й претендував на Старобільський повіт Харківської губернії і Луганськ. Після довгих переговорів обидві сторони вирішили, що державний кордон буде визначатися «колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежно́ї Облaсті Війська Донського, тобто межею цієї облaсті й Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній», з невеликим відхиленням у районі Маріуполя, де сторони визнали «за потрібне прилучення до України певної площі на Схід [11. – Т.2, с.209]. Але розв'язати питання про кордони з Донською областю Українській Державі П. Скоропадського не вдалося.

У червні 1918 року уряд П.Скоропадського розпочав українсько-російські переговори про кордони між двома країнами. Спираючись на міжнародні норми українська делегація на чолі з С. Шелухіним запропонувала застосувати етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність, російська делегація – принцип самовизначення населення тих чи інших територій. Після тривалої дискусії сторони дійшли компромісу і 22 червня погодили текст резолюції. В ній зазначалось, що до України мали відійти 10 повітів Воронежської, Курської та Орловської губерній, чотири північні повіти Чернігівської губернії, що знаходились на той час у складі Росії, та третина Донської облaсті [12, арк.11].

Але Радянська Росія дійшла висновку, що настав час вирішувати українське питання іншими засобами. 3 жовтня 1918 рок вона оголосила перерву, яка фактично означала кінець переговорам.

У період Гетьманату, що тривав до листопада 1918 року, було кілька спроб щодо визначення внутрішнього адміністративно-територіального впорядкування, але всі вони не були доведені до кінця.

В перший день свого правління П.Скоропадський обнародував два документи: «Грамоту до всього Українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України», який мав спеціальний розділ «Про гетьманську владу», з якого видно: творці режиму бачили гетьманат сильною авторитарною владою [13, с.56-59]. Гетьман мав верховну виконавчу владу, затверджував законодавчі акти, призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував її склад. Він відмінив закон про адміністративно-територіальний поділ і повернувся до старої схеми АТП. Посади губернаторів і справників замінили відповідно на посади губернських і повітових старост. Київ, Одесу, Миколаїв було виділено в окремі адміністративні одиниці на чолі зі столичним і міським отаманами.

П.Скоропадський прилучив до Української Держави Путивльський, Гайворонський, Ново-Оскільський, Рильський, Суджанський, Білгородський та Корочанський повіти Курської губернії. Але цей кордон проіснував недовго. 19 грудня 1918 року до Києва в'їхала Директорія. 26 грудня вона опублікувала свій програмний політичний документ – Декларацію, в якій проголошувала *ліквідацію гетьманського режиму й відновлення незалежної Української Народної Республіки*. Директорія обіцяла скасувати всі реакційні закони, запроваджені урядом Української Держави, установити «трудова владу», провести вибори до Трудового конгресу, якому й належатиме вища законодавча влада [13, с.87-89].

В результаті приходу до влади Директорії була відновлена попередня назва держави (УНР) і форма державного устрою (республіканська). Незважаючи на те, що верховна влада ухвалила відновити всі попередні закони УЦР, в тому числі закони про територіально-адміністративний поділ і національно-персональну автономію, запровадження нового устрою у зв'язку з надзвичайним станом було відкладене на пізніші часи.

В УНР у 1919 році фактично зберігся відновлений П.Скоропадським поділ на губернії та повіти. Поряд з цим, до складу Республіки на підставі Акта про

злуку ввійшла ЗУНР як автономне утворення (пізніше – Західна Область УНР). Деякі сучасні дослідники визначають нове утворення – Соборну Україну – як конфедерацію [14, с.17, 20-21]. На нашу думку, уряди УНР і ЗУНР фактично обстоювали лозунг автономії.

Адміністративно-територіальний устрій територій, які контролювала Директорія, визначався законом «Про організацію адміністративної влади УНР». Згідно з цим законом у місцевостях України, звільнених від більшовицької окупації, територія республіки поділялася на Західну (ЗО УНР) і Східну області. Східна область складалася з Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Житомирської, Кам'янецької і Холмської губерній. Столицею УНР вважався Київ, хоча фактично головним містом у різні часи ставали Вінниця і Кам'янець-Подільський.

Влада на місцях мала належати органам місцевого самоврядування – Трудовим радам. Однак, нормальне функціонування цих органів за умов воєнного стану не могло бути забезпечене і фактично адміністративні функції здійснювали представники – військові отамани і комісари.

Програмова Декларація Директорії УНР від 26 грудня 1918 року та Універсал Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 року констатували прагнення нової влади закріпити право місцевого самоврядування й федеративний устрій України. Щоправда, в них не була визначена сама система місцевих органів влади й самоврядування. Директорією призначались в якості керівників місцевої влади ніким не контрольовані коменданти, комісари, серед яких нерідко були випадкові особи.

Її влада послаблювалася відсутністю чіткої моделі державотворення. Не було певної думки відносно форми суспільного устрою. За час свого існування Директорія тією чи іншою мірою апробувала парламентську республіку, республіку Рад та військову диктатуру. Трудовий Конгрес (грудень 1918 р.) не зміг визначити форму державної влади в Україні. Він фактично передав всю

повноту влади Директорії, яка перетворилася на особисту диктатуру С.Петлюри. Але утримати влади і навести порядок він не зміг. На рівні окремих міст і повітів висувалися свої отамани, які діяли безконтрольно і нерідко санкціонували погроми та грабежі. Внаслідок цього Директорія залишилася без підтримки робітників, селян, національних меншин [15, с.181].

Еволюція політики Директорії в галузі державотворення супроводжувалася постійними міжпартійними протистояннями. Серед засновників державницького напрямку реформування АТУ УНР був відомий професор Київського університету О.Ейхельман. Він найбільш ґрунтовно розробив ідею федеративного устрою української держави у проекті Конституції Української Народної Республіки (доба Директорії). За його проектом Україна оголошувалась незалежною суверенною демократичною федеративною республікою. Відповідно до проекту О.Ейхельмана, адміністративно-територіальний поділ УНР складався з федеральних земель, а землі – з сільських та міських громад [16].

Звичайно, конституційний проект О.Ейхельмана не може розглядатись як найдосконаліший з позицій сучасності, однак його поява була однією з перших спроб закріпити федеративний устрій України на конституційному рівні.

Таким чином, перший, третій, четвертий універсали Центральної Ради, як і Декларація Української Директорії, проекти нової Конституції констатували прагнення нової влади закріпити право місцевого самоврядування. Щоправда, в них не була визначена сама система місцевих органів влади й управління.

Отже, українська політико-правова думка віддзеркалювала процес регіоналізації України. Практика державотворення 1917-1920 років по-своєму реагувала на таку тенденцію. Не можна не погодитися з висновком О.Л.Копиленка й М.Л.Копиленка, що «протягом 1917-1920 років Україна існувала як унітарна держава, яка весь час (за винятком періоду гетьманства) тяжіла до федералізації» [17, с.147]. Проект конституції України проф. О.Ейхельмана – ще один доказ цього.

Таким чином, Центральній Раді і Директорії не вдалося виробити чіткої процедури державотворення і прийняття законодавчих норм. Обидві політичні режими не змогли забезпечити на належному рівні адміністративні і соціально-економічні перетворення, віддавши перевагу політичній сфері.

У 1918 році революційні процеси захопили в свою сферу й західноукраїнські землі. В дуже скрутному становищі опинилися ці землі під час розпаду Австро-Угорської імперії. Українці, як і інші її народи, домагалися ліквідації ненависної влади Габсбургів на своїх землях. Напередодні краху Австро-Угорської імперії 18 жовтня 1918 року у Львові була сформована Українська Національна Рада, до якої увійшли депутати австрійського парламенту від Галичини, Буковини та крайових сеймів, представники політичних партій. Коли ж унаслідок революції імперія Габсбургів розпалася, Національна Рада проголосила встановлення на західноукраїнських землях «демократичного ладу». У відозві від 1 листопада 1918 року Українська Національна Рада проголосила створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії. Її назву й територіальні межі уточнив закон, ухвалений 13 листопада: «Держава має назву Західно-Українська Народна Республіка»; вона являє «українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Зелеплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош». Закон утверджував державну самостійність ЗУНР [18, с.19-21].

Одночасно набув всенародного характеру рух за возз'єднання західноукраїнських земель з Україною. 21 вересня 1918 року учасники масових селянських зборів Снятинщини висловили палке бажання, «щоб Східна Галичина і Буковина були прилучені до матері-України». Великі збори представників з усієї Буковини, що відбулися 3 листопада 1918 року у Чернівцях, одноставно ухвалили рішення про «Прилучення австрійської часті

українських земель до України». Аналогічне рішення прийняв 21 січня 1919 року у м. Хуст з'їзд делегатів від сільських общин і міст Закарпаття [6, с.247].

Однак, західноукраїнське суспільство виявилось розколотим. Трудящі маси – основна рушійна сила революції – сподівалися на одночасне розв'язання і соціальних проблем. При цьому вони висували на перший план вимогу розподілу власності, в першу чергу земельної. Проте, для реалізації цієї вимоги їм бракувало політичного досвіду та організованості. Лідери ж найвпливовіших у регіоні політичних партій – національно-демократичної, радикальної й соціал-демократичної – мали на меті вирішення передусім національної проблеми. В це русло вони й прагнули спрямувати революційно-визвольний рух, озброївши його гаслом національної єдності.

Парламент і уряд Західно-Української Народної Республіки також розпочали активну роботу по створенню єдиної незалежної держави. 16 листопада 1918 року був прийнятий закон «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки» [19, с.45-46], яким підкреслювалось, що раніше прийняті ухвали, які не суперечать державним принципам ЗУНР, залишаються в силі. Не було сприятливих умов і до перегляду схеми територіально-адміністративного поділу, проте принципи роботи адміністративних органів значно змінювались. Згідно з законом державними відповідальними виконавцями на місцях ставали державні повітові комісари, яким надавались широкі повноваження в адміністративній і фінансовій сферах. Повітових комісарів призначав державний секретар внутрішніх справ, а раніше обраних, при надходженні від них відповідних заяв, – затверджував. У військовому відношенні територія республіки була поділена на три області (Львівську, Станіславську, Тернопільську) по чотири округа в кожній [19, с. 46].

22 січня 1919 року було урочисто прийнято акт про об'єднання (злуку) УНР із Західно-Українською Народною Республікою, затверджено Закон про форму державної влади Української Народної республіки. Розпочалася

підготовка до виборів парламенту України. Тимчасові законодавчі повноваження знову були передані Директорії. Після злуки УНР і ЗУНР уряди обох республік, враховуючи реальну геополітичну ситуацію, визнали за доцільне зберегти повноваження західноукраїнського уряду і адміністрації в рамках автономії Західної Області УНР.

Універсал Директорії УНР з цього приводу від 22 січня 1919 року проголошував: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна» [20, с.67-68].

Скликаний 23-29 січня 1919 року Конгрес Трудового Народу УНР, який замінив в нових умовах Установчі Збори, ухвалив рішення зібрати парламент Великої Соборної України, а тимчасово законодавчу владу та оборону України від радянських військ доручити Директорії УНР [20, с. 87-95]. Мова фактично йде про створення єдиної держави на всій українській етнічній території – Соборної України.

Проте це був лише декларативний акт, бо ні уряд УНР, сфера впливу якого дедалі більше звужувалася внаслідок відновлення на її території влади рад, ні уряд ЗУНР, більшість території котрої на той час була вже окупована польськими військами, не мали ніяких можливостей його реалізації. На Наддніпрянській Україні у класовому протиборстві гору взяли соціальні сили, орієнтовані на соціалістичний розвиток української державності, в західноукраїнському ж регіоні становлення державності було перерване іноземною окупацією. На початку 1919 року Директорія втратила владу майже на всій території України, а ЗУНР не змогла один на один успішно протистояти наступу поляків.

Із загостренням воєнно-політичної ситуації на початку 1919 року відбувався поступовий перехід до авторитарного правління С.Петлюри і окремих військових отаманів. Зовнішня агресія і війна на кілька фронтів виснажували сили республіки, вносили розкол в самому національно-

демократичному таборі. Загроза нового політичного краху змусила С.Петлюру пошукати порозуміння з Польщею через перегляд західних кордонів на її користь, а це привело до розриву з урядом ЗО УНР.

Незважаючи на активний опір народу, та невдалі відповідні дії керівництва УНР і ЗУНР вже влітку 1919 року війська Польщі окупували Східну Галичину та Західну Волинь. Частини Української Галицької армії перейшли Збруч й опинилися в розпорядженні С. Петлюри. У квітні 1920 року його уряд підписав тайну політичну конвенцію між УНР і Польщею, сут якої полягала в об'днанні сил для боротьби з радянською владою в Україні і перехід під контроль польської держави Східної Галичини та частини Волині, *тобто тих українських земель, які входили до складу проголошеної в січні 1919 року урядами УНР і ЗУНР «соборної України»* [21, с.400-401].

У листопаді 1918 року Північна Буковина була окупована румунськими військами, а в січні 1919 року Закарпаття – чеськими.

Оскільки національно-демократичні сили в ті часи не зуміли відстояти незалежність України, її адміністративно-територіальним устроєм судилося займатися радянській владі.

Перший Всеукраїнський з'їзд рад 24 грудня 1917 року в Харкові проголосив Україну Радянською республікою. «Влада на території України, – підкреслювалося у постанові з'їзду, – відтепер належить виключно радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях – повітовим, міським, губерньським і обласним радам, а в центрі – Всеукраїнському з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітету і тим органам, які він створить...» [19, с.16].

Всеукраїнський з'їзд рад проголосив також встановлення на Україні радянської влади. Радянська Україна оголошувалась державною частиною Радянської Росії (РСФРР). До її складу увійшли вісім губерній: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, а також три північні повіти Таврійської губернії –

Дніпропетровський, Бердянський і Мелітопольський. Губернії поділялись на повіти та волості.

Утворення Української Радянської Республіки, що вперше в історії дало змогу піднести справу об'єднання всіх українських земель на рівень державної політики, викликало небачений до того спалах революційно-політичної активності мас на Галичини, Буковини, Закарпатті, які входили до складу колишньої Австро-Угорщини. Тут почали створюватися ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Активно діяли ради, наприклад, у Дрогобичі, Станіславі, Коломиї, Стебнику, Чернівцях, Вижниці, Кіцмані, Заставні, Берегові, Хусті, Сваляві та багатьох інших населених пунктах [13, с.263].

Державна територія УСРР не була чітко окреслена. При організації місцевих органів влади використовувалась стара схема АТП. Господарське будівництво і розвиток культури України були тісно пов'язані з адміністративним і економічним районуванням, тобто найбільш раціональною організацією її території. УСРР була першою республікою, яка провела адміністративне й економічне районування.

В перше чотириріччя радянської влади на території України ще було збережено основні особливості дореволюційного АТП (губернії, повіти, волості). Однак, у перші місяці революції на місцях стихійно відбувався процес виділення нових повітів, волостей, сільрад, внаслідок чого збільшується їх кількість. Це явище пояснюється прагненням партії більшовиків контролювати органи влади, а також погіршенням роботи транспорту, інших засобів зв'язку з губерньськими і повітовими центрами.

Основні принципи радянського АТУ полягали в створенні одиниць, здатних всіляко сприяти економічному розвитку даної території і в максимальному наближенні до населення державного апарату, його спрощенні, підвищенні оперативності й ефективності.

В Україні процес встановлення та функціонування нової радянської влади розтягнувся у зв'язку з тим, що на території республіки досить довго, понад

чотири роки, тривав процес створення національної держави. Отже, питання про АТП не могло постати відразу. Хоча потреба, зрозуміло, в цьому була. Орієнтуючись на Москву, українські лідери в уряді України – Народному Секретаріаті – не змогли, як це сталося в РСФРР ще у грудні 1917 року, розпочати справу з перерозподілом території, започаткувати зміни АТП, як цього вимагав новий державний устрій. Але окремі спроби в цьому питанні мали місце.

Вже в грудні 1917 року було поставлене питання щодо переміщення адміністративних центрів губерній та уїздів до більш великих міст та інших промислових пунктів. Це було викликано потребою закріпити керівні ролі пролетарських центрів, які в ході революції об'єднали навколо себе усі місцеві ради, необхідністю ліквідувати невідповідності, що існували при царизмі між юридичним та економічним положенням багатьох міських населених пунктів – губернських та повітових адміністративних центрів. У зверненні Народного Комісаріату Внутрішніх справ до всіх рад робітничих, солдатських, селянських та батрацьких депутатів «Про організацію місцевого самоврядування» (24 грудня 1917 р.) вказувалось на те, що «багато губернських та уїздних центрів й досі зберігають своє значення виключно як центри адміністративні, тоді як центрами промислового та торгівельного життя є інші пункти тих самих губерній та уїздів» [22, с.67].

Народний Комісаріат Внутрішніх справ, який у ті часи відав питаннями адміністративно-територіального устрою, рекомендував відповідним місцевим радам приділити серйозну увагу вибору губернських та уїздних центрів. «Тепер, коли органами місцевого самоврядування стають ради, – підкреслювалося у «Зверненні», – цілком зрозуміло, що й адміністративні центри мають перемістися в ті міста, ради яких більш крупні, більш дієві та впливові, тобто у міста з розвиненим торгівельним та промисловим життям. Перенесення адміністративних центрів в промислові пункти, тобто місця основного

зосередження пролетаріату, мало укріпити місцеві ради, підвести «...міцніший фундамент під будівлю Радянської влади» [22, с.68].

Заслуговує на увагу прийнятий 27 січня 1918 року декрет Ради Народних Комісарів РСФРР «Про порядок зміни кордонів губернських, повітових та ін.». Місцевим радам були надані досить широкі права. Питання про зміну внутрішніх кордонів губерній та волостей, – вказувалося в декреті, – вирішуються тільки місцевими радами Крім того, ці органи влади могли самостійно вирішувати і спірні питання, які виникали під час визначення кордонів адміністративно-територіальних одиниць, створивши для цього спільні комісії рад [23, с.29].

Саме цей документ став стимулом для того, щоб влада на місцях, виходячи з розуміння не вирішених у минулому проблем АТП, беззастережно почала активно реалізовувати свої, визнані законними права, приводячи різні аргументи на користь нового поділу, приналежності територій міст, сіл, містечок.

Декрет Ради Народних Комісарів Росії безпосередньо торкнувся і України. Саме ради всіх рівнів республіки, як органи влади на місцях, приступили до розробки проектів, які повинні були лягти в основу змін АТП і мали на меті ліквідацію старого АТП. Однак, при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць почали допускатися поспішність, надмірне дрібнення територій, стихійність.

Вивчаючи АТП початку 1918 року, можна констатувати, що територіальні одиниці часто були неоднакові за площею й кількістю населення. Так, Єлізаветградський повіт на Херсонщині мав площу у півтора рази менше, ніж Зіньківський Полтавської губернії, а чисельність населення – майже у п'ять разів більше [24, с. 46].

Разом з тим, починаючи з проголошення радянської влади в Україні грудні 1917 року і її поширення на кінець січня 1918 року, спотерігається посилення уваги до класових принципів організації держави і суспільства. Саме

в цей час під впливом більшовиків почав тріскатися єдиний українській національний фронт, що існував в добу Центральної Ради, до більшовиків почали переходити деякі українські діячі, як Ю. Коцюбинський, Є. Касьяненко, Є. Неронович, М. Полоз, О. Шумський та інші [21, с.33], набрали розмаху тенденції розходження в позиціях місцевих більшовиків щодо питань національно-державного будівництва. Деякі з них мали великодержавницькі, проросійські настрої і орієнтації, що породило феномен регіоналізму. В результаті реалізації фактично сепаратистських поглядів і підходів на етнічних українських землях виникли державні утворення, характерною ознакою яких була недооцінка або відкрите ігнорування національних інтересів.

Тож, не дивно, що вже у січні 1918 року Україна почала розпадатися на окремі частини, коли виник ряд територіальних утворень у формі радянських республік. 17 січня 1918 року в Одесі було проголошено в межах Херсонської, і частково Бессарабської губернії, Одеську радянську республіку, а 30 січня у Харкові – Донецько-Криворізьку радянську республіку з власною Радою Народних Комісарів і своїм законодавством, а 19 липня 1920 року – Галицьку Радянську республіку з виконавчими органами влади [25, с.213-214].

Існували також ще менші за розмірами республіки, отаманські повіти чи волості, які не визнавали над собою жодної центральної влади, що створювало загрозу цілісності території країни.

Але найбільш впливовою була Донецько-Криворізька Радянська Республіка. Ідея створення цієї республіки належала керівництву Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б), яке з 1917 року відстоювало тезу про принципову відмінність Донецько-Криворізького регіону (Донкривбасу) від решти території України.

Артем (Ф. Сергєєв), який ще в липні 1917 року очолив Донецько-Криворізький обласний комітет РСДРП(б), виступаючи на засіданні Донецько-Криворізької обласної ради робітничих і солдатських депутатів у Харкові, у відповідь та Третій універсал Центральної Ради про створення УНР у федерації

з Росією запропонував виділити Донецько-Криворізький басейн в окрему область, підпорядковану безпосередньо Росії [26, с.56]. Ця ідея була частково підтримана першим Всеукраїнським з'їздом рад 24-25 (11-12) грудня 1917 року, який ухвалив резолюцію «Про Донецько-Криворізький басейн», де засуджувалися дії Української Центральної Ради, що призвели до розколу Донбасу, і заявлялося про необхідність поновлення єдності Донецько-Криворізького регіону в складі Радянської Росії [27, с.141].

9-12 лютого (27-30) січня 1918 року в Харкові відбувався IV обласний з'їзд рад депутатів Донецького та Криворізького басейну, на якому член партії більшовиків С.Васильченко доповідав про створення Донецько-Криворізької республіки. Він заявив, що в міру зміцнення радянської влади на місцях Російська Федеративна Радянська Республіка будуватиметься не за національними ознаками, а за економічними особливостями. Оскільки Донецький і Криворізький басейни в господарському сенсі – одиниці самодостатні, вони можуть і повинні виділитися в окрему республіку.

С.Васильченка підтримали Артем, М.Жаков, Б.Магідов і М.Рухимович. Артем виступив проти того, щоб залишити Донецько-Криворізький басейн у межах України. Він назвав це несправедливістю, тому що цей район повинен допомагати не тільки Києву, а й південному сходові Росії.

Проти створення Донецько-Криворізької республіки виступив на цьому з'їзді член українського уряду в Харкові М.Скрипник. Керуючись «Декларацією прав трудящого й експлуатованого народу», він заявив, що відділення Донецького басейну від України підриває радянську владу й зміцнює позиції Центральної Ради. М.Скрипник запропонував оголосити Донецький басейн автономною частиною Південноросійської української республіки, яка входить до складу Всеросійської федерації радянських республік. Але його ніхто не підтримав [25, с.247-249].

З'їзд ухвалив утворити на принципах економічного суверенітету Донецько-Криворізьку Радянську республіку на чолі з Раднаркомом як

автономну частину Російської Федерації з метою організації відсічі австро-німецьким окупантам. Передбачалося, що невдовзі РСФРР має стати федерацією економічних областей, а не національних утворень. До складу Донецько-Криворізької республіки увійшла територія Донецького і Криворізького басейнів (Херсонська губернія), Харківської, Катеринославської губерній, тобто охоплювалася територія частини Області Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ).

14 (01) лютого 1918 року було сформовано Раднарком Донецько-Криворізької республіки на чолі з Артемом. Уряд республіки спрямував свою діяльність на зміцнення в регіоні влади рад, соціалістичних перетворень в економіці, на організацію відсічі наступу австро-німецьких військ. Створена як результат тактичних міркувань і антиукраїнських розрахунків, нова «держава» повинна була надійно забезпечувати Росію сировиною і продуктами харчування. Виникнення цієї республіки було викликом ідеї національного самовизначення, що могло спричинити хвилю обурення навіть в середовищі українських більшовиків. Тому В.І.Ленін 14 березня 1918 року надіслав надзвичайному комісару України Серго Орджонікідзе телеграму: «Щодо Донецької республіки, передайте товаришам Васильченкові, Жакову та іншим, що хоч би як вони вхитрилися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена в Україну й німці завоюють її. Зважаючи на це цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони. Артем також згодний з цим; через те впертість декількох товаришів з Донецького басейну скидається на нічим не пояснимий і шкідливий каприз [28, с.50]. Керуючись вказівками ЦК РКП(б) і В.Леніна, Артем, незважаючи на опір частини Раднаркому Донецько-Криворізької Республіки, очолив делегацію Донкривбасу на II Всеукраїнському з'їзді рад (17–19 березня 1918 р.) і виступив на ньому з підтримкою єдиного фронту оборони. С.Васильченко, М.Жаков і В.Філов далі опиралися входженню Донецько-Криворізької республіки до складу України [29, с. 94-95].

Усій цій тяганині з проголошенням Донецько-Криворізької Радянської республіки поклали край німецькі війська, які на підставі мирного договору УНР з державами Четверного союзу від 9 лютого 1918 року разом з українськими частинами до травня 1918 року очистили від радянських військ українські землі і неприродня республіка припинила своє існування.

15 березня 1918 року, коли стало відомо, що донецько-криворізькі керманічі (С.Васильченко, М.Жаков, В.Філов та інші) категорично відмовилися їхати на Другий Всеукраїнський з'їзд рад, пленум ЦК РКП(б) розглянув питання «Про становище партійних працівників і стан радянських організацій на Україні та про взаємні стосунки між українськими урядами й Донецькою республікою». Всіх партійних функціонерів зобов'язано працювати спільно для створення єдиного фронту України. Донбас визнано частиною України [29, с. 604].

Другий Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувався 17-19 березня 1918 року у Катеринославі, утворив єдиний радянський уряд України, юридично оформив входження Донецько-Криворізької республіки до складу радянської УНР [20, с.16]. Відомі вчені В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко кваліфікують сепаратизм того часу, як децентралізаторську тенденцію, «отаманщину більшовицького зразка» [30, с.229-232].

Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької Республіки, вважає відомий історик В.Ф. Солдатенко, було теоретичною і практичною помилкою, яка була породжена не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю її організаторів [31].

На нашу думку, позиції Російської Федерації та частини керівників Донецького і Криворізького басейнів щодо розчленування України і створення на її території обласної республіки виявились у глибокій суперечності з потребами національно-державного будівництва УНР.

Штучність виникнення республіканських об'єднань на території УСРР очевидна. Пояснення акту створення республік, з однієї сторони, може бути

саме природним явищем – тенденцією до возз'єднання окремих частин промислового або аграрного регіону, або етнічного відокремлення, з другої сторони, – поява радянських республік, утворених на основі повітів і волостей, що стала наслідком ігнорування принципу національного самовизначення, мала часто курйозний характер і було перекрученням ідеї державності. Такі радянські республіки не мали виразного національно-державного характеру, а базувались на різного роду станових і інтернаціональних принципах, що нерідко було результатом зовнішнього втручання і складної політичної боротьби.

В цей час поразка країн Четверного союзу у світовій війні вже не викликала сумніву. Тому II з'їзд КП(б)У (17-22 жовтня 1918 р.) визнав основним завданням КП(б)У на даний момент «поглиблення і розширення партійного апарату, перенесення центра ваги організаційної діяльності на територію самої України...». На з'їзді до складу ЦК КП(б)У ввели Артема, який одразу разом з іншими більшовиками 28 листопада 1918 року сформував в Курську Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який у своєму маніфесті проголосив ідеї українського суверенітету.

Тоді ж до народу звернувся і Донецько-Криворізький обласний комітет, який з тактичних міркувань підпорядкувався українському ЦК [32, с.168]. Очевидно, донецько-криворізькі більшовики й уся КП(б)У удавали з себе щиріших українських патріотів, ніж керманічі УНР. Своєю пропагандою заслані в села й військові частини армії УНР більшовицькі агітатори підривали довір'я українських селян до Директорії й розкладали петлюрівські формування. Однак, уряд Директорії так і не зміг використати донецько-криворізький сепаратизм в своїй антибільшовицькій пропаганді, що негативно позначилося на єдності українських земель.

Таким чином, система поділу на губернії, повіти, волості, і сільські громади зберігалася ще в перші місяці після Жовтневої революції 1917 року. Але в цю систему з середини 1918 року запроваджується економічний принцип

організації нових адміністративних одиниць. Виникають більш міцні економічні центри, що об'єднують дрібні населені пункти в нові волості, волості – в нові повіти, повіти – в нову губернію.

Велика роздрібленість адміністративно-територіальних одиниць диктувалася потребами зміцнення на місцях позицій різних політичних сил. Проте, через політичну і соціальну нестабільність в державі новий територіальний поділ не був впроваджений до життя і залишався лише на папері.

Національно-демократичні сили через чвари, відсутність єдності у своїх лавах не змогли відстояти незалежність України і реалізувати на практиці свою концепцію нового адміністративно-територіального устрою.

2.2. Відрегулювання внутрішнього державного устрою і кордонів України з сусідніми республіками у 1919–1921 рр.

1919 рік увійшов в історію України встановленням радянської форми державності. Першим кроком на цьому шляху стала відмова партії більшовиків від попередньої назви держави – Українська Народна Республіка. З 14 січня 1919 року держава одержала нову назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Юридичне оформлення радянської державності на території України відбулося 10 березня 1919 року, коли III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові затвердив першу Конституцію УСРР [33, с.94]. Цей документ закріпив радянський лад в Україні, в основі якого була система рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, хоча на практиці було зовсім інше.

Дійсно, вже на початку 1919 року радянська влада була відновлена на переважній частині території України. ЦК КП(б)У розробив програму першочергових перетворень в республіці, покладену в основу урядової Декларації від 25 січня 1919 року. Основне завдання Комуністична партія і уряд

республіки вбачали в тому, щоб «довести соціалістичну революцію до кінця, відновлюючи владу рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів...» [34, с. 60].

Умови громадянської війни та революційна ідеологія позначилися на формуванні та організації радянської державної структури влади і адміністративного поділу. Переважно в губернських містах були створені ради, а на місцевому рівні діяли надзвичайні органи влади – військові революційні комітети (ревкоми). Останні стали опорними пунктами більшовиків, які зміцнювали свій диктаторський режим. Цю ж функцію виконували на селі комітети бідноти. За цих обставин встановлення радянської авторитарної форми влади на всій території України було лише питанням часу.

Другий період змін адміністративно-територіального устрою розпочався з прийняття Конституції УСРР у березні 1919 року, коли вся робота з питань адміністративного районування була зосереджена в центрі. Однак ситуація ускладнювалася тим, що громадянська війна і ослаблення влади центрального уряду неминуюче сприяли тому, що місцеві ради та виконкоми установлювали нові кордони самостійно, нерідко не доводячи це до відома центральної влади.

На місцях сільські сходи, волосні і повітові виконкоми приймали рішення про переведення населених пунктів з однієї волості в іншу, утворення нових волостей. Це дроблення особливо характерним було на Полтавщині. Тут в Костянтиноградському, Гадяцькому і інших повітах, де волості були великі за територією, мали місце випадки утворення нових волостей. Таким чином, загальна кількість волостей у 15 повітах Полтавської губернії з 261, що існували до революції, зросла до 276 [35, с.13].

Але слід звернути увагу і на таку незручність тогочасного АТП, як невдале розташування деяких центрів губерній, які виконували важливі адміністративні функції, особливо як центри зв'язку між різними рівнями управління. Дійсно, такі губернські центри як Херсон, Чернігів, Житомир, Кам'янець-Подільський були розташовані на периферії підвідомчих територій. Віддаленим повітам

подібне явище ускладнювало зв'язок із губернським центром, яке багато втрачало від відсутності ефективно і оперативно впливати на свої повітові або волосні центри.

Слід підкреслити, що на українських землях тих часів відбувався процес створення нових адміністративно-територіальних одиниць характерних лише для окремих регіонів, але він був хаотичним і не стійким, що породжувало плутанину в управлінні на місцях. Це особливо було характерно для великих міст. Оскільки відновлена радянська влада у 1919 році відміняла або не визнавала всіх створених за царського уряду владних органів АТП, управління великими містами переходило до місцевих рад із статусом міських, підзвітних губернським. Створювалась дивна ситуація. Губернія, її центр не мали навіть відповідного управлінського потенціалу, щоб достатньою мірою впливати на всі сфери життя міст.

Тодішня ситуація призвела до своєрідної конкуренції серед міст у губерніях, що аж ніяк не хотіли визнавати доцільним адміністративних новацій, а, закономірно, й існуючого політичного та адміністративного устрою, зверхність влади губернських центрів із притаманними їм функціями. Вони самі претендували на перші ролі в губерніях.

Особливо виразно позначалося в Україні протистояння цілого ряду нових, тепер економічно міцних міст своїм губернським та повітовим центрам, які занепали, але продовжували перебувати в колишньому статусі управлінських осередків, що призвело до складної ситуації. У губерніях з'явилися населені пункти, що потребували досконалих органів управління більш вищого рангу, бо їх вплив на навколишні території явно свідчив про зростаюче значення останніх як центрів.

Усе це ставило на порядок денний питання про необхідність впритул підійти до перегляду застарілого АТП, що став гальмом на шляху подальшого розвитку певних регіонів, привести у відповідність його зміни по республіці в цілому.

Для прикладу можна порівняти кількість населення у Винниці та Кам'янці-Подільському, що тепер гостро конкурували на Поділлі, – 37962 та 26628 осіб відповідно у списку мешканців губерньського центру. В Чернігівській губернії досить конкурентноспроможними стали волосні міста Конотоп (25,6 тис.) та Ніжин (29,6 тис.). На Херсонщині зріс майже у три рази Єлисаветград – понад 77 тис. населення, тоді як у губерньському Херсоні налічувалося 74,4 тис. мешканців.

Досить складна ситуація дедалі виразніше проявляла себе особливо на Півдні республіки, хоча саме там ще при створенні нових губерній все враховували і, як свідчить практика, при цьому зважали на особливості історичного розвитку даних територій. Значними центрами економіки, торгівлі, культури, науки завдяки розвитку промисловості стали міста Миколаїв та Одеса. В Одесі, зокрема, налічувалося до 428 тис. жителів, тоді як Київ мав понад 366 тис., а столиця Харків – тільки 230 тис. Саме Одеса і Миколаїв справляли на Херсонщині вплив на розвиток усього регіону, а не адміністративний центр губернії – місто Херсон [36, с. 71–72].

Проте, складна політична обстановка, воєнний стан, а також помилки допущені місцевими партійними і радянськими працівниками в державному будівництві, перешкодили розв'язати це питання відразу. До того ж офіційна ідеологія недооцінювала історично-етнографічні особливості, тому організація територіально-адміністративного устрою ототожнювалась з економічним районуванням. Водночас не були розроблені теорія і методика економічного районування, критерієм ефективності яких став ступінь задоволення інтересів центру і так званого єдиного народно-господарського комплексу.

Радянський уряд був ще нездатний сформувати нормативно-правову базу АТУ. Тому завдання органів влади полягало в урегулюванні питань щодо змін територіального поділу, які безперервно піднімалися на місцях.

Розпочалися суттєві зміни АТП в Україні у січні 1919 року, коли Тимчасовий радянський уряд республіки своїм особливим розпорядженням від

16 січня 1919 року «Про включення Білгородського повіту Курської губернії до складу Харківської губернії» постановив: «З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківської губернії..., за клопотанням Білгородського ревкому включити Білгородський повіт у склад Харківської губернії» [37, с.28].

Що ж до змін на кордоні Харківської губернії, то справа визначення належності низки повітів Білгородщини вирішувалася часто не на законодавчому рівні, а на основі взаємного врегулювання спірних питань між губернськими або навіть повітовими органами влади. За хронологією документів з цього питання можна твердити, що у січні 1919 року владні структури Курської та Харківської губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського повітів [37, с.28–29].

У той же час радянська влада вдруге вирішила виділити Донбас в окремий адміністративно-економічний регіон, враховуючи його особливе положення в країні. Переговори між представниками РСФРР та УСРР розгорілися за право обладання східною частиною Донбасу ще до його окупації військами Денікіна, коли Червона Армія в ході боротьби з білогвардійцями звільнила північні і західні райони Донбасу. На цих територіях почали виникати органи революційної влади – ревкоми, ради депутатів трудящих. У ті дні і було розпочато виділення Донбасу в єдиний район і утворення Донецької губернії. 17 січня 1919 року на станції Яма був створений Центральний ревком Донецького басейну. Він сприяв відновленню радянської влади, відродженню шахт і інших підприємств, очолив керівництво місцевими ревкомами, а пізніше – радами. В січні-лютому 1919 року у Донбасі, на відміну від інших губерній України, де створювались повітові ревкоми, виникли і діяли районні ревкоми – у Гришинському, Лисичанському, Варваропільському, Лозово-Павлівському, Мар'їнському, Горлівсько-Щербинівському, Бахмутському, Дружківському і Костянтинівському районах [38, с.143].

5 лютого 1919 року Раднарком УСРР, погодивши питання з ВУЦВК та РНК РСФРР, видав декрет «Про створення Донецької губернії», в якому зазначалося, що у зв'язку з особливим значенням Донбасу, як головної паливної бази республіки і його виключної ролі для успішного закінчення громадянської війни, створити нову тимчасову адміністративну одиницю з двох повітів Катеринославської губернії: Бахмутського та Слав'яносербського з центром у місті Луганську [39. – ст.73, с.77]. В склад Донецької губернії ввійшли також 18 повітів з містом Таганрог і селищем Шахти Таганрозького і Шахтинського округів Війська Донського РСФРР.

Цю постанову схвалили більшість місцевих партійних і радянських органів. Партійна організація Бахмутського Соляного району, наприклад, прийняла резолюцію, в якій зазначалося, що «таке виділення є бажаним [40, арк.5].

Слід відзначити, що одночасно мали місце старі тенденції до виділення Донецького і Криворізького басейнів в одну губернію, яка охоплювала б більшу частину промислової України, серед деяких працівників не були повністю викорінені і на початку 1919 року. У цей час продовжувала виходити газета «Донецко-Криворожский коммунист», на 20 лютого 1919 року була призначена обласна партконференція КП(б)У [41]. Утворення такої великої губернії, зважаючи на нестачу кадрів і засобів зв'язку, утруднювало б керівництво складним господарством обох басейнів.

Ось чому В.І.Ленін застеріг від повторення старих помилок. У написаній ним і прийнятій 17 лютого 1919 року постанові Ради Оборони зазначалось, що необхідно «...через Бюро ЦК провести ліквідацію Кривдонбасу» [42, с.514]. Незабаром ця ідея втратила своє значення.

У цей період більшовики Донбасу і України приступили до підготовки губернської партконференції і з'їзду рад Донецького басейну. Відповідно до постанови Раднаркому України від 8 лютого 1919 року «Про організацію місцевих органів радянської влади і про порядок управління» [39. – Т.74, с.79],

яка проголошувала повну передачу всієї влади в руки робітничого класу та біднішого селянства, у другій половині лютого у звільнених районах Донбасу розпочались вибори до місцевих рад: сільських, волосних, районних. 23 лютого Бюро преси Донбасу повідомляло з Лисичанська, що по всьому Донецькому басейну, звільненому від білих, проходять вибори виконкомів і представників на I з'їзд рад Донецької губернії. Делегатами на з'їзд обирають лише комуністів.

Спочатку вирішили скликати I губернську конференцію КП(б)У і перший з'їзд рад Донецької губернії в Лисичанську, потім на станції Переїзна, в Луганську і, нарешті, 23 березня 1919 року з'їзд провели у Слов'янську, який на той час входив до складу Харківської губернії. На з'їзді було обрано Донецький губвиконком, створено органи влади і управління політичним і господарським життям басейну. Спочатку губвиконком знаходився в Слов'янську, а з квітня 1919 року після звільнення від Денікіна всього Донбасу, центром губернії став Бахмут (нині Артемівськ). Головою губвиконкому став Артем (Ф.А.Сергєєв). На кінець квітня 1919 року в багатьох визволених районах губерній вже було обрано постійні органи влади – ради [43]. Але ця робота була перервана наступом Денікіна на Донбас в травні 1919 року і другою окупацією регіону в червні 1919 року.

Незважаючи на громадянську війну, радянська влада продовжувала політику змін своїх внутрішніх і зовнішніх кордонів. Найбільші зміни відбулися на північно-східних кордонах України. Досить складно йшли переговори між представниками РСФРР і УСРР про приналежність чотирьох повітів Чернігівської губернії України, де, як вважалося, на той час проживало переважно російськомовне населення. 10 березня 1919 року ВЦВК РСФРР затвердив «Договор про кордони між УСРР, Білоруською республікою і РСФРР» [44, арк.70]. В зв'язку з тим, що при міждержавному розмежуванні за основу бралися границі територіально-адміністративних одиниць царської Росії, які не узгоджувалися з етнонаціональними принципами, то і нові кордони

не були справедливими. Чотири повіти на півночі Чернігівщини – Глинський, Стародубський, Новозибківський та Суразький за АТП входили до складу новоствореної Гомельської губернії РСФРР. Таким чином, значні простори Курщини і Воронежчини з переважно українським населенням опинилися поза межами УСРР.

Населення, яке проживало в цих повітах, нерідко висловлювали свій протест органам влади з приводу, як вони вважали, беззаконня центральних властей. В архівах тих часів чимало документів, які засвідчували, що це був акт волонтаристський і історично несправедливий.

Укладений в умовах громадянської війни договір мав багато хиб. На той час не було можливості глибоко проаналізувати національний склад людності, господарської й побутової умови, визначити райони етнічної приналежності територій, їх економічного тяжіння. Значна частина населення, яка вважала себе українцями, внаслідок цього договору лишилася поза встановленими кордонами України.

Велику роль у будівництві радянської влади в Україні, створенні системи АТУ відіграв III Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 10 березня 1919 року. З'їзд мав важливе значення для укріплення державних органів, внесення змін в адміністративно-територіальний поділ республіки. Делегати з'їзду прийняли першу Конституцію УСРР, обрали новий Центральний Виконавчий Комітет Рад України [45]. 14 березня на першій сесії ЦВК Рад України головою ЦВК був обраний Г.І.Петровський, створена президія ЦВК і сформований уряд УСРР – Рада Народних Комісарів.

Після прийняття з'їздом Конституції УСРР на її основі було проведено реформу АТУ, в результаті якої територія ділилась на 11 губерній: Київську, Подільську, Херсонську, Таврійську, Донецьку, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Волинську, Одеську. На зміну революційним комітетам влада на місцях переходила до партійних осередків і рад робітничо-селянських депутатів, які теж цілком контролювались партійними комітетами.

З метою укріплення влади на місцях продовжувалася політика пошуків найбільш оптимальних територіальних одиниць. Особливо помітними виглядають зміни на Півдні республіки, в межах Катеринославської та Херсонської губерній. 29 квітня 1919 року з Херсонської губернії було виділено новий Криворізький повіт. Мета його утворення – створити вагомий промисловий комплекс, що поєднував би залізну руду Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район та заводську, переробну промисловість Катеринослава. В новому повіті були об'єднані залізорудний район Кривого Рогу з 34 прилеглими до нього сільськогосподарськими волостями, в тому числі 17 – Херсонського повіту, 7 – Олександрійського і один Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, 9 – Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Об'єднання навколо нового промислового центру великої кількості волостей сільськогосподарського напрямку пояснювалось необхідністю забезпечити робітниче населення продуктами харчування [46, арк. 39].

10 травня 1919 року за рішенням ВУЦВК Херсонська губернія була розділена на дві: Одеську з центром у великому промисловому і портовому місці Одесі і Херсонську, центр якої було перенесено з Херсона у Миколаїв. Таке перетворення стало закономірним, оскільки губернія була великою за площею, а її міста за кількістю населення не поступалися іншим великим містам України [46, арк. 43]. Центр Васильківського повіту Київської губернії, згідно з рішенням повітового з'їзду рад і Колегії Наркомату внутрішніх справ від 24 червня 1919 року, було перенесено до Білої Церкви. Васильків мав 9043 мешканців й знаходився за 8 верст від залізниці, а в Білій Церкві налічувалося 22916 осіб, залізниця проходила безпосередньо повз місто, що мало розвинуту на той час промисловість [47, с.59-60].

Власне таке перетворення можна визнати закономірним явищем, оскільки губернія була велика за площею, а її міста кількістю населення не поступалися іншим великим містам в Україні.

15 травня 1919 року перетворення торкнулося й Подільської губернії, де відтепер центром стало місце Вінниця замість Кам'янця-Подільського. Як зазначалося в постанові Всеукраїнського ЦВК, центр у місті Вінниця було затверджено тимчасово, а незабаром на порядок денний постало питання про поділ Подільської губернії на Вінницьку та Кам'янець-Подільську [46, арк.41], але до реалізації цього проекту справа не дійшла, так як набувала розмаху громадянська війна.

Один із відомих фахівців з питань державного будівництва О.Г.Алексєєнко вперше наводив дані про адміністративно-територіальний поділ України в 1919 році. У дев'яти губерніях існувало 99 повітів, 1813 волостей, 20804 села і 146 заштатних міст. В усіх цих ланках було створено 23 тис. виконкомів, де працювало 75 тис. осіб [48, с.124].

Архівні документи дають можливість звернути увагу дослідника на таке маловивчене питання в українській історичній літературі, як зміну влітку 1919 року радянською владою сільських виконкомів комбідами в окремих районах України. На території, визволеній від військ Денікіна, зразу ж створювалися комбіди, які в разі відсутності ревкомів здійснювали всю повноту влади до організації рад [49, с.52]. В Україні вони з'явилися приблизно на рік пізніше, ніж в Росії, об'єднували селянських бідняків, захищали інтереси найбільш пригноблених верств українського села та посилювали їхній політичний вплив у суспільстві. Наділені владними функціями, комбіди розподіляли серед селян поміщицькі землі, худобу, реманент. Однак захоплювались адмініструванням, що призвело до їхнього злиття з сільськими радами на початку 1920 року.

Коли у вересні 1919 року територія України виявилася знову зайнятою військами Денікіна, вона попередньо була розділена на три області – Київську, Харківську та Новоросійську з центром в Одесі. Адміністративну владу здійснювали губернатори, повітові начальники, волосні старшини, що мали необмежені права і поширювали свою компетенцію на всі ділянки життя:

політичного, громадського, економічного, культурного [50, с.282]. Однак такий адміністративний устрій проіснував недовго.

Після початку звільнення території України від військ Денікіна знову розпочався процес відрегулювання кордонів між республіками, який зрозуміло, безпосередньо справляв вплив на зміни АТП в Україні. На місцях, де створювалися тимчасові органи влади – ревкоми, або поновлювали роботу виконкоми рад, це питання перебувало в їхній компетенції. Зокрема, владні структури прикордонних адміністративних територій продовжили розпочаті ще в січні 1919 року переговори з Білорусією з питань спірних територій, яка погодилася на обмін території. Україна одержала південну частину Каролінської волості Мозирського повіту, а передавала до складу Білорусії частину Коростенського округу Волинської губернії. 11 листопада 1919 року був затверджений українсько-білоруський кордон. До Білорусії відходила ще одна частина української території під назвою Берестейщина [51, с.100].

Як бачимо, хоча окремі зміни в АТП України і відбувалися, вони свідчили тільки про загальні тенденції і стали ознакою назрілої необхідності. Міняти систему територіального поділу влада не була готова. Її більш хвилювали проблеми управління. Можна стверджувати, що відбудова радянської влади почалася із створення надзвичайних органів влади – ревкомів. На спільному засіданні ЦВК і Раднаркому УСРР 14 грудня 1919 року у Москві було прийнято постанову про створення Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревкому), якому тимчасово передавалася вся повнота влади. Завдання Всеукрревкому полягало в тому, щоб відновити органи радянської влади в Україні: губернські, повітові, волосні, сільські революційні комітети [49, с.60].

У середині лютого 1920 року, коли вся територія республіки була визволена від денікінців, в центрі і на місцях стала можливою заміна існуючих ревкомів радами – органами влади, передбаченими Конституцією УСРР. ЦК КП(б)У, обговоривши 13 лютого 1920 року питання про доцільність дальшого існування Всеукрревкому, визнав за необхідне, щоб Раднарком і ЦВК відновили свою

діяльність. За постановою Президії ВУЦВК від 19 лютого 1920 року Всеукраїнським ревкомом припинив існування і був замінений Раднаркомом на чолі з Х.Раковським і ВУЦВК на чолі з Г.Петровським. Ліквідувались також ревкоми на місцях. На травень 1920 року були обрані всі виконкоми губернських і міських рад. У середньому в Україні у повітових виконавчих комітетах комуністи становили понад 70% обраних депутатів, у губернських – близько 85% [52, с.28].

На грудень 1919 – березень 1920 року припадає низка рішень партійних та радянських органів РСФРР, які ставили завдання негайно підійти до розгляду та розробки проектів нового АТП республіки. На VIII Всеросійській конференції РКП(б) в грудні 1919 року чимало уваги було приділено необхідності створення нового районування, що відповідало б часу та економічному розвитку регіонів і забороні розподілу території по яким-небудь окремим галузям господарства або управління, що мало місце в ряді регіонів республіки [53, с.445].

Однак, в рішенні конференції, яке мало відношення і до України, поки що не йшлося про зміни структури АТП та відповідно взаємної регламентації дій органів влади на рівні губернії, повіту, волості, села. Вживалися лише окремі заходи в цьому питанні. Так, після розгрому і вигнання білогвардійців з Півдня України в зв'язку з визволенням нових територій Всеукраїнський ревком видав 28 січня 1920 року нову постанову про розділення Херсонської губернії на дві – Одеську і Херсонську, а 13 березня 1920 року ВУЦВК перейменував останню в Миколаївську. Нова влада не ставила за мету відразу розпочати грандіозну, дуже потрібну країні кардинальну перебудову АТП. Поділ території законодавчо скрізь залишався в основному таким, як і століття раніше.

Як вважає дослідниця М.Ф.Дмитрієнко, причин такого становища чимало. На її думку, перш за все, не існувало ще обґрунтованої концепції майбутнього внутрішнього устрою. Не були з'ясовані принципи, за якими мали відбуватися зміни, комплекс засад, що лягли б в основу перерозподілу в бік його оптимального вдосконалення. Все це, по друге, вимагало значного часу. По-

третє, необхідно було залучити не тільки місцеві сили на рівні пропозицій органів влади рад, представники яких виявилися часто некомпетентними для вирішення проблеми в масштабі регіону [36, с.76].

Першим важливим кроком на шляху до створення проектів та принципів нового АТУ республіки стало створення ще у квітні 1920 року при НКВС УСРР Адміністративно-територіальної комісії.

Серед її завдань, зокрема, значилися й такі: «регулювання виникаючих на місцях у процесі роботи питань адміністративно-територіального поділу, вироблення майбутнього адміністративно-територіального та економічного поділу України». Серед працівників комісії, крім представників НКВС, були й делеговані спеціалісти, які за фахом могли оцінити оптимальність пропонованих змін. Але склад комісії в основному становили представники від НКВС, ВУЦВК, комісаріатів юстиції, продовольства, земельних справ, Оргбюро по відбудові промисловості України [47, с.60].

У губернських та повітових виконкомах паралельно існували адміністративно-територіальні комісії з членів виконкому, представників відділів управління земельного, транспорту, праці, раднаргоспу, продовольчого, військового комітетів тощо.

Адміністративно-територіальна комісія при НКВС виробила наступні основні принципи районування: укріплення пролетарських центрів з врахуванням особливостей промислових і сільськогосподарських округів, стану залізничного транспорту, а також ґрунтових та шосейних шляхів.

Однак, проблеми адміністративно-територіальних змін України все ж вирішували у центральних органах – Раднаркомі, ВЦВК, Адмінкомісії Російської Федерації. Прикладом може слугувати подальші перетворення в Донецькій губернії.

Вище вже зазначалося, що з початку 1919 року виникла тимчасово Донецька губернія, як одиниця АТП. Після остаточного звільнення Донбасу від денікінських військ почався новий етап радянського будівництва. У кінці

грудня 1919 – на початку січня 1920 року за ініціативою більшовицьких організацій були створені місцеві тимчасові органи радянської влади – військово-революційні комітети у Луганську, Юзівці, Бахматі, Лисичанську, Слов'янську, Гришино, Макіївці, Маріуполі, Дебальцеве та ін. Вони, як правило, здійснювали владу не тільки у своїх містах, а і в навколишніх районах, створювали відділи управління господарським і культурним життям, керували діяльністю волосних ревкомів. 29 грудня 1919 року був створений Донецький губревком, який очолив В.Н.Антонов-Саратовський. 4 січня 1920 року він розглянув питання про межі Донецької губернії [54]. Концентрація виробництва в районі, віддаленість від колишнього центру Катеринослава, постійна потреба у відбудові та налагодженні роботи шахт, заводів, транспорту – все це вказувало на те, що Донбасу необхідно мати сильний губернський апарат, визначені межі кордонів і внутрішнього поділу. Це було в значній мірі пов'язане з тим, що у взаємовідношеннях між УСРР і РСФРР вже тоді дуже гостро стояли питання не тільки про межі і склад губернії, а й про її приналежність до Росії чи України.

В зв'язку з цим знову загострилося питання кордонів між УСРР і сусідніми державами. На той час основна частина українських земель входила до складу Української СРР. Вона мала власний адміністративний та державний апарат, який ще був спроможний самостійно вирішувати спірні питання територій з сусідніми державами.

В резолюції IV конференції КП(б)У 17-23 березня 1920 року, яка відбулася на правах з'їзду, на доповідь голови ВУЦВК Г.І.Петровського про міждержавні відносини і кордони УСРР і РСФРР підкреслювалася необхідність дальшого розвитку співробітництва і державного союзу між усіма радянськими республіками і передусім між Радянською Україною та Радянською Росією [55, с.44-49].

Закордонна делегація української партії соціалістів-революціонерів, очолювана М.Грушевським і О.Жуковським, улітку 1920 року надіслала до

ЦК КП(б)У листа, в якому негативно оцінювали постанови IV конференції Компартії України про державні відносини між УСРР і РСФРР, різко критикували більшовиків за їхнє прагнення до своєї ідеологічної монополії в Україні, намагання підпорядкувати УСРР керівництву з боку московського центру [13, с.184-185]. Їхня позиція мала рацію, тому що РСФРР відносини з УСРР нерідко вирішувала вольовим шляхом. Це особливо яскраво виявилось при вирішенні питання кордонів на південному сході УСРР, що стосувалося їх розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким краєм у 1920 і наступних роках.

Зразу після закінчення громадянської війни УСРР і РСФРР розпочали між собою боротьбу за право обладання східною частиною Донбасу. Приводом до конфлікту стало включення ще у 1919 році в склад Донецької губернії частини території Області Війська Донського.

Крапку в цьому питанні поставили постанови Ради Української Трудової Армії. 12 березня 1920 року Рада затвердила проект створення Донецької губернії лише з вугільних районів Донбасу. Але вже 15 березня цей проект був переглянутий. Рада Трудової Армії прийняла постанову «Про створення Донецької губернії», згідно з якою вирішила виділити територію губернії з частини Катеринославської та Харківської областей, а також Донської (раніше – Область Війська Донського), до накреслених промислових районів додати ще три сільськогосподарських повіти – Старобільський (Харківська губернія), Бахмутський та Маріупольський (Катеринославська губернія) [56, арк. 21].

По взаємній домовленості між урядами РСФРР і УСРР нова губернія увійшла до складу України. З метою зосередження всієї кам'яновугільної промисловості в єдиному економічному і адміністративному районі України були передані і російські вугільні райони колишньої Області Війська Донського.

23 березня 1920 року Раднарком РСФРР прийняв постанову про виділення Донецького кам'яновугільного району в особливу Донецьку губернію і доручив

остаточно окреслити її межі адміністративній комісії при ВЦВК і Уряду України [57, арк.12].

Але остаточне вирішення питання про склад і межі нової губернії затруднювалось тим, що райони Донецького басейну були розміщені на території обох – Російської і Української республік. Точних даних про національний склад цих районів тоді не було. Лише пізніше, за переписом 1920 року було встановлено, що у селах губернії проживає 54,7% українців і 33,4% росіян, а в містах (по перепису 1923 р.) навпаки – 36,1% українців і 55,7 росіян. Деякі керівні партійні і радянські працівники недооцінювали національне питання, вимагали включення Донбасу до складу РРФСР. Так, у резолюції з'їзду волосних ревкомів Юзівського району зазначалось, що «з'їзд настоює на швидкому економічному і політичному злитті Донецької губернії з Радянською Росією в єдиному ВЦВК Рад». Цю позицію поділяли і окремі працівники ревкому Донбасу, зокрема, голова Донецького губ ревкому В.П.Антонов-Саратовський [58].

Проте, це викликало випадки силового протистояння. Документи свідчать, що керівництву Таганрозького округу українська влада погрожувала застосуванням збройних сил у разі непідкорення її вимогам. Про це свідчить телеграма Таганрозької окружної конференції РКП(б) на ім'я В.І.Леніна 24 квітня 1920 року. Навесні у спірних територіях відбувалося справжнє безвладдя. Ніхто не знав, кому належать ці території. Ростовське керівництво розіслало окружним керівникам наказ не підкорятися Луганську, який в той час був центром Донецької губернії. Луганськ, в свою чергу, вимагав беззаперечного підкорення, місцева влада наполягала навести порядок. У суперечку між місцевими органами влади втрутився НКВС. В телеграмі від 30 квітня 1920 року луганським, ростовським і таганрозьким властям приписувалося негайно підкоритися рішенням ВЦВК і Раднаркому. В ньому, зокрема, відзначалося:

«Постановлением Совнаркома от 23 марта и Президиума ВЦИК 28 марта и 26 апреля Таганрогский округ включен в Донецкую губернию и подчиняется губернскому центру Луганску. Всякое противодействие этому недопустимо. Копии постановлений Совнаркома и Президиума ВЦИК высланы.

Точное установление границ между Донецкой губернией и Донской областью предоставляется местным административным комиссиям» [59].

16 квітня 1920 року Президія ВУЦВК та Раднарком УСРР, враховуючи постанову Української Трудової Армії, прийняли постанову «Про затвердження кордонів і складу Донецької губернії», в якій зазначалося: установити наступні кордони і склад Донецької губернії з частин Харківської, Катеринославської губерній та Облaсті Війська Донського:

а) Донецького округу РСФРР: станиці Гундоровська, Каменська, Калитвенська, Усть-Білокалитвенська; волость – Карпово-Обливська;

б) Черкаського округу РСФРР: станиці Володимирська, Олександрівська, Козачий табір, Мало-Несветаєвська, Нижне-Кременська;

в) Таганрозький округ цілком [56, арк. 22-24].

На відміну від 1919 року тепер у Донецьку губернію, крім Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії, ввійшли Маріупольський, Луганський та Старобільський повіти цієї ж губернії, кілька волостей Ізюмського та Куп'янського повітів Харківської губернії. Таганрозький округ і ряд станиць Донецького та Черкаського округів Облaсті Війська Донського РСФРР, де до 1920 року існував Олександрівсько-Грушівський повіт, який тоді ж був перейменований на Шахти.

Договором між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 року Таганрозький і Шахтинський округи поверталися Україні, в зв'язку з чим вона мала відмовитися від чотирьох північних повітів Чернігівської губернії [60, арк. 108]. Тому значна частина сучасної Донщини після громадянської війни перебувала в складі України, зокрема, Шахтинський і Таганрозький округи. Тоді ж уряд

УСРР порушив питання про приєднання до України суміжних районів РСФРР, де проживали компактно українці.

Однак, реакція російських місцевих партійних і радянських органів виявилася досить своєрідною. В Ростові почали кампанію за перехід Таганрозького і Шахтинського округів до Північно-Кавказького краю*. Члени Південно-Східного крайкому РКП(б) Мікоян, Ейсмонт, Колотилів підготували навіть спеціальну записку, яку Сталін розпорядився розіслати всім членам і кандидатам у члени ЦК і президії ЦКК. У ній свідомо фальсифікувалися як історичні аспекти проблеми, так і кількість українців у цьому регіоні. Зокрема, вказувалося, що в Таганрозькому окрузі їх усього третина, хоч насправді ця цифра становила в шести районах від 51 до 92 відсотків, тобто подавався занижений майже вдвічі процент українців [60, арк. 109].

Зрештою в основу розмежування було взято не національну ознаку, а створення доцільно побудованих адміністративних економічних районів.

Розмежування відбувалося за таким рішенням: до Російської Федерації відійшли частини території Української СРР: Федорівський, Миколаївський (з м. Таганрогом), Матвієво-Курганський, Советинський, Голодаївський райони й східна частина Катерининського району Таганрозького округу: Глубочинський, Ленінський, Кам'янський, Усть-Калитвенський, Владимирський, Сулинський, Шахтинський (з м. Шахти) райони і частина території Сорокинського й Олексіївського районів Шахтинського округу на Донеччині [61, с. 37–39]. Однак, незважаючи на це розмежування, Донецька губернія залишалася дуже великим за площею і значущим регіоном в республіці.

Утворення Донецького адміністративно-економічного регіону історично обумовлено природними багатствами його надр, великою питомою вагою вугільного басейну в економіці країни, його гігантським значенням у господарському будівництві. «...Донбас, це – не випадковий район, –

* До 1924 р. цей регіон мав назву Південно-Східний край.

підкреслював В.І.Ленін, а це – район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням» [62, с.405].

Поряд з районуванням, особливо після обрання 21 квітня 1920 року у Луганську на II з'їзді рад Донецького губвиконкому на чолі з Артемом, стало активно обговорюватися питання про центр губернії. Губернські органи влади, які спочатку знаходились у Луганську, і Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу, яке розташовувалось у Харкові, вирішили перебазуватися в місто Бахмут, який і став центром губернії з 1 грудня 1920 року [63, арк.1]. Скоріше за все цей вибір можна пояснити тим, що місто Бахмут було розташоване в центральній частині губернії. Таким чином, Донецька губернія об'єднала територію заляганні і розробок кам'яновугільних пластів і простори з переважно українським населенням.

У травні-червні 1920 року було закінчено внутрішнє районування губернії. Поряд із повітовим до кінця 1920 року існував районний поділ з врахуванням принципів єдності кам'яновугільної промисловості, економіки, території, забезпечення продовольством, зміцнення зв'язків робітничого класу і селянства.

Згідно постанови Донецького губвиконкому від 12 липня 1920 року Донецька губернія поділялася на 13 районів: Алчевський, Боково-Хрустальський, Гришинський, Єнакіївський, Каменський, Лисичанський, Луганський, Маріупольський, Олександро-Грушівський, Слов'янський, Старобільський, Таганрозький, Юзівський з населенням 2660 тис. осіб, з них в містах – 21 % [63, арк.23-24].

Райони поділялися на підрайони (від 2-х до 9-ти в кожному), а в кожному підрайон входило від 2-х до 6-ти і більше волостей. Однак такий дрібний поділ аж ніяк не сприяв життєдіяльності територій. Роздутий і так адміністративний апарат став ще більшим. Така складна ієрархічна система підпорядкування держапарату призводила до зростання бюрократизму і безладу в губернії. Тому

тут вже у 1921 році з метою удосконалення АТП було відновлено поділ на повіти.

1 жовтня 1920 року було видано Постанову РНК УСРР «Про порядок змін кордонів і утворення нових адміністративно-територіальних одиниць» [64, с.721]. Питання про зміну кордонів губерній та повітів, зазначалося в постанові, вирішується за представленням губвиконкомів після затвердження проектів запропонованих змін губз'їздами рад, НКВС і остаточно затверджується Президією ЦВК. Якщо виникають спірні питання щодо кордону губернії, то їх розглядають змішані комісії зацікавлених губз'їздів і затверджують НКВС. Такий саме порядок було встановлено щодо уточнення кордонів повітів. Губернії, повіти і волості могли розділятися на частини, утворюючи нові адміністративні одиниці. Зверталась увага на те, щоб подрібнені волості мали не менше 10 тис. осіб.

16 грудня 1920 року рішенням другої сесії Донецького губвиконкому з метою удосконалення управління територіями було скасовано поділ на райони, натомість у 1921 році утворено 11 повітів: Бахмутський, Гришинський, Луганський, Боково-Хрустальний, Маріупольський, Слов'янський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський, Юзівський, Єнакіївський. Луганськ із губернського міста перетворився у центр великого повіту [65, арк.230-231].

Характерною особливістю для більшості українських адміністративно-територіальних одиниць було представництво партії більшовиків у владі. Прикладом можуть слугувати вибори до місцевих рад. Згідно з постановою ВУЦВК у квітні-травні 1920 року в Україні відбулися вибори до рад, в результаті яких більшовики одержали більшість в органах влади. На IV Всеукраїнському з'їзді рад, який проходив у травні 1920 року в Харкові, з 811 делегатів 710 були членами КП(б) України [66, с.47].

В ряді регіонів України з ініціативи партії більшовиків утворювались епізодичні, часом нетривалі територіальні об'єднання. В ході польсько-

радянської війни під час наступу Червоної Армії 19 липня 1920 року з ініціативи більшовицьких організацій на частині західноукраїнських земель було створено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. В територіальному відношенні вона охоплювала такі повіти колишнього коронного краю Галичини і Лодомерії: Збарзький, Борщівський, Бродівський, Тернопільський, Гусятинський, Скальський, Заліщицький, Чортківський, Терехівський, Бережанський, Золочівський, Сокальський, Зборівський, Радехівський [67, с.91].

Найвищим органом республіки став Галицький революційний комітет, який формував місцеві органи – повітові ревкоми. Найважливіші справи вирішувало, проте, військове командування. В офіційних документах наголошувалось на інтернаціональному характері держави, зокрема, офіційними мовами визнавались польська, українська і єврейська.

Успіхи Червоної Армії були тимчасовими, а тому і Галицька Радянська Соціалістична Республіка, яка цілком залежала від воєнної ситуації, у вересні 1920 року припинила своє існування.

Після невдалої для радянських республік війни 1920 року, Польща окупувала Східну Галичину, яка раніше належала Австро-Угорщині, а також ряд етнографічних українських земель зі складу колишньої Російської імперії – як частково полонізованих (Холмщина, Підляшшя, Посяння), так і з майже однорідним українським або українсько-білоруським населенням (Західна Волинь, північно-західні райони Полісся). Захоплені Польщею Східна Галичина, Західна Волинь і польські райони утворили новий географічний регіон – Західну Україну. Проведений у 1931 році перепис показав, що на цій території проживало 8,9 млн. осіб, у тому числі 5,6 млн. українців і 2,2 млн. поляків [13, с.197].

Наприкінці 1920 року після підписання мирної угоди між радянською стороною та Польщею був покладений новий державний кордон, який поділив Волинську губернію на дві частини. До Польщі відійшли 7 повітів, в складі

УСРР залишилися лише 5 повітів: Житомирський, Заславський, Новоград-Волинський, Овруцький, Старокостянтинівський, більша частина Острозького, 2 волості Рівенського, 5 волостей Кременецького повітів. Враховуючи нові обставини, влада Волинської губернії у 1921 році провела розмежування повітів, що залишились. Зокрема, Острозький повіт був скасований, Ізяславський повіт став включати 23 волості, Старокостянтинівський – 15 волостей. Був утворений Полонський повіт, в який увійшли 14 волостей [67, с.144].

У той же час проводилася значна робота по перетворенню губерній і повітів на території УСРР. Більшовицькі організації впливали на утворення таких найбільших за масштабами адміністративно-територіальних об'єднань як губернії. У 1920 році їм вдалося утворити дві нові губернії – Кременчуцьку та Олександрівську. Для цього існували свої причини, через які адміністрація на підлеглих територіях не протидіяла новоствореним об'єднанням.

Керівники однорідних за економікою, багатих на хліб повітів – Бердянського та Мелітопольського, що виявилися відірваними від робітничих центрів Катеринослава та Олександрівська, звернулися до Раднаркому України з пропозицією створення Південної або Приазовської губернії.

За участю представників Бердянського, Мелітопольського і Олександрійського (з Катеринославської губернії) повітових ревкомів наприкінці травня 1920 року відбулася нарада. Саме на ній і було вирішено створити нову Олександрівську губернію (пізніше Запорізька) з центром у м. Олександрівську. Віддалений від Катеринослава всього на 80 верст, Олександрівськ з його заводами землеробних машин фактично був відрізаний від центру Дніпровськими порогами. Тому місто швидше виробляло продукцію для центральних губерній Росії, з якими був залізничний зв'язок, ніж для потреб України [68, арк. 33-34].

Пізніше, 15 вересня 1920 року, рішенням ВУЦВК було створено Кременчуцьку губернію, до складу якої увійшли Хорольський, Золотонівський,

Кременчуцький повіти із Полтавської губернії; Черкаський і Чигиринський – із Київської і Олександрійський – із Херсонської (Миколаївської) губернії. Отже, у 1920 році було створено додатково дві губернії – Кременчуцьку і Олександрівську, 16 нових повітів і 337 волостей [69, арк.49]. Для таких перетворень існували свої причини, через які адміністрація на підлеглих територіях не протидіяла новоствореним об'єднанням. Доцільно зазначити, що змінюючи АТП, радянська влада переслідувала мету, по-перше, забезпечити господарський розвиток регіонів республіки на основі їх поділу у відповідності з природними і економічними умовами, а, по-друге, дуже гостро стояло питання об'єднання зусиль центральної і місцевої влади для боротьби проти повстанського руху селян, незадоволених політикою воєнного комунізму.

На кінець 1920 року територія УСРР за АТП поділялася на 12 губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську, Донецьку, а в жовтні 1921 року з південної частини Таврійської губернії була створена Кримська АСРР, яка входила до складу РСФРР. За площею своєї території губернії не були однакові, як і за кількістю та складом населення. Включали вони й різну кількість повітів. Так, Чернігівська та Полтавська мали їх по 12; Київська, Подільська і Харківська – по 11; Донецька – 10; Одеська та Кременчуцька – по 6; Катеринославська та Волинська – по 5; Херсонська (Миколаївська) – 4; Олександрівська – 3 повіти. Волостей у повітах теж була різна кількість – від 6 у Шосткінському на Чернігівщині, до 51 – в Одеському [70, с.102].

Повіти дуже сильно відрізнялись між собою площею та чисельністю населення. Для прикладу нерівномірності повітових утворень можна порівняти площу та населення повітів навіть у межах однієї губернії. Так, на Полтавщині Костянтиноградський повіт мав 5,3 тис. кв. верств і 280,7 тис. населення, а площа Зеньківського повіту становила майже 2 тис. кв. верстви і 158 тис. населення. На

Херсонщині Єлисаветградський повіт був за площею вдвічі більшим, а по населенню – в 1,5-3 рази більшим, ніж два вказаних вище [36, с.70].

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920 році була майже на 15 відсотків більшою, ніж до 1917 року, а чисельність волостей, на базі яких пізніше утворилися райони, досягла 1900 одиниць. З метою подальшого вдосконалення АТУ республіки в жовтні 1920 року її уряд прийняв постанову, яка ставила завдання перед місцевими органами влади в питаннях будівництва адміністративно-територіальних одиниць і скорочення волостей. Пропонувалося при їх утворенні виходити із середньої кількості населення в 10 тисяч осіб [71, с.608].

Дослідниця М.Ф.Дмитрієнко звертає увагу на складності, а то й цілковиту безконтрольність у справі вирішення приналежності певних міст та їх статусу згідно зі старим АТП. Так, у Херсонській губернії у 1920 році протягом кількох місяців існували одночасно два губернських центри – Єлисаветград і Херсон, відповідно діяли і дві губернські влади. Сталося так через те, що в ході військових дій на території губернії спочатку було звільнено повітовий центр – місто Єлисаветград, в якому й розпочав свою діяльність створений там губревком. У ньому тоді налічувалося понад 77 тис. мешканців, у Херсоні – до 75 тис. Тому після відновлення діяльності губревкому Херсонщини Єлисаветградські губернські органи ніяк не хотіли припиняти свого існування, доводячи правомірність, законність та легітимність центральної влади губернії. Органам державної республіканської влади довелося докласти зусиль для їх розпуску [36, с.74].

З метою усунення цих недоліків та порушень статусу міст, безконтрольності з боку влади в питаннях їх приналежності ВУЦВК прийняв 20 квітня 1921 року постанову «Про створення міських рад робітничих і червоноармійських депутатів» [72, с.208]. В ньому відзначалося, що після розгрому контрреволюції відкривається можливість правильного радянського будівництва і залучення широких мас населення до управління країною. Для цього необхідно створити в усіх губернських, повітових та інших містах,

селищах, містечках ради робітничих та червоноармійських депутатів, які мають предметом своєї діяльності:

1. Запровадження в життя всіх постанов відповідних вищих органів радянської влади;
2. Прийняття заходів до підйому даної території в господарському і культурному відношеннях;
3. Вирішення всіх питань місцевого значення.

Доцільно також розглянути питання про зручність розташування центрів губерній – губернських міст, на яких покладалися важливі функції адміністративного управління, оскільки саме там знаходилися органи місцевої влади і управління. Але цілий ряд міст, в першу чергу таких як Житомир, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Херсон, були розташовані на периферії підвідомчих територій. Подібне явище ускладнювало зв'язок віддалених повітів із губернським центром. Це приводило до того, що губернські міста втрачали можливість оперативно впливати на життя всієї території губернії і її владні структури.

Повітові та волосні міста також не були розміщені доцільно у власних АТП. Волосні центри були віддалені від повітів на значні для подолання відстані, а повітові міста знаходились на околицях своїх територій.

Необхідність реформування такого застарілого АТП, що стало гальмом для розвитку певних регіонів і сполучення між адміністративними центрами стала очевидною. Це привело до того, що міста у губерніях не хотіли визнавати доцільним існуючий адміністративний устрій, зверхність центрів губернської влади. Для цього були й інші причини: соціальний стан і склад населення колишніх центрів (малочисельність пролетаріату, досить компактне проживання козаків, національний склад, значна кількість свідомих українців, розгалужена система громадських організацій національного характеру).

Усе це ставило на порядок денний питання про необхідність перегляду застарілого АТП, удосконалення органів управління, зміни статусів управлінських осередків.

З підписанням ще 28 грудня 1920 року союзного договору між РСФРР і УСРР [73] Україна фактично пішла шляхом запровадження російської моделі територіальної організації. Цей документ визначив обсяг повноважень, які почали розглядати як «об'єкт спільного відання». Треба зазначити, що на той час регулювання відносин у сфері АТУ належало до повноважень Української СРР. Але, залишаючись формально суверенною, УСРР продовжувала дублювати дії РСФРР, що особливо виявилось на майбутніх адміністративно-територіальних перетвореннях, зокрема, в питанні про зручність економічного районування, яке бере початок ще в роки громадянської війни. Перехід радянської влади від війни до миру дозволив приступити до економічного районування, яке повинно було стати основою територіального планування народного господарства і створення системи управління територіями.

Але при відсутності об'єктивних економічних механізмів не можна було вести мови про досконале економічне районування. Тому вже в грудні 1920 року VIII Всеросійський з'їзд рад розглянув і затвердив перший перспективний план відбудови й розвитку народного господарства. План ГОЕЛРО передбачав поділ країни на 8 районів. За цим поділом Україна входила в один з районів – Донецько-Південний. На нього покладалися надзвичайно важливі функції в господарському будівництві і організації багатогранного життя в Україні [74].

Згідно з ідеєю Держплану РСФРР крупні економічні райони повинні були бути побудовані з таким розрахунком, щоб кожен район являв собою виробничий комбінат з врахуванням його майбутнього розвитку. Мова йде про те, щоб пристосувати АТУ до інтересів господарського управління.

Розглянувши план ГОЕЛРО, V Всеукраїнський з'їзд Рад (лютий-березень 1921 р.) схвалив його й доручив урядові республіки узгодити електрифікацію України із загальногосподарським планом. Була створена комісія з електрифікації України (КЕУ), яка розробляла програми електрифікації в галузевому й територіальному масштабах, брала участь у зведенні цих програм у єдиний республіканський план.

Великого значення в цих програмах надавалося електроенергетиці. В Південному економічному районі (Україна та частина прилеглої території РСФРР) мали стати до ладу потужності на 560 тис. кВт. Найбільшими були масштаби будівництва в районі, який включав Донбас. Тут відновлювалися та об'єднувалися в суцільну мережу 24 електростанції, металургійних заводів і шахт; планувалося розгорнути зведення нових державних районних електростанцій (ДРЕС) у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришиному, а також Дніпровської ГЕС біля Олександрівська потужністю 200 тис. кВт [13, с.203-204].

Робота по районуванню була продовжена Держпланом РСФРР під керівництвом Г.М.Кржижановського та І.Александрова, а також комісією під керівництвом М.І.Калініна, яка у 1921 році уточнила проект мережі районів і розробила тези по економічному районуванню. За цим проектом УСРР в 1921 році мала поділитися на два економічні райони – Південний гірничо-промисловий з центром у Харкові (переважно Донбас, Криворіжжя, Південна Україна на Схід від м. Миколаєва, включаючи Крим) та Південно-західний з центром у Києві (решта території УСРР), у якому переважало землеробство.

Доцільність саме такого поділу автор проекту І.Александров на засіданні Президії Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) 24 жовтня 1921 року обґрунтував у такий спосіб: «Наша позиція... спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав». Ішлося, отже, про цілковите нехтування інтересів УСРР, яка на той час була формально незалежною республікою. Її суверенні права російський посадовець відверто називав «втраченими» [75]. Природно, що така позиція одного з керівників Держплану РСФРР дістала в країні вкрай негативну реакцію. Голова Держплану УСРР Г.Гринько чітко заявив, що поділ України на дві економічні області з повноправними крайовими виконками означав би ліквідацію України як республіки, що було б найбільшою політичною помилкою. Він означав би також украй небажане

роз'єднання двох частин України – пролетарської східної і переважно селянської західної [76, с.11-12].

Таким чином, запропонований Держпланом РСФРР поділ України керівники республіки вважали недоцільним, бо він ігнорував як економічну, так і національно-державну цілісність УСРР, відособлював промислові райони республіки від сільськогосподарських. ЦК КП(б)У заперечував проти такого проекту районування УСРР, в результаті чого в цю справу втрутився В.І.Ленін. У своїй записці, написаній у лютому 1922 року, він відзначив: «Українські товариши турбуються щодо плану районування України. На їх думку, треба зберегти Українську Соціалістичну Радянську Республіку як єдиний район» [77, с.157]. В.І.Ленін повністю підтримав ЦК КП(б)У щодо проекту районування УСРР, виробленого Держпланом. Його вказівки спрямували розв'язання цього важливого питання в інтересах України. Пізніше, у 1924 році, було визнано, що в зв'язку з необхідністю згуртування пролетаріату індустріальних центрів з селянством Правобережжя доцільно розглядати Україну як єдиний, неподільний, економічний район.

В роботі російських дослідників М.А.Бишаєва і М.М.Федоровича «Организация управления промышленным производством» [78, с.37-40] дається визначення поняття економічного адміністративного району, аналізується зв'язок формування цих районів з адміністративно-територіальним устроєм. Однак цей зв'язок подається головним чином схематично, і з деякими їх положеннями не можна погодитися, зокрема, з утвердженням, що історично сформований адміністративно-територіальний поділ СРСР мав у своїй основі перш за все економічний фактор, а також політичний і національний. Проте, вони розглядаються не в органічній єдності, а шляхом співставлення факторів, виділенням відмінностей у ступеня їх впливу на процес розвитку АТУ, що не можна визнати правильним. Більш того, автори під економічним районуванням мають на увазі лише поділ території держави на великі економіко-географічні регіони, які охоплюють групи областей, республік, що не відповідає реаліям часу.

Як вважає український дослідник В.А.Тимченко, проблемні питання співвідношення меж економічного і адміністративного районування, виникли ще в перші післяреволюційні роки. Причому тоді було багато прихильників того, щоб територіальні межі багатьох економічних і адміністративних регіонів збігалися. Так у доповіді голови Держплану РСФРР Г.М.Кржижановського III-й сесії ВЦВК у 1922 році чітко проводилася думка, що в радянському суспільстві, де управління народним господарством здійснюється державою, адміністративно-територіальний поділ неминуче має збігатися з економічним районуванням [79, с.16-17].

Слід відзначити, що в Україні одночасно з економічним районуванням, у 1921 році все ще відбувались численні зміни поділу окремих губерній, повітів, волостей. У цей період згідно з постановами ВУЦВК від 6 липня та 12 жовтня 1921 року були створені Жмеринський повіт в Подільській губернії, Коростенський і Полонський – в Волинській, Геничеський – в Запорізькій, Шостенський – в Чернігівській. Було ліквідовано Ананьївський повіт в Одеській губернії, Переяславський повіт з Полтавської губернії було переведено в Київську [80, с.153-155]. Україна розділилася на 12 губерній – Волинську, Донецьку, Запорізьку, Катеринославську, Київську, Кременчугську, Миколаївську, Одеську, Подольську, Полтавську, Харківську і Чернігівську. Порівняно з передреволюційним часом на початок 1922 року кількість адміністративних одиниць на території УСРР збільшилась таким чином: губерній – з 8 до 12, повітів – з 86 до 102, волостей – з 1652 до 1989 [81, арк.2].

Як свідчать джерела, в досліджуванні нами 1917-1921 роки на українських землях, керованих різними політичними силами, починаючи з Центральної Ради, АТП найбільше торкнувся таких ланок, як створення нових волостей, сільських рад, перенесення центрів волостей, переведення окремих населених пунктів до іншого підпорядкування (волесть, повіт) без якогось особливого погодження з губернською або республіканською владою.

Процес змін в АТП поступово набирив силу, оскільки, як вважає дослідниця М.Ф.Дмитрієнко, країні потрібні були усталені, компетентні органи влади на територіях, де впродовж років панували не закони держави, а право сили, анархія й безладдя. Від волюнтаристського рішення окремих осіб залежало життя людей, вироки судів, розв'язання питань економіки, торгівлі, культури [36, с.76].

Ще однією дуже негативною тенденцією того часу було те, що стихійно виділялися нові утворення, які викликали роздратування тієї, чи іншої влади, іменувалися «самостійними» повітами, або навіть «республіками» з власною владою, про що було сказано вище.

Зважаючи на швидкоплинність політичних змін у ході бойових дій, можна говорити, що в окремих містах і регіонах республіки влада змінювалася протягом зазначеного часу десятки разів. А це означало розрив економічних зв'язків, загострення політичної ситуації.

З часом вирішальна роль в змінах АТП і статусі виконавчої структури належала радянській владі в центрі, а також на рівні губерній і волостей, що дало можливість більш ефективно і обґрунтовано реформувати недосконалу систему АТУ. Апарат радянського управління територіальними підрозділами по губерніях в цілому влаштував уряд, бо давав змогу здійснювати керівництво на місцях, проводити деякі територіальні зміни, які кардинально не міняли існуючого АТУ. Хоча, треба відзначити, що партійні органи досить успішно використовували територіальні зміни з метою здобути перші посади на всіх рівнях адміністративно-територіальних одиниць, підвищення ефективності та здешевлення утримання органів державної влади.

В цілях економії витрат на утримання державного апарату ІХ Всеросійський з'їзд рад в грудні 1921 року виніс рішення про скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць [82, с.655], що реально відбулося в наступному 1922 році.

Отже, серед подій української національно-демократичної революції центральне місце займала активна державотворча діяльність патріотичних

національних сил. Доба Центральної Ради була характерна установленням контролю над більшою частиною України, проголошенням автономії, УНР, та її незалежності. Доба Гетьманату увійшла в історію як спроба консервативних сил зберегти українську державність, встановити авторитарний режим, що спирався на німецьких окупантів. Головними подіями часів Директорії було відновлення Української Народної Республіки, акт злуки УНР і ЗУНР до одноосібної форми правління, втрата державної незалежності через втручання зовнішніх сил та суперечливу внутрішню політику. Починаючи з кінця 1918 року, тривала активна воєнна експансія радянської Росії в Україні, яка завершилась встановленням на більшій частині українських земель радянської влади у відповідності з існуючим АТП, коли будувалася стабільна система державних органів і система місцевого самоврядування.

Події та наслідки діяльності різних політичних сил у 1917 – на початку 1919 року, їх боротьба за владу, намагання досягти незалежності України, змінити її адміністративно-територіальний устрій займають певне місце в історії України. Оцінка їх ніколи не була однозначною. І це природно, адже мова йде про долю й саме існування держави Україна, єдності її території. На жаль, національно-демократичні сили на першому етапі української революції не змогли досягти поставленої мети.

Недалекоглядна, суперечлива внутрішня політика, відсутність моделі державотворення, яка б відповідала реальним вимогам часу, протистояння політичних лідерів, втрата контролю за розвитком подій були тими слабкими сторонами Центральної Ради та Директорії, які не дали їм змоги надовго затриматися при владі та утвердити незалежну УНР зі своєю системою АТУ.

За цих обставин на теренах України мала місце неодноразова спроба утвердження радянської влади, що розхитувало й ускладнювало політичну ситуацію в країні. Тому ідея М.Грушевського про відмову від старого губернсько-повітового поділу та запровадження земельного поділу не була реалізована.

Система поділу України на губернії, повіти, волості і сільські громади продовжувала існувати в перші роки після Жовтневої революції 1917 року. Але в цю систему з середини 1918 року запроваджується економічний принцип організації нових адміністративних одиниць. Виникають більш міцні економічні центри, що об'єднують дрібні населені пункти в новій волості, волості – в нові повіти, повіти – в нову губернію.

В ході української революції 1917-1920 років робилися неодноразові спроби змінити адміністративно-територіальний поділ українських земель, але реалізувати їх не вдалося. До 1923 року радянська влада в цілому зберігала старий адміністративно-територіальний поділ України, обмежуючись лише експериментами на зразок створення у січні 1918 року Донецько-Криворізької Радянської республіки, у лютому 1919 року – Донецької губернії, прилученням частини Таврійської губернії до Катеринославської й Одеської (колишньої Херсонської губернії), проголошенням у жовтні 1921 року Кримської АСРР.

В підсумку на цьому етапі перетворень в сфері АТП був лише деякий економічний вигравш, послабшала бюрократія. Відбулася також еволюція органів державного управління. Хоч як і раніше влада формально належала радам і їх виконавчим комітетам, проте фактично керівництво здійснювали партійні комітети. В той же час українським керівництвом була відкинута пропозиція поділити республіку на промислову та сільськогосподарську округи, що відображала крайнощі економічного підходу центральної влади Росії.

Розвиток Української держави був тісно пов'язаний з реальним адміністративним і економічним районуванням. Нове районування в Україні стало основою територіального планування народного господарства і створення системи управління за територіальним принципом.

Самий головний висновок з даного періоду полягає в тому, що з приходом до влади партії більшовиків з усією гостротою перед радянською владою постало питання про зміну АТП республіки. Серед основних завдань державних і партійних органів значилося регулювання виникаючих на місцях питань і

вироблення плану майбутнього адміністративно-територіального та економічного поділу України. Однак в перші роки перебування у владі більшовики залишили в основному старий АТП.

Отже, практика державотворення 1917-1921 років, по-своєму реагувала на тенденцію регіоналізації на відміну від офіційної політико-правової думки. Не можна не погодитися з висновком О.Л.Копиленка й М.Л.Копиленка, що «протягом 1917-1920 років Україна існувала як унітарна держава, яка весь час (за винятком періоду гетьманства) тяжіла до федерації» [17, с.147].

В наступні роки досвід України в проведенні адміністративно-територіальних перетворень був успішно використаний радянською владою при створенні системи АТУ. В усій країні була запроваджена жорстка модель адміністративно-територіального й економічного управління. Центр розглядав УСРР як підлеглу Москві автономну частину Радянської Росії.

За межами сучасної території України опинилися чималі терени зі споконвічними землями розселення українського етносу. Можна із значною долею вірогідності стверджувати, що в цілому територіальні перетворення відбулися не на користь України. Принаймні деякі дослідники вважають саме так. Протягом 1920-1921 років порівняно з 1917 роком територія республіки, де була встановлена і діяла радянська влада, зазнала таких змін: 1. До РСФРР відійшли 4 повіти на Півночі; 2. Україна знов одержала Таганрог та ряд інших територій Облaсті Війська Донського (РСФРР); 3. Значно зменшилася територія Волинської губернії, західні повіти якої внаслідок радянсько-польської війни 1920 року відійшли до Польщі. З 12 повітів Волинської губернії в складі УСРР залишилися лише 5 повітів. Західноукраїнські землі у складі Східної Галичини й 7 повітів Волині, які були окуповані поляками у 1919 році, майже 20 років були відірвані від України.

«Проте, – писав відомий український політик і учений І. Мазепа, – наша визвольна боротьба часів революції 1917-1921 рр. не була марна свого власного незалежного життя» [21, с. 475].

РОЗДІЛ 3

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УРСР ТА ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ЕТНІЧНИХ ПРИКОРДОННИХ ЗЕМЕЛЬ (1922 – червень 1941 рр.)

В другому розділі дослідження зверталася увага на те, що на початку новітньої історії (1917-1921 рр.) Україна зробила спробу домогтися державного суверенітету. Здійснити це не удалося. У 1922 році Україна ввійшла до складу СРСР. Вона, як і інші радянські республіки, не була суверенною і фактично мала права автономної, а тому не могла впливати на рішення вищих органів влади СРСР. Проте, втрата незалежності не означала цілковитої ліквідації завоювань українського народу, руйнації всіх атрибутів державності. Про це свідчать визнання територіальної цілісності України, існування власного адміністративно-територіального устрою та державного апарату, надання певних прав національним меншинам, спроби керівництва республіки вирішити спірні території з сусідніми державами та інше.

Проаналізовані матеріали засвідчують, що в сфері державного будівництва і її складової частини – АТУ, українська влада змогла досягти найбільших результатів. Серед адміністративно-територіальних змін в Україні найбільш значущими за масштабами і задумом були 1922-1941 роки. Це був період формування державної території УРСР, її складових адміністративних одиниць і одночасним закріпленням нового територіального розчленування України. В Українській РСР він характеризувався безпрецедентним багаторазовим перекроюванням територій за відсутності скільки-небудь продуманої концепції регіональної політики. Ці перекроювання не тільки вносили дезорганізацію і безлад в систему управління. Як влучно підмітив дослідник В.Кубійович, вони справили вкрай негативний вплив на національну і регіональну самосвідомість. Якщо населення Західної України мало виразне відчуття власної особності і чітко

формулювало свої національні вимоги, то населення Наддніпрянщини надто довго являло собою недиференційовану масу, позбавлену як відчуття цілісності своєї території, так і уявлень про регіоналізм [1, с.142].

Окремі зміни АТУ в попередній період радянської влади показали, що при встановленні кордонів адміністративних одиниць недостатньо враховувались деякі важливі фактори, в тому числі економічні, природні, географічні, історичні та інші. Виникла потреба поставити діяльність з АТУ на науково-правову основу, надати їй централізованого характеру.

Внутрішнє становище української СРР на початку 1920-х років було вкрай тяжким. Політика «воєнного комунізму» призвела до дезорганізації господарських зв'язків і занепаду виробництва. Виробничі зв'язки між містом і селом, окремими економічними районами були підірвані. Україна опинилася напередодні всеохоплюючого господарського колапсу. Дедалі очевиднішою ставала потреба змінити економічну політику і негайно провести адміністративно-територіальну реформу. На порядок денний були поставлені питання про перехід до НЕПу і державне будівництво, створення нових територіальних одиниць, які були б здатні стати організаторами виконання планів відродження і розвитку народного господарства України, а пізніше завдання колективізації та індустріалізації, і особливо підготовки до війни, які диктували необхідність посиленої уваги до комунікацій, зокрема, розміщення транспортних шляхів і вузлів.

Тому уявляється доцільним докладніше висвітлити атмосферу, в якій вироблялися основи тієї адміністративно-територіальної структури, яка дісталася у дещо видозмінному вигляді у спадщину незалежній Україні.

На жаль, питання виникнення і функціонування таких нових територіальних одиниць як район, округ, область майже не висвітлене в історичній літературі. Лише в деяких працях зустрічаються невеликі повідомлення. Найбільший інтерес уявляють статті історика А.А.Недуха, правників П.Ткачука, І.Зайця, М.Орлатого, А.Зацарного та А.Тубола. [2], в яких зроблена спроба звернути увагу науковця і читача на деякі проблеми запровадження радянської системи АТУ у 1920-1930-ті

роки, ролі окружного, районного і обласного поділу, які на той час відповідали вимогам економіки, спрощенню державного апарату, наближенню його до населення. Вони розглядають їх як оптимальні адміністративно-територіальні одиниці з моменту їх створення і вважають, що райони і області мають залишатися з незначними змінами головними ланками АТУ України і надалі. Але повного уявлення про їх роль в системі територіального управління вони не дають.

Звичайно, доводиться погодитись з думкою певного кола науковців про те, що розробка проблеми територіальної організації поки ще не відповідає її актуальності і що недостатнє її дослідження призвело до того, що інститут АТУ опинився серед найвідсталіших у науці. Взагалі у цьому напрямку наукових досліджень більше проблем, ніж здобутків.

На наш погляд, розвиток радянського суспільства у 1920-1930-х роках являє обою повну залежність всіх процесів державного будівництва, в тому числі адміністративно-територіального устрою, від дій влади. Її організуюча роль в питаннях АТУ виразно позначилась в процесі модернізації України, створенні її могутньої індустріальної бази, формуванні системи адміністративного поділу і управління. Але авторитарний режим здійснював реформи адміністративно-територіального устрою не тільки з метою прискорення розвитку народного господарства й підвищення ефективності країною, але й для зміцнення власної влади.

Не може бути сумнівів в тому, що без врахування політичної ситуації в СРСР і УСРР неможливо дати наукового пояснення процесів, що відбувалися в державному будівництві і його складової – адміністративно-територіального устрою, коли форсованими темпами наростали уніфікація, централізація і тотальна ідеологізація суспільства.

Завдання розбудови незалежної демократичної України вимагають ґрунтовного дослідження цього питання, зважаючи на його важливість та малодослідженість, особливо в історичній літературі. Тому даний розділ є спробою дослідити саме створення і розвиток районів, округів і областей в

Україні з 1922 по 1940 рік, їх вплив на функціонування органів влади, виробництво і соціальне середовище населення.

3.1. Утворення нової системи територіального управління у 1922-1925 рр., її нормативно-правове забезпечення

В умовах зміцнення тоталітаризму в СРСР і Україні у 1920-х роках для політичного керівництва все виразніше поставала потреба міцної державної влади з метою не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси. Особливо важливим елементом адміністративно-командної системи був апарат влади, як зв'язуюча ланка між «верхами» і «низами». Проте, налагодження роботи цієї важливої ланки йшло надзвичайно повільно і з величезними труднощами. Держапарат був дуже громіздким, структурно незбалансованим, що не давало змогу ефективно керувати всіма сферами народного господарства. Тому гостро постало питання про створення чіткої системи територіального устрою і управління в країні, що можна було реалізувати тільки шляхом реформування АТУ, який на початку 1920-х років не відповідав вимогам часу.

Після 1921 року в Радянській Україні (більшість території сучасної України, за винятком земель Буковини, Закарпаття, Галичини та Волині, які відійшли до різних державних утворень після розпаду Російської і Австро-Угорської імперій, розпочався процес переоблаштування територіального устрою та створення нової моделі державного управління, відмінної як від європейської, так і російської, що існувала до початку Першої світової війни та Жовтневої революції 1917 року.

У 1922-1925 роках відбулися кардинальні зміни адміністративно-територіального поділу України. Вже на початку 1920-х років була поставлена мета скоротити кількість адміністративно-територіальних одиниць. В умовах нової економічної політики економічні фактори висувалися на передній план.

Це був перший в Україні досвід погодження політико-адміністративного районування з економічним. Основними органами влади, які розробляли плани реформування АТУ були Раднарком і ВУЦВК. Вони успішно використали праці Адміністративної комісії, проекти районування минулих років.

Першим кроком на шляху початку кардинальної реформи стала постанова ВУЦВК від 1 лютого 1922 року «Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР» [3, с.90-91], в якій були закладені правові основи адміністративно-територіальної реформи УСРР. В постанові відзначалося, що з метою змін адміністративно-територіального поділу за єдиним планом на основі наукових даних та економічних ознак і закінчення цієї роботи в найкоротші терміни, заборонити губвиконкомам до завершення районування України робити які б то не було зміни адміністративного поділу. Постанова зобов'язала народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД) розробити і представити на розгляд другої сесії ВУЦВК докладний план районування України на основі наукових даних, господарських особливостей і тяготіння населення, а також скорочення кількості існуючих адміністративно-територіальних одиниць. Це була стратегія нової масштабної адміністративно-територіальної реформи. Однак влада, починаючи цю реформу, мала надто туманне уявлення про її кінцевий результат.

Але незабаром ситуація з розробкою концепції і самого реформування АТУ почала виправлятися. З'явилися елементи конкретизації в цьому питанні, 28 березня 1922 року ВУЦВК прийняв постанову «Про запровадження одноособового начала в управлінні відділами виконкомів» [4, с.274] з питань державного будівництва, регіонального розвитку і місцевого самоврядування, що було важливим кроком з удосконалення їх правового забезпечення. Цією постановою відповідальність за загальне керівництво і напрям роботи відділів виконкомів рад покладалася особисто на завідуючих відділами. Протягом

кількох тижнів у всій республіці було ліквідовано колегії і запроваджено одноособове начало в управлінні відділами виконкомів.

Здійснення цієї постанови ВУЦВК сприяло посиленню оперативності і чіткості в роботі місцевих рад, ефективності діяльності виконкомів та їх відділів, усуненню знеосібки і безвідповідальності та підвищенню відповідальності керівників виконкомів і відділів за доручену справу. Все це, в свою чергу, сприяло зростанню ролі місцевих рад, їх виконкомів і відділів у господарському і культурному будівництві.

Дослідники вважають, що реформа фактично почалася 25 жовтня 1922 року, коли ВУЦВК і Раднарком УСРР вжили практичні заходи до створення і реалізації нового районування України. У постанові третьої сесії ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 року «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату» зазначалося: «визнати триступеневу систему адміністративно-територіального поділу досконалішою, але, зважаючи на політичні та технічні умови, що перешкоджають проведенню реформи, проводити її повільними кроками». Ставилось завдання про поступовий перехід від дореволюційної чотириступеневої системи адміністративно-територіального управління (губернія-повіт-волость-село) до триступеневої (округ-район-село). Замість повітів передбачалось створити округи, замість волостей – райони [5, с.792-793].

За головну одиницю в новій системі територіального управління був прийнятий адміністративний район – низовий ранг АТП. В основу нового районування за триступеневою системою пропонувалося покласти економічні чинники – зосередження промислових об'єктів, тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів, напрям і характер шляхів сполучення. До дослідження історичного підґрунтя реформи було офіційно залучено видатного історика Д.Багалія. Підготовлений ним історичний нарис адміністративно-територіального устрою українських земель, був повністю включений секретарем ВУЦВК О.Буценком у його огляд роботи з районування УСРР [6].

Однак наукові рекомендаційні напрями розробки і впровадження стратегії адміністративно-територіальних реформ з різних обставин, у тому числі й супротиву чиновників, були реалізовані лише частково. Питання ідеології ставали на перше місце, відсуваючи на другий план питання професіоналізму й практичного досвіду. Проте, деякі кількісні фактори, як, наприклад, чисельність населення, природно-географічні фактори, запропоновані вченими, державна влада розглядала в якості першочергових.

Встановлювалася кількість населення, якої треба дотримуватися при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць: для округу – 400-600 тисяч осіб, для району – від 25 до 40 тисяч, для території сільської ради – не менше 1 тисячі осіб [5, с.792].

Тверді норми кількості населення для нових адміністративно-територіальних одиниць диктувалось з одного боку необхідністю внести єдину систему в територіальну структуру, а з другого – необхідністю урахування тих господарсько-економічних факторів, які мали лягти в основу розвитку адміністративно-територіальних одиниць.

Згідно з постановою третьої сесії ВУЦВК від 25 жовтня 1922 року були внесені зміни до губерньського поділу: Одеська і Миколаївська губернії об'єднувались в одну – Одеську, Запорізька губернія приєднувалась до Катеринославської, і Кременчуцька була реформована, її повіти включалися до складу Полтавської і Київської губерній. Були розформовані Чугуївський повіт в Харківській, Гришинський, Дебальцевський і Слов'янський – у Донецькій та 7 повітів – в Київській губерніях. В результаті часткової реорганізації АТП кількість губерній на Україні скоротилася з 12 до 9-ти, кількість же розформованих повітів досягла 11-ти, а новостворених – 17-ти [7, с.184].

Проте, робота по адміністративно-територіальному поділу УСРР висувала цілу низку завдань, внесення коректив й остаточного відшліфування розпочатої реформи АТУ. Тому замість Адміністративно-територіальної комісії НКВС у листопаді 1922 року при ВУЦВК було організовано Центральну

Адміністративно-Територіальну Комісію (ЦАТК). До основних завдань цього консультативно-дорадчого органу поряд з визначенням пріоритетів і механізмів реалізації державної політики у сфері державотворення, місцевого самоврядування та регіонального розвитку, сталого розвитку територій, віднесено вироблення пропозицій щодо проведення адміністративно-територіальної реформи та реформ місцевого самоврядування. Крім того, завдання ЦАТК полягало у інструктуванні губернських і повітових комісій, розгляді проектів нового поділу, складених губернськими комісіями, і підготовці проектів змін для подання на затвердження ВУЦВК [8, с.61-62].

У 1923 році розпочався новий етап адміністративно-територіального поділу України. Замість застарілого губернського поділу планувалося провести районування країни, в основу якого необхідно було покласти перш за все економічні чинники, такі як зосередження промисловості, тяжіння населення до промислово-розподільчих об'єктів, напрям і характер шляхів сполучення, якість земель, заняття населення, рівень розвитку сільського господарства тощо.

Були розроблені і затверджені ВУЦВК положення про окружні і районні з'їзди рад, окружні і районні виконкоми. Ці положення оформили первісну структуру і права округів та районів і були першими законодавчими актами, що передбачали більш реальну структуру і права місцевих органів влади і чітко визначали коло їх діяльності. В обговоренні питань, зв'язаних з реформою АТП УСРР, брали активну участь партійні організації, місцеві ради, широкі маси робітників і селян [9, с.259].

Зважаючи на це, ВУЦВК видав 7 березня 1923 року постанову про ліквідацію повітів і волостей, а вже 12 квітня 1923 року друга сесія ВУЦВК VII скликання прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», в якій відзначалося: «Ухвалити методу та практичне переведення виконавчої роботи щодо районування, як першу спробу ґрунтовної перебудови адміністративно-територіального поділу цілої країни на підставі її економіки й відповідно до єдиного плану, в напрямці спрощення радянського

апарату та наближення центру до населення» [10, с.132]. Сесія позитивно оцінила роботу щодо адміністративно-територіального поділу України та затвердила поділ республіки на округи і райони. Замість 102 повітів було створено 53 округів, що становило 52% попередньої кількості повітів, а кількість районів – 706, або 35% попередньої кількості волостей. Це було крупним кроком на шляху наближення АТП до ідеї економічного районування України.

Тільки в Донецькій губернії з населенням 3248730 осіб відповідно до постанови ВУЦВК «Про адміністративний поділ Донеччини» від 7 березня 1923 року [11, с.562-567] були створені 7 округів і 75 районів. Округи в свою чергу поділялися на райони і сільради. Округом з найменшою чисельністю жителів (близько 400 тис.) був Маріупольський, а з найбільшою чисельністю (690 тис.) – Бахмутський, що пояснюється головним чином тим, що його центром було велике на той час губернське місто.

Округи мали або явно виражений промисловий, як, наприклад, Бахмутський, або сільськогосподарський характер, як, наприклад, Старобільський, що сприяло всебічному розвитку їх економіки.

Крім округів і районів, була визначена територія сільрад, яка узгоджувалася з територією колгоспів, що призвело до зменшення їх кількості з 15696 в 1921 році до 9037 в 1923 році.

У ході адміністративно-територіального облаштування важливе значення надавалось упорядкуванню території сільських рад, які належали до нижчої ланки системи. На початковому етапі адміністративно-територіальної реформи чисельність населення була одним з основних критеріїв утворення сільських рад. Пізніше в нормативно-правових документах чисельність населення для створення сільських рад не зазначалась, але в практиці територіального будівництва на неї продовжували орієнтуватись. Іншими важливими критеріями утворення сільських рад були наявність об'єктів галузей економіки,

сільськогосподарських земель, населених пунктів, відстань між ними, густина населення, наближеність його до органів влади.

Затверджене ВУЦВК 18 липня 1923 року положення про сільські ради регламентувало такі питання, як організація сільрад, проведення виборів, діяльність виконавчих органів сільрад і предмети їх відання в галузях: виконання загальнодержавних завдань, управління, сільського господарства, господарської, військової, культурної роботи і благоустрою та в ревізійно-інспекторській діяльності [12, с.874-883].

В результаті реформування АТП у 1923 році кількість адміністративно-територіальних одиниць в цілому по республіці зменшилася з 17778 до 10066, тобто більш ніж на 43%. Утворення округів та районів замість повітів і волостей, а також скорочення кількості адміністративно-територіальних одиниць дозволило значно зменшити штати місцевих органів влади. Якщо на початок реформи вони склали більш як 92304 осіб, то після її завершення – 49811 осіб, що на 46,1% менше [13, арк.51]. Це дало можливість заощадити кошти і поширити разом з тим штати райвиконкомів, довівши їх до 12 осіб проти 8 у волосних виконкомах. З 1923 року адміністративно-територіальний устрій виглядав так: губернія-округ-район-сільрада.

Особливе місце в новій системі АТУ відводилося районам, історія яких починається саме з початку 1923 року. Вони були створені на базі волостей і покликані покращити управління територіями, сприяти підвищенню ефективності державного апарату, створити умови для участі населення в діяльності органів влади. Однією з важливих переваг районів над волостями було те, що вони утворювались з метою більшої відповідності із завданнями економічного розвитку територій. Але при цьому слід мати на увазі і такі приховані причини, як підтримка політичного курсу керівництва країни «знизу» в питаннях реалізації непу, необхідність пильнувати за непманами, розширювати мережу органів НКВС, ДПУ для здійснення контролю за суспільними процесами.

Великі надії на район покладали партійні органи, про що свідчать рішення сьомої конференції КП України у квітні 1923 року. В них, зокрема, відзначалося, що проведене в Україні укрупнення волостей у райони дає можливість запровадити однотипну схему побудови парторганізації на селі, що районування треба використати для часткового перерозподілу партсил, щоб кращі працівники залучалися до роботи в якості секретарів районних комітетів [14, с.187].

З утворенням районів, пише дослідник П.Ткачук, пов'язувалось вирішення ряду важливих завдань, як-то спрощення і поліпшення діяльності державного апарату, створення умов для участі в роботі органів влади населення, розвиток місцевої ініціативи тощо. На його думку, однією з основних переваг районів перед колишніми волостями, на базі яких вони виникли, було те, що райони утворювались у більшій відповідності з принципами економічного розвитку країни [15, с.49].

Не можна погодитися з думкою дослідника І.В.Муругова, що економічний чинник лежав в основі утворення районів, оскільки вони повинні були забезпечити господарську спеціалізацію округів [16, с.8]. Економічне тяжіння територій при утворенні районів дійсно мало важливе значення. Однак район міг успішно функціонувати, як адміністративна одиниця тільки тоді, коли він формувався з урахуванням чисельності населення, економічних, природних, історичних, етнографічних, етнічних та інших факторів в комплексі і взаємозв'язку. Поряд з цими критеріями утворення адміністративно-територіальних одиниць були: наявність об'єктів промисловості, тяжіння населення до промислових і торговельних центрів, характер та напрямки транспортних шляхів, зручність управління.

Район виявився не схожим на жодну стару адміністративно-територіальну одиницю. За площею, населенням, кількістю населених пунктів він був у 2-3 рази більший за волость. Райцентрами були вибрані населені пункти, які мали стати економічними, політичними і культурними осередками даної території.

Але часто вони не відповідали цьому призначенню, бо майже не мали міських традицій і власної інтелігенції.

Хоча район виявився значно меншим за повіт, проте він дуже наблизився до нього за колом повноважень і потенційних можливостей у здійсненні господарської і соціально-культурної діяльності. Після утворення районів їм було передано ряд господарських об'єктів: млини, маслобійні, цигельні заводи, друкарні, ремонтні майстерні та інші невеликі підприємства. По суті, це стало початком становлення господарсько-фінансової бази районної ланки. У районах, на відміну від волостей, розпочалася серйозна робота щодо обслуговування населення в господарській, агрономічній, культурній і освітній сферах.

Зміни, зв'язані з розширенням прав місцевих органів влади і підвищенням їх ролі в господарському і культурному будівництві, повинні були знайти відбиття і закріплення у відповідних законодавчих актах. Так, правове становище районних з'їздів рад і райвиконкомів, окружних з'їздів рад і окрвиконкомів, а також сільських рад регламентувалося положеннями про ці органи, які були затверджені ВУЦВК 18 липня 1923 року [17, с.614-671]. У цих законодавчих актах було узагальнено досвід радянського будівництва, регламентувалися такі питання, як проведення виборів, діяльність виконавчих органів районних і сільських рад, предмети їх відання у сферах управління, сільського господарства, військової, культурної роботи і благоустрою.

4 листопада 1923 року IV-а сесія ВУЦВК VII скликання прийняла рішення «Про підсумки та чергові завдання районування України» [18, с.1286-1288], в якій визнала, що проведена реформа виправдала мету скорочення, спрощення і зміцнення державного апарату та наближення його до населення. Щодо організації районів та сільрад, то сесія вважала, що ця робота здійснена недосконало й пропонувала вжити рішучих заходів до рівномірного розподілу населених пунктів по сільрадах і сільрад – по районах, до співбігу меж адміністративних одиниць з межами земельних товариств.

У відповідності з цим рішенням державними органами була проведена робота по вивченню результатів районування і внесенню змін в АТП з метою наближення району до населення і більш вдалого для нього визначення центрів сільрад. Це дало змогу задовольнити в ряді випадків клопотання населення про розформування існуючих районів і утворення нових. Таким чином, було скасовано 32 райони і створено п'ять нових, загальна кількість районів в Україні зменшилася з 706 у 1923 році до 679 у 1924 році [19, арк.2-3].

Вже перший досвід діяльності новоствореної районної ланки показав, що ця адміністративно-територіальна одиниця значною мірою відповідала завданням державного будівництва. Разом з тим виявилось, що повноваження районних рад для управління процесами на території районів недостатні. Тому на VIII Всеукраїнському з'їзді рад у грудні 1924 року його делегати порушили питання про значне розширення повноважень райвиконкомів, забравши їх від губернських та окружних органів влади. Оскільки зі становленням районів постало питання і про зміцнення сільрад, з'їзд прийняв рішення про розширення їх повноважень [20, с.45-63].

Що стосується округів, то вони в цей час не мали загального поширення. У зв'язку з переходом на триступеневу систему управління і наступним скасуванням губерній ставилось завдання створення таких одиниць територіального поділу і управління, які б здійснювали дійове керівництво районами, сприяли економічному розвитку невеликих територій округів, спрощенню і здешевленню управлінського апарату.

Округи були майже удвоє більші за скасовані повіти. Якщо останні в середньому нараховували 256 тис. осіб, то в кожному окрузі проживало 492 тис. осіб [21, арк.62]. В кожену губернію входило 5-7 округів, за винятком невеликої Волинської губернії, яка мала всього 3 округа. В той же час в Донецькій губернії згідно з постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Донеччини» було утворено 7 округів: Бахмутський (з 1924 р. – Артемівський), Луганський, Маріупольський,

Старобільський, Таганрозький, Юзівський (з 1924 р. – Сталінський), Шахтинський [22, с.562-567].

За своєю площею та населенням округи відзначались більшою однамітністю, ніж повіти. Проте, і тут мали місце значні коливання. Так, наприклад, найменшим за кількістю населення Малинський округ Київської губернії мав лише 316655 жителів, тоді як у Харківському було 1081772 особи [23, с.97].

Крім Малинського, менше 400 тис. жителів налічували Куп'янський та Ізюмський округи в Харківській губернії, Бердянський – у Катеринославській, Маріупольській – у Донецькій, Чернігівський і Сновський – у Чернігівській губерніях. Це були округи з невисокою густотою населення. Встановлення норми кількості населення в цих округах привело б до небажано великого розміру їх площі. Інші округи, такі, як Київський, Одеський, Харківський, Катеринославський, Полтавський, Бахмутський мали 600 тис. жителів, що пояснюється, головним чином тим, що центрами цих округів були великі губернські міста.

Округи мали або явно виразний промисловий, як, наприклад, Бахмутський, Криворізький, Катеринославський, або сільськогосподарський характер, як, наприклад, Тульчинський, Коростенський, Старобільський та інші, що сприяло всебічному розвитку їх економіки.

Округ, об'єднавши територію однорідну в економічному і природно-історичному відношенні та побудований на основі зручності адміністрування, став потужною адміністративно-територіальною одиницею. Округ, наприклад, взяв на себе багато питань організаційного, господарського, фінансового і контрольного характеру, які раніше вирішувалися у губернському центрі. За губернією залишались, головним чином, інспекторські обов'язки.

Функції окружних виконавчих комітетів було розширено порівняно з повітовими виконкомами. В окрузі були створені такі установи, як окрплан, прокуратура, окрсуд, окружна Рабсельінспекція (РСІ), яких не було в повіті. Що стосується губвиконкомів, то згідно постанови ВУЦВК від 13 червня 1923 року їх права були звужені. Вони вже не мали ряду відділів, які існували

раніше, зокрема, військової ради, юстиції, зв'язку, політосвіти, ЧК тощо [24]. Це був перший серйозний крок до ліквідації губернського устрою і утвердження округу як нової значущої територіальної одиниці.

На Всеукраїнській нараді працівників відділів управління виконкомів, що відбулася у жовтні 1923 року, було підкреслено необхідність збільшувати обсяг компетенцій окружного апарата, а в одному з циркулярів ЦК КП(б)У (листопад 1923 р.) говорилося про необхідність глибокого обслідування низових радянських органів з метою перевірки виконання ними рішень з'їздів рад і наказів виборців, боротьби проти бюрократизму і тяганини [25, арк.15, 139]. В той же час вживались заходи по активізації місцевих рад, залученню до їх діяльності робітничих і селянських мас. В докладній записці голови Харківського округового виконавчого комітету до секретаріату губвиконкому про діяльність та стан округу відзначалося наступне. «У березні 1924 року закінчені роботи по районуванню, проведена боротьба з канцелярською тяганиною, бюрократизмом та пияцтвом у райвиконкомах та сільрадах, вжиті заходи по якісному поліпшенню та підбору робітників на місцях... Для інструктування і обслідування райвиконкомів членами окрвиконкому зроблено 200 виїздів, послано на периферію для зміцнення радянського апарату 75 чоловік. Відношення населення до заходів радянської влади, вживаємих по адміністративній лінії спостерігається спочутливе» [26, с.226].

Правове забезпечення окрвиконкомів і райвиконкомів регламентувалося положеннями про ці органи, затвердженими ВУЦВК 30 травня 1923 року [27]. Організаційна структура окрвиконкомів закріплювалась у такому вигляді: окружна економічна нарада, відділи – управління, фінансово-податковий, продовольства, військовий, місцевого господарства, охорони здоров'я, а також земельне управління. Крім того, при окрвиконкомах діяли такі інспектури, як народної освіти, соціального забезпечення, праці, статистичне бюро.

Таким чином, положення про місцеві органи влади УСРР закріпили їх перебудову відповідно до завдань відбудови народного господарства, значно

збільшили їх права і самостійність. Але не можна вважати, що на цьому закінчилася перебудова місцевих органів влади. В їх діяльності було ще немало зайвої централізації, бюрократизму, невистачало професіоналізму. Крім того, існування великої кількості округів не давало можливості зміцнитися районній ланці. Округ не став тією структурною одиницею, яка могла б достатньою мірою сприяти розвитку районів, сільських адміністративних одиниць і одночасно забезпечувати їх зв'язок із центром.

У 1924 році були внесені суттєві корективи в адміністративно-територіальний поділ на низовому рівні. Робота по внесенню коректив в низове районування, як перенесення окремих центрів районів, перегляд їхньої структури, а також виділення національних адміністративно-територіальних одиниць, мала на меті правильну побудову в адміністративно-територіальному та господарсько-економічному відношенні цільних районів і сільських рад в якості першої умови укріплення низового радянського апарату. Всього Центральною Адміністративно-Територіальною Комісією і Держпланом УСРР в АТП республіки було внесено 292 зміни, з яких: по реформуванню районів – 33, або 11,3%, перенесенню райцентрів – 46 (15,7%), інших – 213 (73%) [28, арк.5].

Аналізуючи підсумки цього етапу адміністративно-територіальної реформи в Україні, варто сказати, що поряд з позитивними результатами із спрощення і здешевлення апарату управління, наближення органів влади до населення, створення умов для формування адміністративних центрів важливе значення мали кроки в напрямку організації території для розвитку економіки, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі тощо. При створенні округів і районів було застосовано принцип поєднання економічного районування з адміністративним. Округ об'єднав таку територію, яка мала необхідні умови для всебічного розвитку народного господарства. Про це свідчить створення трестів в регіонах України, взаємовідносини між ними й місцевими органами управління, особливо округів, які будувались на основі взаємозаінтересованості: трест виділяв частину матеріалів, продукції місцевим органам влади для розвитку господарства

регіону, а місцеві органи сприяли піднесенню виробництва підприємств, розташованих на території регіону [29, с.49].

Проте, життя показало, що рішення щодо нового АТУ мали на меті в першу чергу створення таких органів влади і управління, які б до того поширювали і зміцнювали владу на місцях в межах значних по розміру територій.

Тому у 1925 році влада почала другий етап реформи АТУ УСРР – у справі ліквідації губерній. Ця реформа повинна була стати логічним завершенням районування, здійсненого у 1923 році. Округи за два роки свого існування зміцніли, а їх апарат успішно обслуговував райони.

В той же час до 1925 року від старого АТП ще лишилися губернії. Відомо, що губернські центри в перші роки радянської влади відігравали надзвичайно велику роль у державному, господарському, військовому і культурному житті. Але із заміною повітів округами, які територіально і в господарському відношенні були значно більші і сильніші, ніж повіти, значна частина функцій господарського і організаторського характеру від губерній перейшла до округів. Губернії все більше втрачали своє значення як керівні центри і з зміцненням округів і районів почали перетворюватися на передаточну інстанцію від центра до округу. За губернським апаратом залишалися тільки функції інспекції, управління підприємствами губернського значення та регулювання окружного бюджету.

Тому 14 лютого 1925 року Раднарком України прийняв постанову про скасування губерній і перехід на триступеневу систему управління, в якому відзначалось, що з метою наближення влади до населення визнати необхідним здійснити перехід на триступеневу систему управління не пізніше 1-го жовтня 1925 року, а також установлювалося, що вся територія УСРР в адміністративно-територіальному відношенні розділяється на округи і райони під управлінням єдиного республіканського центру [30, арк.100-101].

IV сесія ВУЦВК VIII скликання 15-19 лютого 1925 року прийняла резолюцію «Про низове районування», де говорилося: «З метою наближення

радянської влади до населення і зміцнення низового радянського апарату терміново провести роботу по розширенню існуючої мережі сільрад шляхом виділення від сільрад усіх населених пунктів, які мають тисячу і більше жителів, а для національних меншин – 500 жителів [31, с.234-235]. Передбачалося також створення сільрад у населених пунктах з чисельністю населення в 500 чоловік, якщо вони віддалені від центру інших сільрад більш ніж на 5 верст.

При здійсненні реформи АТУ УСРР важливим фактором стала постанова ВУЦВК й Раднаркому від 30 квітня 1925 року «Про утворення комісії по підготовці заходів до переходу на триступеневу систему управління» [32, с.352-354], яка передбачала утворення в Харкові Центральної Комісії для проведення роботи з переходу на триступеневу систему управління, а також губернських й округових комісій при відповідних виконавчих комітетах.

Реформа завершилася ліквідацією губерній і переходом до триступеневої системи управління. IX Всеукраїнський з'їзд рад 10 травня 1925 року прийняв постанову «Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки» [33, с.517-520], яка законодавчо закріплювала входження Радянської України до складу Союзу РСР, визначала компетенцію й функції республіканських органів й державного управління, а також зафіксувала нові реалії, зумовлені утворенням у 1924 році Молдавської АСРР (з частин Одеської та Подільської губерній) у складі Української СРР і змінами в АТП республіки, а саме: утворення у 1923 році округів і районів замість повітів і волостей, перехід у 1925 році на триступеневу систему управління (округ-район-село) за рахунок ліквідації губерній.

В другій постанові IX Всеукраїнського з'їзду рад «Про перехід на триступеневу систему управління в Україні» [34, с.564-567] відзначалося, що питання про перегляд АТП поставлено з самого початку існування влади рад і було викликано потребою планового охоплення районного господарства, національною політикою та стремлінням наблизити апарат влади до села. В зв'язку з цим важливе місце в системі АТУ відводиться районам, які пройшли випробування життям і змогли закріпитися в системі адміністративно-

територіальних одиниць. З переходом на триступеневу систему управління роль району все більше зростає, оскільки він наближається до населення і в ньому вирішується переважна більшість питань, пов'язаних з розвитком села, задоволенням потреб та інтересів місцевих жителів. Ставилось завдання зміцнення районів, наділення їх більш широкими правами в господарському і адміністративному відношеннях.

IX Всеукраїнський з'їзд рад вказав на необхідність реорганізації до 1 липня 1925 року апарату центральних установ, визначив, що нові адміністративні одиниці – округи та райони – добре виконують в системі влади поставлені перед ними завдання, а тому настав час ліквідації губерній. З'їзд вказав також, що перехід до триступеневої системи управління ставить як чергове завдання збільшити самодіяльність місцевих органів, зміцнення та поживлення низових органів влади шляхом створення дієздатних районних і окружних центрів, а для цього необхідно тимчасово вилучити з відання центральних органів дрібні справи та передати їх на вирішення окружних і районних виконкомів.

На зміну й розвиток постанови IX Всеукраїнського з'їзду рад «Про перехід на триступеневу систему управління в Україні» ВУЦВК видав 3 червня 1925 року постанову «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління» [35, с.435-437], яка скасувала адміністративно-територіальний поділ УСРР на губернії і встановила, що територія УСРР з 1-го серпня 1925 року після ліквідації восьми слабких в економічному відношенні округів поділяється на 41 округ, а саме: Артемівський, Білоцерківський, Бердичівський, Вінницький, Катеринославський, Житомирський, Запорізький, Зінов'ївський, Ізюмський, Кам'янецький, Київський, Конотопський, Коростенський, Кременчуцький, Куп'янський, Криворізький, Лубенський, Луганський, Маріупольський, Мелітопільський, Могилівський, Миколаївський, Ніженський, Новгород-Сіверський, Одеський, Павлоградський, Першомайський, Полтавський, Прилуцький, Проскурівський, Роменський,

Сталінський, Старобільський, Сумський, Тульчинський, Уманський, Харківський, Херсонський, Черкаський, Чернігівський, Шепетівський.

Постанова ВУЦВК від 3 червня 1925 року зобов'язала відповідні державні органи реорганізувати апарати окружних виконавчих комітетів, їх відділів, інспектур та інших окружних установ до 1-го липня 1925 року з одночасною ліквідацією апаратів губернських виконавчих комітетів та губернських установ.

В постанові ВУЦВК й Раднаркому від 10 червня 1925 року «Про зорганізування і порядок діяльності губернських ліквідаційних комісій» [36, с.466-471] відзначалося, що для проведення роботи з ліквідації губерній і губернського апарату при губернських виконавчих комітетах утворюються губернські ліквідаційні комісії, які в разі потреби утворюють відповідні підкомісії при відділах та інспектурах.

Остаточо губернські органи влади були ліквідовані дещо пізніше. Лише 17 березня 1926 року ВУЦВК й РНК УСРР прийняли постанову «Про закінчення роботи в переведенні триступеневої системи управління на території УСРР», в якій записано: «Вважати як ліквідовані і розпустити губернські виконавчі комітети – Волинський, Донецький, Катеринославський, Київський, Одеський, Подільський, Полтавський, Харківський і Чернігівський» [37, с.250-251].

Радянська влада скептично ставилася до пропозицій науковців в питаннях АТУ. Навіть до цілком лояльних міркувань офіційного експерта Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії при ВУЦВК Д. Багалія вона не прислухалася. Коли дійшла черга до ліквідації губерній як зайвої інстанції, Д. Багалій вважав її передчасною. Але, як видно з його доповідної записки, думкою вченого поцікавилися запізно, коли питання про ліквідацію губерній було вже вирішене IX Всеукраїнським з'їздом рад [38, арк.94].

Потреба у здешевленні радянського апарату так само, як і зміцнення округів та районів з наданням їм більш поширених господарчих, бюджетних та адміністративних прав, усе це призвело до скорочення кількості проміжних

інстанцій поміж центром і селом і до зменшення загальної кількості адміністративних одиниць.

Переглядаючи округи влада виходила з того, щоб округи та райони були суцільні й дужі з господарської сторони, а також щоб окружні центри були міцно зв'язані зі своєю периферією. Тому й виникла потреба ліквідувати такі округи, як Гайсинський, Шевченківський, Сновський, Золотоносський, Червоноградський, Охтирський, Олександрійський і Бердянський, а округи – Коростенський, Житомирський, Вінницький, Бердичівський – реорганізувати [39, с.3].

Після ліквідації губерній система АТУ України знову стала триступеневою: округ-район-рада (міська, селищна, сільська), що призвело до скорочення місцевих органів влади і спрощення їх структури. Замість 9 губерній, 102 повітів, 1989 волостей та 15796 сільрад було створено 41 округ, які поділялись на 680 районів, 10314 сільрад, 70 міських і 155 селищних рад, в тому числі 549 національних сільрад і 37 національних селищних рад. На кінець 1925 року кількість адміністративно-територіальних одиниць в УСРР скоротилася з 17896 до 11260. Середня площа округу в республіці збільшилась з 8160 кв. верст до 9700 кв. верст. Округ став вищою ланкою АТУ республіки.

Таблиця 1

**Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР
з 1922 по 1925 рр. [28, арк.7]**

РОКИ	Кількість адміністративно-територіальних одиниць				В середньому приходилось на повіт/округ			В середньому приходилось на волость/район			В середньому приходилось на сільраду		
	Губерній	Повітів (округів)	Волостей (районів)	Сільрад	Населення	Площа в кв. верст	Населених пунктів	Населення	Площа в кв. верст	Населених пунктів	Населення	Площа в кв. верст	Населених пунктів
1922 р. (до районування)	12	102	1989	15767	238235	3970	397	13223	204	26	1676	25	2,5
1923 р. (після районування)	9	53	706	9307	498113	8160	747	37252	573	57	2825	43	4,3
1925 р.	–	41	680	10314	492000	9700	747	41000	630	57	2825	47,3	4,9

З таблиці видно, що у 1925 році порівняно з 1923 роком значно зменшилася кількість округів, районів і сільрад, а губернії перестали існувати. Можна зробити висновок, що за три роки склалася зовсім нова система АТП, яка дуже відрізнялася від дореволюційної по чисельності адміністративних одиниць, а також – по площі їх території і населенню.

Округи одержали майже всі функції виконкомів скасованих губерній. Постановою ВУЦВК й Раднаркома від 1-го липня 1925 року «Про округові з'їзди рад і округові виконавчі комітети» [40] було затверджено положення про округові з'їзди рад і округові виконавчі комітети. Згідно з положенням окружний з'їзд рад на території округу є вищим органом влади в межах його компетенції. Він обирає окружний виконавчий комітет з відділами: адміністративним, фінансовим, місцевого господарства, земельним, робітничо-селянської інспекції, військовим комітетом, держполітуправлінням, статистичним бюро на правах відділу. Потім були створені нові окружні установи: органи юстиції, планові комісії, відділ праці.

За округами визнавалось право юридичної особи, яким вони раніше не користувалися. З переходом на самостійне існування округ став ініціатором розвитку народного господарства в межах своєї території, зокрема, місцевої промисловості, зміцнення окружного бюджету. Ліквідація губерній зменшила кількість інстанцій між центром і місцями, державний апарат став простішим.

Однак формування виконавчих та представницьких органів влади було жорстко підпорядковано дискримінаційній політиці радянської влади. Значна кількість населення була позбавлена виборчих прав і можливості бути обраною до міських або районних рад, хоча керівники органів влади як в центрі, так і на місцях видавали результати виборів як велике демократичне досягнення, свідчення наближення влади до населення. В якості приклада наводилися вибори сільрад у 1924-1925 роках, коли на дільниці з'явилося 4962498 осіб, що становило 44,2% всіх осіб, які користувалися виборчим правом, а в виборах сільрад у 1925-1926 роках – вже 64%, тобто на 20% більше [14, арк.61]. Проте

вибори показали, що демократичні права громадян були дуже обмежені, що країна все більше йшла по шляху ідеологізації і політизації суспільного життя.

АТП України, що склався у 1925 році проіснував до 1930 року. За цей час відбувались лише окремі зміни, серед яких найважливішими були перенесення у серпні 1925 року центру Новгород-Сіверського округу з міста Новгорода-Сіверського до міста Глухів, як найбільше економічно привабливе, з перейменуванням Новгород-Сіверського округу у Глухівський, скасування у червні 1926 року Павлоградського округу і приєднання його території до Катеринославського округу, зміни у вересні 1926 року адміністративно-територіального поділу Ізюмського, Глухівського, Криворізького й Зінов'ївського округів, розформування Чемерського й Тупичівського районів Чернігівського округу [41].

Незначні зміни АТП республіки відбувались і в наступні роки. Тільки в липні-серпні 1928 року Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія погодилась на прохання Луганського окружного виконавчого комітету з перенесення райцентру з селища Лозової-Павловки в селище Кадіївку та створення Алчевського району; на прохання Одеського окружного виконавчого комітету – перейменування п'яти районів і двох сільрад; на прохання Донецького окружного виконавчого комітету – зміною держкордонів з РСФРР на Північному Кавказі [42, арк.11-15].

В той же час реформа 1922-1925 років і зміни АТП в наступні роки переслідувала і політичні цілі. Вони практично прив'язувалися до чисельності партійних організацій і повинні були виключити будь-які прояви невдоволення серед населення. В зв'язку з цим Донецька губернія у 1925 році як єдиний економічний регіон була скасована і на її місці були створені Сталінський, Маріупольський та Старобільський округи [43, арк.1].

Слід згадати, що в республіці з 1923 року поряд з округами існували райони. Але необхідно зауважити, що на відміну від округів адміністративний район пройшов складний шлях свого становлення та розвитку. За своїми

ознаками і призначенням він виявився вдалою організацією території і більш привабливою для партійних органів ланкою АТП республіки. Тому влада з середини 1920-х років приділяла їм все більше уваги і постійно впливала на їх діяльність.

Надалі у відповідності з партійними рішеннями була здійснена велика робота з ліквідації округів і укріпленню районів. При цьому за районними органами були закріплені права і обов'язки окружних органів з передачею у їх ведення більшості підприємств та соціально-культурних закладів, які раніше були підпорядковані окружним виконкомам.

З цього приводу ІХ з'їзд КП(б)У в грудні 1925 року схвалив перехід до триступеневої системи територіального поділу і відзначив, що в роботі КП(б)У найважливішим організаційно-політичним завданням стає організація міцних районних центрів, як основних ланок державного, адміністративно-господарського і культурного будівництва на селі, створення сильної кількісно і якісно ... сільської партійної організації і, насамперед, міцних керівних районних парт органів [14, с.301].

В зв'язку з цим було переглянуто й уточнено структури штатів райвиконкомів і сільрад. Райвиконкоми одержали частину прав окружних виконкомів, їх склад значно розширився в залежності від масштабів і значення господарства, визначався кількістю від 17 до 26 осіб, тоді як раніше вони мали 5-6 працівників [13, арк.57]. Району були надані не тільки адміністративні функції, а й економічні, торгово-розподільні, культурні.

Після завершення районування і виправлення відхилень район являв собою адміністративно-територіальну одиницю, середня площа якого становила 600 км², середня чисельність населення – майже 43 тис. осіб. На кожен район у середньому припадало 16 сільських рад. Компактне розташування населених пунктів на певній території, тяжіння сіл до райцентрів, наявність соціально-економічного та сільськогосподарського потенціалу надавало можливість вдало здійснювати управління народним господарством.

Вдала організація території району та його функціонування, вважають українські вчені М. Орлатий, А. Зацарний, А. Тубол, зумовили намір перетворити його на головну адміністративно-територіальну одиницю України [44, с.287-288]. Подальші пошуки підвищення ролі району призвели до постановки питання про ліквідацію округів. Хоча, приступаючи до здійснення адміністративно-територіальної реформи, планувалось встановити триступеневу систему адміністративно-територіального устрою.

Реформою здійснено також і докорінну перебудову сільської ради. У 1922 році у зв'язку з укрупненням всіх адміністративних одиниць було проведено скорочення кількості сільрад. Однак практика вирішення земельних питань на селі виявила потребу поширення мережі сільрад під керівництвом округових центрів, перегляду законодавства УСРР, в якому були зовсім відсутні ознаки, які б визначали відмінні риси міського і сільського населення, хоча в ньому було чітко прописано, що сільські ради мають всі права волосних виконкомів, що вони є представницькими органами самоврядування. У 1924 році в законодавство УСРР було внесено зміни, які були спрямовані на те, щоб ці органи влади наблизити до населення й втягнути його до активної праці в радянському будівництві. Про це наочно свідчать дані ВУЦВК про результати перевиборів сільрад в 1925-1926 роках, коли на виборчі збори з'явилося 64% всіх осіб, які користувалися виборчим правом. Проте, через відсутність належних кадрів в діяльності сільрад було немало господарського безладдя, дуже часто не було, як це передбачалося реформою, рівномірного розподілу населених пунктів по сільрадах і сільрад – по районах, не завжди співпадали межі адміністративних одиниць з межами земельних громад, що встановлювалося порядком землевпорядних робіт. Делегати першої Всеукраїнської конференції КП(б)У (жовтень 1926 р.) наголошували на недостатній увазі з боку сільських рад до діяльності земельних громад, слабку агрономічну допомогу селу [45, с.107].

Слід відзначити, що було допущено надмірне адміністрування при утворенні сільрад і районів. Воно привело до відходу від принципів АТУ та ігнорування місцевих особливостей. Тому виникла потреба переглянути організацію території сільрад і районів на предмет їх уточнення з тим, щоб райони максимально відповідали інтересам господарського розвитку і потребам місцевого населення.

В результаті проведеної роботи по впорядкуванню районної ланки на кінець 1925 року кількість районів зменшилась на 10%, що значно змінило існуючу систему АТУ. Район став більш вдалою територіальною одиницею і в більш повній мірі відповідав державному будівництву на селі. Оптимальні розміри території і кількості населення, близькість до райцентрів, наявність певного економічного потенціалу, торгових центрів, наближеність влади до населення були позитивно оцінені мешканцями районів. Районування дало можливість скоротити загальну кількість службовців на 46% [28, арк.3]. Населення по всім питанням стало звертатися в сільради і районні органи влади, тоді як раніше воно їздило до повіту, що створювало певні незручності і незадоволення громадян. Райцентр, окрім обслуговування населення в адміністративному відношенні, одержав можливість бути господарською та культурною базою району, виражати інтереси сільрад.

Важлива роль в реформуванні системи АТУ України 1920-х років відводилась містам та населеним пунктам. Поняття населений пункт тісніше пов'язане з адміністративно-територіальним поділом. Населені пункти – це місця осілого життя людей, розташовані на території тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці. Поняттям «населений пункт» в адміністративному праві позначається частина комплексно заселеної території, яка склалася в результаті господарської і суспільної діяльності, має стале населення, власну назву і зареєстрована у передбаченому законом порядку.

Що стосується села і селища, то про них було сказано вище. Тому нашу увагу важливо звернути до міста. Одним з головних етапів в цьому питанні стало

відновлення і формування зовсім нової системи міського управління, яка докорінно відрізнялась від тієї, що існувала до 1917 року. Конституцією УСРР 1919 року і положенням Всеросійського Виконавчого Комітету, яке набуло чинності в Україні у 1922 році, вищим органом влади на території міста була міська рада. Діяти міські ради почали відразу ж після виборів 1920 року. Чисельність їх депутатів відрізнялася по різних містах, в різні роки і залежала від кількості населення міста і норм представництва. Так, у 1924 році Сталінська міська рада мала 446 осіб, Артемівська – тільки 132 особи [46, арк.199].

Вже на початку 1920-х років в УСРР було проведено перегляд мережі міст і містечок у зв'язку з їх економічним характером. Крім міст, введено категорію так званих селищ міського типу (с.м.т.), які ділилися на офіційні (вони мали права міст) і неофіційні, що підпорядковувалися сільрадам. З квітня 1924 року містами вважалися селища, якщо мали не менш 10 тис. мешканців, селища міського типу – не менш 3 тис. мешканців, якщо більшість їх не була зайнята в сільському господарстві. У зв'язку з цим майже 40% давніх міст втратила титул міста, зате містом став ряд містечок і сіл.

В залежності від політичної ситуації та потреб господарського розвитку міське самоврядування або розширювалось, або урізувалось. Деякі складності в роботі міських рад України багато в чому спричинялися невдалим законодавством. Перше «Положення про міські і селищні ради УСРР» було затверджене ВУЦВК лише у жовтні 1925 року і від самого початку не відповідало новим умовам діяльності міськрад. Як і раніше, чітко не відрізнялися функції виконавчих комітетів і міськрад. Останні не мали права розпоряджатися власними коштами, недостатньо були регламентовані їх функції. Зберігалася залежність міськрад від виконавчих комітетів. Тому міські ради в Україні більше орієнтувалися на «Положення про міськради», що були ухвалені ВЦВК РСФРР. Відповідно до нього вони створювали свій власний апарат, добивалися відокремлення міського бюджету і управління міським господарством, благоустроєм на своїй території.

Особлива увага щодо організації адміністративних центрів в містах та промислових пунктах приділялась в «Основних положеннях установа кордонів адміністративно-господарських районів», які були прийняті на 2-й сесії ВЦВК VIII скликання ще у березні 1921 року [7, с.64-65]. В цьому документі підкреслювалось, що основним ядром нових районів мають бути пролетарські центри.

Питанню щодо провідної ролі промислових центрів приділялася велика увага в роботі Комісії ВЦВК, яка займалася підготовкою до районування у листопаді 1921 – лютому 1922 років. Голова Комісії М.І. Калінін заявив: «В кожному радянському районному об'єднанні повинен бути солідний пролетарський центр».

Центрами найважливіших адміністративно-територіальних одиниць – округів – стали великі населені пункти, які мали промисловий характер. Значна увага приділялась також вибіру районних центрів. В циркулярі Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії ВУЦВК від 24 жовтня 1922 року зазначалося, що центром району повинен бути «...найбільш розвинутий в економічному, промисловому і культурному відношенні пункт [47, с.108-121].

Велике значення в той час мала постанова Раднаркому УРСР від 13 липня 1923 року про оголошення Харкова столицею Радянською Україною. Слід зазначити, що доти офіційно не було визначено столиці республіки. Столицями УСРР вважалися міста Київ і Харків, у яких на різних етапах після проголошення України Радянською Республікою перебував Радянський уряд. 18 липня 1923 року Президія ВУЦВК затвердила рішення Раднаркому УСРР. У зв'язку з постановами про визначення м. Харкова столицею УСРР, ВУЦВК і Раднарком України проголосили урочистий акт [48, с.77]. На нашу думку, Харків був обраний в якості столиці тому, що він не був тісно зв'язаний з колишніми національними урядами, як Київ.

В процесі створення нового адміністративно-територіального устрою України проводилася робота з перегляду усієї сітки населених пунктів з метою

їх правильного юридичного оформлення. За короткий термін в правові положення великої кількості населених пунктів були внесені зміни про переведення ряду крупних сіл, які мали промисловий характер, в розряд міст, селищ міського типу. Багато колишніх сіл, які були перетворені в міста або селища, стали районними або окружними центрами, а деякі з них в майбутньому перетворилися в адміністративні центри областей.

У 1924 році влада почала уточнювати класифікацію населених пунктів, складати списки міських поселень. Справа в тому, що в Україні були так звані містечки, які не відносилися ні до сіл, ні до міст; не були віднесені до певних населених пунктів також фабричні, рудничні, курортні, дачні та інші селища. Ця невизначеність категорії зазначених поселень часто призводила до плутанини в питаннях про обсяг прав і зв'язаних з ними обов'язків, які були неоднаковими для різних категорій населених пунктів.

Правовою основою роботи по встановленню категорій населених пунктів УСРР була затверджена ВУЦВК 14 квітня 1924 року «Інструкція про порядок переведення населених пунктів до категорії міських або сільських поселень» [49, с. 187], згідно з якою встановлювався поділ населених пунктів республіки на сільські та міські. Підставами для віднесення поселення до тієї чи іншої категорії були кількість населення, відсоток осіб серед нього, що займаються міськими промислами, стан промисловості і торгівлі, наявність закладів культури, охорони здоров'я тощо.

Відповідно до цієї інструкції до березня 1925 року по 7 губерніям республіки до міст і поселень міського типу було віднесено 112 населених пунктів, з них 65 міст. Інструкція визначала кількість населення: для поселень міського типу – не менше 3000, для міст – не менше 10 000.

Як приклад, можна навести постанову ВУЦВК і Раднаркому від 13 березня 1925 року про списки міст і селищ міського типу, згідно з якою до розряду міст в УСРР були віднесені 80 міст, 96 офіційних і 226 неофіційних селищ міського типу [50, с.195-196].

У зв'язку з політикою радянської влади, спрямованою на «викоренення релігійних забобонів» і ліквідацію будь-яких проявів поваленого суспільного ладу, вже у 1923 році почалися зміни назв населених пунктів. В Маріупольському окрузі село Петропавловське було перейменоване в Республіканське, Никольське – в Володарське, Стретенка – в Октябрське, станиця Ново-Миколаївська – в Будьонівську. У березні 1924 року Юзівка стала називатися м. Сталіно, у вересні Бахмут – м. Артемівськ, у 1926 р. м. Катеринослав було перейменоване у Дніпропетровськ.

У другій половині 1920-х років продовжувалося перейменування населених пунктів. Все частіше їм присвоювалися імена діячів комуністичної партії і радянської держави, міжнародного комуністичного руху. Особливо активно воно проходило у 1927-1928 роках, на честь десятої річниці Жовтня. Так, наприклад, рішенням Сталінського окрвиконкому від 14 лютого 1928 року у Чистяківському районі село Мало-Орловка було перейменоване в село ім. Рози Люксембург, Давидо-Орлівку – в село ім. К. Лібкнехта, а село Ново-Орлівку – в село ім. К. Цеткін, м. Єнакієве – в м. Риково, м. Дмитріївськ – Макіївського району – в м. Октябрськ [51].

У розвитку міст України можна відзначити кілька важливих процесів: становлення нової системи управління містами, складний процес відновлення міського господарства, зокрема, вирішення житлової проблеми. Успішність їх здебільшого залежала від політики держави, однак впливали на ці процеси і особливості промислових регіонів, зокрема, Донбасу, в якому доля міського населення була найвищою в Україні. У 1926 році міське населення Донбасу складало 33% населення регіону (960 тис. осіб), проте міське населення України складало лише 18% (5374 тис. осіб). В Донбасі на той час налічувалося 8 міст: Артемівськ, Луганськ, Маріуполь, Старобільськ, Сталіно, Слов'янськ, Єнакієве і Дмитрієвськ, 157 селищ міського типу і 147 сільських рад [52, с.148-149].

Одним із головних напрямків в діяльності міськрад було вирішення житлової проблеми. Відділи комунального господарства виконкомів та житлові комісії міських рад здійснювали облік, націоналізацію, ремонт і поповнення житлового фонду, надання житла родинам робітників і радянських службовців, приміщень організаціям і установам, «ущільнення» і виселення з міст і заводських селищ «нетрудового елемента», облік і розподіл за ордерами меблів та іншого конфіскованого майна.

Державні кошти для побудови житла в Донбасі, головним чином для робітників, почали виділятися лише в 1923 році, місцеві – з 1924-1925 бюджетного року. Проте, житлова проблема не тільки в Донбасі, а і в УСРР у 1920-ті роки стояла дуже гостро. Тому у червні 1926 року навіть було ухвалено спеціальну постанову ЦК і ЦКК ВКП(б) про житлове будівництво.

Всі ці нововведення було враховано в «Положенні про міські ради УСРР», ухваленому ВУЦВК у жовтні 1927 року, що сприяло створенню умов для розвитку міського господарства [53, с.145].

Наступним кроком в цьому напрямку було рішення X-го з'їзду Компартії України (листопад 1927 р.) в галузі розвитку великих міст і комунального господарства. В ньому, зокрема, зазначалося, що міста УСРР, особливо великі, поруйновані, і те, що не впоряджені великі робітничі центри (міста і міські селища), невідкладно висуває потребу всебічно форсувати відбудову і впорядкування міст [54, с.381-382].

Таким чином, аналізовані документи свідчать, що реформа АТУ УСРР та здійснений на її основі перехід від чотиріступеневої до триступеневої системи управління відіграли важливу роль у спрощенні, скороченні, перебудові та вдосконаленні державного апарату, в його зміцненні і наближенні до населення, у підвищенні в господарському і культурному будівництві, розробці спеціальних заходів для захисту інтересів українців.

На першому етапі адміністративно-територіальної реформи 1922-1925 років відбувався процес перетворення повітів в округи, волостей – в райони,

скорочення, а потім і ліквідації губерній. Одержану економію у витратах грошей на утримання апарату у зв'язку з скороченням адміністративних одиниць в цілому на 43,3% та службовців на 46,1% [28, арк.3] не слід розглядати як найголовніше досягнення й основну мету реформи.

Новий поділ дозволив наблизити державний апарат до населення, і, безперечно, поліпшити його обслуговування. Стало можливим наближення головним чином до селян адміністративних установ (лікарні, агрономічні і ветеринарні пункти, поштово-телеграфні контори тощо), які раніше обслуговували їх та були відірвані від волості і не збігалися з нею в межах своїх ділянок.

Впровадження нової системи адміністративно-територіального управління здійснювалося настільки безсистемно, що навіть високі посадовці УСРР на VIII Всеукраїнському з'їзді рад у 1924 році визнавали, що людині вся ця величезна і складна робота уявлялася глибоко механічною, позбавленою всяких підстав, простим жонгливанням населеними пунктами, сільрадами, волостями і повітами при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць – районів і округів, що повноваження районних рад для управління процесами, які відбуваються на території районів, явно недостатні [20, с.45, 56, 63].

Головною метою реформи проголошено зміцнення державного апарату та наближення його до населення для надання комплексу послуг – адміністративних, соціально-побутових, соціально-культурних тощо. Однак, система АТУ держави повинна виконувати набагато ширші й важливіші функції. Вона має виступати базою формування всієї територіальної організації суспільства і системи влади, забезпечувати захист від загроз територіальної цілісності тощо. Проте, реформування АТУ мало однобокий характер. Воно слабо впливало на вирішення соціальних проблем. Бюрократизація радянського управлінського апарату спричиняла тривалу чиновницьку тяганину при вирішенні населенням багатьох життєвих питань.

Немало безладдя сталося також через довільні перекроювання території зверху, що не могло не позначатись на територіально-економічних зв'язках, що існували між районами. В той же час, реформа заклала основу для майбутнього удосконалення АТУ України, відіграла велику роль у спрощенні, скороченні та поліпшенні державного апарату, наближенні його до населення, особливо районної ланки управління.

3.2. Перерозподіл спірних територій між УСРР, РСФРР і БСРР у 1924-1925 рр. та його наслідки

Упродовж XVII-XIX ст. на південному сході і півночі української етнічної території сформувався досить великий масив, який охоплював повністю землі Харківської, частково Курської, Воронежської, Чорноморської, Ставропольської губерній, а також Кубанського козацького війська і Облесті Війська Донського, де чисельність українців від загальної кількості мешканців за даними перепису 1897 року становила від 16 до 80%.

Протягом багатьох століть царська, а з 1917 року Радянська Росія, панська Польща, Австро-Угорська монархія, Румунія здійснювали експансію щодо українських земель, загарбували їх, нищили культуру і мову українського народу. Проте, події української національно-демократичної революції 1917-1920 років переконливо засвідчили прагнення українського народу до національної консолідації, створення власної державності.

Остаточно територіальні межі України сформувались в умовах існування радянської України, як складової частини СРСР. Після розпаду Радянського Союзу вони перетворилися в кордони незалежної України.

Сьогодні певні політичні сили сусідніх держав висувають територіальні претензії до України, намагаючись переглянути її нинішні кордони. Тому

виникає потреба дослідити історичний процес встановлення кордонів з сусідніми державами і дати правильну відповідь на це питання.

У ході розбудови української держави помітно зростає інтерес до проблем, пов'язаних з формуванням території, яку вона посідає, тому що «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу, в зв'язку з чим Україна втратила свою незалежність. Тільки цим можна пояснити, що проблема міжреспубліканських кордонів практично не досліджувалась радянськими істориками.

Вважалось, що для радянських республік питання про кордони між ними не є головним і тому воно не може бути предметом принципіальних розходжень чи конфліктів. В.І.Ленін, закликаючи робітників та селян України і Росії до найтіснішого братерського союзу, у розпалі громадянської війни писав: «Які б не були кордони України і Росії, які б не були форми їх державних взаємовідносин, це не так важливо, в цьому можна і треба йти на поступки...». Він підкреслював, що питання про кордони між братніми радянськими республіками, об'єднаними спільною боротьбою і спільною метою, «є питання не основне, не важливе, другорядне» [55, с.41-42].

На цій підставі в радянській історіографії засуджувалися будь-які спроби переглянути лінії кордонів. Тому не випадково свого часу гостро критикувалася діяльність таких державних діячів УСРР, як М.Скрипника, О.Шумського, П.Буценко, що неодноразово піднімали питання про справедливе врегулювання кордонів УСРР, захисту інтересів української національної меншини в РСФРР.

У той же час процеси, що відбувалися в стосунках між колишніми радянськими республіками переконливо свідчать, що ця проблема поступово набувала дедалі більшої політичної і практичної ваги. Тому лише виважена позиція на основі ґрунтовних наукових досліджень матиме вагу в очах міжнародної спільноти. Вона допоможе звернути увагу на те, що спроба переглянути кордони несе загрозу не лише стабільності розбудови державності незалежної України, але й мирному процесу в Європі.

Саме з цього виходили сучасні українські дослідники М.Дністрянський, В.Боечко, О.Ганжа, В.Захарчук, В.Сергійчук [56], які на великій джерельній базі досліджують різноманітні проблеми історії вирішення Україною спірних територіальних питань з сусідніми державами, починаючи з 1917 року, визначаючи межі етнічного розселення українців протягом тривалого історичного періоду, врегулювання державних кордонів України, возз'єднання українських земель. Але цілий ряд питань з даної проблеми в історичному аспекті висвітлено недостатньо.

Саме це змушує нас повернутися до історичних фактів і процесів, щодо становлення і формування державного кордону України з усіма сусідніми країнами, починаючи з часткових змін українських кордонів на початку 1920 років, які передували масштабному адміністративно-територіальному перерозподілу земель на півночі, і південному сході нашої країни, простежити зміни зовнішніх кордонів в наступні роки.

В зв'язку з цим ми мусимо показати, коли і як відбувався процес перерозподілу територій з сусідніми державами на південному сході та півночі сучасної України, внаслідок яких причин значна частина українських земель залишилася за межами нашої держави.

Після закінчення громадянської війни знову загострилося питання кордонів між Україною і сусідніми державами. Зрештою в основу розмежування було взято не етнонаціональну ознаку, а вказівка Леніна про те, що, нарешті настав час узятися за створення доцільно побудованих адміністративних економічних районів [57, с.115].

ЦВК Російської Федерації, виходячи з економічних принципів при створенні нових територій, звернувся у квітні 1924 року до УСРР з вимогою передати РСФРР із складу Донецької губернії, де більшість населення складали українці (71,5%), вугільний Шахтинський район та Таганрозький округ.

На думку українського керівництва відхід від УСРР цих територій розривав цілісність українського економічного району Донбасу. Найбільше

заперечення з боку України зустріло питання про передачу Шахтинського округу. В довоєнний час цей район давав 30% вироблення антрациту в усьому Донецькому басейні. Виробничий план Донбасу був побудований саме на роботі в цьому районі. Тому постановка питання про передачу Шахтинського округу в склад Північно-Кавказького краю РСФРР викликала різкий протест українського керівництва.

Щодо Таганрозького округу Україна заявила, що вона має намір через Таганрог поставляти на експорт хліб і що населення Таганрозького округу в основному українське [58].

Проблема розмежування спірних територій між УСРР та Північно-Кавказьким краєм РСФРР загострилася наприкінці 1923 року, коли крайовий виконком Південно-Східного краю, Південно-Кавказьке бюро ЦК РКП(б) почали наполягати на приєднанні Таганрозького і Шахтинського округів до Південно-Східного краю РСФРР.

Становище, що склалося у зв'язку з вимогами керівництва Північно-Кавказького краю у квітні 1924 року розглянуло політбюро ЦК КП(б)У. Для вивчення цього питання було вирішено створити комісію, до складу якої увійшли від України М. Полоз, О. Буценко та Н. Черлюнчакевич, а також два представники Південсхідбюро ЦК РКП(б). Незважаючи на недостатню етнографічну і економічну обґрунтованість, політбюро ЦК РКП(б) 11 липня 1924 року прийняло рішення про приєднання Таганрозького і Шахтинського округів до Північно-Кавказького краю РСФРР [59, арк.5].

З Донецької губернії УСРР до складу РСФРР треба було передати 7 районів Шахтинського округу (Глибокинський, Каменський, Ленінський, Біло-Калитвинський, Сулинський, Володимирський, Шахтинський), 5 районів Таганрозького округу (Федорівський, Миколаївський, Советинський, Матвеево-Курганський, Голодаєвський) та частини Сорокинського і Алексеевського районів Шахтинського округу і Катеринославського району Таганрозького округу Донецької губернії площею 6,5 тис. кв. верст. У складі Донецької

губернії лишилося 5 округів і 65 районів [60]. Повернення майже п'ятої частини території Донецької губернії до Росії призвело до скорочення кількості українського населення Донбасу на 370 тис. осіб, втрати частини промислових і сільськогосподарських районів.

Це викликало незгоду політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятому 18 липня 1924 року рішенні політбюро ЦК КП(б)У зазначалось, що відторгнення цих районів від Донецької губернії може негативно вплинути на все вугільне господарство Донбасу. Політбюро ЦК КП(б)У просило винести це питання на розгляд пленуму ЦК РКП(б). Проти рішення політбюро ЦК РКП(б) висловилося і бюро Донецького губкому. В його постанові від 19 липня 1924 року зазначалось: «В зв'язку з тим, що це рішення поставило під загрозу існування Донбасу... бюро губкому категорично вимагає перегляду цього питання, узгодивши з представниками Донбасу. На випадок негативного рішення настоює на перегляді такого принципового питання на пленумі ЦК РКП(б)» [61, арк. 1-38, 122]. Але керівництво ЦК РКП(б) і Південно-Східного бюро РКП(б) розіслали усім членам і кандидатам у члени ЦК та президії ЦКК доповідну записку, в якій намагались довести доцільність вилучення Таганрозького і Шахтинського округів УСРР на користь РСФРР. Його автори підкреслювали, що позиція супротивників вирішення питання про зміни кордонів фактично спрямована проти економічного районування Південного Сходу країни, проти доцільної перебудови старого адміністративного поділу на основі економічно-господарських і етнографічних ознак.

Торкаючись історії розчленування Донської області у 1920 році, вони зазначали, що це було викликано «...тимчасовими політичними міркуваннями, які втратили своє значення в даний момент, а саме:

- а) розкозачити Дон і тим ослабити гніздо білогвардійського опору;
- б) об'єднати весь Донецький вугільний басейн в єдину «вугільну» губернію по виробничому, главкістському на той час принципу» [62].

22 серпня 1924 року ЦВК СРСР видав постанову про передачу Шахтинського, великої частини Таганрозького округу до складу РСФРР. Внаслідок цього Україна втрачала площу 6,5 тис. кв. верст з населенням 325 тисяч чоловік, 48 тисяч промислових і сільських господарств [63, арк.61].

У вересні 1924 року розпочалася робота з остаточного врегулювання конфлікту, яка продовжувалася до грудня 1925 року і мала суперечливий характер.

На території, яка у 1924 році відійшла від УСРР до Північно-Кавказького краю РСФРР, за даними Центрального Статистичного Управління СРСР, на 1 січня 1927 року проживало: в Донецькій окрузі – українців 206520 осіб, в Донській окрузі українців було 498287, в Таганрізькій окрузі – 191771 особи. До всього населення адміністративних округів українці становили: в Донецькій – 46,3%, в Донській – 44,0% і в Таганрізькій – 70,1%. Із 21 району всіх трьох округів у 9 районах українців було 75%, а в значній частині решти округів вони становили більш як половину всього населення. Сюди належала Шахтинсько-Донецький округ з центром у Шахтах (до 1920 р. – Олександрівськ-Грушівський, теперішній осередок вугільної промисловості Ростовської області). У тій окрузі у 1926 році мешкало 70686 українців [64, с.126]. Як і в інших суміжних із УСРР територіях з українською більшістю населення, в усіх донецько-донських округах не було ні українських газет, ні українських книжок [65, с.321].

У 1924 році було визначено точний кордон між Північно-Східним краєм РСФРР і Донецькою губернією. 29 вересня 1924 року спільною постановою Донецького губвиконкому і Північно-Східного крайвиконкому РСФРР частини Шахтинського й Таганрозького округів Донецької губернії були передані Північно-Східному краю Російської Федерації. У складі Донецької губернії залишились Шараповський і Ровенецький, частини Сорокінського і Алексіївського районів Шахтинського округу; Дмитрієвський, Краснолучський і Амвросієвський райони, частина Голодаєвського і Катерининського районів Таганрозького округу [66, арк.88-90]. Звичайно, це могло справедливо

вирішити питання про розмежування, яке спиралося б на етнонаціональний та економічний принцип.

Сталося так, що при розподілі спірних територій деякі села залишилися на території України, а землі селян цього села – в Росії, або кордони проводилися по вулицях одного населеного пункту. Типовим прикладом є сучасне прикордонне село Успенка, що у 1924 році при розмежування між УСРР і РСФРР розрізали надвоє. Подібна доля спіткала Мелове і Чертково на кордоні нинішніх Луганської і Ростовської областей. Там кордон проходив по лінії залізниці.

Як свідчать документи, значна частина населення протягом всього конфлікту була проти включення території, де вони мешкали до складу УСРР. Проте, громадська думка і позиція партійних органів часто були різнополярними. Так, у місті Шахти більшість населення була за повернення до складу РСФРР, партійні організації – категорично проти. В Таганрозі настрої мешканців був подібним, але партійні органи спочатку не погоджувалися з відторгненням міста і округу від Дону, а в 1924 році були проти повернення до складу РСФРР.

Гарячі дискусії мали місце і в національному питанні, але вони не вирішувалися. Наприклад, не можна було поспішати з визначенням етнічної приналежності людей. Багато мешканців цього краю, які вважали себе українцями, розмовляли російською або змішаною російсько-українською мовою [64].

Рішення про кордони на південному сході України ні політично, ні економічно не відповідало національним інтересам республіки. Новий кордон фактично розривав єдиний Донецький вугільний і металургійний регіон, що не відповідало індустріальному розвитку України. Водночас порушувався принцип надання прав українцям, які компактно проживали в прикордонній смузі у сусідніх республіках, на культурне відродження разом з народами всієї України.

Дуже складно і гостро вирішувалося питання на півночі УСРР, що стосувалися розмежування спірних територій між Україною та РСФРР. Перша спроба розглянути це питання була розпочата ще в роки громадянської війни. Однак, за винятком взаємних передач окремих територій, довести справу до кінця не вдалося.

Поза межами республіки залишилися місця компактного проживання українців прикордонних районів Гомельської, Брянської, Курської, Воронежської губерній. Реакція населення цих територій виявилася у численних заявах громадян і відповідних рішеннях місцевих органів влади про бажання жити в Україні. Так, у 1920 році за входження до складу України висловилися з'їзди населення п'яти волостей Рильського та Путивльського повітів Курської губернії. У спільній постанові Новооскольського, Корочанського та Білгородського повітових виконкомів, на території яких мешкало майже 650 тисяч осіб, переважно українці, зазначалося, що місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії [67, с.15]. Однак, тоді це питання не вирішувалося. Тому у 1922 році уряд України знов порушив питання про кордони з Російською Федерацією і Білорусією на півночі країни.

Оскільки в умовах громадянської війни кордони між УСРР та РСФРР і БСРР у ряді випадків встановлювалися без достатнього врахування господарських і етнографічних ознак, під час районування ця невідповідність ясно виявилася. Тому, як уже згадувалося вище, ВУЦВК у ряді своїх актів вказував на необхідність погодження в загальносоюзному порядку питання про зміни кордонів суміжних з братніми радянськими республіками губерній. Необхідно було передати частину районів УСРР до складу РСФРР, частину районів РСФРР – УСРР. Те ж саме стосувалося деяких суміжних територій України і Білорусії.

Щоб урегулювати державні кордони з метою включення до складу УСРР територій компактно заселених українцями, уряд України запропонував ЦВК

Союзу РСР у 1924 році проект «Про зовнішні кордони УСРР» [68, с.426]. В ньому зазначалось, що «необхідність зміни існуючих державних кордонів продиктована цілою низкою причин, як адміністративного, економічного, так і політичного характеру», обґрунтовувалась необхідність зміни кордонів у зв'язку з реформою адміністративно-територіального поділу, що розпочалась у 1923 році і передбачала створення округів і районів замість губерній, повітів і волостей. Зважаючи на це, український уряд запропонував передати Мінській губернії БСРР частину колишньої Словечанської і Юровської волостей Коростенського округу Волинської губернії, підкреслюючи, що ці території цілком відповідають природно-історичним і економічним умовам Білорусії. В свою чергу, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України та етнічний фактор, пропонувалося включити до складу Чернігівської губернії УСРР частину волостей Севського повіту Брянської губернії та Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, яка в роки громадянської війни була відторгнута від України і в подальшому включена до складу Радянської Росії. У січні 1927 року Гомельщина була передана до складу БСРР [69].

Спираючись на дані переписів 1897, 1920 та частково 1922 років, український уряд пропонував передати республіці від РСФРР ряд повітів Курської та Воронежської губерній, населених у переважній більшості українцями.

За даними перепису населення у 1922 році в Курській та Воронежській губерніях мешкало понад 1704 тисячі українців. У цих губерніях існували повіти, в яких українців було понад 90%. Але це питання стало предметом розгляду лише у 1924 році.

Один з лідерів УСРР М.О.Скрипник, розуміючи важливість значення питання про кордони між радянськими республіками, в той період неодноразово вносив пропозиції про включення до складу УСРР деяких районів Курської губернії і

Північно-Кавказького краю РСФРР на тій підставі, що там проживала значна кількість українського населення [49, с.186].

Враховуючи цю обставину, Україна запропонувала передати окремі суміжні з РСФРР і БСРР території до складу УСРР, тобто мова йшла про уточнення кордонів між республіками та взаємну передачу територій.

Для розгляду питання врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР ЦВК СРСР створив комісію на чолі з головою ЦВК БСРР О. Черв'яковим, до складу якої ввійшли по два представника від кожної з зазначених сторін. Комісія працювала з 1 липня по 28 листопада 1924 року. На своєму першому засіданні 1 липня 1924 року вона визначила етнографічний принцип, як головний при вирішенні питання проблеми кордонів між радянськими республіками. Поряд з цим підкреслювалось, що необхідно враховувати також і економічне тяжіння та зручність адміністративно-територіального поділу спірних територій.

Дебати між представниками УСРР та РСФРР розгорілися навколо завдань комісії – українська делегація вважала необхідним генеральний перегляд кордонів на основі етнічного та економічного принципів. Натомість, представники РСФРР наполягали лише на частковому виправленні кордонів. Вони висунули свій проект, за яким передбачалося передати УСРР одну волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, одинадцять сіл Севського повіту Брянської губернії і одинадцять волостей Путивльського повіту Курської губернії. По територіях Курської і Воронежської губерній планувалося провести лише незначне виправлення кордонів, причому представники РСФРР висловили претензії на ряд українських територій – Новгород-Сіверський повіт, північні частини Сумської, Охтирської та Харківської округів, Старобільський повіт. У цілому проект РСФРР передбачав включити до складу УСРР територію з населенням до 236 тисяч осіб, з яких українців було 53,5%.

Результати роботи комісії не задовольнили обидві сторони. Голова комісії ЦВК СРСР О. Черв'яков писав: «...задоволена УСРР тільки частково, але й проти цього часткового рішення протестує РСФРР... Якщо задовольнити ці протести, тоді краще переглянути питання в бік об'єднання в складі УСРР усіх територій, які мають українську більшість. Це буде і принципово, і політично [67, с.14].

У своїй доповідній політбюро ЦК КП(б)У член союзної комісії від України А. Буценко писав: «Перш за все це було помітно по поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної паритетної комісії, як то: явне небажання розглядати проект УСРР, зухвальний тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронежської губерній залу засідань, посилення на недостатню підготовку до розгляду проекту УСРР, в той же час як представники РСФРР мали на руках цілком опрацьовані Курським і Воронежським губвиконкомаами доповідні записки» [70, арк.12].

Після численних консультацій та бурхливих обговорень комісія ЦВК СРСР запропонувала включити до складу УСРР в Курській губернії Путивльський, Гайворонський і Белгородський повіти, а також чотири волості Корочанського, три Новооскольського і одну Суджанського повітів і лише частину Валуйківського повіту Воронежської губернії з загальною кількістю населення 1019230 осіб, з яких українців було 58,1%. Українська делегація на підставі обґрунтованих матеріалів М.С. Грушевського, Д.Багалія та інших науковців пропонувала Росії повернути Україні території, де жили 2050956 осіб, з яких українців було 69%.

У той же час, незважаючи на переважно українське населення, лише з економічних і адміністративних мотивів запропоновано залишити у складі РСФРР Рильський, Суджанський (за винятком однієї волості), Корочанський (за винятком чотирьох волостей), Новооскольський (без трьох волостей) повіти Курської губернії та Острогозький, Росошанський, Богучарський, Павлівський, Калачевський повіти Воронежської губернії [71, с.105].

Таким чином запропонований Україною проект зазнав значних змін, про що свідчить наведена таблиця.

Таблиця 2

Проекти уряду УСРР та Комісії ЦВК СРСР про передачу Україні територій з етнічними українцями зі складу РСФРР [70, арк.11, 12]

ГУБЕРНІЇ	Проект уряду УСРР			Запропоновано приєднати до УСРР Комісією ЦВК СРСР		
	Загальна кількість населення	в т.ч. українців	%українців	Загальна кількість населення	в т.ч. українців	%українців
Курська	807200	484750	60,0	649550	354200	54,6
Воронезька	1243756	930852	74,9	369000	237452	64,2
Всього	2050956	1415602	68,5	1018550	591652	58,1

Таким чином, як свідчать наведені дані в межах спірних територій була відхилена частина, на якій мешкало 823950 етнічних українців. Це був досить болісний для її учасників процес. У доповідній політбюро ЦК КП(б)У член Комісії від України, голова Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії ВУЦВК О.Буценко писав: «Загальну затримку у врегулюванні кордонів, і незакінченість проробки цього питання, необхідно пояснити виключно недоброзичливим, а почасти і ворожим ставленням з боку представників РСФРР [72, с.58].

Трьохсторонні переговори відповідальних працівників РСФРР, УСРР, та БСРР проходили в напруженій обстановці. Через неконструктивну позицію російської сторони досягти згоди між делегаціями не вдалося. Якщо Білорусія швидко погодилась з українськими пропозиціями, то російські представники висунули зустрічні проекти. В результаті це питання було передано на розгляд політбюро ЦК РКП(б), де проект постанови Союзної комісії зазнав подальших змін і було прийнято компромісне рішення, за яким Україні поверталась тільки половина названих вище земель.

Відповідно з рішенням ЦК РКП(б) від 18 липня 1924 року до УСРР повинні були відійти лише Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, селище Трубчевське Трубчівського повіту, частина двох волостей Севського повіту Брянської губернії; 11 волостей Путивльського повіту; однієї волості Суджанського повіту; південна частина Муромської волості Білгородського повіту Курської губернії, частина Валуйківського повіту Воронежської губернії РСФРР. Це становило територію з населенням 278 тисяч чоловік, тобто в 7,4 рази менше, ніж передбачалось українським проектом [49, с.185].

Незважаючи на протести людей, величезні простори етнічних українських земель залишились у складі РСФРР. Близько двох мільйонів українського населення, що компактними масами жили в Курській, Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї, опинилися поза межах України.

Значна частина населення виявила велику зацікавленість ходом вирішення своєї долі. На адресу ВУЦВК надходили численні листи від окремих громадян, установ, різних громадських організацій. У них висловлювалося бажання приєднатися до України. Так сількор П.Самоорало із села Червоного Валуйського повіту Воронежської губернії писав: «Ми всі кричимо і простягаємо свої мозолясті руки до рідної України».

Мешканці Красноянського району Миколаївської волості Валуйського повіту на загальних зборах 5 січня 1925 року зазначили в постанові: «Ніхто нас не запитував про бажання до України чи до Московщини, а судьбу нашу вирішували о прилученні до України руські різних руських губерній, котрі скрізь служать по учрежденіях і вони стараються, щоб к Московщині приєднатися і так вирішили. Ми, громадяни, просимо о визволенні нас від Московщини і прилученні до рідної матері-України... Хай наші діти будуть вільними українцями. Хай вони розвиваються на своїй рідній мові» [73, с.31].

Серед українського населення, яке лишилося в складі РРФСР, прокотилася хвиля незадоволення. Люди збиралися на сходи, обирали ходаків до

центральных органів УСРР. Місцева влада відповіла на це залякуваннями, арештами, репресіями, ширилися неправдиві звістки. Місцеві керівники страхали людей, нібито на Харківщині запроваджується високий земельний податок, тому не варто переходити до складу України [74, с.56].

Численні звернення українського уряду також не дали результату. Російські урядові органи вважали, що питання північних кордонів України вирішені остаточно і перегляду не підлягають.

У 1925 році влада СРСР почала другий етап реформи АТУ у справі вирішення внутрішніх кордонів радянських республік. Під час цієї реформи була проведена робота по урегулюванню державних кордонів УСРР, БСРР і РСФРР згідно чергового проекту, внесеного Україною на розгляд спеціальної комісії при ЦИК СРСР.

В результаті сторони досягли компромісної ухвали, за якою було остаточно вирішено питання спірних територій. У лютому 1925 року ЦК РКП(б) прийняв постанову про кордони між Росією і Україною, згідно з якою Україні повинно бути передано 11 волостей Путівльського повіту, Криничевська волость Суджанського повіту, південна частина Муромської волості Білгородського повіту Курської губернії і тільки окремі волості і селища інших етнічно-українських повітів Брянської та Воронежської губерній з населенням 271081 осіб. Це становило близько 14% спірної території. Величезні простори етнічних українських земель залишалися у складі РСФРР, на яких опинились сотні тисяч українського населення [75, с.262].

Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія при ВУЦВК у своєму рішенні від 1 жовтня 1925 року відзначала, що з причини остаточного оформлення округових меж УСРР, з обліком умов господарче-економічного тяження й розвитку, треба остаточно встановити й сталі кордони поміж УСРР та РСФРР, у смузі РСФРР, що межує з територією УСРР, а саме в частині Курщини й Вороніжчини, а також і в Північно-Кавказькому краї, де живе чимала кількість українського населення, що тяжить до УСРР не тільки з причини чисто

національних, але й тому, що це населення економічно зав'язане з могутнішими центрами на території УСРР. Українське населення РСФРР безперестанно надсилає заяви, щодо прилучення залюдненої ними території до складу УСРР і доводить потребу найскорішого урегулювання державних кордонів [39, с.5].

Але практичне вирішення цього питання було дуже складним й вимагало великих зусиль політичного та економічного характеру, бо російська сторона, як і раніше, неохоче йшла назустріч Україні в територіальному питанні.

Залежність УСРР від Росії також не дозволила до кінця встановити свої історичні південносхідні кордони згідно з розселенням українців. У вересні 1925 року ЦАТК при ВУЦВК винесла рішення: «Визнати, що існуючий державний кордон між УСРР й Північно-Кавказьким краєм в районі ст. Чертково (Південно-Східна залізниця) цілком штучний, розподіляючи одноцільну в економічному та етнографічному відношенні територію, яка тяготеє до х. Мілового Старобільського округу, викликає тим самим ненормальні явища, які дискредитують місцеві органи влади перед населенням. А тому просити Президію ВУЦВК підняти перед ЦВК СРСР клопотання про приєднання Леоно-Калитвенської волості Північно-Кавказького краю РСФРР до складу Стрільцівського району Старобільського округу УСРР» [28, арк.8]. Частина території України була передана в склад Північно-Кавказького краю РСФРР: 10 районів Шахтинського й Таганрозького округів Донецької губернії, як заселені виключно росіянами [28, арк.9].

Торкаючись економічних проблем, пов'язаних з передачею Росії території Донецької губернії, члени Південно-Східного бюро РСФРР заявляли: «Єдиний довід українців проти передачі Таганрогу, що він є хлібною базою Донбасу настільки несерйозний, що на ньому не варто зупинятися» [76, арк.1]. Як аргумент використовувалося і те, що в середині самого керівництва України не було єдності в поглядах з цього питання. «Кращим доказом зв'язку спірних районів з Південним Сходом і правоти нашої точки зору, – писали автори доповідної, – служать думки і рішення українських працівників. Г.Петровський і М.Скрипник

на засіданні політбюро заявляли: перший про те, що можна передати Південному Сходу Таганрог, але залишити Олександро-Грушевськ, а другий – віддати Олександро-Грушевськ, але залишити Таганрог. Мотиви: в першому випадку неподільність Донбасу, в другому – національні міркування» [76, арк.72].

16 жовтня 1925 року ЦВК СРСР прийняв постанову «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою», в основу якого було покладено рішення Комісії ЦВК СРСР з доповненнями і уточненнями [77]. Згідно з цим рішенням Україна значно виправила свій кордон з БСРР і одержала від РСФРР 14 волостей Курської, 2 волості Воронежської, одну волость Гомельської та 9 селищ Брянської губерній. До УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278081 осіб, у той час як від України було відторгнено територію з населенням 478909 осіб [78, с.58]. Поза межами республіки залишилась значна кількість українців.

11 листопада 1925 року на засіданні Президії ВУЦВК було ухвалено звернутися до Союзної Ради Національностей з проханням «утворити спеціальну комісію для розгляду тих численних заяв, які надходять від українського селянства й робітництва, що мешкають на терені РСФРР у суміжних з УСРР районах, вважаючи необхідним, аби представники УСРР, що входили до складу Ради Національностей, взяли участь у роботі цієї комісії» [28, арк.8-9].

Для запровадження в життя постанови ЦВК СРСР була створена паритетна комісія, яку очолив С.Тер-Габріелян, а на місцях 8 приймально-здавальних комісій. Вони повинні були вирішувати майнові та фінансово-бюджетні питання [70, арк.11]. До їх складу входили представники всіх зацікавлених сторін. Роботу щодо передачі території від однієї республіки іншій передбачалося закінчити до 1 березня 1926 року. Але в намічений строк цього не вдалося провести. Однією з причин було те, що деякі органи місцевої

влади Курської та Воронежської губерній, Північно-Кавказького краю всіляко намагалися протидіяти цьому. Всупереч рішенням центральних органів вони вивозили майно, що повинно було залишитися на території УСРР, знімали працівників. У зв'язку з ним голова ЦАТК ВУЦВК О.Буценко змушений був звернутися до секретаря ЦВК Союзу РСР А.Єнукідзе. Він зазначав, зокрема, що товариші з місцевих парторганів і повітових парткомів РСФРР відкликають кращі партійні сили з тієї території, що відходить до УСРР [70, арк.11-12].

На цій підставі, заслухавши інформацію представників ВУЦВК в паритетній комісії щодо вирішення спірних питань у встановленні кордонів між УСРР і Північно-Кавказьким краєм, Президія ВУЦВК 15 грудня 1925 року постановила: «Доручити представникам ВУЦВК, щоб на черговому засіданні паритетної комісії вони обстоювали питання про передачу УСРР лікарні Гордона, яка мусить обслуговувати пролетаріат Донбасу. Маючи на увазі домагання населення й місцевої влади станції Чертково щодо приєднання їх до Старобільського округу, настоювати в Комісії по районуванню при ЦВК СРСР та приєднання цієї території до меж УСРР» [79, с.41].

Але, незважаючи на всі заходи українського уряду, щоб справедливо врегулювати кордони, Україна втратила більше території і населення, ніж одержала. Згідно з відомостями Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВК, починаючи з 1919 по 1925 рік від України до складу РСФРР та БСРР відійшли такі важливі індустріальні райони, як Шахтинський та більша частина Таганрозького повіту, Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький повіти колишньої Чернігівської губернії. Територія, яка залишалася за межами України, де мешкали українці, дорівнює майже п'яту частину площі теперішньої України [74, с.56].

За даними дослідника Ф.Д.Заставного основна частина штучно відірваних українських земель, з переважно українським населенням, відійшла до Російської Федерації [80, с.46-47].

Таким чином, партійні і радянські органи у 1925 році, як і раніше, у 1924 році, не вирішили питання про справедливе територіальне розмежування, в основі якого лежали б етнонаціональний та економічний принципи.

Це постійно викликало нові масові звернення українського населення до ВУЦВК і ЦВК Союзу РСР, змушувало радянські і партійні органи знову звертатися до центру про врегулювання кордонів, враховуючи національні інтереси населення прикордонної смуги. З доповідною запискою з цього питання до ЦК ВКП(б) у травні 1927 року звернувся ЦК КП(б)У. Спираючись на дані перепису населення 1926 року, ЦК КП(б)У зазначав, що «до цього часу на безпосередньо прилеглий до УСРР території РСФРР залишилося українського населення понад 2 млн., яке розташовано компактними масами в Курській і Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї» [78, с.60]. В доповідній пропонувалося не тільки передати Україні відповідні райони Курщини і Воронежщини, заселені, переважно українцями, але й повернути Шахтинський та Таганрозький округи, передані РСФРР відповідно постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 року. Це аргументувалося не тільки етнографічними даними, але й економічними розрахунками, спільністю природно-кліматичних умов. Підкреслювалось, наприклад, що залягання кам'яного вугілля в басейні річки Калитви робить Донецький округ Північно-Кавказького краю РСФРР ніби природним продовженням Донецького вугільного басейну. В той же час відторгнення Шахтинського округу від УСРР цілком штучно ділить господарську одиницю – Донбас між двома республіками, перешкоджаючи нормальній роботі вугільних підприємств і металургійних заводів цього регіону [78, с.61].

Серед українців відторгнутих земель вдруге прокотилася хвиля незадоволення, на що влада відповіла новими арештами і репресіями.

Про арешти повідомляли в колективному листі жителі села Воронцовки Добровського повіту Воронежської губернії: «Нещодавно в нас було поставлено питання про перехід до України... було проведено мітинг,

на якому зібралися тисячі людей. І що ж ми з цього одержали? Ті люди, які виходили на трибуну, захищали наші національні звичаї, на другий день були заарештовані й передані до суду... Наше 12-тисячне населення одноголосно ухвалило приєднатися до України, були обрані делегати, але тепер вони заарештовані» [81, арк.138].

Незважаючи на репресії, до яких вдавалися власті Курської і Воронежської губерній, потік листів і скарг до державних органів УСРР не припинявся. Це видно з доповідної записки ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) в квітні 1928 року: «Українське населення означених територій дуже цікавиться питаннями приєднання до УСРР, про що свідчать клопотання на ім'я ВУЦВК як від цілих поселень і волостей, так і від груп окремих громадян. Причому були випадки, що за подібні клопотання ходаки зазнавали репресій з боку місцевої влади [67, с.14-15].

Так знову постало питання перегляду кордонів. В основі наполегливого бажання розв'язати цю проблему була турбота уряду про забезпечення національно-культурного розвитку українського населення за межами України. Документи свідчать, що внаслідок шовіністичних пережитків воно зазнавало русифікації. На це вказувалось і в доповідній записці ЦК КП(б)У, де наводились матеріали обстежень, які провів ВУЦВК. Зокрема, констатовалося «явне порушення й brutальне викривлення національної політики партії щодо українського населення в Курській, Воронежській губерніях, не кажучи вже про Північно-Кавказький край, де українська людність по-справжньому русифікується» [67, с.15].

Процес державно-територіального розмежування між Україною і сусідніми радянськими республіками, який розгорнувся в першій половині 1920-х років, охопив і південно-західну частину УСРР. Тут українські землі межували з молдавськими, які вже понад століття входили до складу адміністративно-територіальної області Російської імперії – Бессарабської губернії. Румунія, яка давно претендувала на територію краю і вважала його

землі румунськими, а молдаван – румунами, негайно скористалася громадянською війною і наприкінці 1918 року захопила Бессарабію, Північну Буковину, Хотинщину, із чим офіційно погодилися учасники Паризької мирної конференції у січні 1919 року [82, с.218-220].

Україна з самого початку не визнала анексії і прав Румунії на Бессарабію. Уряд П.Скоропадського вважав, що Українська держава повинна «настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість Бессарабії» [83, с.205].

Позиція радянських урядів Росії і України стосовно анексії Бессарабії була однозначна. Вони неодноразово висловлювали гострі протести проти дій Румунії. Однак внутрішнє і міжнародне становище не дали тоді змоги вирішити питання Бессарабії.

Але вже у лютому 1924 року почалася підготовча робота по утворенню в складі УСРР Молдавської автономії республіки на принципах національно-державного та територіального розмежування між обома республіками.

12 жовтня 1924 року III сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Автономної Молдавської СРР».

Оскільки для перетворення її з області в республіку не вистачало кількості населення, було вирішено приєднати до неї більшу частину Балтського округу з містом Балти, чотири райони Одеського округу, кілька населених пунктів Тульчинського округу Подільської губернії, де більшість становили українці і росіяни [71, с.106].

Таким чином, від українських земель на Лівобережжі Дністра відрізається чималий шмат для утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки.

Отже, до складу МАСРР увійшло 582 населених пункти, об'єднаних у 126 сілрад, де проживало 419 тисяч 235 осіб. Склад населення був багатонаціональний: молдавани – 183 тисячі (48,7%), українці – 146,9 тисяч

(34,2%), росіяни. – 35,4 тисячі (7,9%), євреї – 28,3 тисячі (5,1%) та ін. [84, с.17-18].

Такий етнічний склад населення свідчить про те, що не було ніяких підстав ці землі виділяти в окрему автономну республіку, яка отримала назву не більшого за чисельністю народу. На той час можна було зберегти назву обласної автономії молдаванам, а землі з переважно українським населенням повернути УСРР.

Проте, поява на політичній карті АМСРР стала важливою геополітичною реальністю. З різних причин, переважно політичного характеру, радянська влада стала на шлях національно-культурної лібералізації. Доречно зауважити, що це стасувалося не тільки української культури, а всієї системи культури в Україні, включно з культурою національних меншин.

Процес формування території МАСРР на Лівобережжі Дністра, уточнення її кордонів тривав майже до кінця 1926 року. У вересні того року ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про регулювання кордонів Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки». Після ряду уточнень до складу МАСРР додатково увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра (Слободзейський, Тираспольський, Григоріопільський, Дубосарський, Рибницький, Кам'янський, Крутянський (Кодимський), Бірзульський (Котовський), Балтський, Ананьївський, Красноокнянський) [84, с.18].

Це спричинило певні зміни національного складу. У 1926 році молдавани становили 34,2% загальної чисельності населення республіки, українці – 50,4%, росіяни – 5,7%, євреї – 4,8%, інші національності – 4,9%. Всього на цій території мешкало 545500 осіб. Таким чином, наприкінці 1926 року в основному було завершено територіальне розмежування між УСРР і МАСРР [85].

Передача до складу МАСРР районів Лівобережжя Дністра, де молдавське населення не становило більшості, було відкритим втручанням центру в справи УСРР, порушенням її територіальної єдності. Можна із значною долею вірогідності стверджувати, що цей фактор вплинув на ті процеси, які ми

сьогодні спостерігаємо у Придністров'ї, де помилки минулого дуже важко виправляти.

З урахуванням сказаного, можна вважати, що під час адміністративно-територіальних реформ в першій половині 1920-х років в Україні було також уточнено кордони УСРР в Російською СФРР та Білоруською СРР. На основі факторів адміністративного, економічного та етнографічного характеру було проведено виправлення кордонів шляхом взаємної передачі окремих територій на кордонах УСРР, РСФРР та БСРР.

Однак Українська Соціалістична Радянська Республіка не змогла поширити свою юрисдикцію на північні та південно-східні землі, заселені українцями. Навпаки, внаслідок перегляду кордонів у 1923-1925 роках Україна втратила Таганрозький округ та суміжні з ним землі, діставши навзамін частину Путивльського повіту та ще деякі невеликі території. Загалом поза межами України залишилися терени, де жили компактно поруч зі східними кордонами УСРР більш ніж 3 млн. українців [74, с.56].

Вирішення питання про зміни кордонів між радянськими республіками і зв'язана з цим взаємна передача певних територій відбувалися в основному шляхом взаєморозуміння між Україною і сусідніми державами, але оскільки тоді не були ще остаточно зжиті елементи відчуженості і недовір'я, які культивувалися протягом століть, в ході цієї роботи іноді виникали деякі непорозуміння і недоліки. Так поділ Донбасу відбувався в партійних верхах з елементами міжособної боротьби і відповідальність за нього повною мірою повинна лежати на радянській владі СРСР і України. Це був, можливо, єдиний казус, який виник під час проведення кордонів між радянськими республіками. Решта губерній і республік вирішили національно-територіальні питання відносно спокійно.

Перегляд кордонів засвідчує, що ігнорування історичних традицій і підпорядкованість інтересів республік народногосподарському комплексу СРСР зумовили часту зміну їх кордонів. Однак при всіх негативах перерозподілу прикордонних територій сусідніх республік, уточнення та

взаємні передачі територій відіграли важливу роль в новому АТП України. Територія республіки і чисельність адміністративно-територіальних одиниць значно збільшилися. Вертикаль влади стала значно чіткішою.

Не можна погодитися з твердженням дослідника Б.М.Бабія про те, що «вирішення питання про зміни кордонів між братніми радянськими республіками і зв'язана з цим взаємна передача певних територій природно відбувалися на основі повного взаєморозуміння і дружби [26, с.224]. Це не зовсім так. Окремі працівники УСРР та губернських органів Донбасу, керуючись міркуваннями національних інтересів, виступили проти такого рішення. Сьогодні вже відомо, що один із керівних діячів УСРР М.О.Скрипник був не згоден з такою політикою і неодноразово вносив пропозиції про включення до складу УСРР деяких районів Курської і Донської губерній РСФРР, крім тих, про які вже говорилося, лише на тій підставі, що там проживала певна кількість українського населення. Виступаючи в квітні 1925 року на пленумі ЦК КП(б)У, він зазначив, що перегляд лінії кордонів таким способом, як це було зроблено, може «посіяти в українських селян сумніви і недовіру до дійсного і реального значення наших заяв у галузі українського національного питання».

Цю саму думку він ствердив у статті «Про кордони УСРР», дійшовши, зокрема висновку, що культурні потреби різних національних груп якнайповніше можна задовольнити тільки в межах національних республік. Тим часом зволікання з розв'язанням цієї проблеми, на його думку, вже у 1928 році почало давати свої негативні наслідки [65, с.317-319].

3.3. Утвердження тоталітарного режиму влади і перехід на нову систему управління (кінець 1920-х – початок 1932 рр.)

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років в СРСР сформувався тоталітарний режим влади з його адміністративно-командною системою

управління, відбулись значні зміни в економічному і суспільно-політичному житті країни. «Великий перелом» наприкінці 1920-х років посилив процес відчуження виробника від засобів виробництва, висунув на перший план позаекономічні фактори примусу, призвів до політичного напруження в суспільстві. Для політичного керівництва все виразніше поставали потреби зміцнення державної влади, не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси. Без розуміння реформування й функціонування нової АТУ, вважала влада, було неможливо успішно здійснювати сталінський «стрибок» в індустріалізацію і колективізацію сільського господарства, побудову соціалістичного суспільства.

У світлі нових завдань підвищилися вимоги до радянського державного апарату і з особливою гостротою постало питання про форсування економічного і адміністративного районування, здатного забезпечити укріплення місцевих рад, наближення державних органів до населення.

XV з'їзд ВКП(б), який відбувся у грудні 1927 року, вказав на необхідність протягом наступної п'ятирічки завершити районування всієї країни для найбільш повного охоплення народного господарства плановим керівництвом. Вже у 1930 році на території України було завершено економічне і розпочалося нове адміністративно-територіальне районування. Це дало можливість більш ефективно впроваджувати принципи демократичного централізму в господарство, враховувати різні умови районів і регіонів республіки при проведенні територіального планування народного господарства.

Проблематика адміністративно-територіальної реформи кінця 1920-х – початку 1930-х років залишається не лише недостатньо висвітленою, але й досить дискусійною. Зрозуміло, що спроби об'єктивного наукового вирішення вказаного питання не можуть обійтися без урахування доробку попередніх поколінь дослідників. Воно лише частково розглядається в працях загального характеру, підготовлених юристами, географами та економістами [86]. В історичній літературі можна виділити лише статтю І.Богінської [87], але вона

коротенька і носить локальний характер. Це дає право стверджувати, що спеціальних досліджень з цього питання в історичній науці в масштабах республіки не існує. Цей період не знайшов належного відображення і в науковій літературі загального характеру.

Як показують дослідження історичний процес адміністративно-територіальних перетворень у кінці 1920-х – по початку 1930-х років був пов'язаний з об'єктивними і суб'єктивними причинами.

Впровадження і поширення галузевої системи розподілення матеріальних і грошових ресурсів вимагали термінової ліквідації встановлених за попередні роки звичних одиниць територіального поділу. Функції адміністративно-територіального устрою було зведено лише до забезпечення достатніх умов для директивно-розпоряджувальної діяльності керівних органів країни, республіки, виконкомів місцевих рад, що доводили завдання і плани центру на місця, здійснювали контроль за їх виконанням. Тому вже з середини 1920-х років влада стала розглядати питання про ліквідацію окремих територіальних одиниць, які не відповідали специфіці регіональних умов, про проблеми удосконалення АТП, розширення прав низових органів радянської влади [88].

На X з'їзді КП(б)У в грудні 1927 року відмічалось, що поряд з досягненнями у справі поліпшення радянсько-господарського апарату ми маємо цілий ряд негативних факторів: надмірний централізм, дріб'язкова опіка над нижчими ланками державної влади, втручання в оперативну роботу низових органів влади з боку центра, громіздкість звітності, малорухливість багатоступеневої структури апарату, паралелізм в роботі, недостатня ясність в розмежуванні функцій, прав та обов'язків між окремими ланками апарату та ін. З'їзд вказав на необхідність протягом наступної п'ятирічки завершити районування всієї країни з метою найбільш повного охоплення народного господарства плановим керівництвом [14, с.336-367].

Економічні процеси в Україні і її багатогранне життя, зокрема, потреби всебічного розвитку виробництва і удосконалення географії народного

господарства в межах республіки, викликали необхідність загальноекономічного і спеціального економічного районування території республіки.

В цьому відношенні представляє інтерес поділ УСРР на природно-історичні райони, які не збігалися з адміністративно-територіальними об'єднаннями. Вони стали своєрідними елементами економічного районування. У 1927 році Укрдержплан з метою поліпшення планування й розвитку народного господарства запропонував поділ республіки на три природно-історичні райони: Полісся, Степу, Лісостепу. Кожен з цих районів мав в своєму складі відповідно 5,14 і 21 округів [89, арк.3, 4, 10]. Такий поділ республіки мав метою виділити групи округів з певними природними та економічними умовами, що потрібно було для поліпшення планування й розвитку народного господарства. Мова йде про те, що економічне районування здійснювалося в єдності з адміністративно-територіальним поділом республіки.

В Полісся входило 5 округів: Волинський (з центром у Житомирі), Коростенський, Чернігівський, Конотопський, Глухівський. Лісостепові округи були розділені на 2 райони: Правобережжя і Лівобережжя. Правобережжя включало 11, а Лівобережжя – 10 округів. Район Степу об'єднував 14 округів, а також АМСРР і простягався широкою смугою в південній частині республіки від Первомайського й Одеського округів на південному заході до Старобільського і Маріупольського – на сході. В степовій смузі таким чином можна виділити два райони: Гірничопромисловий (переважно Донбас і Кривбас) та Хліботорговельний (решта території степової смуги), а також два підрайони: Гірничий і Дніпровсько-промисловий, кожний з трьома округами [90, с.562-563].

Поділ УСРР на природно-історичні райони, які не були адміністративно-територіальними одиницями, використовувався наркоматами та іншими центральними установами республіки при здійсненні різних політичних і

господарських заходів, зокрема, в проведенні колективізації сільського господарства.

Незважаючи на недоліки в схемах економічного районування Української СРР, вони були корисні для планових організацій і мають важливе значення для дальших досліджень. Однак питання економічного районування не входить в сферу нашого дослідження. Актуальність і значення цієї проблеми не викликає сумніву. Після Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років економічне районування набуло дальшого розвитку в матеріалах планових органів і працях вчених.

Процес адміністративного і економічного районування вимагав розширення мережі міст, підвищення ролі їх виконавчих комітетів. «Положення про міські і селищні ради УСРР», затверджене ВУЦВК у жовтні 1925 року містило багато недоліків, зокрема, не були чітко розведені функції міськрад і виконавчих комітетів, міські ради не могли розпоряджатися власними коштами. Тому вже у 1927 році довелося ухвалювати нове «Положення», в основу якого було покладено досвід РСФРР [91, арк.12-14].

В міру того як утверджувався тоталітарний режим, змінювалась роль міст у суспільстві. Якщо в роки НЕПу розвивалось міське самоврядування, місцеві ради мали права юридичної особи, з'явилась муніципальна власність, були виділені міські бюджети з власними джерелами доходів, то близько 1930 року влада стала концентруватись у центрального уряду. Його розпорядження регламентували внутрішній устрій міст: що та як будувати чи не будувати, розвивати чи не розвивати. Важливу роль у формуванні мережі та вигляду міст відіграв курс на форсовану індустріалізацію, який супроводжувався перебудовою фінансової системи держави, перекачуванням коштів у промисловість, позбавленням міст фінансової самостійності. Ресурси для розвитку населених пунктів почали розподілятися через наркомати. Управління містами перейшло фактично до міських партійних комітетів. Все це значило, що міста перетворювались, по суті, в елементи державно-бюрократичного

механізму, об'єкти державної власності, а міська влада ставала простим виконавцем волі центрального урядового апарату.

Координувати з Москви та Києва різноманітні та складні процеси міського розвитку було неможливо. При формуванні державних планів міста розглядались не як цілісні утворення з своїми проблемами, але лише як пункти розміщення новобудов. Капіталовкладення в міську інфраструктуру виділялись за так званим «залишковим принципом» від капіталовкладень у промисловість, тому в господарчому відношенні та територіально міста виявились розділеними на сфери впливу крупних підприємств. Особливо це було характерно для молодих індустріальних міст, якими були, наприклад, промислові центри Донбасу.

Міста Донбасу, незважаючи на порівняно незначний вік, мали свою історію. Одним з важливих її етапів є кінець 1920-х років, адже в ці часи, по-перше, відбувалося їх відновлення, по-друге, формувалася зовсім нова система міського управління, яка докорінно відрізнялася від тієї, що існувала до 1927 року. До цього треба додати регіональні особливості Донбасу як найважливішого промислового району країни, що також відбивалося на міському житті.

Найважливішою проблемою, що постала перед містами Донбасу у 1920-ті роки, було відновлення й забезпечення нормальної діяльності міського господарства: житлового фонду, водопроводу, каналізації, електростанцій упорядкування території міст, їх санітарного становища [92].

Сказане дає підставу погодитися з висновком дослідника М.Дністрянського: організація системи територіального управління в УСРР мала вкрай суперечливий характер, оскільки не було розроблено чіткої концепції приведення територіальних структур у відповідність із економічними потребами. «Звідси – хвиля необґрунтованих адміністративних змін як результат методу проб і помилок та відверто волонтаристських ухвал, що офіційно видавались як єдина багато етапна реформа» [93, с.146]. Деякий

економічний вигрaш, вважає автор, реформа дала лише на першому етапі дещо послабивши засилля бюрократії. Не були досягнуті й завдання радянiзацiї апарату влади на мiсцях [94, с.96].

Формально влада належала радам та їх виконавчим комiтетам. Однак, керiвництво державою i виробництвом фактично здiйснювали партiйнi органiзацiї, якi пiдмiняли ради в центрі i на мiсцях. Ради перетворилися на владу, нерозривно зрощену з органiзацiйною структурою КП(б)У. Виборче законодавство i вибори депутатiв рад, окрiм багатоступеневостi, припускали нерiвнiсть мiж мiським i сiльським населенням, обмеженiсть його виборчого права. Утиски у виборчих правах мали тяжкi наслiдки для громадян. Вони втратили роботу, право на пенсiю, обкладатися певним податком та iнше. Тому боротьба за право голосу мала принциповий характер.

В умовах формування тоталiтарного режиму позбавлення виборчих прав частини громадян, у тому числi дуже часто представникiв нацiональних меншин, можна розглядати як рiзновид полiтичних репресiй. Воно вiдiграло важливу роль у справi манiпулювання колом виборцiв i впливу на результати голосування. М.О. Скрипник в одному з виступiв у 1930 році цинiчно заявив, що найширшi кола населення брали участь у формуванні радянських органiв i навiв приклади про те, що у 1929 році на вибори рад з'явилися 64,6 % всiх виборцiв, тодi як у 1929 році – лише 51,1 % [95, с.326]. Фактично, це свiдчить не про зростання активностi населення, як намагалася представити влада, а скорiше про зростаючий рiвень впливу органiв державної влади на результати голосування i участь в ньому населення, а, можливо, i прихований опiр.

На зламі 1920-1930-х рокiв з'явилися i дуже тривожнi сигнали. Встановлення авторитарної диктатури Сталiна супроводжувалось наступом на окремi автономнi права республiк. Вже у 1929 році нова редакцiя Конституцiї УСРР закрiпила верховенство загальносоюзних законiв. Безпосередньо з центру здiйснюється полiтичне управлiння Молдавською АРСР, формування АТП республiки. Змiцнення основ командно-адмiнiстративної системи вело до

формування переважно вертикальних зв'язків і ліквідації територіальних господарських структур (трестів). Авантюрні плани великого «стрибка» шляхом індустріалізації вимагали великих коштів, які знову були одержані за рахунок сільського господарства.

Суцільна колективізація сільського господарства вимагала нової перебудови системи управління, розширення прав місцевих органів державної влади, перетворення районів в основну ланку адміністративно-територіального поділу. Відбулося укрупнення, а потім ліквідація округів, що робилося, як було наголошено, для наближення органів державного управління до трудящих мас і скорочення витрат на радянський апарат.

Центром, де безпосередньо вирішувалися питання об'єднання селян в колгоспи став район. Тому ВКП(б) та уряд СРСР вирішили ліквідувати округи. З цією метою у 1930 році почалася нова реформа АТУ. Відбувалася докорінна перебудова АТУ України. Значно змінювалися кордони не лише частки округів, а й майже всіх районів. Кількість районів в ході реформи значно зменшувалась, а площа кожного з них збільшувалась.

Кордони територій сільських рад переважно співпадали з територіями землекористування колгоспів і радгоспів. При визначенні мережі сільських рад бралися до уваги й інші фактори: тяжіння населених пунктів, напрями місцевих доріг, розвиток засобів зв'язку, зручність обслуговування населення. Заходи в сфері територіальної організації підпорядковувались прагненням влади забезпечити політичний контроль над територією та населенням, виявити ефективніші механізми економічного розвитку, реформувати систему органів управління. На формування АТУ визначальний вплив мали ідеї укрупнення, розукрупнення, поділу населених пунктів на перспективні і неперспективні, заходи щодо скорочення чисельності апарату управління. Іншими мотивами трансформування АТУ були прагнення підпорядкувати її структурам партії, досягти пропагандистської мети.

Партійно-радянська система направляла розвиток України шляхом тоталітаризму, жорсткого планування економіки з індустріалізацією й примусовою загальною колективізацією. Адміністративно-командні методи управління економікою, регламентація усіх сторін повсякденного життя, унормування розподілу вимагали постійного контролю з боку партійних і державних органів, всебічного наближення їх до населення.

Проте, фундаментально розроблена раціональна ідея поєднання економічних, політичних і адміністративних принципів районування виявилася нежиттєздатною. По-перше, у зв'язку з повною відсутністю ринку, коли економічний фактор вже не міг стати провідним у адміністративно-територіальному поділі. По-друге, укрупнення адміністративних одиниць не відповідало можливостям апарату, який був зорієнтований на командні методи управління. По-третє, превалюючими у рішенні всіх завдань були політичні мотиви і примусові заходи. По-четверте, з ліквідацією губерній не вдалося відчутно позбавитися тяганини в управлінській діяльності владних структур. В той же час існування великої кількості округів не давало можливості зміцнитися районній ланці. Округ не став, – вважає дослідник П.Ткачук, – тією структурною одиницею, яка могла б достатньою мірою сприяти розвитку районів, сільських адміністративних одиниць і одночасно забезпечувати їх зв'язок із центром [96, с.145].

На початку реконструктивного періоду система радянського управління в Україні була більш простою, ніж це було в інших республіках СРСР. Україна мала з 1925 року по суті трьохступеневу систему управління (центр-округ-район), і це відповідало завданням періоду, коли багато питань оперативного і планового порядку вирішувалися у республіканських органах. Однак, в кінці 1920-х років, коли треба було провести велику роботу по централізації керівництва і планування народного господарства, потрібно було провести корінну перебудову управління. Стало зрозуміло, що управляти такою великою кількістю районів неможливо.

В кінці 1920-х років апарат управління був дуже громіздким. У 1928 році в народному господарстві України було всього 1 млн. 942 тис. робітників і службовців, з яких 242 тис. осіб працювало в апараті органів державного і господарського управління та інших органах управління, або майже 12,5%. Але, незважаючи на багаточисельність держапарату, йому не вдавалось наладити ефективне управління народним господарством.

Тому у 1928 році комісія Політбюро ЦК КП(б)У змушена була визнати, що округи не виконують належною мірою функції регулятора організаційного, господарського та культурного життя і є цілком імовірно «тягарем як для своєї периферії, так і для центру» [97, арк.12-14].

З метою підвищення ефективності системи управління Президія ЦВК СРСР визнала за доцільне запровадити як досвід по 6-х округах, у т.ч. і в Україні, реорганізацію окружно-районної системи управління, згідно з яким велика частина функцій, що її виконував окружний апарат була перенесена до районів, а ті функції, що їх виконував районний апарат – до сільрад [98].

XVI конференція ВКП(б) в січні 1930 року прийняла рішення: «Піддати спеціальному вивченню результати районування з точки зору, передусім, наближення апарату державного управління до робітників і селян».

Державний апарат в ті часи був особливо важливим елементом адміністративно-командної системи. Він виконував роль зв'язуючої ланки між верхніми і нижчими структурами влади. Й.В. Сталін саме тому наголошував: «Питання про держапарат є одне із найголовніших питань всього нашого будівництва. Завдання полягає в тому, щоб розбити бюрократизм в наших установах і організаціях... І розчистити дорогу для використання резервів нашого ладу, для розгортання творчої ініціативи і самодіяльності мас» [99, с.324].

На об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР у травні 1930 р. було обрано спеціальну комісію, доручивши їй глибоко вивчити досвід реорганізації радянського апарату й сприяти якнайшвидшому вирішенню новою системою основних політичних та господарських завдань [100].

В нових умовах був потрібен інший проект поділу країни на окремі економічні райони з метою удосконалення радянського АТУ, підвищення ефективності роботи апарату управління.

«Здійснення до кінця економічного районування країни, – говорилось в резолюції XVI з'їзду ВКП(б) в червні 1930 року, – значно прискорює індустріалізацію раніше відсталих районів, окраїн і національних республік, створює там нові промислові та пролетарські центри і полегшує більш правильно і доцільно розподіляти промислове і сільське господарство на всій території СРСР» [101, с. 168], а це вимагає підвищення ефективності роботи радянського держапарату. Тому у своєму виступі на з'їзді один із керівників Компартії України В.Затонський акцентував увагу саме на цьому питанні і привів дані, що стосуються осені 1929 року по Україні: «Центральний апарат України становив 2% з усієї сукупності радянського, кооперативного і господарчого апарату, округ – 17,2%, район – 8,6%. Те, що округ більший від центру, це ще не погано, але те, що район тільки 8%, означає, що дуже тонькі ніжки були, дуже слабкий район». В.Затонський на підтвердження своїх думок навів такі приклади: в Одесі за 5 місяців було в наявності 80 тисяч «людино-уповноважених днів», тобто в середньому щодня в районі працювали 35-40 чоловік, тоді як сам апарат району складав 30-35 чоловік і в зв'язку з цим поставив питання про необхідність переводу цих уповноважених на постійне проживання в район з тим, щоб з округу вилучити ряд функцій [101, с.328].

Влада вважала, що не можна було підняти величезну по перебудові сільського господарства й розвитку колгоспного руху економіку без вирішення кадрового питання і проведення нового районування.

Її мета – наблизити партійно-радянський і господарсько-кооперативний апарат до району і села, для того щоб дістати можливість своєчасно розв'язувати наболілі питання сільського господарства, його піднесення та його реконструкції. Тому центр ваги колгоспного будівництва було переміщено в районні організації, куди сходилися нитки колгоспного будівництва і всякої господарської роботи на

селі, і по лінії кооперації, і по лінії рад, і по лінії кредиту, і по лінії заготівель, але вони були забезпечені кваліфікованими працівниками, надто недостатньо.

Щоб виправити цей недолік і забезпечити районні організації по всіх галузях партійної роботи достатньою кількістю потрібних працівників, XVI з'їзд ВКП(б) вирішив спростити громіздку систему управління, яка в СРСР складалася з чотирьох, а в Україні – з трьох ланок (центр-округ-район), і за рахунок ліквідації округів зміцнити кадрами найслабшу – районну ланку.

В резолюції з'їзду зазначалося, що ліквідація округів і укріплення району, як опорної ланки соціалістичного будівництва на селі, має привести до наближення партійно-радянського апарату до селян і колгоспів [101, с.168].

Тема реорганізації низового держапарату розглядалася також і на XI-му з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.). З'їзд поставив завдання розширити права низових органів, сміливо пересувати робітників і засоби з вищих у нижчі ланки апарату, ліквідувати проміжні структури апарату, забезпечити цілковиту передачу оперативних функцій низовим органам, перетворення районів на основну ланку здійснення директив партії і радянської влади, переміщення матеріальних ресурсів та людських кадрів до району та села, скоротити апарат і видатки на його утримання [14, с.502-503].

З цією метою було визнано необхідним поширити систему реорганізації радянського апарату, що себе виправдала в досвідно-показових округах, на всі округи України і простежити, щоб ця реорганізація дійсно забезпечила цілковиту передачу оперативних функцій низовим органам при зосередженні роботи окружного апарату на функціях планування, інструктажу і контролю виконання, перетворення районів на основну ланку здійснення директив партії і радянської влади.

Виконуючи рішення партійних з'їздів з питань реорганізації і поліпшення роботи держапарату, ЦК КП(б)У і Раднарком України у 1930 році розпочали нову реформу адміністративно-територіального устрою.

13 червня 1930 року ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову ліквідувати спочатку 13 округів: Глухівський, Ізюмський, Каменецький, Коростенський, Куп'янський, Могильовський, Ніжинський, Первомайський, Прилуцький, Роменський, Старобільський, Тульчинський і Шепетівський. Їх територія приєднувалась до сусідніх округів [102, с.449-453].

Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 року «Про ліквідацію округів» [102, с.453], ВУЦВК та Раднаркому УРСР від 2 вересня 1930 року «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» [103, с.687-714] округи в Україні касувалися, в результаті чого був здійснений перехід на рівень управління: центр-район, що відповідало новим умовам, які склалися в Україні. Проте, в окремих регіонах України округи, як виняток, існували до 1938 року. В республіці тоді ще не існувало областей – проміжної ланки АТУ, як це було в Росії. І замість того, щоб утворити їх шляхом укрупнення округів, було прийнято менш вдале рішення.

Внаслідок цих змін територія України була поділена на 503 адміністративні одиниці: Молдавська АСРР, 484 сільські райони та 18 міст республіканського підпорядкування [104, с. 40]. Тільки в Донбасі на території 5 округів у липня 1930 року було створено 17 районів, з яких 7 були національними [105, с. 93].

У практичному слововживанні поняттям «район» позначався нижчий рівень адміністративно-територіального устрою. Район в Україні – це невеликий регіон з переважно агропромисловим характером економіки, з відповідною транспортною та іншою соціальною інфраструктурою, спрямованою на забезпечення зв'язку між сільськими та міськими населеними пунктами, що входили до його складу як самостійні адміністративно-територіальні одиниці.

Район був визнаний основною ланкою перетворень на селі, в якій найбільш ефективно повинно було здійснюватися зв'язок органів державної влади з населенням, його залучення в державне будівництво. Райони почали

безпосередньо підпорядковуватись центральним органам влади: районні з'їзди рад – ВУЦВК та його Президії, а районні виконавчі комітети, окрім того – Раді Народних Комісарів УРСР. При плануванні або підбитті підсумків діяльності різних галузей господарства, культури звичайно враховувався районний поділ, Республіканський центр тепер мав можливість зв'язуватися безпосередньо з районами. Як свідчать документи, у 1930 році вже вся територія УСРР була районована, що, на думку влади, відповідало виникненню нових завдань господарського й культурного будівництва.

З переходом на нову двоступеневу систему управління (центр-район, місто республіканського підпорядкування) виникло питання про укрупнення районів і налагодження керівництва ними. Воно виявилось не таким простим, як здавалося. Центральним органам влади слід було вступати у відносини з досить широким колом об'єктів управління. З іншого боку, райони, в залежності від місцевості і умов, мали свою специфіку діяльності, що треба було враховувати. Відстань між низовими органами вдали і центром виявилася великою. В умовах колективізації сільського господарства райони потребували більш тісних зв'язків з центром. Тому влада пішла на кількісні зміни в районній ланці. Райони стали більш крупними, в цілому їх кількість скоротилась майже на 15 відсотків. До складу районів тепер входили всі міста, що знаходились на їх території, за винятком 18 найбільш великих міст України, які виділялись в окремі адміністративно-територіальні одиниці. В той же час з метою забезпечення сільськогосподарської бази для потреб виробництва та робітничого постачання, зміцнення міст до них приєднали частину сільських територій. В результаті деякі райони повністю ввійшли до складу цих міст (Харківський район в м. Харків, Запорізький і Хортицький – в м. Запоріжжя), а інші, після передачі містам частини території були розформовані. Таким чином, з метою зміцнення міст було ліквідовано 22 райони [15, с.51].

Проте, укрупнення районів віддаляло їх центри від села. Воно проводилося на ходу, в процесі збиральної і посівної кампаній 1930 року, що

негативно впливало на їх результати. Тому ряд керівників країни виступили за те, щоб скасування округів здійснювати не відразу, а поступово, в міру перебудови районів, забезпечення їх необхідною технічною базою, засобами зв'язку, транспортом тощо.

«Ми, – відзначив голова уряду УСРР В.Я.Чубар, – повинні зараз гнатися не за економією витрат, а за перебудову апарату, за його покращення і спрощення. Ми здобудемо надалі активізацію мільйонних мас населення, наближення вирішальних інстанцій... до практичної роботи, і на цьому одержимо колосальну економію, тому що ми даємо новий поштовх для розвитку продуктивних сил» [101, с.168].

В умовах зростання темпів індустріалізації, розширення колгоспного руху на району ланку випало велике навантаження. В грудні 1930 року III-я сесія ВУЦВК одинадцятого скликання вказала на суттєві недоліки в будівництві і діяльності районної ланки, зокрема, на недостатній її вплив на розвиток економіки та сільського господарства [106, с.125-130].

Рішення цієї сесії ВУЦВК свідчать про те, що дана система адміністративного поділу мала істотні недоліки. Керівництво республіканськими органами управління великою кількістю районів одночасно негативно відбивалось на оперативності діяльності радянського апарату. Таке становище привело до ослаблення принципу централізму в керівництві. Центральні партійні і радянські органи не могли забезпечити безпосереднє живе керівництво великою кількістю районів [107, с.392].

Крім того, механічне об'єднання дрібних районів поставило в скрутну ситуацію сільських мешканців, які втратили можливість користування послугами лікарень, магазинів, соціальних установ, що розташувалися у віддаленому райцентрі.

Тенденції централізації, зміцнення позицій командно-адміністративної системи беруть верх. ВУЦВК і РНК України, вивчивши діяльність районів в умовах двоступеневої системи, доходять висновку про необхідність

подальшого зміцнення районів. Відповідно до постанови ВУЦВК від 3 лютого 1931 року проведено укрупнення районів. На початку 1931 року було розформовано і приєднано до інших 119 районів.

Дещо обережніше підійшов до ролі районної ланки в умовах двоступеневої системи XII-й Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся у 1931 році. Він схвалив рішення уряду «Про ліквідацію округів й перехід на двоступеневу систему управління», де вузловим пунктом здійснення політики партії та уряду є район, куди треба перевести центр ваги роботи державного апарату [108, с.198-199]. З'їзд зазначив, що райони зможуть здійснити визначену їм місію в господарському і соціально-культурному розвитку держави на основі виявлення всіх економічних властивостей районів, остаточного закріплення їхніх меж та вдосконалення системи управління ними.

В цьому питанні важливе місце XII Всеукраїнський з'їзд рад відводив зростанню активності населення, що позначилося на збільшенні прибуття на вибори до рад у 1931 році в містах до 87,7% проти 71% у 1930 році і на селі до 76,1 проти 64%.

У відповідності з рішенням з'їзду рад одним із заходів по зміцненню районної ланки після переходу на двоступеневу систему управління влада розглядала введення класифікації районів. За економічними ознаками, розмірами території, кількістю населення, чисельністю сільрад райони були розподілені по категоріям. До першої категорії було віднесено 315-, до другої – 115, до третьої – 53 райони [15, с.52].

Однак ця штучна класифікація районів не принесла підвищення ефективності районної ланки АТП України. На наш погляд, райони у двоступеневій системі управління потребували професіонального керівництва з боку центральних органів, але цього не відбувалося. Держапарат, склад якого відзначився низькою професійною кваліфікацією як в центрі, так і на місцях, був не в змозі допомогти районам підвищити рівень їх роботи в головному – ефективному керівництві сільським господарством.

Проблема кадрів була однією з найпекучіших у радянському будівництві через масову неписьменність населення, низький рівень загальної і політичної культури. Якщо на керівні посади в губерніях, а потім в округах добиралися відносно підготовлені, освічені працівники, то з основною масою радянського апарату на селі справи були гірші. У звіті Полтавської губернської контрольної комісії за 1927 рік зазначалося, що при комплектуванні районних виконкомів і сільрад майже зовсім не враховувалися вимоги коренізації. На виборах до останніх уповноваженні райвиконкомів нав'язували кандидатури, які не мали ніякого відношення до села і мешкали в окружному центрі. Внаслідок цього до 40% членів сільрад становили приїжджі. З восьми обстежених сільрад тільки у двох головами були місцеві жителі. В райвиконкомах близько 64% кадрів становили відряджені працівники [109, с. 128].

Підготовка кадрів для села відбувалася головним чином через мережу радянсько-партійних шкіл, які з початку 1920-х років існували в кожній губернії, а після їх ліквідації – у великих адміністративних центрах. Однак, рівень спеціалістів цих шкіл був дуже низьким і не відповідав вимогам часу – ефективному управлінню.

В умовах двоступеневої системи управління, коли ставка була зроблена на район як основну ланку АТП з політичних міркувань, очікуваної ефективності його функціонування не відбулося. Управляти такою кількістю районів з одного центру виявилось занадто важко. Перший секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор, голова уряду В.Я.Чубар та інші партійно-державні лідери України визнали на третій Всеукраїнській конференції Компартії України в липні 1932 року, що через поспіх у здійсненні реформи сільські райони опинилися без достатнього управління в найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу [110, с. 185].

Бюрократичні методи керівництва колгоспами часто-густо являли собою некомпетентне втручання з боку різних інстанцій. Намагаючись пояснити, чому врожай пшениці в колгоспі ім. Г.І.Петровського Шполянського району на

Київщині знизився з 17 ц з га у 1930 році до 2,7 ц з га у 1932 році, один із керівних працівників Компартії України, вчений-аграрник О.Г.Шліхтер убачав головну причину цього в зруйнуванні сівозміни. Одержуючи з району посівні плани, колгоспи, підкреслював він, змушені виконувати необґрунтовані вказівки, що йдуть не від життя, а від паперу [111, с.262].

Незважаючи на зусилля партійних організацій та господарників, темпи росту виробленого національного доходу з 1931 року почали спадати. Введення в дію ряду великих шахт, доменних і мартенівських печей, нової техніки тощо, плани видобутку вугілля, виплавки чавуну і сталі були зірвані. Примусова колективізація призвела до погіршення врожайності й валового збору сільськогосподарських культур, до різкого скорочення поголів'я худоби [29, с.140].

Слід підкреслити, що в умовах двоступеневої системи управління втрачали свою самостійність і ефективність в господарському і культурному житті сільради. Державна власність на землю визначила побудову сільрад як адміністративно-територіальних одиниць у межах територій колгоспів та радгоспів.

До 1930 року на селі паралельно існували земельні громади і сільради, хоча останні мали право затверджувати або відхиляти ухвали земельної громади. В своїй переважній більшості земельні громади не стали опорними пунктами колективізації. Вони не відповідали інтересам партійних органів, так як являлися з представників всіх соціальних груп села і об'єктивно не могли бути провідниками політики колективізації. Постановою ВУЦВК і РНК від 25 лютого 1930 року в районах суцільної колективізації земельні громади ліквідувалися, а їх права та обов'язки передавалися сільським радам [112]. Якщо на початковому етапі колективізації основним методом керівництва колгоспами був метод рекомендації з боку рад щодо окремих питань фінансово-виробничих планів, поширення досвіду передових господарств, бригад, ферм тощо, то тепер місце рекомендацій зайняли прямі директиви рад.

Для політичного керівництва все виразніше поставала потреба міцної державної влади. Не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси. Тому всі питання колгоспного села, як і всього виробництва в республіці, зосереджувалися в руках партійних комітетів, що не дозволило сільрадам як представницьким органам влади самостійно вирішувати питання колгоспного тваринництва й землеробства.

Завдання подальшого розвитку України вимагали реконструкції народного господарства, вдосконалення керівництва економікою, культурним будівництвом. У таких умовах ще більше ускладнювалась діяльність районів. Вони все більше відставали від прискорених темпів життя, виконання планових завдань першої п'ятирічки. З одного боку, це можна пояснити зростаючою масштабністю завдань, які ставились перед країною взагалі і районами, зокрема, з другого боку – тим, що територія районів не збігалася з економічним районуванням і регіональною специфікою народного господарства, з третього, – тим, що затrudнялися зв'язки з центром.

В умовах колективізації сільського господарства райони потребували більш тісних зв'язків з вищими органами влади. Незручність ситуації відчуло на собі і населення, яке, не знаходячи вирішення багатьох своїх питань у районі, вимушено було звертатися до центру. Крім того, дана система адміністративного поділу мала істотні недоліки: керівництво республіканськими органами управління великою кількістю районів одночасно негативно відбивалось на оперативності діяльності радянського апарату. Таке становище привело до ослаблення принципу централізму в керівництві. Центральні партійні і радянські органи не могли забезпечити безпосереднє керівництво великою кількістю районів, які втратили якості основної ланки АТП.

Подальше укрупнення районів було недоцільним. Нам здається, влада почала розуміти, що двоступенева система управління була помилковою і не виправдала себе. Вона могла призвести до порушення зв'язків з центром, до

значного послаблення керівництва міськими, сільськими і селищними радами, втрати зв'язку районного апарату з населенням. Перехід на двоступеневу систему адміністративно-територіального устрою, вважає науковець П.Ткачук, повинен був супроводжуватись перебудовою діяльності центральних органів влади і управління. Окрім того, спостерігалася певна ідеалізація районної ланки, бажання в рамках району вирішити весь спектр складних і неоднорідних завдань, які стояли тоді перед державою [15, с.52].

Тому влада прийшла до висновку, що створення ефективної моделі району можливо було тільки шляхом утворення проміжної структури управління між центром і районом. Ця ланка повинна була забезпечувати зв'язок низових структур з центром і, в той же час, об'єднувати, координувати і направляти діяльність міських, районних, сільських та селищних рад. Такою ланкою стала область, яка з 1923 року пройшла випробування в РСФРР.

На відміну від РСФРР, в Україні не існувало обласного поділу, а центральні органи не змогли забезпечити достатньо ефективне керівництво величезною кількістю районів. В результаті двоступенева система управління призвела до послаблення принципу централізації в керівництві республікою.

В умовах, коли області ще не були утворені, а їхній адміністративний апарат тільки формувався й ситуацією на місцях ще не опанував, обтяжливі для центру прямі зв'язки з районами фактично припинилися. Недоліки у сфері адміністративно-територіального управління стали додатковим фактором поглиблення кризових явищ у сільському господарстві [111, с.264].

У 1932 році українська влада відновила триступеневу систему управління (центр-область-район), де вищою ланкою визначалася область. На початку лютого 1932 року позачергова IV сесія ВУЦВК дванадцятого скликання прийняла рішення про введення в Україні обласного поділу, визнавши недоцільність подальшого зміцнення районів [113, с.26].

В зв'язку з скасуванням округів були дещо укрупненні сільські і районні ради, розширені їх права, поліпшено фінансове становище. У відання місцевих органів влади були передані сотні дрібних підприємств і радгоспів.

Район у новій системі територіальної організації не стратив свого значення і зайняв дуже важливе місце. Але з часом він став втрачати свою колишню роль. Не випадково у науковців з кінця 80-х років ХХ ст.. почали виникати сумніви щодо можливості сільських районів у рамках внутрішніх кордонів АТП бути госпрозрахунковими [114, с.47]. «...Самоокупність, – вважають дослідники Г.Барабашев і К.Шеремет, – практично навряд чи можлива для багатьох рад, які не мають на своїй території значних підприємств і, з другого боку, далеко не «дотягують» у житловому господарстві, комунально-побутовому обслуговуванні населення до наукових нормативів рівня життя населення» [115, с.16]. Але це вже тема іншого дослідження. Всебічне вивчення питань діяльності сільських адміністративних районів і місцевого самоврядування у минулому за нинішніх умов дало б змогу виявити вузькі місця, потреби в підвищенні їх ефективності, а також в територіальних змінах.

З викладеного випливає, що проведені в кінці 1920 – на початку 1930-х років реформи адміністративно-територіального поділу УСРР та здійснений на їх основі перехід до триступеневої системи управління відіграли велику роль у спрощенні, скороченні, перебудові та вдосконаленні державного апарату, в його зміцненні і наближенні до населення, у підвищенні його ролі в господарському і культурному будівництві, розробці спеціальних заходів для захисту інтересів українців, які століттями проживали за межами України, включенні значної її частини до складу УСРР і створенні на цій підставі нових адміністративно-територіальних одиниць.

До негативних наслідків цієї реформи слід віднести нанесені нею збитки бюджету республіки, не кажучи вже про той негативний вплив, який вона справила не ледве налагоджену систему управління. Немало безладдя сталося саме через довільні перекроювання території зверху, воно не могло не

позначитись на територіально-економічних зв'язках, що існували між районами.

3.4. Удосконалення системи управління народним господарством й культурним будівництвом (1932-1939 рр.)

Сьогодні, коли йде активне обговорення проблем майбутнього адміністративно-територіального устрою України, значна кількість політиків, депутатів місцевих рад, голів районних рад та місцевих державних адміністрацій, висловлюють різні погляди, але в принципі всі вони виступають за те, щоб у тій чи іншій мірі розширити компетенцію регіональних органів влади та державного управління.

Сучасною вищою ланкою адміністративно-територіального устрою України є область. Власне, із областю найчастіше асоціюється і поняття «регіон». Коли говорять про відносини між центром і регіонами, мають на увазі, як правило, здійснення державних функцій управління через відповідні механізми в областях.

Одним із предметів дискусії є питання про кількість адміністративно-територіальних одиниць проміжного чи середнього рівня між містами (районами) та центром. Вирішення цього питання пов'язане й з питанням про зміст і компетенції регіональних органів середнього, тобто обласного рівня, тому що управління територіями з великим населенням може вимагати більших повноважень, відповідальності й об'єктивної економічної основи.

В історичній літературі проблема обласного поділу республіки у 1930-х роках не знайшла в належній мірі комплексного висвітлення. Лише в деяких працях загального характеру з питань АТУ частково розглядаються ті чи інші аспекти обласного поділу України в ті часи [116]. Тому з огляду на це ставиться мета звернути увагу політиків, дослідників на зміст і особливості формування обласної ланки адміністративно-територіального поділу УРСР, зміну її територіальних

меж, конфігурації, головні наслідки цього реформування у 1930-х роках, що може мати практичне значення при вирішенні сучасних проблем АТУ України.

Наприкінці 1920-х років партія більшовиків взяла курс на побудову соціалізму в СРСР. Вона скасувала нову економічну політику і продовжувала прискорено здійснювати соціально-економічні і політичні перетворення, які часто називають «другою революцією». Одночасно відбувалося нарощування суворого централізму й одноосібної влади в країні. Як і за часів російської імперії, Україна фактично стає чимось подібним до однієї з частин єдиного великого цілого, яким був СРСР. Незважаючи на своє велике економічне значення Україна втратила контроль над власними ресурсами, розвитком промисловості і над сільськогосподарською політикою.

Завдання подальшого розвитку України вимагали реконструкції народного господарства на базі вдосконалення керівництва економікою, сільським господарством, культурним будівництвом, більш повного врахування соціально-економічних особливостей окремих регіонів. У таких умовах діяльність районів ще більше ускладнювалась. З одного боку, зростаючою масштабністю завдань, з другого, – тим, що територія районів не збігалася з регіональною господарською специфікою. В умовах ускладнення народно-господарських зв'язків ця специфіка повинна була враховуватись значно повніше.

Подальше укрупнення районів з тим, щоб вони були більш повноцінними в господарському відношенні, було недоцільним. Це могло призвести до порушення зв'язків між ланками адміністративно-територіальної системи всередині, а також з центром, призвести до значного послаблення керівництва сільради, втрати зв'язку районного апарату з населенням.

Позбавитись величезного розриву, що існував від 1930 року між центром і районом, можна було лише шляхом створення обласної ланки поділу. Прикладом для України послужило існування з 1923 року областей в РСФРР, що виявилось повністю виправданим.

Влада вважала, що ця ланка АТП повинна була забезпечувати зв'язок низових структур з центром і, в той же час, об'єднувати, координувати і спрямовувати діяльність районів та сільських адміністративних одиниць, враховуючи місцеві особливості районів та колгоспів.

9 лютого 1932 року на IV позачерговій сесії ВУЦВК XII скликання було ухвалено рішення «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР», в якому визнавалася недоцільність подальшого побільшення районів і в зв'язку з цим зазначалося, що області в Українській СРР створюються з метою «забезпечити успішне виконання величних завдань 1932 року та другої п'ятирічки, посилити конкретне оперативно-господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва стосовно до економічних та виробничих умов районів України» [108, с.41-43]. IV сесія ВУЦВК постановила: утворити на території УСРР п'ять областей: Харківську у складі 82 адміністративно-територіальних одиниць, Київську – 100 адміністративно-територіальних одиниць, Вінницьку – 71 адміністративно-територіальної одиниці, Дніпропетровську – 54 адміністративно-територіальні одиниці, Одеську – 50 адміністративно-територіальних одиниць [108, с.41]. Це означало, що в республіці створювалася нова система управління за принципом: центр-область-район.

Обласний поділ республіки набув чинності з 27 лютого 1932 року. Кожна область включала райони і міста обласного підпорядкування. Наприклад, Харківська область, розташована в лівобережному лісостепу, об'єднала 78 районів і 4 міста: Харків, Полтаву, Кременчук і Суми. До її складу входив важливий центр машинобудування – Харків. У Полтаві, Кременчузі, Сумах, Ізюмі була розвинена легка промисловість. Сільське господарство області спеціалізувалось на вирощуванні пшениці, олійних культур (особливо в південно-східних районах), на інтенсивному буряківництві, тваринництві.

Особлива увага приділялась Вінницькій області, що обумовлювалось її прикордонним географічним положенням, діяльністю радянських і партійних

органів у галузі оборони та державної безпеки. Це була порівняно невелика, проте густозаселена область.

Крім п'яти областей, до складу УСРР входили Молдавська АСРР і 17 промислових районів Донбасу, які підлягали безпосередньо центру республіки.

Незабаром, 2 липня 1932 року, ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення Донецької області в Донбасі» [117, с.237], центром якої спершу було визначено м. Бахмут (Артемівськ). Однак через те, що він вважався містом “не пролетарського походження” де традиційно мешкали купці, ремісники, кустарі, ЦК ВКП (б) прийняв рішення про переведення обласного центру в місто Горлівку [118, арк.12]. Восени 1932 року обласним центром було визначено місто Сталіно (з 1961 р. – Донецьк). До складу Донецької області увійшли території 5 колишніх округів – Артемівського, Луганського, Маріупольського, Сталінського, Старобільського, на яких було створено 15 адміністративно-територіальних одиниць Донбасу. Це – Артемівська, Ворошилівська, Горлівська, Кадіївська, Краснолуцька, Луганська, Макіївська, Маріупольська, Риківська, Сталінська міськради; Гришинський, Лисичанський. Ровеньківський. Сорокінський, Чистяківський райони, 13 районів Харківської області – Біловодський, Білолуцький, Верхньо-Теплянський, Лиманський, Марківський, Міловський, Ново-Айдарський, Ново-Псковський, Рубіжанський, Сватівський, Слов'янський, Старобільський, Троїцький; 5 районів Дніпропетровської області – Велико-Янісольський, Волновахський, Старо-Каранський, Старо-Керменчуцький, Старо-Миколаївський [119, арк.12]. Таким чином створена у 1932 році у складі 10 міських рад та 23 районів Донецька область охоплювала територію сучасних Донецької і Луганської областей. Вона відрізнялась серед інших областей УСРР великим рівнем індустріалізації з провідною галуззю – кам'яновугільною промисловістю, посиленими темпами розвитку металургії, важкого машинобудування, електроенергетики.

На третій конференції КП(б)У в липні 1932 року було цілком схвалено створення областей в Україні і відзначалось, що «ця реформа наблизить

керівництво до району й села і поліпшить якість керування на основі справжнього знання районів та колгоспів» [120, с.532].

Географічні розміри, контури областей визначалися скоріше не за економічним принципом, як це офіційно проголошувалося, а зручністю управління і контролю з центру приблизно рівними по розміру територіями. Органи влади й управління областей створювалися таким чином, щоб забезпечити єдність політичного і господарського керівництва.

Обласний поділ мав стати важливою основою для розроблення і реалізації народногосподарських планів в районному розрізі і обліку всіх матеріальних та людських ресурсів республіки. Й.В.Сталін ще на XVI з'їзді ВКП(б) у 1930 році заявив, що перетворення волостей в райони, ліквідація губерній, створення областей, як прямих опорних пунктів ЦК, має на меті приблизити партійно-радянський і господарсько-кооперативний апарат до району і села [99, с.331]. Для партійного керівництва країни принципове значення мала не специфіка областей, врахування їх господарських, природно-історичних, етнічних факторів і вирішення регіональних проблем, а однаковість управління.

І все ж таки введення в Україні обласного поділу дозволило в рамках областей об'єднати райони переважно за економічними ознаками. Це був крок вперед в територіальному устрої України. Він дозволив при влаштуванні території повніше поєднувати економічні і територіальні фактори. Склалися сприятливі умови для розвитку як районів окремо, так і для регіону, в якому вони об'єднувались. Процес формування районів за вказаними ознакам і визначив господарську особливість кожної області.

Протягом наступних років йшло вдосконалення поділу території України в межах триступеневої системи адміністративно-територіальних одиниць. Створювались нові області, збільшувались і зменшувались райони та території сілрад, уточнювався правовий статус міст. Найбільш стабільною в системі адміністративно-територіальних одиниць виявилася область. На наш погляд, це закономірно. Адже області утворювалися на базі досвіду, накопиченого за всі попередні роки

територіального устрою України. При формуванні територій областей повніше враховувалися господарські, природно-історичні, етнічні та інші фактори.

Підсумком цієї реформаторської активності влади стало фактично повернення адміністративно-територіального устрою УСРР до системи, яка діяла до революції.

1917 рік	1932 рік
губернія	область
повіт	район
волость	сільська, селищна, міська рада

Не варто ігнорувати думку тих дослідників, які вважають, що в цілому поділ території України на області є вдалим. Йдеться не про межі областей, де є багато недоречностей, а про їх загальну кількість і територіальну структуру. Твердження про те, що «у наш час не можна змінити цю політико-територіальну структуру без істотних втрат у соціальному та економічному відношенні» можна зустріти навіть у навчальних посібниках [121, с.79].

В дійсності створення областей сприяло активному розвитку нових адміністративних центрів. Ліквідація економічно слабких одиниць шляхом їх включення до складу більш потужних територіальних утворень викликало необхідність економічного і соціального вирівнювання новоприєднаних територій, вирішення кадрових проблем.

Великі надії у вирішенні цих питань покладались на райони. Саме територія району завжди була підпорядкована соціально-економічним і суспільно-політичним відносинам, що склалися в державі. В залежності від цих обставин розмір його території складав 0,5-1,2 тис. кв. км. В районній ланці встановилася стабільність, мережа районів вже суттєво не змінювалась, що можна розцінювати як позитивний фактор АТУ. Райони були сформовані таким чином, що являли собою певну господарську, соціальну та етнічну цілісність. Вони стали складовою частиною області.

У ході адміністративно-територіальної реформи важливе значення приділялось впорядкуванню територій сілрад, які відносились до нижчої ланки системи. В залежності від кількості населення до складу сілрад входили один або кілька сільських населених пунктів. Чисельність населення на початковому етапі адміністративно-територіальної реформи була одним із основних критеріїв утворення сілрад і склала не менше 1 тис. осіб. Іншими важливими критеріями утворення сілрад були наявність об'єктів народного господарства, побуту, сільськогосподарських земель, тяжіння населених пунктів, відстань між ними, щільність населення, наближеність його до органів влади.

Реформа оцінювалась владними структурами як політичний прорив, який охоплює усі ланки суспільства. В дійсності такий прорив міг би бути забезпечений лише у тому разі, якщо б ініціатива верхів супроводжувалася зустрічним рухом знизу, а його насправді не було, так як громадяни країни не відчували співзвучність змін своїм настроям і прагненням. Їм тоді було не до того, бо в країні лютував голод 1932-1933 років.

Якісних змін в роботі низових органів влади не відбувалося. Треба було удосконалити сам процес реформування АТУ, повернути ради обличчям до колгоспників і селян, відмовитися від адміністрування і самоуправства, про що йшла мова на третій Всеукраїнській конференції Компартії України у липні 1932 року [122, с.150].

З подальшим розвитком продуктивних сил області розукрупнялись. Досвід перших років роботи в умовах нового АТП показав, що деякі області були дуже великі як за територією, так і за кількістю населення, що знижувало ефективність управління ними. Це стосувалося в першу чергу Київської і Харківської областей. Було поставлено питання про виділення з їх складу нової – Чернігівської області. Її було організовано згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 року [123, с.36]. До складу області ввійшло 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей. Сільське господарство спеціалізувалось тут на розвитку молочного тваринництва і технічних культур (конопель, тютюну), у промисловості

Як видно з таблиці, в республіці склалася дуже складна і розгалужена система територіального поділу і управління. На початку 1933 року в Україні було 7 областей, Молдавська АСРР, 367 районів, 96 міських, 11265 сільських і селищних рад. Тільки чисельність сілрад збільшилася з часу районування у 1923 році на 18,5%. 14 районів в системі АТУ підпорядковувались окружним та обласним виконкомам, а більшість (353) – ЦВК АМСРР та облвиконкомам, що значно ускладнювало процес державного управління в республіці.

1933 рік був зламним в історії України, здійснювалася докорінна перебудова суспільного життя, суттєвих змін зазнали головні напрями діяльності радянської держави; економічний, соціальний, адміністративно-територіальний, культурний. З метою сприяння цьому процесу у 1933-1938 роках в складі деяких областей УСРР (УРСР) в місцевостях, що відзначалися специфікою своєї економіки або були розташовані у прикордонній місцевості, виділили округи, які подекуди залишилися до 1938 року. 17 листопада 1933 року у складі Донецької області, що визначалась високим рівнем розвитку промисловості, був створений Старобільський округ [125, с.662], в якому необхідно було зосередити увагу партійних і господарських органів на розвиткові сільського господарства.

Згідно з постановою ВУЦВК від 4 травня 1935 року «Про утворення округів на території Київської і Вінницької областей» протягом 1935-1937 років в Київській області були утворені Коростейнський, Новгород-Волинський і Житомирський округи, а в Вінницькій – Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Могильов-Подільський і Шепетівський округи. До кожного округу входило від 6 до 10 районів [126, с.3-4].

Раціональність створення таких округів, які поділялись на декілька районів, можна пояснити в першу чергу необхідністю зміцнення органів влади в прикордонних районах, а в другу – економічною доцільністю, як це було в Донецькій області.

Об'єктивно введення в Україні обласного поділу дозволило в рамках областей об'єднати райони переважно за економічними ознаками. Це був крок вперед в територіальному устрої України. Він давав можливість при влаштуванні території повніше поєднувати економічні і територіальні фактори. Склалася сприятливі умови для розвитку як районів окремо, так і для регіону, в якому вони об'єднувались. Процес формування районів за вказаними ознаками і визначив господарську особливість кожної області.

Практика діяльності районів після утворення областей показала, що багато з них потребує розукрупнення. З утворенням областей райони передали їм значну частину своїх повноважень, втратили частину апарату управління. А це призвело до труднощів у забезпеченні керівництва соціально-економічним розвитком на великих територіях, які вони мали на той час. Президія ВУЦВК України на початку 1935 року прийняла рішення про розукрупнення районів. В складі семи областей було утворено 473 райони [127, с.10].

Адміністративний район пройшов складний шлях становлення та розвитку. Порівняно з попередньою адміністративно-територіальною реформою район став таким об'єднанням, територія якого тісно пов'язувалась з організацією промислового і сільськогосподарського виробництва природними особливостями, сировинною базою, етнічним складом населення, спільними інтересами людей, розвитком шляхів сполучень тощо. У створеній триступеневій системі адміністративно-територіальних одиниць райони відігравали роль сполучної ланки, а крім того стали, по суті, основною територіальною одиницею, де практично вирішувались питання соціально-господарського розвитку.

Поряд з цим відбулися і політико-адміністративні перетворення. У 1934 році столицю УСРР було перенесено з Харкова до Києва, що мало велике значення для розвитку української державності. В постанові XII з'їзду КП(б)У від 21 січня 1934 року з цього приводу зазначалося, що, маючи на увазі полегшення керування промисловими районами в зв'язку з утворенням областей і необхідністю наближення уряду України, центрального партійного і радянського апарату до

найважливіших сільськогосподарських районів на Правобережжі, а також дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і українізації на базі індустріалізації і колективізації, – перенести столицю України в місто Київ, що є її природним географічним центром [120, с.550-551].

У 1936 році сталася ще одна надзвичайно політична подія. Народам СРСР запропонована нова Конституція, яка декларувала широкі демократичні права і свободи, в тому числі і для республік. Існуюча в СРСР командно-адміністративна система централізувала процеси державного будівництва. Незважаючи на те, що згідно зі статтями 14, 28 було закріплено право союзних республік на територіальне верховенство, керівництво адміністративно-територіальними перетвореннями здійснювалося по суті з центру шляхом прийняття партійних рішень та союзних законів. Зокрема, за Конституцією СРСР 1936 року обласний поділ, назви областей, перенесення обласних центрів затверджувалися союзними органами. Окрім того, Конституція СРСР включала в себе перелік усіх областей союзних республік, в тому числі й України [128].

Проте, не слід недооцінювати роль тодішніх вищих і місцевих органів влади України у влаштуванні своєї території. На них покладался весь тягар адміністративно-територіальних перетворень, що здійснювалися з метою облаштування своєї території.

Конституція СРСР 1936 року і Конституція УРСР 1937 року визначили не тільки АТУ України, але й права і обов'язки органів місцевого самоврядування, хоча на той час комуністична партія майже повністю контролювала розвиток суспільних процесів.

З прийняттям Конституції УРСР 1937 року розпочалася друга фаза в регулюванні обласного поділу України. Згідно зі ст. 76 віданню республіки підлягало визначення обласного і районного поділу, розв'язання інших питань АТУ. В Конституції наводився перелік областей України, що охоплював – Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську і Чернігівську області [129].

Ліквідація значної кількості районів означала в той же час припинення діяльності відповідних владних ланок. Незважаючи на очевидний радикальний характер реформ, їх результати для ефективності управління були малопомітними. Відбувалося просте «переміщення» управлінської еліти без суттєвих наслідків для її становища, а народне господарство так і не отримало потрібних фахівців.

Таким чином, як і раніше, утворення нових територіальних одиниць зумовлювалось потребою не стільки розширення відносної самостійності суб'єктів, скільки створення системи забезпечення виконання рішень «центру» на місцях.

Протягом 1937 – першої половини 1939 року приймаються рішення про створення з ряду округів і за рахунок великих за площею областей дев'яти нових областей. Державна політика в той період нашої історії у сфері територіальної організації ґрунтувалась на ідеї «розукрупнення». На XVIII з'їзді ВКП(б) в березні 1939 року Й. Сталін заявив, що на думку партії, це є найкращим засобом сприяння партійним органам в їх роботі [130, с.28-29]. Таким чином, як і раніше, утворення нових територіальних одиниць зумовлювалось потребою не стільки розширення відносної самостійності суб'єктів, скільки створення системи забезпечення виконання рішень «центру» на місцях. Але це було дуже проблематично. Так, Київська область спочатку була дуже великою як за загальною площею, так і за чисельністю населення. Тут нараховувалось майже 5 млн. жителів та близько 80 районів. Харківська та Одеська області мали меншу кількість населення, проте займали досить великі території. У цих областях була значна кількість орних земель та сильно розвинена мережа машинно-тракторних станцій (МТС). Зменшення територій цих областей мало покращити управління в галузі сільського господарства.

Згідно з постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 року були створені Полтавська, Миколаївська, Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька) і Житомирська області [131]. Полтавська область утворилась у результаті відокремлення 41 району і міст Полтави та Кременчука від Харківської області, а також Золото-

ніського, Гельмязівського, Чорнобаївського і Іракліївського районів від Київської області.

Миколаївська область виникла у результаті включення до її складу міст Миколаїв, Херсону, Кірова (Кіровограда) і 29 районів Одеської області, а також 9 районів Дніпропетровської області.

Житомирська область була створена шляхом її виділення з Київської області. До її складу ввійшли міста Житомир, Коростень, Новоград-Волинський і 26 районів Київської області та м. Бердичів і 4 райони (Держинський, Любарський, Чуднівський і Янушпільський) Вінницької області.

Кам'янець-Подільська область утворена на території Вінницької області. Їй підпорядковувались міста Кам'янець-Подільський, Шепетівка і Проскурів (тепер м. Хмельницький), 18 сільських районів. У травні 1941 року обласний центр Кам'янець-Подільської області був перенесений з м. Кам'янця-Подільського до м. Проскурів [132, с. 40].

У процесі організації Житомирської і Кам'янець-Подільської областей округи, що існували тут у 1935-1936 роках, були ліквідовані.

У зв'язку з тим, що поділ на округи у цей час не мав загального поширення, основними ланками в системі АТУ республіки вважалися область, район, село (місто). Окружний поділ не враховувався навіть при плануванні або підбитті підсумків розвитку народного господарства країни.

22 вересня 1937 року всі округи, крім Старобільського, були скасовані в зв'язку з поділом Київської області на Київську та Житомирську, а Вінницької – на Вінницьку та Кам'янець-Подільську [133, с.9].

Після адміністративних змін 22 вересня 1937 року Донецька область стала найбільшою в Україні. Зі 100 виборчих округів, утворених напередодні всесоюзних виборів 11 жовтня 1937 року у ній було утворено аж 16 виборчих округів для виборів депутатів Верховної ради СРСР.

З червня 1938 року згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР Донецька область була поділена на дві: Сталінську і Ворошиловградську (з 1990 р. – Луганська). Старобільський округ при цьому було скасовано [134].

На той час кількість адміністративно-територіальних одиниць Донбасу значно збільшилася і складала 1011 проти 731 у 1932 році.

Таблиця 4

**Порівняльна кількість одиниць АТП по областях
Донбасу на момент їх створення [135]**

Найменування областей	Найменування обласних центрів	Рік утворення	Розмір території (в тис. кв. км.)	Кількість адміністративних одиниць				
				міст обласного підпорядкування	міст районного підпорядкування	сільських районів	сільрад	селищ міського типу
Донецька	Бахмут-Сталіно	02.07.1932	53,2	12	13	23	620	63
Сталінська	Сталіно	03.06.1938	26,5	10	16	22	356	94
Ворошиловградська	Ворошиловград	03.06.1938	26,7	4	16	27	374	79

Дані, наведені в таблиці, свідчать, що за 6 років після створення Донецької області у 1932 році в складі сучасних Донецької і Луганської областей кількість міст обласного і районного підпорядкування зроста відповідно на 17% і 2,5 рази, у 2,1 рази збільшилася кількість сільських районів, 1,2 рази – сільрад, 2,7 рази – селищ міського типу. Це свідчить про те, що влада приділяла велику увагу питанням упорядкування адміністративного поділу з метою об'єднання в першу чергу в одне ціле вугільних районів, створення розвинутої структури сільських районів і сільрад для забезпечення промислових центрів продовольством і сировиною.

До складу Сталінської області увійшли 10 міст та 23 райони. Ворошиловградська область складалася з 4 міст та 27 районів.

Важливу роль в системі АТУ України відігравала Сталінська область, яка займала значну територію Донбасу. За переписом 1939 року населення області становило понад 3 млн. осіб, майже вдвічі більше, ніж у 1926 році. Якщо до

революції 1917 року на території області було тільки 4 міста, то до 1939 року на географічній карті з'явилися ще 9 нових міст [136, с.49].

Найширші кола населення області брали активну участь у формуванні і діяльності радянських органів влади. Тільки у виборах до Верховної Ради брало участь 99,6% громадян, а в 1939 році до місцевих рад було обрано 15503 особи [137, арк.87-88].

Можна лише погодитися з відомим правознавцем І.Зайцем, який вважає, що Сталінська область постійно перебувала у зоні підвищеної уваги з боку «центру». Складається враження, що вона була однією з тих областей, які у процесі радянського державного будівництва вважались базовими [138, с.111].

З часу утворення Сталінської і Ворошиловградської областей адміністративно-територіальний поділ Донбасу істотно змінився і в основному стабілізувався. Визначені на той час кордони цих областей з незначними змінами існують до сьогодні.

Як вважають деякі дослідники створення Сталінської і Ворошиловградської областей було викликано не економічними, а політичними принципами, напевно для підняття престижу Сталіна і Ворошилова [139, с.80]. На нашу думку, адміністративне розмежування частин єдиного економічного організму не сприяло соціально-економічному розвитку цього краю. Наукового обґрунтування доцільності його розмежування не було тоді і немає сьогодні.

10 січня 1939 року було утворено ще три області – Запорізьку, Кіровоградську і Сумську, що істотно змінило карту адміністративно-територіального устрою України. До складу Сумської області увійшли 2 райони Полтавської, 17 районів Чернігівської і 12 районів Харківської областей. Кіровоградську область з центром у м. Кірове, яке перейменували у м. Кіровоград, було утворено за рахунок 13 районів Миколаївської, 10 районів Одеської, 5 районів Київської і 2 районів Полтавської областей. Запорізька область з центром у м. Запоріжжя охопила 27 районів Дніпропетровської та 2 райони Миколаївської областей. Тільки з 1 жовтня 1938 року до 1 березня 1939 року в республіці були утворені три нові області, 12

нових сільських районів, і 4 нових міських районів, перетворені в міста 75 населених пунктів, в селища міського типу 324 населених пунктів, перейменовані 2 міста та 18 селищ міського типу [140]. Таким чином, на початку 1939 року в республіці вже існували одна автономна республіка (АМСРР), 15 областей, 165 міст, 512 районів, 10943 сільрад, 377 селищ міського типу. З часу утворення областей АТУ в УРСР істотно змінився і в цілому стабілізувався.

Бурхливий розвиток важкої промисловості в 1930-х роках вплинув не лише на зайнятість і політичну свідомість українців, а й на їхнє розселення. Незворотний потік людей із села в місто, який у цей час набирив темпи, привів до важливих зрушень у способі життя українців.

Міста дуже швидко розросталися. На території Донецької області, наприклад, до революції було тільки 4 міста: Бахмут, Слов'янськ, Маріуполь та Юзівка, то у 1939 р. їх кількість зросла до 16. За переписом 1939 року населення Сталінської області становило понад 3 млн. чоловік, майже в 2 рази більше, ніж у 1926 році, причому 3/4 населення мешкали в містах. На географічній карті з'явилися такі нові міста Донбасу, як Макіївка, Єнакієве, Горлівка, Краматорськ, Чистякове, Костянтинівка, Дебальцеве, Держинськ, Дружківка, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк.

Продовжувалося перейменування населених пунктів. У 1934 р. селище Голубівка (Луганська обл.) перейменоване в Кіровськ, у 1935 р. м. Луганськ – в м. Ворошиловград, у 1936 р. м. Кам'янське (Дніпропетровська обл.) перейменоване в м. Дніпродзержинськ. В Донецькій області за цей час Гришинський район перейменоване в Постишевський, Остгеймський район – в Тельманівський, м. Єнакієве – в м. Орджонікідзе [141].

Проте, процес змін назв населених пунктів набув настільки широкого розмаху, що ЦВК СРСР 27 травня 1936 року видав постанову про припинення перейменувань міст, районних центрів, містечок. Після цієї постанови масові зміни назв адміністративних одиниць тимчасово припинилися. Однак були й винятки. Вони були пов'язані з тим, що у період політичних репресій їх жертвами стали

численні діячі комуністичної партії і радянської держави, на честь яких ще зовсім недавно перейменовували населені пункти. Тепер їх імена намагалися усунути з географічної карти. Так, наприклад, постановою Донецького облвиконкому від 4 березня 1938 року м. Постишево і Постишевський район були перейменовані в м. Красноармійськ і Красноармійський район відповідно [142, арк. 158].

У другій половині 1930-х років у результаті значного розширення території міст місцеві органи влади підняли питання про утворення міських районних рад. Президія ЦВК УРСР 2 вересня 1937 року задовольнила клопотання Харківського та Донецького обласних виконавчих комітетів про утворення в містах Харкові, Сталіно та Ворошиловграді міських районних рад, а в 1938 році міські районні ради з'явилися в Макіївці, у 1939 році – в Маріуполі, а у 1941 році – Горлівці [143].

З метою концентрації зусиль на прискоренні промислового розвитку, влада провела розукрупнення міських рад крупних промислових центрів. Справа в тому, що в адміністративну територію крупних міст входили не тільки промисловість, а й значна кількість колгоспів і радгоспів. Так, наприклад, у 1937 році до Сталінської міської ради, крім міста Сталіно, яке мало крупну промисловість, входили 33 сільради, 47 колгоспів і дві МТС, до Ворошиловградської ради, крім міста Ворошиловграда, входили 30 сільрад, 35 колгоспів і 4 МТС [144, арк. 49]. Архівні матеріали свідчать, що партійні керівники докладали багато зусиль для реорганізації цієї структури з метою зменшення навантаження на міськради і партійні комітети. На їх погляд, діюча адміністративна структура міст, з одного боку, ускладнювала роботу партійних організацій і міськрад з керівництва промисловістю і міським господарством, а, з іншого – не забезпечувала достатньої уваги і конкретності керівництва сільським господарством.

Враховуючи ці побажання, бюро Сталінського обкому КП(б)У 7 травня 1939 року прийняло рішення про виділення з міських рад Макіївки, Артемівська, Маріуполя, Костянтинівки три сільських райони з центрами у цих містах і два – з центрами в селах. Рішенням бюро обкому КП(б)У від 13 травня 1939 року на території області було створено п'ять сільських районів: Слов'янський,

Костянтинівський, Артемівський, Чистяківський, Дебальцевський [145, арк. 15-16]. На нашу думку, перебудови структури міських рад, виділення самостійних адміністративних сільських районів зі структури міських рад не могли сприяти покращенню їх діяльності, оскільки вони мали потребу в допомозі з боку більш розвинених промислових центрів.

У цей період відбулися також значні зміни серед міст і селищ районного підпорядкування. Великими індустріальними центрами стали колишні дрібні робітничі селища: Кривий Ріг, населення якого збільшилось у порівнянні з 1926 роком у 16 разів. Дніпродзержинськ – більш-ніж у 6 разів, Лисичанськ – у 17 разів [146]. Значно зросла кількість адміністративних одиниць міського типу в цілому по Україні.

Таблиця 5

Зростання кількості міст і селищ міського типу в Україні

(в межах до 1939 р.) [147]

	1913 р.	1926 р.	1939 р.
Кількість міст (одиниць)	103	80	264
Кількість селищ міського типу (одиниць)	–	322	469
Питома вага міського населення (відсотків)	19	22	29

Наведені дані є результатом того, що у зв'язку з поширенням індустріалізації швидкими темпами зростала кількість міст і селищ міського типу. У 1939 році чисельність міст порівняно з 1926 роком збільшилася більш ніж втричі, а селищ міського типу – на 31,4%. Якщо у 1923 році в міському середовищі перебував один із кожних п'яти жителів України, то у 1939 році – один із трьох.

Особливо швидко зростала чисельність найбільших міст України, де було багато промислових підприємств, які стали привабливими для сільського населення, яке активно поповнювало чисельність індустріальних робітників.

Таблиця 6

Розвиток найбільших міст України (в тис. чол.) [148]

Роки	1897	1926	1939
Київ	248	514	847
Харків	174	417	833
Сталіне	28	106	466
Одеса	404	421	602
Дніпропетровськ	120	234	527
Запоріжжя	19	56	282
Львів	160	310	340
Луганськ	20	72	215

Як бачимо, міста Харків, Дніпропетровськ з 1926 по 1939 рік зросли майже вдвічі, а міста Сталіно, Запоріжжя, Луганськ – в 3-5 разів.

В урбанізаційних процесах республіки швидко зростав відсоток етнічних українців. За даними В.Кубійовича та О.Субтельного, якщо у 1926 році українці склали 32% міського населення, то у 1939 році українцями були понад 58% міських жителів, причому значна їх частина припадала на великі промислові центри.

Таблиця 7

Частка українців у великих промислових центрах у 1926 і 1939 роках [149]

Місто	Процентне відношення у 1926 р.	Процентне відношення у 1939 р.
Харків	38,3	50,5
Запоріжжя	47,3	63,1
Дніпропетровськ	35,9	47,8
Київ	42,1	56,1
Сталіне	26,1	34,8

Як показано на таблиці, саме у названих містах наплив українців був найпомітнішим, причому велика їх частина переселилася із невеликих міст до великих промислових центрів. Особливо швидко росли міста Донбасу та на Півдні, де процес індустріалізації з кожним роком набирав обертів. Єдина втіха для багатьох робітників в новій ситуації полягала в тому, що яким би не було їх становище, все ж воно було кращим ніж життя на селі.

В Україні у 1939 році по містах жило 29% всієї людності, тобто менше ніж у переважній частині країн Європи. У великих містах, які мали понад сто тисяч мешканців в Україні жило 13%, у Польщі – 13,3%, Франції – 15,9%, Італії – 18,4%, Німеччині – 30,3%, Англії – 39,8%. Україна мала 23 міста із населенням понад 100 тис. мешканців [150, с.133], про що свідчить наступна таблиця.

Таблиця 8

Величина українських міст у 1939 році [1, с.142]

Величина міст (кількість населення)	Число міст	Число населення в млн.
5-10 тис.	144	1,0
10-20 тис.	127	1,7
20-50 тис.	71	2,2
50-100 тис.	25	1,8
понад 100 тис.	23	6,4
Разом	390	13,1

Важливе значення в системі АТП мали міста обласного підпорядкування. Їх відносять до середньої ланки. Критеріями для виділення міст до обласного підпорядкування було окрім чисельності населення (понад 50 тис. чол.) рівень розвитку промисловості, комунального господарства, ознаки економічного та культурного центру для навколишніх населених пунктів, також потреба в управлінні цими містами – обласними центрами влади.

На відміну від міст республіканського підпорядкування мережа міст обласного підпорядкування розвивалася динамічно. Тільки за один рік, з 1939 до 1940 року їх кількість зросла з 67 до 77. Практика виділення міст у цю категорію себе виправдала. Вона вписувалася в систему управління, сприяла зміцненню обласної ланки, покращенню керованості територіями. Окрім того, це сприяло розвитку самих міст, вирішенню їх соціально-економічних питань.

Проте, підхід до виділення міст в обласне підпорядкування, виходячи з чисельності населення і рівня економічного розвитку, призвів до великої диспропорції в їх кількості по областях. Якщо в Сталінській області у 1940 році нараховувалося 12 таких міст, то в Миколаївській, Чернівецькій,

Тернопільській і Ровенській лише по одному. У 21 області кількість міст обласного підпорядкування не перевищувала п'яти [97, с.149]. Безумовно, такі диспропорції не були бажані. На наш погляд, уніфікований підхід до формування мережі міст обласного підпорядкування недостатньо враховував регіональні особливості, потреби областей в розвитку своїх населених пунктів, створенні умов для підвищення їх економічного і культурного рівня.

У довоєнний період сформувалася досить численна мережа міст районного підпорядкування. Такі міста не мали значного економічного і соціально-культурного потенціалу, за своїм правовим статусом залишалися відокремленими і слабо впливали на розвиток навколишніх сільських територій.

Якщо враховувати, що кількість таких міст постійно збільшувалася і у 1940 році досягла 191, а масштаби відокремленості територій з їх виробничими потужностями і трудовими ресурсами від сільського господарства зростали, то можна зробити висновок, що такі процеси ще більше ускладнювали проблеми села. Адже виходить, що село, затративши чимало зусиль і коштів на розвиток населених пунктів і довівши їх до певного рівня, передавало ці населені пункти в категорію міст, не одержуючи за це будь-якої компенсації.

Після завершення адміністративно-територіальних реформ досить розгалуженою стала мережа сільрад під юрисдикцією єдиного для них органу місцевого самоврядування, який територіальна громада обирала спільно. Практика утворення таких адміністративно-територіальних одиниць складалася в умовах державної власності на землю. і засоби виробництва. Монопольна власність на землю як домінуючий фактор визначила побудову сільрад як адміністративно-територіальних одиниць. Вони створювались у межах територій колгоспів та радгоспів, від яких потім стали залежати у матеріально-фінансовому відношенні.

В результаті реформи кількість адміністративних одиниць цієї ланки у період колективізації сільського господарства скоротилася майже на 13%. Це

дало можливість найбільш ефективно здійснювати управління сільськогосподарськими ресурсами та соціальним захистом населення. Водночас укрупнення сільрад спричиняло ряд проблем, пов'язаних з віддаленням від населених пунктів, втратою статусу сільської ради для того чи іншого поселення, що означало погіршення перспективного розвитку території. Тому влада поступово починає знову об'єднувати сільради. Після завершення адміністративно-територіальної реформи 1932 року мережа сільрад стала знову досить розгалуженою. На 1 жовтня 1936 року в Україні налічувалося 11125 сільрад [151]. Але на відміну від минулих сільрад вони були значно зміцнені кадровим складом, а їх території були збільшені. Станом на 1939 рік в Україні нараховувалося 11872 сільради. Їх чисельність порівняно з 1932 роком збільшилася на 2611, або майже на 28%. У 1939 році, до приєднання західноукраїнських земель, в УРСР вперше, згідно з новою Конституцією було обрано 583 районні ради [105, с.40]. Кожна районна рада керувала державним, господарським і культурним будівництвом на території району, встановлювала районний бюджет, направляла діяльність підпорядкованих їй органів управління, забезпечувала додержання законів. Ради керували діяльністю сільських та міських (міст районного підпорядкування) рад депутатів трудящих. Виконавчими та розпорядчими органами районних рад були обрані ними виконавчі комітети.

Таким чином, утворення і зміцнення обласної ланки адміністративно-територіального поділу у 1932 році – до початку Другої світової війни включало реформи, пов'язані з утворенням нових і ліквідацією існуючих областей, перенесенням їх адміністративних центрів, зміною територіальних меж та їх конфігурації, розукрупнення великих областей, таких як Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька, Донецька, Чернігівська, Полтавська. Утворення нових областей, як правило, супроводжувалось низкою ухвал щодо організаційних питань та формуванням управлінських структур.

У 1930-х роках відбулася еволюція структури й організаційних форм рад. З'явилися селищні ради, облвиконкоми, організаційні відділи в їх структурі, а також в райвиконкомах та ін. Аморфний управлінський апарат місцевих рад середини 1920-х років після значних змін уже наприкінці 1930-х років представляв собою налагоджений бюрократичний механізм, що було пов'язано з адміністративно-територіальними перетвореннями, а також з форсованими темпами індустріалізації і змінами в сільському господарстві.

В сталінській моделі АТУ, яка досі зберігається структурно, область являє собою велику адміністративну опорну одиницю держави, виконавця її волі. Слід визнати, що процес створення і функціонування обласної ланки адміністративно-територіального устрою України як об'єкта управління і середовища проживання населення сприяв розвитку територій, зміцненню позицій радянської командно-адміністративної системи.

Реформи 1930-х років показали, що саме тоді розпочався відхід від принципів економічного районування при адміністративному поділі на основі розукрупнення областей та інших територіальних одиниць. Подібні адміністративно-територіальні реформи, на думку керівників держави, повинні були забезпечити неухильне виконання рішень центральних органів через партійні комітети районів і областей.

3.5. Впровадження радянського адміністративно-територіального устрою на новоприєднаних західних землях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.)

Процес утворення нової адміністративно-територіальної системи мав своє продовження на Західній Україні, Бессарабії і Північній Буковині після їх приєднання до УРСР у 1939-1940 роках і було призупинено Великою Вітчизняною війною. Він був пов'язаний з незаконним захопленням цих земель

сусідніми державами ще в роки громадянської війни і з поділом території Східної Європи між Радянським Союзом і Німеччиною у 1939 році.

Радянська Росія і Україна з самого початку захоплення українських територій не визнавали їх приналежність до іноземних держав, хоча під тиском Ради послів Антанти Радянська Росія 18 березня 1921 року була вимушена підписати в Ризі мирний договір з Польщею, згідно з яким до Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково території Полісся і Волині. Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський в березні 1921 року у промові в Харкові наголосив: «Радянська Україна підносить свій голос проти насильства над населенням Східної Галичини, яка більше ніж на три чверті складається з українців» [111, с.200-201]. На південному заході ще у 1918 році Румунія захопила Північну Буковину з центром у Чернівцях і Бессарабію. За Сен-Жерменським договором 1919 року Закарпатська Україна опинилася у складі Чехословаччини. Більшість населення цих територій становили українці.

Згідно з Сен-Жерменським договором від 15 березня 1923 року Галичина мала одержати автономний статус у складі Польщі з визнанням політичних і культурних прав української національної меншини.

Чехословаччина, крім загальної гарантії прав національних меншин, взяла зобов'язання надати територіально-адміністративну автономію українській території Закарпаття. Польща й Чехословаччина включили ці постанови у внутрішні закони, як, наприклад, закон Польщі від 26 вересня 1922 року, який надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському і Тернопільському [152, с.428-429, 440]. Проте, лише Чехословаччина в деякій мірі виконала зобов'язання, визнавши за українською національною меншиною окремий адміністративний статус, хоч це було далеко від автономії, гарантованої Сен-Жерменським мирним договором 1919 року. Значно гостріше порушила свої міжнародні зобов'язання Польща, зокрема, відступивши від власного закону про воєводську автономію Галичини. Згодом, 13 вересня 1934 року, польський уряд відкрито відмовився від договірних

зобов'язань про охорону прав національних меншин, мотивуючи це тим, що вони є втручанням у внутрішні справи і однобічно нав'язані, бо головні держави Антанти не взяли на себе подібних зобов'язань. Румунія також відкрито нехтувала договірними зобов'язаннями про охорону прав національних меншин і декретом уряду 4 серпня 1938 року виключила їх з-під охорони та гарантії Ліги Націй [153, с.1739].

Друга світова війна принесла майже блискавичне розв'язання проблеми приєднання Західної України, Бессарабії і Північної Буковини до УРСР. Адміністративний устрій цих земель в 1920-1930-х роках у складі Польщі і Румунії відображав їх колоніальний статус.

Доля етнічних українських земель, що потрапили під владу іноземних держав, виявилася різною і нелегкою. Принципи їх адміністративно-територіального устрою відповідали традиціям країн, до яких вони входили. Західноукраїнські землі впродовж майже чверті століття пережили повернення до воєводств і повітів, об'єднання українських земель із етнічними польськими для посилення процесів асиміляції і приборкання українського визвольного руху до повітів і громад у складі Румунії, включення у територіальну систему СРСР з поділом на області і райони з жорстким адміністративним управлінням.

Тому процес утворення нової адміністративно-територіального устрою був пов'язаний, перш за все, з поділом території Східної Європи, який передбачався таємним протоколом до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року, що містив положення, які стосувались західноукраїнських земель [154, с.43].

Згідно цього протоколу 17 вересня 1939 року радянські війська перейшли польський кордон. У ноті уряду СРСР посольству Польщі в Москві про вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії від 18 вересня 1939 року було вказано на те, що «Радянський уряд не може байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними... Зважаючи

на таку обставину Радянський уряд вирішив взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії» [155, с.473].

На жаль, в історичній літературі питання суспільно-політичних та адміністративно-територіальних змін на західноукраїнських землях в 1939-1941 роках не знайшло в належній мірі комплексного висвітлення. Лише в деяких працях загального характеру з питань адміністративної та національної політики радянської влади у новостворених західних областях України частково розглядаються ті чи інші аспекти теми дослідження у зв'язку з вивченням інших проблем [156]. Тому з огляду на це ставиться мета звернути увагу дослідників на особливості приєднання до УРСР західноукраїнських земель, змін в суспільно-політичному житті та адміністративно-територіальному устрої, суперечливий характер та головні наслідки політики радянської влади на цій території.

В результаті вересневої кампанії 1939 року Німеччина окупувала польські землі, а також етнічні українські території: Лемківщину, Посяння, Холмщину і Підляшшя, а Червона армія зайняла території Галичини і Західної Волині.

28 вересня 1939 року був підписаний новий «Договір про дружбу і кордон» між СРСР і Німеччиною, який визначав новими кордонами долини Сяну і Бугу. Українські землі колишньої Польської держави в складі Німеччини (близько 16 тис. км² і 1,2 млн. чол.) відійшли до генерал-губернаторства з центром у Кракові [157, с.46].

Радянська влада розгорнула через політпрацівників Червоної Армії широку кампанію зі створення тимчасових управлінь як перехідних органів місцевої влади. 28 вересня 1939 року командуючий Українським Фронтом С.Тимошенко підписав звернення, в якому зазначав, що «починається нове життя без панів-поміщиків, без гніту і насильства, які висіли над трудящими Західної України довгі роки». Нове життя, наголошував С.Тимошенко, треба організувати. Політичною основою цього для громадян Західної України є створення в містах тимчасових управлінь, у повітах і селах Селянських

комітетів. Вони, підкреслювалося у зверненні, «випробувані були в огні революційної боротьби селянських мас під керівництвом безсмертного Леніна і великого Сталіна». Усвідомлюючи, що головне – заручитися підтримкою селянства, якого було більше, С.Тимошенко закликав організувати «Селянські Комітети на місцях як органи Народної влади» [158].

З цього та багатьох інших документів виходить, що саме армія виявилася організатором нової влади. Однак, насправді командування Червоної Армії виконувало вказівки ЦК ВКП(б), якими передбачалося з перших днів перебування на теренах Західної України формувати в містах тимчасові управління, а також озброєні робітничі гвардії «для встановлення революційного порядку», створення по змінах селянських комітетів з представників незаможників і середняків.

Очевидно, правильно було б сказати, що утворення органів влади за радянським сценарієм було доручено політорганам Червоної Армії комуністичною партією. Адже, як відомо, керівний склад ЦК КП(б)У на чолі з М.Хрущовим у ці дні перебував постійно в Західній Україні, і всі рішення, що стосувалися організації нового життя тут, готувалися винятково його апаратом.

Передова група ЦК ВКП(б) у Львові узяла на себе розв'язання і всіх проблем, що пов'язувалися з проведенням виборів до Українських Народних Зборів, які рішенням ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 року були призначені на 22 жовтня 1939 року. Саме цією постановою центральний штаб у Москві визначив норму представництва – 1 депутат від 5000 громадян, що склало у загальній кількості 1495 виборчих округів [159, с.89].

Затвердивши через Військову Раду Українського Фронту обласні тимчасові управління, ЦК КП(б)У організацією виборів на місцях поклав на уповноважених з питань організаційно-партійної роботи, що вже очолили місцеву владу.

22 жовтня 1939 року було проведено вибори до Народних Зборів Західної України. За даними виборчих округів з загальної кількості 4776275 виборців

Західної України брало участь у голосуванні 4433997, що становить 92,83% від загальної кількості виборців [160, с.393].

27 жовтня 1939 року Народні Збори, виражаючи «одностайну волю звільненого народу», проголосили «встановлення Радянської Влади на всій території Західної України» [161]. Ще через два дні вони звернулися з проханням до Верховної Ради СРСР включити західноукраїнські землі до складу Української РСР і тим самим «завершити возз'єднання західних українців у складі єдиної держави».

1 листопада 1939 року Верховна Рада СРСР задовольнила їхнє прохання і прийняла закон про включення Західної України до складу Радянського Союзу і возз'єднання її з Українською РСР [162, с.279]. В ньому, зокрема, доручалось Президії Верховної Ради УРСР визначити адміністративний поділ областей і районів Західної України і відповідно статті 19 Конституції УРСР подати на затвердження Верховної Ради СРСР проект про утворення нових областей.

Приєднані до УРСР галицько-волинські землі швидко були інтегровані в радянську політичну систему. «Об'єднання вперше за багато століть у межах однієї держави більшості українських етнічних територій. – підкреслює історик О.Бойко, – незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики сталінського режиму в західноукраїнських землях, було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання» [152, с.458].

Відомий дослідник української діаспори І.Винниченко з цього приводу писав: «Це був перший крок на шляху збирання до купи всіх українських земель. Понад 10 млн. українців і білорусів – громадян Польщі, населення Української УРСР, усього СРСР розцінили рішення радянського уряду як прояв високого гуманізму та історичної справедливості. Занепокоєні розгортанням масштабів війни в Європі, багато які політичні й громадські діячі світу наголошували на правомірність воєнно-політичних заходів, ужитих СРСР для захисту Західної України та Західної Білорусії» [163].

Разом з соціально-економічними і політичними відбувались і адміністративно-територіальні перетворення. Замість поділу на воєводства і повіти, що існував до 1939 року, тут було введено поділ на області і райони.

З метою створення ефективної системи управління та забезпечення мобілізаційних потреб на випадок війни з Німеччиною указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 року на приєднаній території було створено шість областей: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська (з 9 листопада 1962 року – Івано-Франківська), Тернопільська, а 17 січня 1940 року – 119 сільських і 78 міських районів, 5020 сільських і селищних рад. 15 грудня 1940 року в західних областях відбулися вибори в місцеві органи державної влади, в які було обрано 79038 депутатів [164].

Справді, спочатку українське населення Галичини та Волині вважало прихід Червоної Армії визволенням з-під гніту Польської держави. Це було і великим святом, і водночас сподіванням на кращу долю. Саме тому Червону Армію зустрічали на Збручі з національними синьо-жовтими прапорами, квітами й хлібом.

Але правда і те, що абсолютна більшість українців Галичини і Волині сподівалися на відродження справжньої Української Держави, а їм почали нав'язувати винятково радянську систему.

І галичани, і волиняни мали надію, що визволителі з-під польського гніту принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Замість цього почалася радянська політика запровадження радянських порядків, спрямованих на зміцнення нової влад і проведення соціалістичних реформ. Радянська тривала до німецької окупації, що була здійснені в червні 1941 року. Варто зазначити, що спочатку процес радянської відбувався навіть за підтримки місцевого українського населення, зокрема, в питаннях українізації, перетворень в системі народної освіти. До середини 1940 р. кількість шкіл у Західній Україні збільшилася на 1416 і досягла 6280, із них майже 5,6 тис. українських. Українська мова стала мовою викладання у

Львівському університеті Яна Казимира, перейменованому на честь Івана Франка, що відкрив двері для українських студентів і професорів [165, с.4-5].

Однак позитивні перетворення незабаром були затьмарені застосуванням форсованих темпів насильницької колективізації, арештами і засланнями працівників колишнього держапарату, депортацією до Сибіру заможних селян, інтелігенції, членів політичних партій і громадських організацій, масовими репресіями, боротьбою нової влади проти української греко-католицької церкви.

Територію Західної України офіційно радянлізували не через вибори місцевих рад, а шляхом призначення керівників різних органів місцевого управління. З цією метою була прийнята низка рішень ЦК КП(б)У про мобілізацію керівних кадрів з інших областей республіки для роботи в партійних, радянських, комсомольських і господарчих органах Західної України. 20 грудня 1939 року Політбюро ЦК КП(б)У вперше ухвалило рішення про відрядження 700 комуністів і комсомольців в органи НКВС [166, арк. 46]. Вслід за цією постановою приймаються рішення ЦК КП(б)У від 29 грудня 1939 року про відбір комуністів і комсомольців на роботу в радянські органи влади в західних областях України в кількості 1534 осіб [167, арк.194-196], від 15 січня 1940 року про укомплектування судово-прокурорськими працівниками західних областей УРСР шляхом направлення 265 осіб з числа районних, міських прокурорів і народних судів [168, арк.85]. Потім, аж до червня 1941 року, приймалася низка рішень ЦК КП(б)У про направлення чергових груп партійно-радянських працівників на постійну роботу в Західну Україну [169]. Всього, по нашим підрахункам, було відібрано і направлено в західні області республіки до початку Великої Вітчизняної війни 9745 осіб з числа партійних, радянських, комсомольських і різних господарських органів для роботи секретарями райкомів партії, керівниками виконкомів рад, підприємств, фінансових закладів, торгівлі, каральних органів, редакторами газет, викладачами.

На відміну від 1920-х років українізація проводилась без коренізації. Місцеві українці не допускалися до участі у державних і партійних органах. Українізація забезпечувалася переважно вихідцями зі Східної України. У

якісному відношенні це був не найкращий варіант: після репресій у 1934-1938 рр. старих і освічених кадрів у партійному і державному апараті УРСР переважали молоді люди без відповідного досвіду й освіти. У 1939 році 41 % секретарів обласних, 71,4 % – міських і районних і 78 % – первинних партійних організацій не мали навіть середньої освіти [170, арк. 12-13].

Зрозуміло, що майже всі ці люди були далекими від усвідомлення місцевих і національних особливостей Галичини та Волині, але мали завдання в найкоротший час радянлізувати вказані регіони, і вели себе не кращим чином. Документи свідчать про те, що дуже багато з них доставляли людям прикрощі своєю безрозсудною, а інколи злочинною поведінкою.

Ентузіазм, з яким вітали червоноармійців, дуже скоро змінився розчаруванням. Навесні 1940 року режим розпочав широкомасштабні репресії, як проти українців, так і проти національних меншин, особливо проти поляків, євреїв і німців. Найбільш поширеним і страшним їхнім різновидом стала депортація. Тисячі уявних «ворогів народу» без усякого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували й вивозили до Сибіру й Казахстану для невільницької праці у страхітливих умовах. Багато депортованих гинули, часом цілими родинами.

Саме поляки зазнавали найбільших утисків з боку радянської влади. Політбюро ЦК КП(б)У в грудні 1939 року таємними постановами ухвалило рішення, котрими передбачалося виселити польських осадників, використання їхнього майна [171, арк. 49-51]. Польський уряд на вигнанні стверджував, що на схід СРСР було депортовано близько 1,2 млн. осіб, переважно поляків.

Що стосується німецького населення, яке проживало на західноукраїнських землях, то воно під тиском радянської влади переїхало до Німеччини, або в зони її впливу. Ті ж із німців, хто побажав виїхати з нових областей Радянського Союзу, але не був прийнятий німецькою владою, відправлялися на схід СРСР.

XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) відмічав, що Компартія України і її ЦК успішно справилися з завданнями, які стояли перед нею в зв'язку з визвольним

походом Червоної Армії в Західну Україну і возз'єднанням великого українського народу в єдиний Радянській Українській державі [120, с.613].

В рішенні про роботу більшовиків в західних областях XV з'їзд КП(б)У підкреслив непримиренність до найзапекліших ворогів трудового народу – українських, польських і єврейських націоналістів – ундістів, оунівців, ендеківців, пепеесівців, сіоністів та інших – і поставив завдання залучення визволеного народу до активної участі в державному, господарському і культурному будівництві [120, с.614-627].

У напруженій міжнародній обстановці, що склалася в Європі у зв'язку з початком Другої світової війни, керівництву СРСР завдяки підписаному 23 серпня 1939 року радянсько-німецькому договору про ненапад, а також «Договору про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 року вдалося позитивно вирішити для себе низку важливих питань стосовно розширення південно-західних кордонів країни. З'явилися реальні умови приєднання до СРСР Бессарабії і Буковини, населених переважно українцями, які були анексовані Румунією ще у 1918 році.

В червні 1940 року уряд Радянського Союзу надіслав Румунії дипломатичні ноти, у яких пропонувалося негайно переглянути «бессарабське питання» з метою його мирного вирішення. 28 червня 1940 року частини Південної групи радянських військ ввійшли на територію Бессарабії і Північної Буковини.

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 липня 1940 року вказану територію було включено до складу УРСР і вже з наступного дня утворені органи нової влади, зокрема, 3 липня політбюро ЦК ВКП(б)У затвердило склад повітових виконавчих комітетів у Кишиневі, Хотині, Бельцях, Ізмаїлі, Оргеєві, Сороках, Аккермані, Кагулі, Бендерах і Чернівцях [157, с.106-107].

Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 року прийняла закон «Про включення північної частини Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки» [172, с.44-45].

7 серпня 1940 року рішенням VII сесії Верховної Ради СРСР Північна Буковина, де жили в основному українці, і західне українське Причорномор'є (Ізмаїльська та більша частина Аккерманського повіту Бессарабії) утворили в складі УРСР відповідно Чернівецьку і Аккерманську (з грудня 1940 р. – Ізмаїльська) області [172, с.45]. 3 серпня по листопад 1940 року на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про введення районного поділу на території цих областей волосні виконавчі комітети були перетворені в районні виконавчі комітети рад. Тільки в Чернівецькій області було організовано 15 районних і 335 сільських рад з кількістю населення 875 тисяч осіб. Ізмаїльська область у лютому 1941 року складалася з 13 сільських районів і 199 сільрад. На цій території було визначено міста обласного підпорядкування – Ізмаїл, Аккерман і Кілія [173, с.41-42].

Як і раніше, утворення нових територіальних одиниць зумовлювалось потребою не стільки розширення відносної самостійності суб'єктів, скільки створення системи забезпечення виконання рішень «центру» на місцях.

Після повернення Румунією Бессарабії було вирішено створити союзню Молдавську республіку. Знову виникла проблема перегляду україно-молдавського кордону. Свої пропозиції щодо цього питання подали до Москви органи державної влади Української РСР і Молдавської АРСР.

За пропозицією молдавської сторони майже повністю територія МАРСР мала бути включена до складу Молдавської союзної республіки. Що ж до Бессарабії, то вся вона, окрім північної – Хотинщини та південної – Придунав'я, а також місто Ізмаїл мали увійти до Молдавської РСР.

Іншої думки були керівники Української РСР. У поданій до Президії Верховної Ради СРСР «Довідці про проектування державного кордону Молдавської РСР в частині території, прилеглої до Української РСР», датованій 22 липня 1940 року зазначалося: Північна частина Буковини з населенням 474 617 осіб, головним чином українцями і незначною частиною народів інших національностей, повинна входити до складу Української РСР. Не має також потреби доводити доцільність приєднання і Хотинського повіту до Української

РСР, де проживають головним чином українці, за винятком незначної частини молдаван. Що стосується Аккерманського повіту, де налічувалося 368252 осіб, з них 39,1% – українців і росіян, 43% – болгар, німців, гагаузів і євреїв і тільки – 19,6% – молдаван, а також Ізмаїльського повіту, де налічувалося 34,7% українців і росіян і лише 32% молдаван, 33,3% інших національностей, то вони також повинні бути приєднані до Української РСР [78, с.74-75].

В законі СРСР від 2 серпня 1940 року «Про створення союзної Молдавської РСР» перелічувалися територіально-адміністративні одиниці, які мали увійти до складу новоутвореної союзної республіки, зокрема, місто Кишинів, Кишинівський, Кагульський, Орґеївський, Бельцький, Бендерський, і Сорокський повіти Бессарабії, місто Тирасполь, Рибницький, Дубосарський, Григоріопольський, Слободзейський, Кам'янський і Тираспольський райони Молдавської АРСР з населенням 2646954 особи [174].

Колишні райони МАРСР – Ананьївський, Балтський, Валеґоцулівський, Кодимський, Краснокняжський, Піщанський і Чернянський, де переважало українське населення, лишалися в складі України. До УРСР відійшли також Ізмаїльський, Аккерманський і Хотинський повіти Бессарабії, переважну частину населення яких становили українці і росіяни. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 року в складі УРСР було створено Чернівецьку й Аккерманську області, до яких відповідно увійшли Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти.

Від України було відчужено Придністров'я з етнічним українським населенням. Про українськість Придністров'я напередодні вилучення його зі складу УРСР свідчить, зокрема, переважна більшість тут саме українських загальноосвітніх навчальних закладів. Так, з 496 масових шкіл у цьому регіоні в 1940 році молдавських нараховувалося 136, російських – 51, єврейських – 4, а українських – 295 [174].

Верховна Рада Союзу РСР 4 листопада 1940 року прийняла указ «Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною

Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою», згідно з яким, до складу МРСР знову було передано з Аккерманської області УРСР Волонтирівський район, значну частину Олонештського та Вулканештського районів, а з Чернівецької області – Єдинецький, Бричанський, Липканський і частину Окницького районів. І хоч до УРСР у 1940 – на початку 1941 року відійшли етнічноукраїнські райони МАРСР, все ж усунути всі негативні наслідки з утворенням автономії у 1924 році не вдалося [84, с.51].

В той же час об'єднання більшості українських земель в одній державі стало прогресивним фактом. Детальне вивчення встановлених в 1940 році кордонів між УРСР і МРСР свідчить про те, що радянський уряд СРСР не завжди чітко враховував правову основу формування кордонів між республіками, в результаті чого багато українців залишились за межами своєї Батьківщини.

Об'єднання майже всіх українських етнічних територій у межах однієї держави можна розглядати по-різному, але його значущість для утворення соборної України не підлягає сумніву. Однак політику комуністичної партії в західних областях у 1939-1941 рр. можна вважати в цілому невиправданою. Форсоване втягнення західноукраїнських земель у загальнореспубліканське і загальносоюзне русло соціально-політичного життя без врахування специфіки регіону закінчилося для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті чого багато з них напередодні Великої Вітчизняної війни стали вороже ставитися до радянської влади.

В українській та зарубіжній історіографії немає єдності в оцінці суті та характеру цього процесу, і тому дослідники по-різному називають сам факт входження українських етнічних земель до складу УРСР у 1939-1940 роках: «анексія» (Д.Бофа), «включення» (Н.Верт), формальне інкорпорування, назване «возз'єднанням» (А.Жуковський, О.Субтельний), «возз'єднання, що носило характер акції окупаційного типу» (С.Кульчицький), «возз'єднання» українських етнічних земель (П.Добров), інкорпорація, тобто «входження до складу» СРСР (О.Бойко), «передача СРСР західноукраїнських земель (Ю.Горбань) [175].

Однак, незважаючи на неоднозначність та суперечливість політики сталінського режиму в західноукраїнських землях, вважаю, що возз'єднання українців у межах однієї держави було надзвичайно важливою історичною подією. Законність цієї акції була визнана Кримською конференцією керівників СРСР, США та Великобританії у лютому 1945 року, а також підтверджена міжнародними угодами, зокрема, Гельсінською 1975 року.

Таким чином, на території Західної України, Бессарабії і Північної Буковини у 1939-1941 роках в загальній кількості було утворено 8 нових областей, 218 сільських районів, 4417 сільських і 68 селищних рад.

Після возз'єднання у межах УРСР українських етнічних земель територія республіки збільшилась з 452 до 566 тис. км², а населення – з 30562 тис. до 41,6 млн. осіб.

Таблиця 9

Порівняльні дані про кількість одиниць АТП УРСР [176]

Територіальні одиниці	Роки			
	1928	1930	1932	1940
Області	–	–	7	23
Округи	40	5	5	–
Міські ради	80	102	158	255
Райони сільські	584	483	520	746
Селищні ради	96	96	378	459
Сільські ради	10621	10621	9261	16289
Разом	11421	11307	10329	17772

Як свідчать дані таблиці, кількість адміністративно-територіальних одиниць з 1932 по 1940 рік збільшилася з 10329 до 17772, що в значній мірі пов'язане з розширенням території республіки у 1939-1940 роках. Особливо помітно розширилася мережа сільрад. Станом на 1941 рік в Україні нараховувалося 16289 сільрад, або на 7028 більше, ніж у 1932 році, коли почалася остання реформа АТУ, що складає майже 86%. З урахуванням чисельності населення республіки на той час можна зробити висновок про те, що на кожну сільраду в середньому приходилося майже 1700 мешканців сільської місцевості, що повністю

задовольняло потреби населення у вирішенні питань місцевого значення та участі громадян в управлінні справами суспільства.

Об'єднання майже всіх українських земель у складі УРСР – це не тільки продовження реформування АТУ на територіях, які входили в склад іноземних держав. Його слід розглядати ширше і по-різному. Але значущість цієї події для утворення соборної України не підлягає сумніву. Вперше за багато століть українські землі об'єдналися у єдиній державі. Проте населенню західноукраїнських земель довелося заплатити за це надто високу ціну.

Таким чином, після воз'єднання з Західною Україною, та вирішення проблем Бессарабії і Буковини, кількість областей республіки зросла до 23. Кожна з них мала розгалужену мережу АТП.

Таблиця 10

**Адміністративні дані по обласним об'єднанням на
момент їх створення [177, с.50]**

Найменування областей	Найменування обласних центрів	Рік утворення	Розмір території (в тис.кв.км.)	Кількість адміністративних одиниць				
				міст обласного підпорядкування	міст районного підпорядкування	сільських районів	сільрад	селищ міського типу
Вінницька	Вінниця	27.02.1932	27,5	2	5	44	1177	16
Дніпропетровська	Дніпропетровськ	27.02.1932	32,6	7	2	28	485	30
Київська	Київ	27.02.1932	41,1	4	11	53	1355	21
Одеська	Одеса	27.02.1932	27,9	2	3	34	579	6
Харківська	Харків	27.02.1932	31,3	3	10	33	654	46
Донецька (Проіснувала до 1938 р.)	Сталіно	02.07.1932	53,2	12	13	23	620	63
Чернігівська	Чернігів	07.10.1932	31,6	3	3	39	761	15
Житомирська	Житомир	22.09.1937	30	4	4	34	989	21
Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька)	Проскурів	22.09.1937	21	3	4	37	997	9
Миколаївська	Миколаїв	22.09.1937	19,8	1	2	19	1076	3
Полтавська	Полтава	22.09.1937	34,3	2	9	44	900	12
Сталінська (з 1961 р. - Донецька)	Сталіно	03.06.1938	26,5	12	16	28	356	94
Ворошиловградська (з 1990 р. – Луганська)	Ворошиловград	03.06.1938	26,7	5	16	31	374	79
Запорізька	Запоріжжя	10.01.1939	26,9	3	5	23	378	11
Кіровоградська	Кіровоград	10.01.1939	24,9	2	4	31	543	9
Сумська	Суми	10.01.1939	24,4	3	8	31	637	6
Волинська	Луцьк	04.12.1939	19,9	3	5	30	847	15
Дрогобицька (Проіснувала до 1954 р.)	Дрогобич	04.12.1939	10,4	4	19	27	405	7
Львівська	Львів	04.12.1939	11,1	2	28	31	707	14
Ровенська	Рівно	04.12.1939	20,6	1	8	30	810	4
Станіславська (Проіснувала до 1962 р.)	Станіслав	04.12.1939	13,9	2	10	36	683	25
Тернопільська	Тернополь	04.12.1939	13,9	3	11	38	937	3
Ізмаїльська (Проіснувала до 1954 р.)	Ізмаїл	07.07.1940	12,4	3	3	13	199	0
Чернівецька	Чернівці	07.08.1940	8,4	3	6	13	329	0

Динаміка змін АТУ України свідчить про те, що найбільш значущими та неперевершеними за масштабами вони були у 1930-х роках. За цей період

більш за все збільшилася кількість міських, районних, селищних рад, були повністю ліквідовані округи.

За станом на 1 січня 1941 року Україна складалася з 23 областей, 746 сільських та 68 міських районів, 255 міст, 459 селищ міського типу, 16289 сільрад [104, с.40].

Однак районування України було механічним, базувалося в основному на формальних ознаках. Тому у 1930-ті роки значно змінювалися кордони не лише введених до АТП нових територіальних одиниць – областей, а й районів. У зв'язку з чим співвідношення елементів в новій системі управління (район – область – центр) виявилось зовсім не таким, як у старій системі (район – округ – центр). Кількість районів зменшилася порівняно з волостями майже в 2,6 рази, тобто площа кожного району значно збільшилася.

Перетворення волостей в райони, скасування губерній, поява і ліквідація округів, створення областей, як прямих опорних пунктів ЦК партії – такий загальний вигляд районування. Мета районування – наблизити партійно-радянський і господарський апарат до району і села.

Ідеологія 1920-1930-х років немов би виправдовувала проведення не завжди науково обґрунтованого і раціонального адміністративного поділу. Він часто змінювався з метою руйнування усталених історичних, політичних, економічних, культурних та інших зв'язків між окремими регіонами УРСР. Відбувався процес кардинальних змін АТУ на принципах політичної доцільності, створення умов для командно-адміністративних методів управління країною.

На нашу думку, розширення території УРСР у 1939-1940 роках слід розглядати як приєднання західноукраїнських земель до СРСР, що було важливим кроком у розв'язанні українського питання.

Головним соціально-економічним наслідком адміністративно-територіальних змін стало формування мережі районів і областей, близьких за своїми сутнісними характеристикам до сучасних. Проте, спосіб спроб і

помилки, яким було досягнуто такого стану, зумовив значні негативи в соціальній сфері.

У справі державного управління мали місце такі недоліки як надмірний централізм, дріб'язкова опіка над нижчими ланками влади, втручання в оперативну роботу низових органів влади з боку центра, громіздкість звітності, паралелізм в роботі тощо.

З урахуванням сказаного можна погодитися з висновком М.Дністрянського, що організація системи територіального управління в Україні мала вкрай суперечливий характер, оскільки не було розроблено чіткої концепції відповідності реформування АТУ із економічними потребами. Звідси – хвиля необґрунтованих адміністративних змін як результат методу спроб і помилок та відверто волонтаристських ухвал [93, с.146]. Деякий економічний вигащ, вважає М.Дністрянський, реформа дала лише на першому етапі, але не були досягнуті завдання радянзації апарату влади на місцях. Хоч формально влада належала радам та їх виконавчим комітетам, фактично керівництво країною здійснювали партійні органи [94, с.96].

Отже, у 1917-1941 роках в основному сформувалися територія і адміністративно-територіальний поділ сучасної України в їх нинішньому вигляді. Тут і частини територій колишніх Курської, Воронежської губерній, Північно-Кавказького краю, де українське населення становило більшість, тут і Західна Україна, а також відторгнута від Румунії Північна Буковина і частина Бессарабії.

Карта адміністративно-територіального поділу у лютому 1941 року, коли на території Ізмаїльської області було визначено міста обласного підпорядкування – Ізмаїл, Аккерман і Кілія, підводить підсумок територіальних перетворень в республіці у передвоєнний період.

Підсумовуючи викладене, складемо такі головні висновки:

1. Адміністративно-територіальний устрій України формувався у відповідності із завданнями розвитку суспільства і держави. В його основу було

покладено принципи, що обумовлювались політичними, економічними і соціальними обставинами.

2. Протягом 1920-1930-х років в Україні відбувся адміністративно-територіальний перерозподіл земель. Республіка відійшла від повітового, губерньського та окружного поділу до районного та обласного.

3. Протягом вказаного періоду в адміністративно-територіальному районуванні сільської місцевості відбулися зміни, які фактично визначили перспективи розвитку сільських районів на наступні роки. Вони зазнали найбільших трансформацій. Укрупнення, розукрупнення, утворення нових районів, перенесення райцентрів, зміна підпорядкування районів стосовно обласних центрів істотно впливали на конфігурацію вказаних адміністративно-територіальних одиниць.

4. В усіх областях республіки українці становили абсолютну більшість їх населення. Навіть у Молдавській Автономній Республіці українці становили 50,7%, в той час, як молдаван було 28,6%, росіян – 10,2%.

5. Регіональні перетворення забезпечили керівникам держави можливість більш ефективно виконувати рішення центральних органів через партійні комітети районів і областей.

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Сучасна Україна – одна із великих європейських країн не тільки за територією, але й за чисельністю і багатоетнічністю населення, потужним промислово-економічним потенціалом. І щоб найефективніше задіяти всі фактори, необхідно дуже тонко поєднувати загальнонаціональну концепцію подальшого розвитку і розбудови української державності та розробки науково-методологічних засад національної політики України.

Ці проблеми були актуальними протягом всієї української історії і пов'язувались із соціально-становим і етнічними факторами, що існували в той чи інший історичний період. Найбільш яскравим і цікавим в плані накопиченого і втіленого в життя історичного досвіду є залучення до здійснення цих проблем національних меншин України.

Актуальність даного дослідження визначається необхідністю в сучасних умовах, враховуючи історичний досвід, створити політику розвитку національних меншин, запобігаючи цим самим появі тенденцій сепаратизму, що є загрозою для молодій українській державі.

Здійснення національно-державного будівництва серед національних меншин України, діяльність створених при цьому адміністративно-територіальних одиниць досі залишається маловивченою сторінкою нашої історії.

Більшість авторів донедавна звертали увагу в основному лише на суто національно-культурницькі проблеми, як дані про кількість учбових і культурних закладів, розвиток видавничої діяльності, ліквідація неписьменності тощо. Такий підхід був зумовлений майже повною відсутністю

в науковому обігу достатнього матеріалу з даної проблематики. Лише останнім часом дослідники звернулися до розкриття питань з національно-територіального районування в Україні за часів так званої політики українізації і наступу на неї.

Протягом 90-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. опубліковані наукові праці, в яких розглядаються ті чи інші аспекти національних процесів в Україні, звертається увага на своєрідність вирішення проблем національного самоврядування шляхом адміністративно-територіальних перетворень [1]. Враховуючи позитивний внесок дослідників в цьому питанні, треба зауважити, що більшу частину праць становлять інформаційні матеріали, які пов'язані з вузькою і односторонньою проблематикою – успіхами і невдачами радянської влади в роботі з національними меншинами, або в національно-територіальному районуванні і не мають достатніх об'єктивних викладок, теоретичних положень національно-державної політики. В них відсутній, або недостатній критичний аналіз статусу місцевих рад, не показано їх справжньої компетенції й ефективності. Дослідник О.В.Гонтар [2, с.125-130] взагалі розглядає національні райони як форми національно-адміністративної автономії, де забезпечувалися права національних меншин, що не відповідає реальності того часу. Більшість фахівців зазначають, що на початковому етапі створення національних адміністративно-територіальних одиниць було історично прогресивним кроком з боку радянського уряду, який сприяв національному відродженню народів, підвищенню їхньої політичної активності, задоволенню потреб національних меншин. Вони оцінювали національне районування, як засіб залучення широких кіл національних меншин до соціалістичного будівництва, прискорення їх соціально-економічного та культурного розвитку [3]. Окремі автори розглядали національне районування як засіб реорганізації місцевих управлінських структур та посилення контролю за їх діяльністю з боку влади [4].

Спираючись на досягнуті результати у дослідженні цієї проблеми, враховуючи її актуальність і недостатню розробленість, автор дослідження прагне показати діяльність національно-демократичних сил у 1917-1919 роках, партійних і радянських органів, після приходу до влади більшовиків у здійсненні завдань національно-державного будівництва, проаналізувати основні напрями роботи серед національних меншин у зв'язку з політикою українізації у 1920-х роках і її згортанням у 1930-х роках.

Історичне дослідження названої проблеми розширить знання про національне районування в Україні з метою вироблення нових підходів до вивчення і практичної розробки рекомендацій щодо сучасних підходів міжнаціональних відносин. Його матеріал та висновки можуть бути використані при читанні навчальних курсів: політична історія України, історія України, народознавство, правознавство, політологія, етнологія, культурологія та спецкурсів. Дослідження з цього приводу приверне увагу науковців до даної проблеми, дозволить органами влади, враховуючи досвід проведення національної політики, правильно будувати свої стосунки з національними меншинами на сучасному етапі, допоможе їм вивчати свою історію, що сприятиме їх духовному відродженню.

Хронологічні рамки цього розділу дослідження можна розділити на дві частини. перша частина – 1917-1920-ті роки – це час часткової реалізації прав національних меншин, впровадження політики українізації, створення національних адміністративно-територіальних одиниць і органів самоврядування. Друга частина дослідження – кінець 1920-х – 1941-й роки – час поступового відступу від політики українізації, що згодом переростає у відкриту боротьбу з національними меншинами, ліквідацію тих позитивних наслідків, які були здобуті в цій сфері національно-державного будівництва.

Географічні рамки розділу дослідження охоплюють Схід, Південь, Північ і Захід сучасної України (Галичина, Поділля, Волинь, Полісся та Буковина). Якраз в цих регіонах компактно проживали національні меншини. Населення

Криму не є об'єктом нашого дослідження, оскільки названий регіон не відносився до складу Української РСР у визначений період.

В Енциклопедії українознавства національні меншини визначаються як окремі групи населення в державі, мовно і культурно відмінні від панівної нації, які мають власне минуле та прагнення до самобутнього існування національної спільноти [5, с.1741].

4.1. Нормативно-правове забезпечення та запровадження державної етнонаціональної політики

До 1917 року у Російській імперії українців офіційно вважали окремим народом і тому їм не було визнано культурно-національних прав, навіть таких обмежених, якими користувалися прибалтійці, поляки чи мусульманські народи. Натомість в Австро-Угорщині менші та більші народи мали однаковий статус, який був значно ширше, ніж в Росії.

Національний склад України поступово формувався протягом багаторічної історії, періодами залишаючись сталим, періодами ж, навпаки, зазнавав суттєвих змін. Якщо на початок 1920-х років центральні території України в основному зберегли етнічну однорідність, що стало базою формування української нації, то периферійні регіони, зазнаючи як вплив суміжних держав, так і специфічних культурних обставин, перетворилися на регіони з самобутнім національним обличчям. Якщо подивитися на карту етнічного складу України того часу, то побачимо, що прикордонні території України виглядають як окремі регіони, де мешкають різні національності. Найстрокатішими за етнічним складом були Миколаївський й Одеський округи, в яких лише великих компактних груп неукраїнського населення налічувалося по 6. Загалом же з урахуванням нечисленних етнічних груп на півдні України проживали

представники більше 20 національностей [6]. Це були регіони постійних і активних міжетнічних конфліктів.

Згідно з переписом 1926 року населення УСРР складало 37870 тис. осіб, серед яких українців – 28550 тис. (75,4%), росіяни – 3055 (8,1%), євреї – 2440 тис. (6,5%), поляки – 1,9 тис. (5,0%), молдовани й румуни – 405 тис. (1,1%), білоруси – 85 тис. (0,2%), болгары – 205 тис. (0,5%), греки – 125 тис. (0,3%), угорці – 125 тис. (0,3%), німці – 565 (1,5%), інші – 415 тис. (1,17%) [7, арк.42]. Таким чином національні меншини України становили майже 24,6% всього населення, з них 8,1% – росіяни, тобто вони були найбільш чисельними. Серед національних меншин одними з найчисленніших після росіян були євреї, за ними йшли поляки, німці, які склали 13,7% всього населення України.

Можливості втілення в життя ідей етнополітичного розвитку України з'явилися в 1917 році. Саме відтоді почала формуватися політика Української держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Очолили цей процес М.Грушевський, В.Винниченко, П.Христюк, С.Єфремов, М.Ковалевський та ін. Перед ними постали такі завдання: по-перше, втілити ідеї федералізму у практику політичного життя, і, по-друге, виробити концепцію етнополітичних перетворень в Україні з активним залученням до них усіх національностей, які населяли її територію.

Відновлення української державності розпочалося з створення Центральної Ради 4 березня 1917 року. Її керівники доклали зусиль для оформлення принципів автономії й федерації в найважливіших законодавчих актах (перших трьох Універсалах). По-друге, провідні діячі української революції прагнули створити правову базу регулювання міжнаціональних відносин в Україні, де кожний четвертий житель був неукраїнцем. По-третє, голова Центральної Ради М.Грушевський рішуче підкреслював, що оборонці української національності не будуть націоналістами. У статті «Вільна Україна» він запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму,

виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю» [8, с.105].

Керівництво Центральної Ради добре розуміло, що в багатонаціональній Україні залучити, крім українців, представників інших національностей до державотворчих процесів можна лише завдяки послідовному проведенню демократичної етнонаціональної політики, основу якої становила б відповідальна правова база, що свідчила б про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблеми національних меншин України.

На цьому шляху важливими подіями стало прийняття Центральною Радою двох законодавчих документів: «Закону Української Народної Республіки про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад» [2 грудня 1917 р.) і «Закону Української Центральної Ради про національно-персональну автономію» (9 січня 1918 р.).

Прийняття першого закону було значною мірою зумовлено активністю єврейської національної меншини. Представники єврейського народу брали активну участь у політичному житті України. Активісти-єврей входили до складу Центральної Ради, виступали на її засіданнях як рівноправні члени. Інтереси українських євреїв в уряді Центральної Ради представляло генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР, яке функціонувало з червня 1917 року.

Генеральне секретарство наприкінці листопада 1917 року підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування, прийнятий 2 грудня 1917 року. Згідно з ним у місцевостях із значною кількістю єврейського населення обиралися єврейські громадські ради.

Протягом короткого часу, з квітня по серпень 1917 року, з'явилися й організаційно оформилися національні осередки майже всіх національностей держави як нечисленних – сербів, латишів, литовців, естонців, грузин, вірменів, так і значних – українських євреїв, німців, поляків, греків, кримських татар. До літа 1917 року провідні партії й національні організації розробили конкретні

заходи щодо забезпечення прав національних меншин, висунули ідею національно-персональної автономії, федерації.

8-15 вересня в Києві Центральна Рада провела «З'їзд народів», на якому 50 делегатів широко обговорювали питання забезпечення прав національних меншин. Постанова «Про національно-персональну автономію» узагальнила теоретичні положення в цій галузі й таким чином репрезентувала своє бачення вирішення національно-культурних проблем [9, с.51].

Центральна Рада – перший в історії України виборний орган парламентського типу, не обійшла в своїх державних актах питання про адміністративно-територіальний устрій українських земель. В керівництві Центральної Ради все виразніше проступала думка про національно-територіальну автономію України шляхом федеративної перебудови Росії. Одним з головних принципів автономії проголошувалась повна гарантія прав національних меншин.

Третій Універсал Центральної Ради від 7(20) листопада 1917 року визначив програму діяльності у сфері міжнаціональних відносин. «Український народ, – підкреслювалося в ньому, – сам довгі роки боровшийся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя».

Врешті, 9 січня 1918 року разом з четвертим Універсалом, одностайно ухвалено Малою Радою «Закон про національно-персональну автономію», який визнав за всіма меншинами України право на самоуправне життя в ділянках культури й внутрішньої організації [10, с.99-104].

Щоб проілюструвати сутність ідеї національно-персональної автономії достатньо познайомитися з першими трьома статтями цього закону.

У першій його статті зазначалося, що кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого поширюється на всіх його членів незалежно від місця їх поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємним правом нації і жодна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в цьому.

У другій статті йшла мова про те, що населяючим УНР націям – великоруській, єврейській і польській – дається право на національно-персональну автономію. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації, зокрема, підписана не менш як 10000 громадян УНР без різниці полу і віри.

Стаття третя передбачала, що громадяни УНР, належні до національних меншин, утворюють на території УНР Національний союз [11, с.71].

Згідно з цим законом національні меншини мали будувати верховні й низові органи самоуправління. Закон частково ввійшов у життя. Деякі національні меншини встигли організувати 1918-1920 роках свої автономні органи (національні зібрання, союзи) та культурно-освітні установи. Це стосується перш за все росіян, євреїв, поляків.

Зважаючи на надзвичайні умови громадянської війни й короткотривалість української національної державності, проект національно-персональної автономії не міг розвинутися повністю. Проте, він був першою й унікальною у своєму роді спробою розв'язання міжнаціональних стосунків та відношення влади до національних меншин.

Україна, таким чином, була однією з найбільш строкатих щодо національного складу республік, до того ж цю строкатість становили здебільшого некорінні етнічні групи. За винятком поляків, молдаван та почасти

росіян, які подекуди були автохтонним населенням, етнічні групи на території України опинилися головним чином у XVII-XIX ст. завдяки протекціонізму з боку Російської імперії. Еміграція їх у країну була підготовлена і проведена на терені республіки компактними масами, що полегшувало й зумовлювало збереження ними своїх етнокультурних особливостей.

Власне, значна частина національних меншин України до середини XIX ст. мала статус іноземних колоністів і до 1917 року розвивалася в сприятливих економічних умовах. У роки громадянської війни зазнали економічних і політичних утисків з боку майже всіх політичних сил, які змінювали одна одну на теренах України.

У лютому 1918 року, коли Київ був захоплений радянськими військами під керівництвом Муравйова, закон про національно-персональну автономію був відмінений, а генеральні національні секретарства ліквідовані.

Після повернення Центральної Ради та її уряду до столиці України було відновлено правомірність закону й діяльність національних інституцій. 28 квітня 1918 року на останньому засіданні Малої Ради при затвердженні Конституції УНР даний закон увійшов до неї як сьомий розділ під назвою «Національні союзи».

П.Скоропадський у липні 1918 року анулював закон про національно-персональну автономію, ліквідував національні міністерства.

Національне питання гостро постало перед створеною в жовтні 1918 року багатонаціональною Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР). Її представницький орган – Українська Національна Рада, яка очолила національно-визвольний рух у Галичині, в своїх перших правових актах підкреслила, що всім громадянам ЗУНР будь-якої національності і віросповідання надаються і гарантуються «громадянська, національна і віросповідна рівноправність» [12, с.45-46]. Основним національним меншинам – полякам, євреям, німцям було запропоновано обрати своїх представників до Української Національної Ради. Керівництво ЗУНР високо оцінювало закон про

національно-персональну автономію УНР. Агресія Польщі перешкодила державотворчим процесам в ЗУНР.

Складна соціально-економічна та політична ситуація в країні спонукала радянську владу до гнучкої тактики у здійсненні заходів до вирішення в Україні національного питання. В останньому особливу небезпеку становило прагнення до «автономізації», виявлене багатьма партійними та радянськими працівниками УСРР і підтримане комісією під головуванням Л.Каменєва, створеною ВЦВК РСФРР у червні 1919 року. Чимало працівників партійно-державного апарату України вважало: оскільки існує Російська Федерація, побудована на принципі «автономізації», усі інші радянські республіки, і в тому числі УСРР, мають увійти до її складу як автономні, з урахуванням їхньої національної специфіки.

Охоронцем суверенних прав України виступив Х.Раковський – голова РНК УСРР і член згаданої комісії. На її засіданні 2 червня 1919 року він відкинув принцип автономізації й наголосив, що постійне об'єднання «можливе тільки на засадах федеративного устрою (федеративної конституції), коли створюється єдиний орган верховного управління у вигляді Федеративної Ради Республік».

Х.Раковський слушно звертав увагу на те, що зміцненню прагнень мас до «самостійної української держави» сприяли «недбале наше ставлення до національного питання, наша свідома чи несвідомо русифікаторська політика на Україні» та інші причини. «Ідея про самостійність української радянської держави, – підкреслював Раковський, – захопила і деякі кола нашої партії» [13, арк.14-15].

Про злободенність національного питання в республіці у 1919 році та про перешкоди на шляху його вирішення згадував В.Затонський: «У період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної Ради чи Директорії було певне підозріння до української мови. Такі настрої були поширені навіть у колах революційного пролетаріату і

селянства, безперечно українського походження, а також серед окремих керівників республіки [14, с.36].

Х.Раковський на засіданні Київської Ради робітничих депутатів 13 лютого 1919 року зробив дивовижну заяву, в якій українську мову оголошував реакційною і непотрібною. Він буквально сказав: «Декларирование украинского языка в качестве государственного является реакционной затеей. Это вредно для украинской революции». І додав: отже, я мовляв, голова українського уряду, а по-українському ні слова не вмію і сам є румунський інтернаціоналіст» [15, с.1-2].

Тому в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу в Україні», схваленої 29 листопада 1919 року, наголошувалося на неухильному здійсненні принципу самовизначення націй, на тому, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР», її праві на остаточне вирішення самими українцями соціальних і національних питань [16, с.313].

Підсумовуючи, зазначимо, що міжнаціональні взаємовідносини в Україні часів громадянської війни знають чимало трагічних сторінок. Роки «воєнного комунізму» додали до міжнаціональних проблем елементи розбрату, які базувалися на негативах економічної політики партії більшовиків. В середовищі етнічних меншин на початку 1920-х років набули широкого поширення емігрантські настрої.

З стабілізацією радянської влади почалася практична реалізація проголошених партією більшовиків лозунгів з національного питання з метою зміцнення режиму засобами поступок національному рухові. Ще влітку 1920 року М.Скрипник відзначав, що «наш народ не жив державним життям і тільки тепер будує свою пролетарську державу», завдання якої – боротися «проти всякого гніту, в тому числі й національного, за розвиток всіх засобів духовного піднесення трудящих мас, в тому числі й за розвиток української культури» [17, с.14].

Існувало кілька причин, що змусили владу змінити політику стосовно неросійських народів і на деякий час забути про їхню «відсталість». По-перше, це труднощі із запровадженням непу, які проявились у кризовому стані економіки і загрожували відчуженням селян від радянської влади. По-друге, політика поваги до національних почуттів могла, на думку більшовицького керівництва, викликати симпатію до радянських республік за кордоном. Особлива роль при цьому відводилась Україні, частина населення якої проживали у Польщі, зазнавала там національних утисків. По-третє, партійно-державне керівництво РСФРР бажало заручитися підтримкою неросійського населення окраїнних територій з метою розширення соціальної бази країни.

Говорячи про національну політику Радянської влади, В.І.Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним (грудень 1919 р.) наголошував: «Ми хочемо добровільного союзу націй, – такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над іншою, – такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді» [18, с.41].

У розв'язанні цих завдань важливу роль відігравав Наркомат у справах національностей РСФРР (Наркомнац), створений на другий день після проголошення Радянської влади. Газета «Жизнь национальностей» писала, що до його завдань «...входило довести, що проголошений нами принцип самовизначення національностей не є порожнім звуком» [19].

У травні 1920 року після реорганізації Наркомнацу в його складі було створено відділ національних меншин, в задачу якого входило вивчення національного складу населення республіки, проблем національних меншин. Важливо підкреслити, що в роботі цього органу враховувалися особливості соціально-класового розшарування ряду національних груп, зокрема, євреїв, 2/3 самодіяльного населення яких до революції були зайняті у сфері дрібної торгівлі й кустарно-ремісничого виробництва і тільки 4% – пов'язані з великою промисловістю (підприємці, службовці, робітники) [20, с.27].

Спеціальні органи державної влади, що проводили роботу серед національних меншин, створювалися і в Україні. Питання роботи з національними меншинами перебували у центрі уваги ВУЦВК і РНК УСРР, Наркомату освіти, а також громадських організацій – Товариства сприяння розвитку єврейської культури, польського культурно-просвітницького товариства «Праца» та ін. Значну роль у здійсненні культурно-національного будівництва відіграли установи й заклади, які займалися питаннями культурно-освітньої роботи серед національних меншин. Так, у 1921 році при Наркоматі освіти було створено раду національних меншин, до завдань якої входила координація діяльності національних бюро: єврейського, татарського, польського і німецького. У травні 1921 року Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ. До його компетенції входило забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; сприяння економічному розвитку національних меншин, враховуючи особливості їхнього побуту і культури; нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади [21].

При відділі національних меншин НКВС було створено підвідділи: єврейський, польський, німецький. До листопаду 1922 року вони діяли в Київській, Одеській, Катеринославській, Донецькій, Волинській, Подільській і Полтавській губерніях. У деяких губерніях у підвідділах створювалися секції: єврейські, німецькі, грецькі, татарські, латиські, естонські й інші [22].

Принципово важливою складовою національної політики в Україні у 1920-1930-х роках була коренізація (українізація), спрямована на те, щоб надати народам республіки реальної можливості розвивати свої національні культури і мови.

У здійсненні політики українізації можна виділити два аспекти: 1) створення необхідних політичних, економічних та культурних умов для розвитку національних меншин; 2) утворення національних районів і сільрад.

На нашу думку, сутність національної політики в республіці визначалася не тільки фактором багатонаціональності України, а й докорінною зміною політичного й суспільного життя. Головним тут було те, що українська нація перетворилася з нації гнобленої на націю державну.

В цих умовах з'явилась можливість забезпечити політичні й національні права багатонаціонального складу як міських жителів, так і сіл з компактним проживанням населення певної національності, збереження та розвитку національної мови й культури. Для цього найдоцільнішим було утворення національних районів і сілрад, як форми національно-адміністративної автономії в межах Української республіки.

Керівні партійні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів раціональне районування. За їх ініціативою у 1922 році була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка не тільки позитивно, а й негативно позначилася на житті національних меншин. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне – ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'являлися на місці колишніх повітів і волостей.

Зменшення загальної кількості сілрад за рахунок їхнього укрупнення приводило до того, що національні села відходили до різних сілрад і навіть різних районів. Як правило, вони опинялися у складі території, де чисельно переважало населення іншої національності. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали в основному українці й росіяни. Водночас ігнорувався природний потяг національних меншин до самовизначення і утворення своїх національних об'єднань. Так, в ході адміністративно-територіальної реформи 1922-1923 років не було враховано національний склад населення утворюваних районів та сілрад. Як приклад, внаслідок такої політики 25 волостей, де німецьке населення проживало

компактними масами, опинилися у складі адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням. Центральне бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У в зв'язку з цим констатувало: «Безжалісне проведення районування, де не бралися до уваги культурна та господарська особливості нацменшин, не тільки призвело до зміцнення радянської державності, а й навпаки, штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору» [23, арк.25].

Тому, вже у 1923 році влада почала закладати правові основи формування національних адміністративно-територіальних одиниць. Згідно з рішенням XII з'їзду РКП(б) (1923 р.) державна політика в Україні у сфері національних відносин здійснювалася в двох основних напрямках: «українізація» та заходах щодо національних меншин. Останній напрям, зокрема, передбачав підготовку національних кадрів, формування системи національного адміністративно-територіального районування, відкриття відповідних навчальних закладів, організацію видавничої справи мовами національних меншин тощо [24, с.88-89].

Слід відзначити, що постановка національного питання на з'їзді була досить специфічною й обмеженою. Найчіткіше вона була сформульована у доповіді Й.В. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві». Поклавши в основу узагальнень класовий принцип, він зробив висновок, який став основою політики коренізації в радянській країні: «Класова суть національного питання ... полягає у встановленні правильних взаємовідносин між пролетаріатом державної нації й селянством колишніх пригноблених національностей» [25, с.236-237]. Отже, й національна політика розглядалася як діяльне знаряддя в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Звертає на себе увагу те, що проголошені радянською владою політика «інтернаціоналізму» та гасло розкріпачення націй», партійне і державне керівництво розглядало як найбільш вдалий спосіб залучення нацменшин до соціалістичного будівництва, а це вже можна характеризувати як політизацію та заідеологізацію національної політики.

Формальне запровадження українізації стосовно етнічних меншин в Україні розпочалося, коли ВУЦВК та РНК УСРР прийняли 1 вересня 1923 року постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови». Власне, на терині України почалося автоматичне запровадження рішень XII з'їзду РКП(б).

Місцеві партійні організації почали поступово усвідомлювати важливість вирішення національного питання. У звіті Донецького губкому КП(б)У за 1923 рік відзначалося, що «національне питання в Донбасі повинно бути практично розв'язане протягом кількох років» [26, с.30]. Українізацію передбачалося починати зі школи, згодом перейти до радянського апарату. Харківська окружна партконференція в листопаді 1925 року зазначала, що «партія повинна неухильно добиватися здійснення накреслених заходів у галузі українізації радянського і партійного апарату, рішуче боротися з пережитками нерозуміння та ігнорування національного питання, спробами прикриття великодержавного ухилу фразами про інтернаціоналізм» [27, с.351].

Лише протягом 1919-1925 років Президія ВУЦВК, РНК УСРР, наркомати республіки прийняли понад 100 постанов, спрямованих на забезпечення правових, економічних, культурних та інших інтересів населення національних меншин.

Розвиток національних меншин в Україні неодноразово обговорювався на з'їздах рад (VIII, IX, X та інших). На VIII Всеукраїнському з'їзді рад в січні 1924 року, зокрема, доручалося уряду УСРР провести в життя програми розвитку культури національних меншин, залучення їх до національно-територіального районування і радянського будівництва [28, с.123].

З метою координації культурно-просвітницької роботи серед національних меншин, яка в перші роки радянської влади мала переважний характер (відкриття шкіл, бібліотек, клубів тощо), при Народному Комісаріаті освіти УСРР на початку 1924 року була заснована Рада національних меншин з польським, латинським, єврейським і німецьким національними бюро, при

окружних відділах народної освіти працювали їх представництва. ВУЦВК доручив Раднаркому створити також національні бюро болгар, греків, молдаван і вірмен [29, с.95].

У цій роботі брали участь й науково-дослідницькі організації, зокрема, Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Так, вивченням рівня економічного й культурного розвитку національних меншин займався спеціальний кабінет при Етнографічній Комісії Академії наук.

У зв'язку з ускладненням завдань та подальшим зростанням обсягу роботи серед національних меншин при ЦК КП(б)У та губкомах партії були створені бюро або секції, що вели пропаганду мовами національних меншин, а 29 квітня 1924 року при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті була створена Центральна Комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) [30, арк.72]. Їй надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій тощо. Поряд з центральними органами комісії для координації роботи у справах зміни в адміністративно-територіальному поділі на місцях були створені спеціальні комісії при губернських і окружних виконавчих комітетах рад. Для проведення роботи серед національних меншин створювалися бюро або комісії, члени яких призначалися президіями відповідних виконкомів. Якщо у створенні бюро чи комісій необхідності не було, їхні функції виконували уповноважені у справах національних меншин.

Після ліквідації у 1925 році губерній і переходу на триступеневу систему управління при всіх президіях окружних виконавчих комітетах у 1926 році було створено 26 бюро або комісій у справах національних меншин. У 1926-1927 роках почали створюватися комісії у справах національних меншин при райвиконкомах [31]. Робота окружних та районних об'єднань, як і діяльність ЦКНМ, охоплювала широке коло питань, в т.ч. утворення національних адміністративно-територіальних одиниць.

У «Положенні про ЦКНМ та її місцеві органи» говорилося, що комісії створюються з метою розвитку й закріплення мирного співжиття і братнього співробітництва всіх національностей, що залюднюють УСРР, і для широкої допомоги матеріальному й культурному розвитку національних меншин.

Комісія ЦКНМ наділялася правами участі в розробці й прийнятті всіх законів, які стосувалися політики УСРР щодо національної справи; дорадчого голосу в усіх центральних установах при обговоренні справ, що стосувалися інтересів національних меншин; входити в зносини з відповідними народними комісаріатами при розв'язанні ними на основі чинного законодавства усіх справ економічного, культурного чи іншого характеру.

Успіх роботи серед національних меншин великою мірою залежав від того, наскільки вдало вона проводилася в містах, враховуючи багатонаціональний характер їхнього населення. За даними перепису 1926 року серед міських жителів України національні меншини становили 52,8% [7, арк.42]. Треба відзначити, що робота з національними меншинами в містах наштовхувалася на особливі труднощі. Представники різних національностей, як правило, були розкидані по всьому місту і рідко проживали компактними групами, за винятком ряду населених пунктів (Бердичів, Жмеринка та ін.), де значну частину населення становили особи єврейської національності. До того ж, радянські і державні органи в містах у процесі своєї діяльності не завжди належним чином враховували специфіку національного складу населення.

Становище почало змінюватися на краще, коли наприкінці 1920-х років у ряді міст (Харкові, Одесі, Житомирі та ін) при міськрадах було створено комісії у справах національних меншин. Комісії, координуючи діяльність адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх і медичних організацій, закладів соціального забезпечення, прагнули до того, щоб вони в своїй роботі максимально враховували специфіку соціального розшарування, традиційні форми трудової діяльності, рівень економічного і культурного розвитку та особливості побуту різних національностей. При цьому висувалося

завдання охопити роботою всі без винятку національні групи, що проживали в тому чи іншому населеному пункті. Так, міська комісія у Полтаві проводила роботу серед татар і китайців, у Дніпропетровську – серед вірменів і угорців. На засіданні комісії в Дніпропетровську (листопад 1931 р.) повідомлялося, що хоч у місті проживає всього 36 угорців, для них передплачується газета угорською мовою, а для 200 вірменів організовано хорový і драматичний гуртки. Застосовувалися й інші форми роботи, зокрема, проведення радіопередач мовами національних меншин.

Комісія у справах національних меншин у Харкові проводила роботу з росіянами, євреями, татарами, лезгинами, грузинами, вірменами, ассірійцями, корейцями та турками. При цьому особлива увага приділялася посиленню інтернаціонального виховання населення. При сприянні комісії для вірменів, яких налічувалося у місті 5 тис. осіб, видавалася газета «Кармир Угі» («Червоний шлях»), були створені клуб, школа, дитячий садок, культурно-просвітницька організація «Хобтан» (Харківське товариство трудящих вірменів); для татар – молодіжний клуб і дитячий садок; для ассірійців і корейців – червоні куточки. За ініціативою Всеукраїнської асоціації сходознавства у Харкові було відкрито «Будинок народів Сходу». Такі ж культурно-освітні центри, що проводили роботу серед вірменів, татар, греків, та ассірійців, діяли у Києві й Одесі [32, арк. 87].

Нові органи управління у справах національних меншин вже на початку своєї діяльності зробили висновки щодо можливостей проведення національного районування, а саме: з'ясували наявність компактних груп етнічних спільнот, їх кількісний склад, проаналізували настрої населення відносно національного районування.

Головними ознаками при адміністративно-територіальному поділі були визначені національна і територіально-економічна. До складу районів повинні були входити сільські ради, де переважали представники певної етнічної групи. За територіально-економічною ознакою, головним чином, приймалися до уваги

відстань окремих сіл та сільських рад до районних центрів та їх економічна залежність. Дослідники історії національних меншин В.Євтух і Б.Чирко пояснюють причини запровадження системи національного районування ще й соціально-економічними чинниками – необхідністю припинення еміграційного руху та послаблення соціальної напруженості в місцях компактного проживання німецького населення, проведення землевпорядування [33, с.49].

Звертає на себе увагу те, що радянське партійне і державне керівництво розглядало національне районування як найбільш вдалий спосіб самоврядування, залучення нацменшин до активної участі в соціалістичному будівництві.

Український уряд завдання автономізації серед національних меншин розглядав під іншим кутом зору. Ось як його пізніше конкретизував М.Скрипник: «Національна сільрада чи національний район, – це не лише орган самоврядування, це взагалі не є ніякий орган національної персональної автономії, а це є орган пролетарської влади» [34, с.53]. Тобто національні адміністративно-територіальні одиниці розглядалися насамперед як засіб залучення широких кіл нацменшин до соціалістичного будівництва, прискорення їх соціально-економічного та культурного розвитку.

Правова основа формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів та сільрад», яку підтримала IV сесія VIII скликання ВУЦВК 19 лютого 1925 року [35, с.65]. Цією постановою встановлювалася ціла низка пільг для створення національних районів, селищ і сільрад. Так, мінімальна норма, необхідна для виділення звичайних районів (25-40 тисяч населення), знижувалася до 10 тисяч громадян для національних районів та відповідно з 1000 до 500 мешканців при утворенні національних сільських рад [36, арк.5-6]. Таким чином, норма населення національних меншин для утворення національного району була зменшена у порівнянні із звичайними районами в 2,5 рази, а національної

сільради – вдвічі. Таке рішення стимулювало процес виділення національних одиниць. Для організації національних районів не була обов'язковою однонаціональність їх населення. До складу таких районів входили й інонаціональні села. Так, наприклад, Коларівський болгарський національний район Мелітопольського округу об'єднував 30 сільських рад, з яких 24 були болгарські, 4 українські, одна російська і одна німецька, а із 38 сільських рад Мархлевського польського району на Волині 34 були польські, 2 українські і 2 німецькі. В цілому ж до складу національних районів входило 37 українських сільрад та 304 інонаціональних [37, арк. 1-4].

Для практичного вирішення цього питання у 1925 році ВУЦВК приймає рішення створити при Центральній Комісії національних меншин (ЦКНМ) на чолі із заступником її голови, заступником наркома внутрішніх справ Я.Саулевичем ще одну комісію з визначення місць компактного проживання національних меншин, що і виконували представники місцевих органів Державного Політичного Управління (ДПУ).

IX-й з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) зазначав, що правильне проведення національної політики на Україні вимагає, поряд з українізацією, посилення роботи серед національних меншин, зокрема, утворення національних районів і сільрад, а також створення АМСРР, що дасть значний поштовх до їх політичного і культурного піднесення, а тому одним з найважливіших завдань партії і радянської влади є дальше розширення і зміцнення роботи серед національних меншин [38, с.259-260].

Надалі при проведенні національного районування стали враховуватися не тільки національний склад районів, їх територія, а також й тяжіння тієї чи іншої територіальної одиниці до господарського центру, побажання населення. З цього приводу можна констатувати більш активну участь населення національних меншин в радянському будівництві, прискорення їх соціально-економічного та культурного розвитку, зростанням довіри національних меншин до основних заходів держави в галузі національної політики.

Влада намагалася тримати під своїм постійним контролем життя національних адміністративно-територіальних одиниць. Протягом 1925-1930 років вищі державно-партійні органи неодноразово заслуховували звіт про їхню діяльність, розкривали наявні труднощі і прорахунки, визначали шляхи їх усунення. Однією з найгостріших у роботі національних сільрад і районів була проблема кадрового забезпечення. З метою її розв'язання організувалися спеціальні підготовчі курси для секретарів сільрад.

Інонаціональне населення національних районів набувало статусу національних меншин за існуючим законодавством. Тобто, в національних районах під національними меншинами малися на увазі представники всіх інших національностей, в тому числі й українці.

Одночасно проводилася робота по розвитку культури та мови національних меншин, коренізації обслуговуючого їх радянського апарату. За переписом 1926 року національні меншини в Україні становили до 6 млн. осіб, або п'яту частину загальної кількості населення республіки. В постанові ЦК КП(б)У від 30 квітня 1925 року «Про заходи дострокового проведення повної українізації радапарату» відзначалося, що «ті ж правила, які встановлені щодо українізації, застосовуються й у відношенні переходу на мову нацменшин у тих районах, де у зв'язку з національним районуванням України треба провести діловодство на мову нацменшин» [39, с.56].

Велике значення для організації соціально-економічного й культурного життя в новоутворених національно-адміністративних одиницях, та вироблення основних напрямів національної політики мала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 6 липня 1927 року «Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури», де визначалися норми, на підставі яких регулювалися мовні питання [40, с.420].

Цією постановою гарантувалися мовні інтереси громадян всіх національностей. Національні меншини отримали можливість користуватися рідною мовою в державних і культурних закладах і в судочинстві.

В національно-територіальних адміністративних одиницях державні органи застосовують, як переважаючу для офіційних зносин мову місцевої національної більшості, забезпечуючи, однак, право користуватися рідною мовою для інших національностей даної адміністративної одиниці, в якій вони складають місцеву меншість. Всі службовці державних органів в національно-територіальних одиницях обов'язково повинні володіти мовою місцевої національної більшості, а також українською мовою.

Для вивчення стану роботи на місцях і подання конкретної допомоги в справі поліпшення діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць ВУЦВК, РНК, ЦКНМ та Центральна Адміністративно-територіальна Комісія (ЦАТК) проводили спеціальні дослідження. Тільки з 1924 по 1929 рік їх було проведено 139, інструктори ВУЦВК 95 разів виїжджали в окружні і районні виконкоми, 32 – у сільські, 29 разів заслуховувались доповіді про роботу окружних і районних виконавчих комітетів [41, арк.3]. Так, у 1925 році на засіданні Раднаркому України про свою роботу звітували Карл-Лібкнехтівський та Мархлевський райвиконкоми. У 1929 році ВУЦВК провів обстеження Коларовського району. Робота Мархлевського районного виконавчого комітету розглядалася Радою Національностей ЦВК СРСР. У телеграмі, надісланій нею керівництву району, зокрема, відзначалося: «Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас з п'ятирічним ювілеєм. Наявні успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом» [42].

Матеріали ЦКНМ свідчать, що національні ради являли собою штучні утворення. Вони були слабо пов'язані із повсякденним життям селянства. Їх робота зводилася головним чином до ведення листування з вищестоящими органами влади та виконання розпоряджень їх керівництва. Населення не брало активної участі в їх діяльності. Крім того, застосування владою класового підходу до підбору голови й секретаря національної ради, як взагалі і до всіх

інших рад, не завжди вело до обрання дійсно достойних кандидатур. У результаті чого до влади потрапляло багато людей, які зловживши нею, використовували її для особистого збагачення.

Проблема кадрів була однією з найпекучіших у національно-державному будівництві через низький рівень загальноосвітньої підготовки та політичної культури, тонкий прошарок інтелігенції. В.І.Ленін зазначав, що справи з держапаратом у нас сумні «щоб не сказати зовсім препогані» [43, с.419].

Поліпшенню роботи з національними меншинами сприяла підготовка національних кадрів для радянських, державних і господарських органів. У травні 1926 року на засідання адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР розглядалося питання «Про забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншин спеціалістами і кваліфікованими працівниками, які знають мови нацменшин» [44, арк.130]. В серпні 1926 року Президія ВУЦВК заслухала доповідь організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК і ЦКНМ про затвердження інструкції щодо порядку роботи курсів секретарів сільрад України. Для керівництва ходом перепідготовки національних кадрів було прийнято рішення створити при ВУЦВК постійно діючу комісію у складі представників від Агітпропу ЦК КП(б)У, наркоматів робітничо-селянської інспекції і освіти, а також Харківського окрвиконкому, затверджено програму підготовки і перепідготовки працівників низового радянського апарату [45, арк.3]. Такі курси почали створюватися в Одесі, Житомирі, Києві й Мелітополі. У 1926/1927 навчальному році працювали 2 польські радпартшколи у Києві й Житомирі, 3 єврейські (Київ, Одеса, Бердичів), німецька (Одеса), болгарська (Катеринослав), татарська (Артемівськ) [46, с.38]. Тільки протягом 1928-1930 років перепідготовку пройшло 1065 працівників національних сільрад [47, арк.3].

У 1927-1928 роках оргкомісія національних меншин при Луганському окрвиконкомі провела округові наради вчителів та політосвітніх працівників [48, арк.150]. У жовтні 1930 року відбулася нарада з питань підготовки національних кадрів, в роботі якої взяли участь представники ЦКНМ, наркоматів освіти,

охорони здоров'я, юстиції, внутрішніх справ. Учасники наради вказали на відсутність у ряді центральних установ належного обліку складу національних кадрів, серйозні недоліки в перспективному плануванні дальшої їх підготовки, а також звернули увагу наркоматів освіти й охорони здоров'я на необхідність збільшення прийому студентів до вузів, учнів кустарно-промислових шкіл та ФЗУ, зокрема греків і болгар [49, арк.5-6].

Кадрові питання влада намагалася вирішити також і шляхом проведення виборчих кампаній, про що свідчить пленум ЦКНМ у листопаді 1928 року. В його роботі взяли участь представники окружних виконкомів рад, національних районів і окружних бюро у справах національних меншин, а також представники агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, польського і єврейського бюро ЦК КП(б)У, ради національних меншин Наркомату освіти і українського філіалу Центрвидаву. З доповіддю «Про перевибори до рад національних меншин» виступив секретар ВУЦВК голова ЦКНМ А.Буценко [50, арк.63]. Він, зокрема, відзначив, що в проведенні виборів до рад було досягнуто значних успіхів – збільшилося представництво національних меншин у радах і виконкомах, в національних радах стало більше комуністів, комсомольців, колишніх червоноармійців і жінок. Питання проведення виборів розглядалися протягом листопада-грудня 1928 року на засіданнях Проскурівського, Сталінського, Тульчинського, Уманського й Київського окружних бюро у справах нацменшин, а також Благоевського та Ботієвського виконкомів болгарських районів [51, арк.1].

Третій, вирішальний рік першої п'ятирічки висунув на передній план проблему кадрів, нових кваліфікованих сил для участі в подальшому веденні нової індустрії і розгорненого машинізованого, колективізованого сільського господарства. Набували нового значення й змісту завдання й проблема національно-державного і культурного будівництва.

XVI з'їзд ВКП(б) (1930 р.) дав два значні настановлення у справі роботи серед національних меншин цілого Союзу, в тому числі й України. Передусім, це непримирена боротьба проти всіляких збочень [52, с.399-400].

Й.В.Сталін на XVI партійному з'їзді заявив, що «ухил до великоросійського шовінізму, прихований маскою інтернаціоналізму, є найвитонченіший і тому найнебезпечніший вид великоросійського націоналізму... Ленін ніколи не говорив, що національні різниці повинні зникнути, а національні мови повинні злитися в одну загальну мову в межах однієї держави до перемоги соціалізму у всесвітньому масштабі [53, с.92].

З цього приводу М.Скрипник писав, що у своїй доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) Сталін остаточно покінчив з фальшивими теоріями про те, що, буцімто, національне питання себе вичерпало, і тепер перед нами безпосередньо стоїть завдання злиття всіх націй і відмовлення від національно-культурного будівництва [54, с.120].

Велике значення для узагальнення досвіду роботи з нацменшинами мали Всеукраїнські наради з питань роботи серед національних меншин (січень 1927 р., листопад 1930 р.), де обговорювалися питання діяльності ЦКНМ при ВУЦВК й чергові завдання, що виникали в цій сфері. Представники Ради Національностей ЦВК СРСР, відділу національностей ЦВК РСФРР і Української СРР, які виступали на першій Всеукраїнській нараді 8-11 січня 1927 року, де розглядався стан національних рад, відзначали позитивний досвід роботи радянських і державних органів України і наголошували на необхідності поширення його на інші республіки. «...Вашого досвіду, як досягнень, так і допущених помилок, ми будемо вчитися, – підкреслював один з виступаючих. Ваш успіх в роботі буде й нашим успіхом, успіхом усіх трудящих нашого Союзу» [55, с.21].

На нараді, зокрема, зазначалося, що створення національних адміністративно-територіальних одиниць привело до масового залучення населення у радянське будівництво, сприяло розвитку господарчої і культурної

ініціативи їх мешканців, Учасники наради накреслили також основні напрямки для поліпшення роботи національних рад, а кадрова політика розглядалася як одне з найголовніших знарядь доведення національних сільрад і районів до відповідного рівня. Така політика уряду сприяла вдосконаленню структури національних рад, зростанню їх кількості.

В червні 1927 року ВУЦВК звітував про роботу серед національних меншин на засіданні Ради Національностей ЦВК СРСР. На засіданні виступили А.Єнукідзе, М.Скрипник, А.Буценко. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову, в якій відзначалося, що КП(б)У і уряд України «...знайшли правильні шляхи й методи практичного розв'язання національного питання» [56, с.75]. ЦВК СРСР вказав на необхідність і в майбутньому вживати енергійних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного й національно-культурного розвитку національних меншин.

В кінці 1930 року ЦКНМ вирішила остаточно завершити виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, що відбувалася 27-30 листопада 1930 року констатувала, що «в основному робота по створенню національних районів вже проведена» [57, с.48]. Таким чином, було визнано завершеність політики національного районування в республіці.

Конституція УСРР 1929 року підтвердила гарантії прав національних меншин користуватися рідною мовою, висловилася проти дискримінації й забезпечувала створення національних адміністративно-територіальних районів і сільрад [58].

Однак наростання економічних труднощів, насильство й свавілля під час проведення колективізації не могло не позначитися й в сфері національних відносин. На початку 1930-х років національні сільради та райони діяли в умовах загострення соціальної напруженості на селі, що не сприяло розвитку їх роботи по налагодженню міжнаціональних відносин. Адміністративна реформа 1930 року на Україні, перехід на двоступеневу систему управління ще

більше дезорганізували діяльність національних рад. Матеріали ЦНКМ цієї доби прямо вказують на ускладнення роботи з національними меншинами, що було викликано розформуванням округів, а також і їх виконкомів.

Таким чином, протягом 1925-1930 років адміністративно-територіальний поділ України в цілому відбувався на основі створеної правової бази з урахуванням національної ознаки. В результаті вже в кінці 1920-х років виділення національних районів і рад надає поштовх культурному відродженню етнічних спільнот, поживає економічне і соціальне життя в них.

Після утворення в республіці областей (1932 р.) у роботі органів радянської влади, ЦКНМ і їх відділів на місцях відбулися певні зміни. У квітні 1932 року ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення при обласних комітетах рад комісій фізичної культури національних меншин, земельного впорядження євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі» [59, с.84-85], але це вже нічого не міняло. Нова структура по роботі з національними меншинами була створена формально, в умовах, коли позитивний досвід, нагромаджений у сфері національної політики, поступово втрачався.

Центральна комісія у справах національних меншин вже не мала того впливу на національну політику радянської влади як раніше. Вона не могла активно залучати населення національних меншин до виробничої праці і суспільного життя, хоча продовжувала існувати до 1941 року.

У міру утвердження в СРСР тоталітарного режиму державна політика щодо національних меншин різко змінюється. Тоді ж починає згортатися й політика «українізації». Саме в цей час здійснюється нова хвиля антиукраїнської кампанії, що вилилася у «викриття» українського «націоналізму» та в боротьбу з «націоналістами» й «фашистами» у середовищі національних меншин.

Негативно впливала на стан національних і міжнаціональних відносин і їхня недостатня юридична регламентація. Значна частина правових норм в національній сфері залишилась декларативною з причин недосконалості або відсутності механізму їх практичної реалізації, нерозробленості чітких

юридичних гарантій і підзаконних актів, що привело до порушення норм кадрової політики, ігнорування прав національних меншин.

Отже, національно-державне будівництво у середовищі національних меншин України привело до створення у середині 1920-х років національних районів, селищ і сільрад, що надало їм можливість прилучитися до державного управління, згідно з недосконалою на той час правовою базою. Щоб подолати перепони на цьому шляху, а їх тоді було достатньо багато, влада вирішила розробити комплекс заходів, що відповідали б історичним прагненням національних меншин, а потім ефективно втілювати їх в життя. Ці заходи здійснювались в таких напрямках:

- законодавче оформлення прав національних меншин України;
- виділення національних адміністративно-територіальних одиниць.

Законодавство УСРР 1920-х-1930-х років виробило механізм утворення і скасування звичайних і національних адміністративно-територіальних одиниць, встановлення і зміни їх кордонів. Згідно з різноманітними постановами ВУЦВК і РНК утворення і ліквідація національних районів проводились центральною владою за поданням виконкомів відповідних окружних, потім обласних рад, а зміна меж районів, утворення і ліквідація сільрад проводилася виконкомом окружних, а потім обласних рад. Місцеві ради мали як повноваження, так і механізм для проведення національного районування;

- забезпечення прав національних меншин в змішаних за своїм складом місцях проживання і пристосування адміністративного апарату для обслуговування неукраїнського населення, сприяння соціально-економічному і культурному розвитку національних меншин.

Проте, на практиці політика національного районування вже наприкінці 1920-х років стала входити в протиріччя з існуючим законодавством, що стало наслідком утвердження тоталітарної системи в СРСР, яка причинила насильницьку руйнацію життя національних меншин.

Дослідження показало, що національні меншини могли успішно функціонувати як цілісний елемент суспільства лише тоді, коли були наявні кількісний склад, відповідна поселенська структура, демографічна ситуація, бажання зберегти свою самобутність тощо. І головне – відповідна правова база, тобто умови, які визначаються державною політикою підтримки національних меншин. І, навпаки, навмисне створення негативної правової бази вело до занепаду національного самоврядування, наступу на політичне і культурне життя національних меншин, репресій проти їх представників.

4.2. Формування й організація діяльності системи національного районування у 1920-х рр.

Початок 1920-х років позначений тим, що відповідно до рішень X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) політика комуністичної партії і уряду України у міжнаціональній галузі здійснювалася двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин.

Бажаючи заручитися підтримкою неросійського населення окраїнних територій з метою розширення соціальної бази країни, керівництво СРСР в квітні 1923 року проголосило політику «коренізації». В Україні вона розпочалася з проголошення ЦК КП(б)У в червні 1923 року курсу на «українізацію», яка продовжувалася до 1932 року.

Керівництво процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У по українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В.Затонським та Центральну Комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР на чолі з головою РНК УСРР В.Чубарем. Основна роль в українізації відводилася Народному комісаріату освіти УСРР, який у 1920-х роках очолювали Г.Гринько, В.Затонський, О.Шумський, М.Скрипник.

Вже з середини 1920-х років поряд з загальним адміністративно-територіальним здійснювалося і національне районування. Задекларована радянською владою політика коренізації відкрила перед національними меншинами великі можливості. Проте, утворення національних адміністративно-територіальних одиниць, національно-культурний розвиток в середовищі національних меншин протікали складно і неоднозначно. З одного боку, з'явилися національні райони і сільради, здійснювалася загальна обов'язкова освіта, створювалася мережа культосвітніх установ, налагоджувалося видання національною мовою книг, газет, журналів, а з іншого боку – встановлювався жорсткий контроль за змістом ідейною спрямованістю національного життя.

Керівні партійні органи визнали одним з головних регулюючих факторів впливу на національні процеси раціональне районування. В 1922-1923 роках була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою УСРР, яка неоднозначно позначилася на житті національних меншин. Спочатку вона ігнорувала склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'являлися на місці колишніх повітів і волостей. Така реформа приводила до того, що національні села відходили до різних сільрад і навіть різних районів. Як правило вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності. Як приклад, внаслідок цього, 25 волостей, де німецьке населення проживало компактними масами, опинилися у складі адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням.

Такий «поділ» у ході районування по живому різав мовно-культурні та господарські зв'язки, що склалися історично, вів до занепаду традиційних форм господарської діяльності. Тоді почав інтенсивно руйнуватися специфічний національно-культурний, релігійний та соціально-побутовий уклад життя етнічних меншин. В результаті велика кількість сільськогосподарських колоній,

що раніше вважалися зразковими господарствами з високим рівнем агротехнічної культури, значною мірою були розореними [60, с.90].

Як вже зазначалося вище, на основі правових рішень в національному питанні в Україні розпочалася робота по утворенню національних адміністративних одиниць в тих місцевостях, де національні меншини проживали більш-менш компактно. Поступово влада почала створювати можливості для всебічного розвитку національних меншин. Це питання тоді було досить актуальним, бо серед 28 мільйонного населення України національні меншини (без росіян) становили майже 1200 тис. осіб. Серед них було 313 тис. німців, 260 тис. євреїв, що проживали в сільських місцевостях, 238 тис. молдаван, 158 тис. поляків, 92 тис. греків, 84 тис. болгар та ін. У зв'язку з цим в ряді губерній утворювалися національні сільради та національні райони.

Процес виділення національних адміністративних одиниць розпочався в 1924 році. Для практичної реалізації політики районування Раднарком України своїм декретом ще 1 серпня 1923 року доручив НКВС розробити спеціальну етнографічну карту республіки.

Спочатку, в жовтні 1924 року, в складі України була утворена Молдавська АСРР, національним районуванням було охоплено німецьке, болгарське, грецьке й чеське населення. Пізніше утворювалися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці в районах, де національні меншини становили більше половини населення і мешкали компактно. До кінця 1925 року було виділено 12 національних районів (7 німецьких, 4 болгарських, та один польський), утворено 549 сільських рад, з них 162 російські, 160 німецьких, 87 польських, 62 молдавські, 33 єврейські, 25 болгарських, 8 грецьких, 7 чеських, 3 албанських, одна білоруська і одна шведська. Активно проводилася лінія щодо найповнішого представництва різних національностей в органах районних і сільських рад. Всього в держапараті всіх рівнів представники національних меншин становили 41,3% [61]. Слід відзначити, що

діяльність влади по виділенню національних адміністративних одиниць на той час завершена не була і тривала ще в наступні роки.

Питання роботи серед національних меншин були предметом постійного обговорення в партійних і радянських органах, на загальних зборах. Особливо помітним є внесок у розв'язання національного питання в Одеському окрузі. Так, комісія Одеського губкому партії у справах національних меншин тільки у 1925 році заслухала 81 питання. В її рішеннях відзначалися не тільки досягнення і труднощі у роботі з нацменшинами, а й вказувалося на їх слабе економічне і господарське становище, складності у виділенні національних районів. У 1928 році відбулося 12 нарад з різних питань життя національних меншин при президії нацбюро Одеського окружного партії.

Предметом обговорення на президії Одеського губвиконкому були питання про занесення до кошторису витрат на утримання німецьких, єврейських шкіл, клубів, проблеми ліквідації неписьменності, вивчення побуту нацменшин та інше. Робота з національними меншинами неодноразово розглядалася на окружних з'їздах рад. Так, у 1926 році на VIII з'їзді рад Одеського округу ставились питання національного будівництва [62, с.47].

На Раді Національностей Союзу РСР у квітні 1926 року було поставлено доповідь голови уряду УСРР В.Чубаря «Про стан, завдання й перспективи забезпечення в Україні розвитку національних меншин» [54, с.122]. Після детального обговорення питань цієї доповіді Рада Національностей СРСР дійшла висновку, що в Україні забезпечення національних меншин стоїть ширше, глибше й розвиненіше, ніж у будь-якій іншій радянській республіці. Український уряд заявив тоді, що це є наслідок історичних умов розвитку України, умов розвитку української, національної за формою, соціалістичної за змістом культури, що там, де та чи інша національна меншина становить більш-менш значний відсоток населення і скільки-небудь компакту масу, поставлено завдання об'єднати її не лише культурно, а й політично.

Початковий етап національного районування 1924-1928 рр.) характеризувався зростанням довіри неукраїнського населення до основних заходів держави в галузі національної політики, розширенням його представництва в органах влади, більш активною участю в політичному житті. Під кінець цього етапу процес формування національних адміністративно-територіальних одиниць, їх чисельність в основному стабілізувалися. Численні статистичні матеріали дають уявлення про зміну кількості національних адміністративно-територіальних одиниць в різні роки національного районування, їх розташування по округах і районах республіки [63, с.322-323].

Виділення національних адміністративно-територіальних одиниць проходило швидкими темпами, про що свідчать наступні дані.

Таблиця 11

**Організація національних адміністративно-територіальних
одиниць на 1 жовтня 1925 року [64, арк.1-4]**

Національність	Сільрад		Районів	
	на 1/IV. 25 р.	на 1/X. 25 р.	на 1/IV. 25 р.	на 1/X. 25 р.
Російських	–	69	–	–
Німецьких	98	117	5	5
Польських	15	64	–	1
Єврейських	19	19	–	–
Молдавських	–	9	–	–
Болгарських	25	28	–	1
Грецьких	26	27	–	–
Чеських	5	13	–	–
Білоруських		2	–	–
Всього:	188	348	5	7

З таблиці видно, що станом на 1 жовтня 1925 року було створено 7 національних районів (5 німецьких, болгарський і польський), 348 сільських рад національних меншин, з них тільки російських, німецьких і польських 250, або майже 72%. До кінця 1925 року чисельність сільських національних рад

зросла до 489, а кількість селищних рад склала 60. Значного збільшення зазнали російські і польські національні одиниці.

В постанові ВУЦВК і РНК УСРР в листопаді 1925 року про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, відзначалося, що загальні збори виборців до рад (сільські, селищні й міські), районні з'їзди рад, засідання рад районних виконавчих комітетів, їхніх комісій, конференцій, а також усе діловодство проводяться мовою національності, що становить більшість людності в даній адміністративно-територіальній одиниці.

Виділення національних адміністративно-територіальних одиниць майже повністю було доведено до кінця у 1926-1927 роках, коли особливо енергійно утворювалися російські сільські ради.

Таблиця 12

Зростання національних сільських рад УСРР в 1926 році [65]

Ради національних меншин	Кількість сільських рад, в т.ч. в АМСРР		
	на 1.IV. 1926 р.	на 1.X. 1926 р.	% Зростання
Російські	167	252	51,0
Німецькі	153	221	44,4
Польські	115	123	7,0
Єврейські	67	86	28,4
Болгарські	24	24	0,0
Грецькі	27	27	0,0
Молдавські	14	14	0,0
Чеські	12	12	0,0
Білоруські	1	2	100,0
Шведські	1	1	0,0
Всього	581	762	31,2

Як свідчать дані таблиці, особливо енергійно було проведено роботу по виділенню російських рад, які становили майже 30% від загальної кількості

національних сільрад. Національні ради складали значну частину загальної кількості рад: сільські ради – 8,0%, селищні – 31,5%.

Структура національних рад постійно вдосконалювалася. Зростала їх кількість. У 1927 році вже існувало 22 національних райони, 811 національних рад, з них 287 російських, 226 німецьких, 124 польських, 86 єврейських, 37 болгарських, 27 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська.

Для організації національних районів не була обов'язковою однонаціональність їх населення. До складу таких районів входили й інонаціональні села. Так, наприклад, Коларівський болгарський національний район Мелітопольського округу об'єднував 30 сільських рад, з яких 24 були болгарські, 4 українські, одна російська і одна німецька, а із 38 сільських рад Мархлевського польського району на Волині 34 були польські, 2 українські і 2 німецькі [2, с.128].

З огляду на проблеми, що виникають перед суспільством на нинішньому етапі, становить великий інтерес вивчення досвіду роботи в змішаних (багатонаціональних) населених пунктах, які охоплювали значну частину національних меншин. До «змішаних» сільрад, наприклад, належало 37,6% молдаван, 37,1% – поляків, 26,2% – євреїв, 12,7% – німців, 7,1% – росіян, 6,5% болгар з числа тих жителів що проживали у сільській місцевості. Треба відзначити, що організація роботи з населенням різних національностей у «змішаних» сільрадах, як і в містах, наштовхувалася на значні труднощі і не завжди давала бажані результати. Про це, зокрема, йшлося на нараді Центральної Комісії у справах національних меншин (липень 1929 р.), де обговорювалися питання роботи радянських органів в змішаних населених пунктах. Численні обстеження, проведені ВУЦВК і ЦКНМ, показали, що апарати «змішаних» сільрад проводили роботу, вживаючи переважно українську мову, оскільки не вистачало працівників із знанням мов тих чи інших національностей, літератури мовами національних меншин.

На території одного поселення для обслуговування різних національностей в наступні роки робилися спроби створити кілька національних рад. Так, в лютому 1933 році у складі Одеської області було утворено Савранський район з 18 сільрадами, в тому числі в районному центрі – 2 сільради – українську та єврейську [66, арк.13]. Така практика не відповідала принципу єдності органів влади, створювала фактично двовладдя і вела до розмежування мешканців за національними ознаками одного поселення.

Проте, чомусь дослідники в своїх працях досить спрощено поставились до аналізу цього важливого явища. На нашу думку, в літературі не знайшли належного висвітлення питання про врахування історичних і етнографічних особливостей окремих територій при створенні національних районів і сільрад. В науковій літературі майже відсутній аналіз загальної кількості національних сільрад в Україні. Проте відомо, що загальна кількість національних сільрад значно перевищувала кількість тих сільрад, які входили до національних районів. У 1920-ті роки було створено багато національних сільрад, які входили до загальних районів УСРР і мали відповідні умови для розвитку культури і освіти в цих місцевостях: школи, технікуми, інститути. Всі ці заходи влади були спрямовані на залучення мас національних меншин до участі у радянському державному і господарському будівництві. Особливо багато національних сільських рад були виділені у звичайних українських районах. До 1927 року у їх складі була виділена 691 національна сільська рада. Водночас із сільськими були утворені і селищні національні ради, чисельність яких становила 111 [67].

Становить інтерес діяльність радянських органів влади і самоврядування по залученню національних меншин до проведення передвиборчих кампаній у ради, що сприяло посиленню політичної активності населення різних національностей. Заслужують на увагу такі форми, як створення національних виборчих дільниць, перевірка представниками національних меншин роботи міськрад, друкування літератури і звіти рад єврейською, польською, російською та іншими мовами,

призначення на виборчі дільниці постійних представників з нацменшин, проведення нарад членів національних відділів міських і районних рад та ін. Відзначимо, що проведення виборчих кампаній мовами національних меншин вперше широко здійснювалося в період 1925-1926 років. Представники національних меншин вводилися до складу виборчих комісій. Звіти окружних і районних виконкомів робилися, як правило, відповідною мовою. Документація й виборча література також видавалася мовами багатьох національностей. Активність населення національних меншин під час виборів до рад не тільки зростала, а й була в середньому вищою ніж у цілому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні під час виборів до сільських рад у 1926-1927 рр. проголосувало 51,6% виборців, то у виборах до національних рад взяли участь 53,6% жителів, зокрема, до єврейських сілрад – 60,9%, німецьких – 57,9, чеських – 57,2, польських – 55,8%, грецьких – 54,3% [68, с.57-58]. Проте, не можна ігнорувати той факт, що вибори у ті часи проходили в умовах позбавлення виборчих прав у деяких селах до 30% громадян.

З метою підвищення активності і ролі нацменшин в національно-державному будівництві влада забезпечувала їх права шляхом участі у роботі рад та їх виконавчих органів. Характерним показником є ступінь участі національних меншин у радах Одеської губернії. У 1925 році в Одеській міськраді національні меншини становили 35%, Миколаївській – 21%, Херсонській – 22,5%. Усього у міських радах Одеської губернії національні меншини склали 31%, у сілрадах – 12%, у райвиконкомах – 13% [62, с.48]. Про високу політичну активність яскраво свідчать результати виборів до рад і їх виконавчих органів всієї України у 1924-1925 роках.

Таблиця 13

**Представництво нацменшин в радах УСРР та їх виконавчих комітетах по
результатам виборів 1924-1925 років [69, арк.155-157]**

Назва органів влади УСРР	В абсолютних цифрах									
	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Болгари	Греки	Молдавани	Білоруси	Інші
Членів міськрад	4009	3707	2283	205	57	25	17	57	22	219
Членів сільрад	211503	14361	3906	3338	3290	588	1016	2372	–	573
Членів районних виконкомів	6956	985	248	99	171	37	49	78	95	77
Членів окружних виконкомів	1207	386	158	38	29	8	8	3	32	43
Членів губернських виконкомів	289	142	69	17	7	1	2	26	9	18
Членів ВУЦВК	194	96	21	9	3	1	1	9	5	8
Разом:	224158	19677	7285	3706	3557	660	1093	2545	163	938

Дані таблиці свідчать про те, що загальна кількість представників всіх народів Української СРР в представницьких органах влади становила 263782 особи, з них національні меншини – 39624 особи, або 15%. Найбільшу кількість в радах і виконкомах всіх рівнів серед національних меншин становили росіяни – трохи більше 50%, що не відповідало їх пропорційному співвідношенню згідно з переписом 1926 року, який зафіксував наявність в республіці 8,1% росіян з загальної кількості нацменшин 24,6%. Це свідчить про те, що в радянське будівництво залучались представники всіх національних меншин, особливо росіян, тим самим забезпечувалася можливість найповнішого врахування національних особливостей населення, що сприяло посиленню довіри до радянської влади.

Однак, в роботі національних районних і сільських рад було багато такого, що викликало незадоволення місцевого населення. На першій округовій нараді працівників національних рад в Артемівську 28-29 серпня 1927 року були названі основні недоліки в роботі сільських і районних рад. Серед них найбільш вражаючим був факт про те, що апарат райвиконкому не був

пристосований для обслуговування національних меншин: працівники не знали національної мови, не дивлячись на те, що діловодство багатьох національних сільрад вже було переведено на рідну мову [70, арк.8-9]. Про слабку підготовку апарату державних органів національних меншин на місцях говорилося і на 1 Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншин в січні 1927 року. В резолюції наради підкреслювалася необхідність пристосування сільських та округових рад для обслуговування національних меншин, забезпечення керівного складу рад працівниками, які б володіли національними мовами [71, с.40]. Але ці рішення мало що змінили. В апараті Селидівського райвиконкому Сталінського округу, наприклад, де були міцні німецькі колонії, в 1928 році не було жодного працівника з місцевих німців [72, арк.28].

Проте, в цілому виділення національних сільських і селищних рад, утворення національних районів, до керівництва яких приходили люди, обізнані з історією, культурою, духовним життям населення тієї чи іншої етнічної спільноти, специфікою його господарської діяльності та побуту, сприяло пожвавленню економічного, культурного та громадського життя в них, гармонізації міжнаціональних відносин. Діловодство, освіта, судочинство, робота культурно-освітніх закладів у цих національних формуваннях проводилися мовами тієї чи іншої національної меншини, а зносили національних адміністративно-територіальних структур і культурно-освітніх закладів з республіканськими керівними органами – українською.

Для забезпечення культурного і мовного розвитку національних меншин ще у 1924 році при Наркомосвіти республіки була заснована Рада нацменшин з польським, латинським, єврейським і німецьким національними бюро, при окружних відділах народної освіти працювали їх представництва. При Волинському відділі наросвіти існувало окреме чехословацьке бюро. ВУЦВК доручив Раднаркому організувати також національні бюро молдаван, болгар, греків і вірмен.

На початку 1924/25 навчального року на Україні діяло 255 польських шкіл з 14,6 тис. учнів та 342 єврейські школи з 56,3 тис. учнів. Навчанням була охоплена п'ята частина дітей шкільного віку єврейської національності. У 1925 році в Києві з 97 шкіл у 49-ти навчання велося російською мовою, у 35 – українською, у 7 – єврейською, у 2 – польською. Існували також татарська, німецька, вірменська, ассирійська школи. Більшість з них були семирічними [2, с.129].

Навчання українською мовою у 1929 році велося у 16506 школах, російською мовою – в 1342 школах, єврейською мовою – в 486 школах, німецькою – в 581 школі, польською – в 344 школах, молдавською – в 120 школах і мовами інших національностей – в 661 школі. Тільки за один рік кількість українських шкіл збільшилася на 174; єврейських – на 215%, німецьких – на 364%, польських – на 227%, молдавських – на 22%. На Півдні України, в Одесі, були створені й працювали німецький технікум, єврейський педагогічний і машинобудівний технікум, польські і єврейські вечірні школи [73].

Таким чином, у 1920-ті роки розв'язання національної проблеми набуло широкого резонансу в суспільному житті України. Непересічна роль у цьому належала радам, виконкомам та підпорядкованим їм установам. Згортання цієї роботи розпочалося з 1929 року, коли було інспіровано політичні процеси проти «буржуазних націоналістів» та «націоналуклоністів».

В силу своєї специфічної соціальної структури, малозацікавленості в громадсько-політичному житті болгари, поляки та німці ще в другій половині 1920-х років були віднесені до політично неблагодійних націй, а це мало для них самі трагічні наслідки в ході змін соціально-економічної політики в країні.

Влада з кінця 1920-х років стала постійно підкреслювати в своїх рішеннях, що склад німецьких, грецьких, болгарських, польських та інших національних утворень є незадовільним через занадто високий відсоток заможних селян. Для покращення якісного складу національних рад влада збільшувала в них кількість членів партії та комсомолу. Але ці зусилля, а також постійні

реорганізації та перекомплектації апарату не дали бажаних результатів в підвищенні якості кадрів. Коли у 1930 році почалася ліквідація округів, то працівників, які володіли мовами національних меншин, перекидали на нові місця роботи вже без урахування їх національності. Це в значній мірі можна пояснити тим, що насильницька колективізація селянських господарств, форсована індустріалізація супроводжувалися обмеженням прав союзних республік, знищенням національних культур, посиленням шовіністичних тенденцій.

Слід мати на увазі, що більшість національних меншин, особливо Півдня України, була суто селянською. Це німці, молдавани, греки, болгари, поляки, чехи, білоруси. У найбільш і найменш чисельних меншин (росіян, євреїв, вірмен, вихідців з Прибалтики) переважало міське населення. Причому у росіян це були головним чином робітники, в усіх інших – переважно ремісники, кустарі й торгівці.

Помітні відмінності існували і в господарській діяльності, особливо на селі. Щодо розмірів землекористування: від 30 і більше десятин на одне господарство у німців, греків, чехів, що майже вдвічі вище середньої норми для українського населення, до 2-3 десятин у молдаван і поляків. Німці, чехи й болгари відрізнялися культурою ведення господарства з орієнтацією на інтенсивні галузі, греки – на екстенсивні.

Введення непу й врегулювання земельних питань призвели до значного покращення матеріального стану національних меншин. Так, вже у 1925 році земельні органи констатували ведення у 25% чеських сіл зразкового сільськогосподарського виробництва.

Однак, місцева партійна і радянська влада національних об'єднань нерідко ігнорувала рішення вищих партійних і державних органів, оскільки залишались невирішеними багато питань, особливо земельне, що не сприяло усуненню міжнаціональних проблем.

Проте, національно-державне будівництво на той час ще мало тенденцію зростання кількості національно-адміністративних одиниць, розвитку самоврядування національних меншин. В республіці у 1930 році було 1086 національних сільрад і 26 національних районів. Слід, однак, зазначити, що ці утворення розглядалися не як органи національної автономії, а як органи пролетарської влади, а їх діяльність жорстко регламентувалася вищестоящими інстанціями, які іноді забували про їх національні особливості.

Перехід до реконструкції народного господарства в роки першої п'ятирічки загострив потребу розвинути самодіяльність, організованість і свідомість якнайширших мас всіх національностей республіки.

Уряд поставив своїм завданням об'єднати в державні одиниці, в національні райони, в національні сільські й селищні ради скільки-небудь компактні маси будь-яких національностей, що живуть на певній території. У 1931 році з 380 районів України 25 були національними, з 11 тисяч сільрад на національні сільради припадало 995. Крім того, було утворено 86 національних селищних рад [74]. Для того, щоб полегшати утворення політичних національних державних осередків (національні райони, національні селищні ради) влада визначила для їх об'єднання меншу норму, ніж для загальних районів і сільрад. Але були і такі національні райони, де кількість населення була втриє і вчетверо менша, ніж норма, встановлена для всієї України, для українських національних районів. Так само влада підходила й до утворення національних сільських і селищних рад. Вона зважала за можливе об'єднувати населення певної національності в адміністративно-територіальну одиницю, навіть коли це населення певної національності на даній території України не мало достатньої чисельності, яка була встановлена для українських національних районів. Наслідком цієї політики станом на 1931 рік стали 8 районів російської національної меншини в Україні – Олексіївський, Чугуївський та Великописарівський на Харківщині, Кам'янський на Запоріжжі, Сорокинський на Луганщині, Терпенівський і Верхньотеплицький на

Мелітопільщині й Путивльський на Сумщині. Німецька національна меншість України мала 7 національних районів: Люксембурзький на Маріупольщині, Спартаківський та Фрідріх-Енгельсівський на Одещині, Високопільський на Херсонщині, Карл-Лібкнехтівський на Миколаївщині, Пришибський на Мелітопольщині, Молочанський на Дніпропетровщині і Пунінський на Волині. Болгарських національних районів було створено три: Коларівський на Мелітопольщині, Благоєвський на Одещині. Вільщанський на Першотравенщині. Також три національні райони мала грецька меншина: Мангушський і Сартанський на Маріупольщині та Велико-Янісольський – в Сталінському окрузі. Було організовано три єврейські національні райони: Калініндорфський і Ново-Златопільський на Херсонщині, Сталіндорфський на Криворіжжі, також один польський національний район – Мархлевський на Волині.

Щодо національних сільських та селищних рад, то вони розподілялись таким чином: російських – 404 сільських і 10 селищних рад, німецьких – 251 сільрада, єврейських – 98 сільських і 69 селищних рад, польських – 148 сільрад, болгарських – 34 сільради, грецьких – 30 сільрад, молдавських – 16 сільрад, чеських – 10 сільрад, білоруських – 4 сільрад і 3 албанських [7, арк.3].

Це свідчить про те, що майже всі компактні національні групи України мали свої адміністративні одиниці. Більш за всіх мали національних районів і сільрад росіяни. До того ж, слід додати, що майже 21% селищних рад знаходилися в Донбасі. Національними радами був охоплений значний відсоток німецького, єврейського, польського, болгарського і грецького населення.

Влада розглядала національні територіальні одиниці, національні райони, сільські й селищні ради не лише як адміністративні органи управління населенням даної території України, а й водночас як державні одиниці даної національності в Україні. Коли на значній території певна національність посідає більшість, коли вона живе компактними масами на цій території, то влада її виділяла в окрему автономну республіку, прикладом чого є Автономна

Молдавська Соціалістична Радянська Республіка. Коли ж територія, що заселена певною національністю, менша, тоді цю національність організовували в меншу державну одиницю даної національності – національний район, чи національну сільраду. Отже, наприклад, єврейські національні райони Калініндорфський, Ново-Златопільський і Сталіндорфський були не лише адміністративно-територіальними одиницями, а становили певні державні одиниці єврейської національності. Мархлевський польський національний район на Вінничині був не лише адміністративно-територіальною одиницею, органом радянської влади, а ще й польським державним осередком, де будувалася радянськими шляхами польська культура [54, с.123-124].

Зупинимося на загальному огляді найбільших національних меншин: їх чисельності, розселенні, районуванні.

Створення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні почалося з виділення німецьких районів і сільрад. До 1940 року німецька національна меншина була четверта за чисельністю серед національних меншин на українських землях, нині ж вона складає невелику кількість.

Німецькі землеробські колонії з'явилися на Півдні України у другій половині XVIII ст. і до початку XX ст. вирости в усіх губерніях, особливо західних і південних. Основна їх маса зосередилась на півдні, на землях Причорномор'я і Приазов'я. Перші шість німецьких колоній, за даними відомого етнографа В.Наулко, були засновані у 1766 році, недалеко від Біловежі у Чернігівській губернії [78, с.11].

Але більш масового та організованого характеру переселення до українських земель набуло напередодні й у роки російсько-турецької війни (1787-1791 рр.), коли уряд Катерини II, усвідомлюючи необхідність освоєння величезних південно-українських степових просторів і включення їх у сільськогосподарський обіг, доручив своїм чиновникам заохочувати до переселення головним чином селян. Протягом 1786-1787 років у Таврійській та

Катеринославській губерніях отримали землю більш ніж 750 переселенців німецького походження.

Протягом першої половини ХІХ ст. колонізація українських земель посилюється. На території сучасної Запорізької області німецькі переселенці засновують понад 50 колоній, а в Криму разом із болгарами – 10, але найбільша їх кількість з'явилась на території сучасної Одеської області – 60. В Приазов'ї, землі якого Катерина ІІ раніше відвела Війську Донському, німці заклали 27 колоній, 5 сіл і 17 нових поселень.

Німецькі колоністи органічно вписалися в економічне, політичне та культурне життя. Видатний дослідник історії колонізації Півдня України К.Ліндман у 1917 році писав: «німецькі колоністи протягом 100-150 років ...перетворили голі і невикористовувані тоді степи Новоросії, Криму...в родючі поля, в багаті сади, в доходні виноградники, сприяли поширенню господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя і добробут, вони разом з тим допомагали зростанню добробуту всього краю» [76, арк.26-27].

Перепис населення у 1926 році зафіксував, що в Україні на той час проживало 393,9 тис. німців (1,36% населення України). З них понад 360 тис. осіб проживало в сільській місцевості (93,2% німецького населення). Зазначимо також, що в Україні мешкало 40% німців, проживаючих в СРСР.

До негативних наслідків для німецької меншини призвела адміністративно-територіальна реформа 1922-1923 років під час проведення якої не було враховано національний склад населення утворюваних районів та сільрад. Центральне бюро німецьких секцій КП(б)У відзначало, що при проведенні реформи «не було звернено уваги на національні та економічні особливості національних меншин взагалі, та німецьких колоністів, зокрема...» [23, арк.24]. Більш того, саме в ці роки тривав процес приєднання німецьких волостей до районів, де в основному мешкало інонаціональне, зокрема, російське населення.

В процесі районування 1923 року Кнаденфельдська волость (28 німецьких колоній з населенням 18 тис. осіб) була приєднана до Чернігівського району Бердянського округу, Гальбштадська волость (33 колонії, більш ніж 19 тис. населення) – до Токмакського району Мелітопольського округу, Ландауська волость стала частиною Варварівського району, а Рорбахська волость та частина Гальбштадської відійшли до Березовського району Одеського округу. Внаслідок цього 25 волостей, де німецьке населення проживало компактними групами, опинилися в оточенні адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням.

Подібні зміни в адміністративно-територіальному поділі призвели до розпорошення земельних ділянок колоністів, причому частина земельних наділів перейшла у користування до нових власників. Реорганізації земельних ділянок спричинило також і те, що колоністи втратили не тільки значну частину родючих земель, а й пасовиськ, що в свою чергу відбилося на різкому скороченні поголів'я худоби. В результаті німецькі сільськогосподарські колонії, що раніше вважалися в господарському відношенні зразковими, з високим рівнем агротехнічної культури, в значній мірі прийшли у занепад.

Ставлення до німецьких колоністів переважно як до «міцних» хазяїв спричинило здійснення жорсткої податкової політики, огульне позбавлення німецького населення права голосу, а також і застосування по відношенню до нього інших форм «впливу» економічного та політичного характеру [23, арк.75].

Ускладнюючи і без того скрутне становище колоністів, радянське партійне керівництво адміністративно-територіальних одиниць, до яких були приєднані німецькі колонії, в переважній більшості не було готове до вирішення складних питань, що виникали у сфері національних відносин та міжконфесійних взаємин, не знало мови, особливостей побуту та традицій німецького населення.

Тяжке економічне становище німецьких колоністів, конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних випадків переслідувань віруючих, відсутність належної уваги і піклування з боку місцевої влади про забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів німецького населення – все це викликало законне обурення. Чимало німців виявило бажання покинути Україну, переселитися в Канаду. Пізніше, у квітні 1927 року, голова Центральної Комісії у справах національних меншин при ВУЦВК А.Буценко зазначав: «З 1922 по 1924 рік помічалось серед німців-колоністів України велике прагнення до еміграції в Америку, Канаду. Загальне число тих, що емігрували, досягло 8000, не рахуючи дітей, заяв же про бажання емігрувати було біля 20000» [77, арк.118].

Для запобігання поширенню емігрантських настроїв державне та партійне керівництво України вдалося до енергійних заходів щодо забезпечення національно-культурних інтересів німецького населення. Серед цих заходів було утворення національних адміністративно-територіальних одиниць, запровадження системи освіти рідною мовою тощо.

З цього питання 18 квітня 1924 року було прийнято спеціальне рішення політбюро ЦК КП(б)У. На його засіданні у доповіді Центрального бюро німецьких секцій підкреслювалося, що «політичні принципи, які переслідувалися при роздробленні німецьких волостей, а також безпощадно проведене районування, де не бралися до уваги культурні та господарські особливості нацменшин, не тільки не привело до зміцнення радянської державності, а й навпаки штовхнуло колоністів на шлях пасивного опору». Зазначалося також, що поліпшити становище в німецьких колоніях допоможе повернення німецьким селам частини конфіскованих земель, а також створення національних сілрад і районів, що відповідало реалізації радянського принципу виділення колишніх німецьких волостей у «самостійні адміністративні райони» [78, арк.6-7].

З 1924 року в місцях компактного проживання німецького населення розпочалося виділення німецьких національних сільських рад – одних з перших національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні. Для цього були всі умови, і, насамперед те, що понад 90% німецького населення України мешкали у сільській місцевості.

З метою координації роботи у справах змін в адміністративно-територіальному поділі на місцях при виконкомах були створені спеціальні комісії. 11 червня 1924 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням». Нею передбачалось: у кордонах Бердянського округу утворити новий Молочанський район у складі колишніх Богданівської та Молочанської волостей; у кордонах Мелітопольського округу – новий Терпіннівський район у складі колишньої Терпіннівської волості; а також виділення Пришибського району у складі колишньої Пришибської волості (Мелітопольський округ); Чернігівського району у складі колишніх Чернігівської, Новогригорівської та Салтичівської волостей (Бердянський округ) і Петропавлівського району у складі колишніх Петропавлівської, Бессанської, Вербівської та Новомихайлівської волостей (Бердянський округ) [35, с.65].

Сам процес районування розпочався після набуття чинності постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів і рад» від 29 серпня 1924 року, затвердженої IV сесією ВУЦВК восьмого скликання (15-19 лютого 1925 р.) [79, арк.95-96].

Однак, Центральна Комісія у справах національних меншин вже 24 вересня 1924 року звітувала про те, що планується виділення чотирьох німецьких районів у Катеринославській та Одеській губерніях.

У 1925 році в республіці було 98 німецьких сільських рад, наступного року – 221, у 1927 році – 237. В німецьких сільських радах проживало 317 тис. осіб, з яких німці становили 261 тисячу (73,3% загальної чисельності їх жителів). Німецькі сільські ради охоплювали (за даними на 1927 р.) 67,8%

німецького населення України. У 1931 році в Україні вже було 243 німецькі сільські ради, в українських районах – 142; у 7 німецьких районах – 84 (34,5% загальної кількості німецьких сільських рад). Дев'ять німецьких сільрад були у складі Молдавської АСРР, ще 8 німецьких сільрад – у складі інших національних районів [60, с.91-92].

Швидкому відродженню німецьких сіл у 1920-х роках сприяло повернення їм частини конфіскованих земель, а також утворення національних сільрад і районів. Саме з німецьких колоній розпочалося виділення національних районів. Вже у 1925 році згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня «Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Донеччини» на території Маріупольського округу утворився Люксембурзький район з переважно німецькою людністю – перший національний район в регіоні. Він складався з 9 сільрад і нараховував 18790 осіб. Німці становили 81,3% від усіх жителів району та 57,2% від усього німецького населення округу [80, с.344]. Всього у 1925 році в республіці налічувалося 98 німецьких сільських рад, наступного року – 221. У 1927 році німецькі сільради 7 німецьких національних районів охоплювали понад 120 тисяч осіб німецького населення [81, арк.2-7].

Всього у 1927 році налічувалося 237 німецьких сільських рад, а чисельність німецьких національних районів збільшилася з 1924 по 1927 рік з 4 до 7. Ці форми національного будівництва виправдали себе на практиці. Німецькі райони відрізнялися високою культурою ведення господарства і добробутом. Їх села завжди були благоустроєні і служили прикладом для інших національних меншин.

У 1931 році крім семи німецьких національних районів діяли також дві німецькі національні селищні ради та 252 сільські, з них 84 (34,5%) знаходились у складі німецьких національних районів, 9 – у складі Молдавської АСРР, що була частиною УСРР, а 152 – в українських районах [82, с.9]. Вісім німецьких сільрад перебували у складі інших національних районів: по дві в

Сталіндорфському (єврейському), Великоянісольському (грецькому), Мархлевському (польському), по одній – у Калініндорфському (єврейському) й Благоївському (болгарському). У свою чергу в складі німецьких районів були єврейські, польські, роїські національні сільради [82, с.223].

Німецька мова поступово почала використовуватися в діяльності місцевих органів влади та управління, в навчальних закладах. У 1929-1930 навчальному році в Україні налічувалося 628 німецьких шкіл, де навчалося понад 34 тис. учнів. Понад 89% школярів німецької національності здобували освіту німецькою мовою. До початку сталінського погрому національної інтелігенції в республіці діяли два німецькі індустріальні, шість сільськогосподарських та один педагогічний технікуми. Серед навчальних закладів можна, зокрема, назвати Одеський німецький педагогічний інститут, Пришибську німецьку ветеринарно-фельдшерську школу, Ландауську німецьку сільськогосподарську школу-технікум, Молочанську німецьку фельдшерсько-акушерську, німецьку педагогічну школи [60, с.91-92].

Проте, спеціальні обстеження німецьких районів у 1925 році, огляд роботи серед національних меншин в 1926 році, перевірка культурно-освітньої роботи у 1928 році, аналіз економічної, культурної, радянської і партійної роботи в німецьких селах у 1929 році, та ревізування Пулинського та Зельцького національних районів у 1931 році виявили нежиттєздатність німецьких сільрад у тому вигляді, як вони функціонували [83, с.206].

Місцеві радянські органи мали свою специфіку. В організації їхньої роботи від самого початку існування рад було чимало формалізму, бюрократичної тяганини, «паперотворчості». Не були вони насправді самоврядними, народнопредставницькими органами. Волевиявлення народу мало значення лише при їхньому формуванні, надалі ж ці органи відсторонювалися від мас і діяли, застосовуючи командно-адміністративні методи, від яких дуже сильно потерпіли українські німці. Під час колективізації більшість з них належала до так званих «куркулів». Різьке незадоволення такою

політикою влади вилилося у німецьких селах у масову еміграцію взимку 1929-1930 років.

Ці негативні явища не надали «національній політиці» радянської влади політичних дивідендів. Зауважимо, що проблеми національного самоврядування вперше проявились в середовищі німецького населення України. Вони дістали відображення в тому, що партійне та державне керівництво почало ставитися до німців з недовірою, що більш відверто виявилось в першій половині 1930-х років.

Найкраще вивченим виявилось російське населення в Україні як найчисельніше і впливове.

Історія масового припливу росіян в Україну почалася з 1880-х років, коли вони потягнулися з центральних російських губерній до нових потужних центрів важкої промисловості в Донбасі і в Дніпропетровському промисловому районі, у деякій мірі також до Харкова. У 1897 році росіяни становили вже 68% робітників у великій промисловості Катеринославської губернії, в склад якої входила значна частина Донеччини.

Після революції 1917 року сепаратистські сили з числа росіян в керівництві КП(б)У намагалися навіть відокремити від української національної території Донеччину і Криворіжчину, створивши у 1918 році окрему Донецько-Криворізьку Республіку Рад у складі Росії.

Зміни числа росіян в Україні в добу революції і за перші роки радянської влади нам не відомі. Але існують дані про те, що приплив росіян в Донбас тривав і далі. Дані про кількість росіян, їх розміщення та демографічну характеристику дає перепис 1926 року, зокрема, для УСРР. За цим переписом на території УСРР мешкало 2,7 млн. росіян (9,2%). Загалом на півдні України їх чисельність доходила до 40% міського населення [84, с.2614, 2617-2618].

В ході дослідження було з'ясовано, що на початку 1920-х років російська громада Донбасу мала найкращі умови для національного самоврядування, задоволення своїх культурних потреб. Російська мова панувала практично в

усіх важливих сферах суспільного життя, незважаючи на те, що для більшості населення Донбасу рідною мовою була українська. Зміни в національній політиці мали для росіян Донбасу зовсім інше значення, ніж для інших етнічних груп. По-перше, змінювався політико-правовий статус росіян – з титульної нації вони перетворювалися на національну меншину. По-друге, українізація передбачала сприяння розвитку україномовного середовища в регіоні, відродженню мови та культури національних меншин, а отже її неминучим наслідком повинно було стати звуження сфери функціонування російської мови.

Тривалий час проблеми російського населення як національної меншини в Україні не ставились і були підняті лише з початком національного районування в другій половині 1920-х років. Саме тоді в зв'язку з початком національного районування було виділено вісім російських національних районів, в тому разі п'ять на півдні України. Це Кам'янський у Запорізькому окрузі, Петровський, Сорокінський і Старолуганський в Луганському і Терпеньівський – у Мелітопольському окрузі [85, с.47-48].

Найбільша кількість національних районів і рад була створена для російського населення Донбасу. Національною меншиною росіяни стали вважатися з початку 1926 року, коли ЦАТК при ВУЦВК зобов'язала всі округові комісії провести роботу з метою виявлення компактних груп російського населення для подальшого виділення національних адміністративно-територіальних одиниць.

Протягом заселення Донбасу ще з другої половини ХІХ ст. значна частина росіян осідала на території Луганського округу. За даними перепису 1926 року їх чисельність тут складала 42,6% всієї людності, українське – 41,9% [86, арк.27].

Встановлено, що у 1920-ті – на початку 1930-х років серед пролетаріату Донбасу абсолютну більшість становили росіяни, що зумовлювалося наявністю кваліфікованих робітників в старих промислових центрах Росії, географічним

розташуванням регіону, яке робило його зручним місцем відходу на заробітки для селян з центральних російських губерній, а також більш прихильним ставленням росіян до роботи в промисловості, ніж українців, зайнятих переважно хліборобською працею. Тому у відбудовчий період та на початку індустріалізації саме РСФРР стала головним джерелом поповнення кадрів промисловості Донбасу. Російські робітники потрапляли на шахти та заводи Донбасу як самопливом так і внаслідок мобілізацій, вербувань, організованих наборів.

Головною причиною, яка спонукала до виділення російських національних районів, селищних та сільських рад було успішне просування українізації, наслідком якого стала поступова дерусифікація освіти, преси, діловодства тощо. Це викликало протести серед російського населення Донбасу, які знайшли підтримку серед вищого партійного керівництва. Як наслідок, у квітні 1927 року в резолюції ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» росіян в УСРР було визнано національною меншиною, яка має рівні з іншими права на забезпечення своїх мовних та культурних потреб. Це створило підстави для початку роботи з виділення та юридичного оформлення російських національних адміністративно-територіальних одиниць.

Водночас нові адміністративно-територіальні перетворення актуалізували проблему забезпечення прагнень російського населення, яке тривалий час не мало своїх національних утворень.

Проблема задоволення культурних та освітніх потреб росіян Донбасу була частково вирішена лише у 1927 році. Тоді в Луганській окрузі були затверджені три національні російські райони: Станично-Луганський (89,4% росіян), Сорокінський (72% росіян) та Петровський (76% росіян). Взагалі на території Донбасу були утворені три національні російські райони з дев'яти, що були створені в УСРР у 1927 році, 94 сільських, 39 селищних рад [87, арк.155].

Процес виділення російських селищних рад відбувався з певними труднощами, оскільки серед партійного керівництва не було одностайності в

тому, чи варто українізувати населення робітничих селищ, значну частину яких становили етнічні росіяни. Щодо міст було вирішено не виділяти їх у національні адміністративно-територіальні одиниці, оскільки вони були центрами округів з переважно українським населенням.

У зв'язку з індустріалізацією швидко зростає частка росіян у складі населення України за рахунок зростаючого їх притоку у промислові центри. У 1939 році чисельність росіян зросла до 4 млн. 315 тисяч осіб, а їхня питома вага у населенні України (в сучасних її кордонах) – до 10,4% [60, с.103-109].

Тенденція до падіння питомої ваги українців у складі населення країни і зростання за їх рахунок частки росіян спостерігалася у 1920-1930-ті роки і продовжувалася в наступні роки.

Більш того, вона проходила ще інтенсивніше. Так, якщо за період 1926-1939 рр. частка українців скоротилася з 80% до 76,2% (майже 5%), то за одинадцять років з 1959 по 1970 р. вона зменшилась з 76,8 до 74,3% (на 2,5%). За ці ж періоди питома вага росіян відповідно змінилася з 9,3 до 11,3% (на 2%) та 16,9% і 19,4% (на 2,5%). Отже, процес зменшення українців відбувся виключно за рахунок збільшення росіян.

В результаті продовжуваної у 1923-1932 роках українізації значно зменшилося число росіян на керівних посадах у всіх ділянках суспільного життя. Так, участь росіян в адміністративному апараті на 1928-1929 роки була така: сільради – 5,1%, селищні ради – 20,9%, міські ради – 23,9%. З 1933 року процес зростання українців в органах влади коштом зменшення росіян припинився у зв'язку з згортанням українського відродження [84, с.2619].

Дещо пізніше почалося створення грецьких національних районів та сільрад. Греки з'явилися на Півдні України ще в кінці XVIII ст. У 1779-1783 роках російський уряд переселив велику групу греків із Криму на північне узбережжя Азовського моря та на береги р. Солоної і Кальміусу.

Переселення греків було пов'язане з оволодінням просторами України російською владою. Греки заснували у 1780 році місто Маріуполь та біля 20

селищ (Сартана, Карань, Улакли, Мангуш, Янісоль тощо), де вони живуть і зараз. Інші греки були поселені в глибині степової України.

Здійснення національно-державного будівництва серед греків, діяльність створених при цьому адміністративно-територіальних одиниць в УСРР у 1920-1930-ті роки досі залишається маловивченою сторінкою історії національних відносин. Проте слід зазначити, що розробка радянським урядом теоретичних засад національно-державного будівництва і перехід, починаючи з 1924 року до її проведення безпосередньо вплинули на долю грецького населення України. Одним з невідкладних завдань ЦКНМ було виділення грецьких сільрад і районів протягом 1924-1925 років. Проте, за цю справу не можна було братися раніше, ніж був проведений огляд населених пунктів республіки, де переважали греки. Тому восени 1925 року комісія ВУЦВК провела обстеження грецької людності Приазов'я. Це дало фактичний матеріал для розробки програми національно-державного будівництва для цієї національної меншини [88, арк.2].

14 листопада 1925 року на засіданні ЦКНМ була накреслена широка програма роботи серед грецького населення. Одним з важливих завдань було проведення районування в місцях компактного проживання греків [89, арк.8]. За переписом 1926 року 93,3% греків України проживало в Маріупольському і Сталінському округах. Загалом в республіці нараховувалося 104666 греків. Міське населення становило 10,3%, сільське – 89,7% [90, с.62]. В Маріуполі та Сталіно мешкало 6808 осіб, але вони були дуже розпорошені. Національно-державне будівництво легше було провести серед сільського населення, що становило не лише переважну більшість, але й розміщувалося в небагатьох селах як самостійний етнос.

Компактність грецького населення полегшувала виділення не тільки національних сільрад, а й районів. Грецькі села в Приазов'ї виділялися серед інших своїми розмірами і скупченістю населення. Наприклад, у с. Ялта налічувалося 6022 жителя, в Мангуші – 5701, Сартані – 5141, Великій Янісолі – 4779, Бешеві – 5051, Богатирі – 3872, Стилі – 4485. Ці селища розташовувалися

на місці грецьких колоній. Крім того, в Приазов'ї було досить районів, де греки становили значну частину населення. Наприклад, у Бешевському районі їх було 24,7%, Старо-Керменчицькому – 26,95%, Новоселівському – 29,3%, Велико-Янісольському – 43,3%, Старо-Каранському – 47,52%, Ялтинському – 79,95% [90, с.71].

За таких умов уряд України розпочав роботу по районуванню. Грецькі національні сільські ради були виділені в кінці 1925 – на початку 1926 років. У 30 грецьких сільських радах (19 – на території Маріупольського, 11 – Сталінського округів) проживало 105617 жителів, з них більше 90 тисяч греків, що становило 85,8% всього грецького населення України [91, арк.39].

19 січня 1926 року Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про розробку питання про відокремлення грецьких районів і приєднання грецьких селищ Сталінського округу до Маріупольського». 29 січня 1926 року на засіданні Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК було вирішено розробити питання щодо виділення районів з переважною кількістю грецького населення.

1 Всеукраїнська нарада з роботи серед національних меншин, що відбулася 8-11 січня 1927 року, констатувала недостатню увагу виділенню грецьких та російських районів. Після наради робота по районуванню місць проживання греків прискорилась.

13 серпня 1927 року на засіданні ЦАТК було визнано за доцільне з певними адміністративними змінами оформити Мангушський і Сартанський національні райони. Лише 30 травня 1928 року Президія ВУЦВК затвердила постанову «Про створення національних грецьких районів на території Маріупольського округу». Так було створено два перші грецькі національні райони – Мангушський і Сартанський [92, арк.4].

У Приазов'ї виросло 30 великих грецьких сіл, найбільші з яких: Сартана, Велика Янісоль – у греко-елінів; Мангуш, Старий Керменчик, Карань – у греко-

татар. Лише 2,5% греків жили в селах з мішаним населенням, переважна більшість – у суто грецьких і досить замкнуто [93].

Підготовча робота по виділенню грецького району проводилась і в Сталінському окрузі. 9 жовтня 1928 р ВУЦВК затвердив постанову ЦАКТ «Про районування грецької національності на території Сталінського округу». Згідно з нею було розформовано Андріївський район, а його грецькі сільради (Богатирську, Константинопільську, Улаклицьку, Ново-Богатирську) приєднано до Велико-Янисольського району і таким чином оформлено Велико-Янисольський район [94].

Таким чином, протягом 1928 року у Приазов'ї було створено 3 національні грецькі райони: Мангушський (питома вага грецького населення становила 77,2%), Сартанський (58,9%), Велико-Янисольський (58,6%). У їх складі було 15 грецьких сільрад. Крім того, у Велико-Янисольському районі були також і дві німецьких сільради – Нейгеймська та Марксфельдська, 14 грецьких рад знаходились в українських районах: по три у Волновахському, Старо-Микольському та Старо-Каранському районах, дві – у Старо-Керменчицькому, чотири грецькі сільські ради були у складі Стельського району. Ново-Керменчицька грецька національна сільська рада була у складі Люксембурзького німецького району [95, арк.4]. У грецьких національних адміністративно-територіальних одиницях діяла мережа освітніх установ. Загалом в Україні за даними на 1929-1930 навчальний рік було 16 грецьких шкіл, де навчалося 1348 учнів.

Як вважає дослідниця історії національних меншин Н.А.Терентьєва, державна політика в сфері національних відносин була спрямована на створення економічних і культурно-просвітницьких центрів в районах компактного проживання грецького населення, що зумовило можливість створення культурно-адміністративної автономії грецьких національних районів [96, с.132].

Колективізація сільського господарства в кінці 1920-х – на початку 1930-х років викликала наростання соціальної напруженості і поширення міжнаціональних суперечок в грецьких селах, а адміністративно-територіальна реформа 1930-х років, перехід на двоступеневу систему управління ще більше дезорганізували діяльність національних рад.

Винищення куркульства в грецьких селах набуло форми національної трагедії. Відсоток позбавлених прав у багатьох радах перевищував 1/5 частину населення. Близько 1/10 селян було виселено. За таких обставин соціальна політика влади сприймалася населенням негативно, як така, що направлена проти греків.

На 11-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27-30 листопада 1930 р.) зазначалася впевненість в тому, що грецьке селянство остаточно позбудеться ярма експлуатації шляхом ліквідації куркульства на базі суцільної колективізації, що виділення національних сільрад та районів приведе до залучення в радянське і соціалістичне будівництво широких верств населення національних менших як активних учасників і керівників до більш успішної їх радянзації, через що значно зросте активність трудящих національних меншин.

Проте, матеріали діяльності грецьких районів і сільрад 1930 – початку 1931 років відображають поглиблення кризи в їх роботі, занепад національних досягнень минулих років. Ігнорування відповідальними працівниками специфіки життя грецького селянства, розрив між проголошуваними гаслами і практикою були причиною поширення соціальної напруженості на селі і міжнаціональних конфліктів, які на початку 1930-х років охопили досить значні соціальні верстви грецького села. В той період скрізь помічалися недовіра до прибулих керівників, постійні суперечки із сусідніми українськими селами з приводу відібрання ними грецьких земель за часів громадянської війни, конфлікти з росіянами. Все це було проголошено владою проявами вузько-грецького націоналізму.

Ситуація ускладнювалася кадровими переміщеннями, які призвели до розмивання низового апарату, який раніше підбирався відповідно до політики українізації. В травні 1931 року греки в складі керівних органів грецьких районів становили близько 30%, селищних рад – 40%. На чолі громадських організацій і колгоспів їх майже не було. До того ж у середовищі греків у той час широкого розповсюдження набула денаціоналізація культурного життя, вся робота грецьких рад велася російською мовою [97, с.69-70].

Подальші зміни адміністративної системи країни і перехід на обласну систему управління безпосередньо позначилися на кількості грецьких національних районів. У 1932 році ЦВК України прийняв постанову про утворення в УСРР Донецької області. Цією постановою Сартанський і Мангушський райони були розформовані й приєднані до Маріупольської міськради, а їх виконкоми ліквідовані [98, арк.1-2].

В республіці лишився фактично один грецький національний район (Велико-Янисольський), який в умовах проведення суцільної колективізації, боротьби з «націоналістами», голодомору 1932-1933 років все більше втрачав ознаки національної адміністративно-територіальної одиниці. Він уже не являв собою єдиного життєздатного організму і був неспроможний захищати національні інтереси грецького народу. Грецьке населення поступово втрачало свої колишні позиції і права.

Таблиця 14

Порівняльні результати виборів у грецькі національні сільські ради [99]

	1925/26	1926/27	1928/29	1930/31
	у%	у%	у%	у%
Явка	51,7	54,3	68,6	70,3
Голів сільрад-греків	86,2	100,0	–	40,0
Комуністів	17,3	18,8	19,0	26,1
Комсомольців	2,7	2,0	5,4	1,2
Членів комітетів незалежних селян (КНС)	31,2	35,6	42,7	50,0
Наймитів	2,3	–	7,9	5,2
Позбавлених в правах	1,5	5,2	6,2	9,8
Колгоспників	–	–	–	91,2

Можна констатувати, що національно-державне будівництво щодо грецької національної меншини проводилося серед її селянської частини, яка становила 89,7%. Як видно з таблиці 14, поступове згортання нової економічної політики, запровадження масової колективізації знайшло свій відбиток і в результатах виборчих кампаній, які свідчать про симптоми небажання влади зміцнювати грецькі сільради і райони національними кадрами. Тільки з 1925 по 1931 рік питома вага голів сільрад з числа греків скоротилася у 2,5 рази.

Однією з найчисленіших національних меншин України були поляки. У 1920 році в Україні налічувалось 239429 поляків, тобто їх чисельність зменшилася майже в 2 рази в порівнянні з першим Всеросійським переписом людності 1897 року, який проводився майже за чверть століття до вищезазначених соціальних потрясінь. Отримавши дані перепису 1920 року Центральне Статистичне Управління зразу зазначило, що «Дані ці не точні і мають попередній характер до закінчення роботи в цьому напрямі».

Дійсно, перепис 1926 року показав, що поляків в Україні було значно більше. Тільки у Волинському регіоні мешкали 164370 осіб, або 53% визначених поляків, що перевищило рівень перепису 1920 року в 1,5 рази. Ця обставина сприяла рішення про утворення там польського національно-адміністративного району. Потім йшли Подільська губернія із 71670 поляками (23,1%), що перевищувало рівень перепису 1920 року в 2,3 рази, Київська-із 27030 поляками. Ще 46730 поляків (9%) проживали в Одеській, Катеринославській і Харківській губерніях [100, с.2224].

Спершу була розпочата робота щодо створення польських національних сільських рад в населених пунктах з польським, або змішаним населенням, де поляки складали переважну більшість. Якщо на 1 квітня 1925 року були створені 15 польських сільрад, то до 1928 року – 192 польські сільради, що охоплювали 289 населених пунктів, де пробивали 148502 поляки або 73,3% всього польського населення.

Одночасно велась підготовка і до утворення Довбиського польського національного району з центром в місті Довбиськ, які в квітні 1926 року були перейменовані на Мархлевський польський національний район і місто Мархлевськ.

22 травня 1925 року об'єднане засідання Волинської губернської і Житомирської окружної територіальних комісій прийняло рішення про утворення цього району, до складу якого у 1926 році входили 33 сільські ради (27 польських, 2 українські, 2 німецькі і 2 змішані), що охоплювали 96 населених пунктів Житомирського округу і частково Новоград-Волинського і Миропільського районів, де проживала 42161 особа, з яких поляки становили 30907 осіб, або 69,83% населення.

В господарсько-адміністративному плані Мархлевський національний район був підпорядкований ЦКНМ при ВУЦВК, а в політичному – польському бюро ЦК КП(б)У.

Наступною проблемою, що була вирішена, це – самоврядування населення Мархлевського польського національного району, де вищим органом влади були з'їзди рад, з яких перший установчий відбувся в квітні 1926 року і офіційно проголосив утворення цього району як національно-територіального утворення. В його роботі взяли участь 103 делегати і 500 гостей, в тому числі від ЦК ВКП(б) – Ф.Кон, від Польбюро Наркомату освіти РСФРР – С.Дзержинська, від Ради національностей ВЦВК СРСР – В.Скарбек, від Польбюро ЦК КП(б) – С.Лозоверт та ін. Всього відбулося чотири з'їзди ради польського національного району.

Між з'їздами всю поточну роботу здійснював Мархлевський районний виконавчий комітет (РВК) у складі 25-35 осіб, які працювали в робочому органі РВК – Президії і в 15 постійних комісіях. Все діловодство велось польською мовою. Важливою проблемою для польського національного району було формування своєї фінансово-кредитної та податкової політики для самозабезпечення.

3 грудня 1925 року на засіданні Раднаркому України представники Мархлевського РВК звітували про свою господарську діяльність. Сесія ВУЦВК (20-31 травня 1926 року) в постанові по доповіді про місцеві бюджети доручила уряду під час розробки фінансового плану збільшити витрати на потреби шкільництва, медицини і держплану польського району. 23 грудня 1926 року уряд УСРР прийняв спеціальну постанову з цього приводу, що дало можливість Мархлевському району розвиватися в господарському і культурному плані.

Район мав свій бюджет, який на 67,2% складався із державних дотацій і займів, 23,3% становили прибутки від податків, і лише 7% – прибутки від підприємств району. Більша частина витрат (56,9%) спрямовувалась на розвиток в районі культури, медицини, шкільництва, 27,3% – на утримання держапарату, на розвиток районного господарства – 3,6%.

В 1925-1926 роках в цілому по Україні для польського населення діяли 9 клубів, 88 бібліотек і хат-читалень, 175 пунктів ліквідації неписьменності. Підготовкою культурних кадрів для польського населення України у 1927-1928 роках займалися: 1 педагогічний технікум із 143 слухачами, 2 сільськогосподарські школи із 59 слухачами, 1 технічна профшкола із 35 слухачами, 1 драматична студія [101].

З виділених в ході національно-адміністративного будівництва 92 польських національних сільрад тільки три були на півдні – в Херсонському і Мелітопольському округах. Поляки тут були розпорошені серед навколишнього українського населення. Єдина невелика польська община знаходилася в Одесі. У 1927 році з 38 сільських рад Мархлевського польського району на Волині 34 були польські, 2 українські і 2 німецькі [102, арк.371-372].

Всеукраїнський з'їзд трудящих поляків в липні 1929 року відзначив ту велику вагу, яку мала національна політика радянської влади для польського населення УСРР, і ухвалив пропозицію про ліквідацію неписьменності серед поляків протягом 3-х років, виконання плану підвищення врожайності, соціалістичного будівництва та посилення культурного розвитку [103].

Дослідники Г.Стронський та Т.Єременко намагалися виявити особливості проведення національної політики щодо поляків, їх розселення та участі в соціалістичному будівництві. Польський район, на думку Г.Стронського, був штучно створеним агітаційно-показовим національним районом, який не володів політичною автономією і на базі якого Компартія вивіряла свої ідеологічні принципи, щоб застосовувати їх на території Польщі. Проте, він підкреслює, що у 1920-х роках, хоч і в обмежених рамках, були створені умови для розвитку національної культури [104].

Дослідник Т.Єременко вважає, що особлива увага до поляків пояснювалася загальними завданнями більшовиків, курсом на світову соціалістичну революцію, початок якої планувався в Польщі. Тому і вся політика коренізації – формування керівних кадрів з поляків, створення органів управління та національних адміністративно-територіальних одиниць, партійних осередків, культурних закладів розглядається під цим кутом зору [105, с.93].

На жаль, на сьогодні немає фундаментальних досліджень польського населення в Україні в означений період його історії і тому поза увагою істориків залишилось немало питань, в тому числі і по національному районуванню.

У 1920-ті роки набуло широкого резонансу розв'язання єврейської національної проблеми.

Дуже показовою для характеристик радянських євреїв того часу є географія їхнього розселення і утворення адміністративно-територіальних одиниць.

Значна кількість єврейського населення, близько 2,5 млн. осіб, опинилася в складі Росії після розділів Польщі у другій половині XVIII ст. З них понад 1,5 млн. – на території України. Царський уряд, встановивши «смугу осідлості» й заборонивши євреям займатися землеробством, визначив тим самим його соціальну структуру. Переважна більшість (понад 90%) євреїв Правобережної

України, проживаючи в містах і містечках Подільської та Волинської губерній, займалися ремеслом та дрібною торгівлею.

У другій половині XIX ст. на Півдні України, на Миколаївщині, Херсонщині та Маріупольщині виникло 38 єврейських землеробських колоній з населенням понад 42 тис. осіб. До 1914 року більшість господарств були досить міцними, середняцькими. Але в роки громадянської війни, опинившись у зоні бойових дій, вони зазнали всіх страхіть анархії, погромів і грабунків.

Після приходу до влади Центральної Ради у березні 1917 року, проголошення прав національних меншин й прийняття закону про національно-персональну автономію у січні 1918 року лише єврейська меншина виявила ініціативу у розбудові певної системи самоуправління. Після зайняття радянськими військами Києва у січні 1918 року було розігнано верховні установи єврейської автономії. Вони були відновлені лише після повернення Центральної Ради до столиці. Хоч формально за гетьманського уряду закон про національно-персональну автономію не діяв, проте євреї створили представницькі органи та на початку листопада 1918 року скликали Тимчасове Єврейське Національне Зібрання (25 членів) і Національний Секретаріат (12 членів). Вони проіснували майже півтора року, до листопада 1920 року [85, с.50-52].

З початку 1920-х років поступово відбувається відродження єврейських колоній. Процес національного районування не обминув єврейське населення. З розвитком державної промисловості й торгівлі в містечках Правобережжя, де мешкало єврейське населення, зростав надлишок робочої сили, Тому було вирішено розпочати планове переведення єврейського населення цих місць на землеробство.

Ленін писав: «Єврейське питання стоїть саме так: асиміляція чи відособленість?» [106, с.78]. Відповідно до цього висновку в СРСР було створено умови для розв'язання єврейського питання. Або зближення і злиття з іншими народами за місцем проживання, або територіальна концентрація в

окремій національній одиниці. Першими такими адміністративними одиницями були в Україні національні єврейські ради – сільські, селищні, міські.

Як і до революції, євреї проживали в основному в районах свого старого поселення, тобто в зоні колишньої смуги єврейської осілості. За переписом 1926 року в СРСР налічувалося 2601 тис. євреїв. З них на Україну припадало 1574 тис., або 60,4%. На західних землях України в той час проживало 700 тис. євреїв, що становило близько 10% від загальної кількості населення [107, с.675].

Залишившись на старих територіях, євреї, як і раніше, головним чином проживали у містах. На 100 душ населення України у великих містах проживало 35 євреїв, в інших містах – 25,6.

Для концентрації в цих районах єврейського населення був створений переселенський фонд, відведено землі для поселення євреїв, працював спеціальний комітет по земельному влаштуванню трудящих євреїв (Комзет), організований 29 серпня 1924 року при Президії Ради Національностей ЦВК СРСР. Діяв також республіканський комітет при ЦВК УСРР. Завданням комітету було сприяти трудящим стати активними учасниками соціалістичного будівництва, допомогти їхньому господарському влаштуванню на відведених урядом земельних фондах Криму та України.

У 1924 році на вільні землі Криворізького, Херсонського, Запорізького, Маріупольського і Первомайського округів було переселено понад 3 тисяч єврейських сімей. З метою поліпшення стану єврейських переселенців під час проведення адміністративно-територіальної реформи у 1925 році було створено 2 національні єврейські сільські ради – Затишинська і Зеленопольська. За складом населення вони були неоднорідні, особливо Затишинська, де євреї складали 65,9% всього населення. Набагато краще в національному складі населення виглядала Зеленопольська національна єврейська рада, де єврейське населення становило 90% [108, с.37].

Загалом в середині 1920-х років на півдні України виникло 37 нових єврейських землеробських колоній, зокрема: в Миколаївському окрузі – 3, Херсонському – 9, Єлисаветградському – 3, Криворізькому – 7, Запорізькому – 8, Маріупольському – 7. Наприкінці 1920-х років лише в Запорізькому та Маріупольському округах їх було 47 [109, арк.66]. У 1924-1930 роках в УСРР було засновано 162 єврейські землеробські колонії, що разом із давніми становило 210, а в Криму – близько 40.

Для влаштування євреїв було створено Одеське відділення ТЗЄТ (Товариство землеустрою євреїв трудящих). Його мета – залучити єврейське населення до землеробства. У 1924 році в Одеському, Первомайському і Балтському округах було понад 100 єврейських сільськогосподарських колективів, а всього євреїв-землеробів у губернії налічувалося близько 50 тис. Було 11 єврейських сілрад. Ці дані свідчать про увагу до потреб єврейського населення. У 1929 році була організована єврейська агронацшкола. Організовувалися єврейські сільгоспвиставки. Практикувалися обласні зльоти передовиків-колгоспників євреїв, які достроково виконали план хлібозаготівель і план весняної сівби.

19 травня 1926 року ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про поліпшення матеріального становища єврейського населення містечок», відповідно до якої безробітні євреї в містах і містечках України повинні були залучатися до важкої промисловості, особливо в Донбасі [110, арк.168]. З безробітного єврейського населення Луганського округу у 1928 році були утворені кооперативні артілі шевців, торговців, панчішників [111, арк.192].

У 1920-ті роки розвиток єврейської освіти зазнав значних змін. З одного боку, євреї, які населяли територію України, у цей період вперше у своїй історії дістали можливість безперешкодно здобувати освіту, з іншого – уся сфера освіти перебувала під пресом тоталітарної машини, керованої комуністичною ідеологією [112, с.86-92].

Першими адміністративно-територіальними одиницями були єврейські ради – сільські, селищні, міські. На початок 1928 року в республіці було створено понад 1000 таких рад, які входили до складу 26 районів. Для єврейського населення в цих районах був створений переселенський фонд і відведено землі. Проте, національним районуванням було охоплено не більше 5% єврейського населення УСРР [113].

За даними 1927-1929 років на базі єврейських колоній Криворіжжя та Херсонщини було створено 3 національних єврейських райони: Калініндорфський (32 оселі з виключно єврейським населенням, 8 змішаних), Новозлатопільський (з 40 єврейськими і 5 українськими оселями) – на Херсонщині та Сталіндорфський на Криворіжжі (11 громад). У 1931 році в північному Криму було створено єврейський район Фрейдорф. Біля половини населення цих районів становили євреї. В єврейських районах і сільрадах була єврейська мова (ідиш), урядова адміністрація також перебувала в руках євреїв [114].

Можна стверджувати, що 1920-ті роки для єврейського населення склалися відносно благополучно. Радянський уряд сприяв виділенню самостійних адміністративно-територіальних одиниць в містах компактного проживання єврейського населення, забезпеченню його національних прав з врахуванням специфіки у розв'язанні національного питання.

Серед національних меншин УСРР значну частину складало болгарське населення, яке з'явилося вперше в південній Україні в другій половині XVIII ст. у зв'язку з закликом російського уряду до чужинців оселяватися в Росії. За переписом 1897 року в Україні проживало 60000 болгар, 1926 року – 92000, 1939 року – 113500. Майже 97% болгар мешкала в селах. Вони селилися компактними групами, засновуючи болгарські колонії.

На Півдні України болгари склали значну кількість населення. У 1920 році у 40 болгарських селах Таврії, в основному в Бердянському повіті, проживало 100 тис. болгар, на Херсонщині в 10 болгарських селах мешкала та

сама кількість, що в Таврії, в 15 болгарських селах Криму нараховувалося 45 тис. осіб [60, с.20].

Для координації діяльності місцевих партійних органів, які мали секції для роботи з болгарами, в жовтні 1924 року було створено Центральне Болгарське бюро при ЦК КП(б)У на чолі з політемігрантом Д.Первановим.

Проте, справжньої опори в болгарському середовищі комуністична партія не мала. Партосередків нараховувалося одиниці і були вони малочисельні. Зокрема, у 1925 році в трьох болгарських районах, та й то переважно в Цареводарівському, діяло 15 первинних організацій КП(б)У, що об'єднували 22 членів партії. Та сама ситуація спостерігалася і в комсомолі. Серед громадських організацій порівняно поширеними були комітети незаможних селян.

Автором досліджено, що болгарська меншина України у 1920-х роках компактно проживала на території Мелітопольського, Одеського, Першотравневого округів, що характерною особливістю їх господарської діяльності був високий рівень розвитку інтенсивних галузей сільського господарства, перш за все овочівництва, вівчарства, бджільництва, виноградарства.

Оскільки болгарське населення України в основному займалося землеробством, то й увага болгарських центральних та місцевих органів влади була прикута до розвитку тут сільського господарства. На початку 1920-х років, коли починався процес колективного ведення сільського господарства, в нього включилася тільки певна частина незаможних болгар. Про це свідчить кількість у 1924 році колективних господарств Цареводарівського (Ботевського) району, а саме 3 комуни і 5 артілей, що займали 5,5% оброблюваної в районні землі.

За соціальним складом болгар належали переважно до селянського населення. Їх міське населення становило 2,6% від загальної кількості. Проаналізувавши забезпеченість болгар землею, сільськогосподарським інвентарем та машинами можна зробити висновок, що 53% болгарських селян були незалежними, рентабельними товаровиробниками. Це зумовлювало

складність протікання тут соціально-економічних перетворень радянської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

Залучення болгарського населення України до радянського будівництва проходило через створення національних районів і сільрад. Процес виникнення в Україні національних болгарських районів розпочався у 1920-х роках. У 1924 році на Мелітопольщині були сформовані Романівський (у 1925 р. перейменований на Коларівський) і Цареводарівський (у 1927 р. перейменований на Ботєвський) райони.

У 1925 році з болгарських сіл Ленінського району на Одещині створюється Великобуялицький (у 1926 р. перейменований на Благоївський), у 1927 році в Першотравневому окрузі – Вільшанський райони. Крім того, до 1930 року в Україні існували 45 болгарських національних рад [115].

Владними структурами в місцях проживання болгар стали виборні сільські ради. У 1925 році існувало 33 болгарські сільські ради, що охоплювали 44 населені пункти; у 1927 році вже було 45 болгарських сільських рад, а перед ліквідацією національних районів у 1939 р. налічувалося 52 болгарські сільські ради.

Поряд із створенням місцевих болгарських сільських рад з кінця 1924 року в болгарських районних центрах організовуються судові органи влади. Ними були 4 болгарські судово-слідчі камери. Вони мали свої штати судів, судовиконавців, слідчих, які знали болгарську мову і вели нею діловодство [116, арк.4-5].

Аналіз організації суспільного життя вказує, що національне районування проводилось не зовсім вдало. Адміністративно-територіальні перетворення ігнорували побажання болгарського населення, що привело до дезорганізації місцевих управлінських структур, які сформувалися в минулому. Нові центри не мали необхідної виробничої та соціальної інфраструктури, що не дозволяло їм в повній мірі здійснювати адміністративні та культурно-освітні функції.

Основною державною ланкою, через яку проводилася політика радянзації в контексті коренізації болгарського населення, були сільради, що зумовлювало

прискіпливе ставлення радянської влади до їх складу. Цього ж вимагало як специфічний соціальний склад, так і досить низька політична активність болгарських селищ. В ході виборчих кампаній 1920-х – початку 1930-х років радянська влада здійснювала активну корекцію складу болгарських сільрад. З одного боку, використовувався засіб позбавлення виборчих прав за політичними мотивами, при цьому відсоток позбавленців серед болгар був завжди вищим, ніж в середньому по Україні, з іншого боку, постійно збільшувався відсоток членів комітетів незаможних селян та членів компартії у їх складі. Такий класовий підхід до формування місцевих органів влади мав негативні наслідки, оскільки знижувався загальноосвітній рівень депутатів, ефективність та авторитет цих органів.

На думку дослідниці Н.І.Мельник [117] запровадження національного районування болгар було проведено не зовсім вдало, оскільки здійснене в контексті загальнодержавних адміністративно-територіальних перетворень, враховувало чисто національні ознаки, що призвело до дезорганізації сформованих в минулому місцевих управлінських структур. В той же час Н.І.Мельник зазначає і позитивні наслідки районування, зокрема, задоволення культурних і освітніх потреб. Однак в історії болгарського населення України, зокрема його районування, залишаються ще недостатньо вивченими багато питань, особливо економічного характеру та діяльності національних районів і сільрад.

Процес національно-державного будівництва серед болгарського населення ніс у собі певні протиріччя, породжені самою владою, яка одночасно намагалась привернути до себе це населення, в той же час побоювалась, небезпідставно, зростання національної свідомості болгар. Це знайшло своє відображення в тому, що принцип коренізації при формуванні державних органів влади зберігався в основному для відповідальних працівників, а середній та нижчий персонал, як правило, складався із представників інших національностей. На нашу думку, це була цілеспрямована політика

відчуження національних кадрів від процесу набуття досвіду роботи в державних інституціях.

Вона значно активізувалася від початку колективізації, яка викликала соціальну напругу серед болгарського населення. Дійшло до того, що в Ольшанському (болгарському) районі було висунуто гасло ліквідації національного району. Доведене до відчаю селянство таким чином сподівалося позбавитися від так званих висуванців на керівні посади з числа комуністів, 25-тисячників, які в більшості були не болгарами.

Що стосується такої чисельної меншини як молдаване, то вони проживали компактно майже виключно в Одеській губернії, вузькою смугою вдовж лівого берега Дністра. Їх чисельність згідно перепису 1926 року становила: в Одеському окрузі – 102 тис. осіб, Первомайському – 20 тис., Єлисаветградському – 14 тис., Миколаївському – 11 тис. Крім того на Катеринославщині жило близько 25 тис., у Донбасі – 15 тис. молдаван. Загальна їх кількість перевищувала 250 тис. осіб. В Одеській губернії вони переважали в 151 населеному пункті, головним чином у великих селах з населенням від 2 тис. до 6-7 тис. мешканців [118, арк.2].

Майже все молдавське населення півдня України займалось сільським господарством, переважно високоінтенсивними його галузями: виноградарством, табаківництвом, шовківництвом та ін.

Молдаване, які населяли південну окраїну колишньої Російської імперії, як і греки, помітно зрусифікувалися. Понад 78% їх було неписьменними. Мало відрізняючись від навколишнього українського населення за рівнем розвитку господарства, значна частина молдаван намагалася зберегти традиційну замкнутість у побуті.

Прискорити відбудову й розвиток господарства, забезпечити можливість національного і культурного розвитку мало утворення постановою ВУЦВК від 12 жовтня 1924 року в складі УСРР Молдавської Автономної СРР [85, с.52].

Включення до складу МАСРР районів Лівобережжя Дністра, де молдавське населення не становило переважної більшості, дало можливість забезпечити відповідний державний статус автономної республіки і створило сприятливі умови для швидкого розвитку її економіки, освіти й книгодрукування молдавською мовою.

Таким чином, формування національних адміністративно-територіальних одиниць тривав кілька років, їх чисельність в основному стабілізувалась до початку 1930-х років. Численні статистичні матеріали дають уявлення про зміну кількості національних адміністративно-територіальних одиниць на різних етапах проведення національного районування, їх територіальне розташування по округах і районах республіки.

Отже, рівень задоволення адміністративних і культурних інтересів національних меншин в кінці 1920-х років був значно високим, а де в чому вони були більше враховані, ніж титульної української нації. Виступаючи на першому пленумі Міжнародного бюро 10 листопада 1930 року, народний комісар освіти УСРР М.Скрипник відзначав: «Щоб уникнути якого б то не було ухилу в бік націоналізму й шовінізму, ми ставимо своїм завданням в кожній галузі культурне забезпечення кожної національності. Як ми це завдання виконуємо? Дозволю собі навести дані тільки по Україні. У школах ми ведемо викладання рідною мовою, знаючи, що лише тоді можна дати дитині тверді знання, коли вони подаються рідною мовою... За 1928-1929 роки кількість українських шкіл збільшилася на 174%, єврейських – на 215%, німецьких – на 364%, польських – на 227%, молдавських – на 22%» [119, с.476].

На кінець 1930 року в Україні діяли понад 1081 національна сільрада і 25 національних районів. В республіці існували російські, німецькі, грецькі, єврейські, польські, болгарські, чеські, молдавські, албанські, білоруські і одна шведська національні ради [120].

Зупинимося на діяльності радянських і державних органів в питаннях забезпечення соціально-економічного розвитку національних районів.

Важливим напрямом цієї роботи з нацменшинами було подолання економічної і культурної відсталості, зміна соціальної структури ряду національних груп, залучення їх до сфери суспільного матеріального виробництва. Діяльність радянських, державних і господарських органів спрямовувалася на проведення землевпорядкування в районах проживання національних меншин, розвиток колгоспно-кооперативного руху, створення системи кредитування, підготовки і перепідготовки робітничих кадрів тощо. До виконання цих завдань залучалися наркомати важкої і легкої промисловості, фінансів, постачань, торгівлі, праці, землеробства, соціального забезпечення; органи промислової і сільськогосподарської кооперації.

Поліпшенню соціально-економічного становища національних меншин сприяло землевпорядкування. Істотною була, зокрема, допомога єврейському населенню. У червні 1926 року при Президії ВУЦВК було створено комісію по землевпорядженню єврейського населення. Удосконалювалося землевпорядкування в районах проживання німців, болгар і греків [121, арк.1].

Поліпшенню землеустрою ряду національних груп сприяло їх переселення як на території республіки, так і за її межі. Переїхати на нове місце проживання висловила бажання деяка частина євреїв, німців, ассирійців та циган. Через те, що земельні фонди для переселення та землеустрою в республіці були значною мірою вичерпані, ЦВК СРСР у жовтні 1926 року визнав необхідним виділення для цього земельних ділянок у союзних республіках і запропонував Всесоюзному переселенському комітету врахувати клопотання ЦВК УСРР з цього питання [122, арк.61].

Вживалися й інші заходи розвитку соціально-економічного розвитку етнічних меншин, національних районів і сілрад. Так, у травні 1930 року Центральний комітет у Справах Національних меншин (ЦКНМ при ВУЦВК) заслухав доповідь ВРНГ УСРР про заходи по здійсненню соціально-економічного розвитку національних меншин, зокрема, освоєнню ресурсів і розвитку районів з етнічним населенням [123].

Певну роботу серед національних меншин проводили різноманітні медичні та фізкультурно-оздоровчі організації. В грудні 1925 року Наркомат охорони здоров'я УСРР прийняв постанову «Про обслуговування національних меншин медичною допомогою». У липні 1932 року ЦКНМ заслухала питання «Про боротьбу з малярією в албанських селах Василівського району». Для поліпшення медичного обслуговування в грецьких селах Маріупольського округу, а також у Благоевському й Коларовському болгарських районах та інших місцях було проведено обстеження роботи медичних закладів. У травні 1929 року ЦКНМ провела нараду, на якій обговорювалися питання «Про розвиток фізкультурного руху серед молоді в національних районах і селах» [54, с.120].

Те, що було зроблено, сприяло залученню населення різних національностей до виробничої діяльності, подоланню фактичної нерівності між ними, поліпшенню рівня життя, підвищенню суспільної активності. Однак, наростання економічних труднощів у наступні періоди не могло не позначитися й на сфері національних відносин, особливо на селі.

Аграрні перетворення в республіці здійснювалися в умовах найгрубіших порушень принципів ставлення до селянства. Насильство й свавілля під час проведення суцільної колективізації повною мірою стосувалося й районів проживання ряду національних груп, зокрема, німців, серед яких питома вага заможників і середняків була досить високою. Адже національні особливості (а саме: загальна заможність, відсутність різкої соціальної диференціації і національного робітничого класу) цих, в основному селянських за складом етнічних груп, визначили сили їхнього опору колективізації, який подекуди набув форми єдиного національного опору. За таких умов національні сільради об'єктивно ставали осередками національного сепаратизму, що долався жорстокими адміністративними заходами.

Таким чином, в цілому у відповідно короткий час були одержані позитивні результати. Йдеться про практику «коренізації», зокрема про українізацію:

створення національних сільрад і районів, національних шкіл, преси, культурних установ тощо.

Аналіз проведення національно-державного будівництва серед національних меншин України, функціонування створених при цьому рад і районів, особливості їх діяльності дає можливість зробити певні висновки.

По-перше, створення національних адміністративно-територіальних одиниць було історично прогресивним кроком з боку радянського уряду і в перші роки свого існування сприяло відродженню національних меншин, підвищенню їх соціально-політичної, господарської і культурної активності. Проте, насадження у кінці 1920-х років з боку радянського уряду жорстокої моделі їх існування, прискіплива регламентація їх роботи підірвали довіру до влади, що негативно позначилося на діяльності національних районів і сільрад. Фактичний матеріал свідчить про те, що на початку 1930-х років в їх роботі були наявними ознаки деградації й занепаду.

По-друге, історична доля національних адміністративно-територіальних одиниць була остаточно вирішена в період колективізації, коли почався наступ на національно-культурні досягнення і самоврядування національних меншин.

По-третє, дезорганізуючу роль щодо існування національних адміністративно-територіальних одиниць відіграли також протиріччя в національній політиці влади, які були пов'язані з кадровими рішеннями і змінами в керівних органах національних районів і сільрад.

Цікавим джерелом з точки зору підсумків національного районування в Україні у 1920-х роках наукового аналізу причин, масштабів і деформацій в цьому питанні є доповідь народного комісара освіти України М.Скрипника на 1 Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національних меншин, що відбулася наприкінці травня 1931 року у Харкові [54, с.121]. Цей матеріал дає змогу дізнатися про форми і методи роботи партійних організацій республіки серед національних меншин і дозволяє зробити висновок, що впровадження системи національного районування, утворення національних

освітніх закладів тощо, розглядалися владою як найбільш ефективні методи «радянзації» національних меншин, і це надавало національній політиці радянської влади політизованого характеру. Проте, в ході її реалізації для забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів національних меншин було зроблено й чимало позитивного.

Політика українізації, яка передбачала національно-державне будівництво в середовищі національних меншин, надала їм можливість прилучитися до державного управління, а національно-культурна політика сприяла розвитку їх творчого потенціалу, що об'єктивно вело до підвищення національної свідомості. Однак, говорячи про значні зрушення в національно-державному будівництві у 1920-х роках, слід звернути увагу на те, що поступове згортання нової економічної політики, безпосередньо відбилося на національній політиці влади на селі. Адже це було основою згортання плюралізму і в економіці, і в політиці, а значить, і в методах та підходах до вирішення національного питання.

Окремо слід підкреслити, що соціальна й економічна криза, викликана колективізацією, була доповнена й ускладнена негативними наслідками ідеологізації радянською владою цієї сторони суспільного життя: насадження пролетарської, наднаціональної культури в селянське середовище національних меншин, яке вело до руйнування їх культури, розшарування національної цілісності, уніфікації культурних закладів та змісту їх роботи.

4.3. Реорганізація управління територіями національних меншин

Новим етапом відліку національної і культурної політики радянської влади стала колективізація, яка докорінно змінила побут, світогляд, поведінку і саме майбутнє українського народу, в тому числі й національних меншин, що за своїм соціальним складом, крім росіян і євреїв, були селянськими етнічними

групами. Серед них високою була питома вага заможного селянства. Ця обставина в значній мірі викликала сильний опір колективізації з боку селянства національних меншин. Намагаючись залучити їх до роботи в сфері управління на селі і активізувати вступ селян в колгоспи, влада почала змінювати кадровий склад державних органів, що займалися питаннями національної політики в Україні, залучаючи в цю сферу представників національних меншин, продовжила формування нових національних адміністративно-територіальних одиниць. Ще в кінці 1920-х років ЦКНМ вирішила остаточно завершити виділення національних районів і сільрад. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, що відбулася 28 листопада 1930 року, констатувала, що «в основному робота по створенню національних районів вже проведена» [57, с.48]. Тим самим було визнано завершеність політики національного районування в республіці. Але процес формування національних районів і сільрад продовжувався до 1931 року, коли їх чисельність в основному стабілізувалася.

Виступаючи 20 травня 1931 року на 1 Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національних меншин, нарком освіти УСРР М.Скрипник відзначив, що за час після XVI з'їзду ВКП(б) (червень 1930 р.) було проведено «поглиблену широку роботу для того, щоб перебороти окремі збочення, що були в роботі щодо національного питання, для того, щоб на ґрунті цього усвідомлення перейти до поглибленої його перевірки й до розгортання нашої роботи у справах національних меншин» [54, с.3]. Це є свідченням розуміння того, що процес зростання національних адміністративних одиниць себе вичерпав і з'явилась необхідність звернути більше уваги на якісні характеристики в національній політиці., особливо в мовному питанні.

Перевірка стану запровадження закону про рівноправність мов серед населення національних меншин України в кінці 1931 року показала, що у всіх польських, грецьких та німецьких районах і сільрадах в апараті управління

майже не було людей, щоб знали рідну мову, все листування, директиви надсилалися українською мовою, національна література по бібліотеках складала не більше 1%, неписьменність та малописьменність ліквідувалися здебільшого російською мовою, вчителів, які могли викладати рідною мовою було занадто мало [124, арк. 55-59].

Джерела дають змогу констатувати, що в наступному, 1932 році, загальна кількість національних адміністративних одиниць вперше з часу їх утворення вже чисельно не зростала. На той час, що в Україні діяли 1018 національних сільських і 64 селищних рад, що в загальній кількості складало 1082 одиниці, або на одну більше, ніж в попередньому році. З них 381 сільська і 9 селищних російських рад, 258 німецьких, 170 польських, 113 сільських та 55 селищних єврейських, 47 болгарських, 31 грецька, 12 чеських, 2 білоруських, 3 албанських та одна шведська. У змішаних сільських радах, які за адміністративно-територіальним поділом вважалися українськими, мешкало 37,6% молдаван, 37,1% поляків, 26,2% євреїв, 12,7% німців, 7,1% росіян, 6,5% болгар [125].

У 1932 році після нового адміністративного поділу в структурі місцевих органів влади, ЦКНМ при ВУЦВК сталися суттєві зміни. Замість окружних бюро були створені комісії у справах національних меншин при облвиконкомах, в 1934 році комісії були реорганізовані в відділи з роботи серед національних меншин у складі завідуючого та двох інструкторів [126, арк.23].

Отже, майже всі національні меншини, що мешкали компактними групами, на деякий час здобули представників у виконавчих органах влади та установах освіти. Але ж, в цілому працівники національних меншин мали лише дорадчий голос і не могли ухвалювати рішень без санкції радянських і партійних установ.

З урахуванням сказаного, можна вважати, що діяльність системи спеціальних державних і радянських органів, спрямованість яких полягала в роботі з національними меншинами, мала суперечливий характер. Однак в

цілому відігравала істотну роль у проведенні національної політики і її позитивних результатах.

Але цей процес було перервано встановленням тоталітарної системи влади. «Національний ренесанс» тривав недовго – до початку 1930-х років, коли почалося згорання політики українізації. З того часу національна політика радянської влади деформується, національно-культурне будівництво уповільнюється, хоча мета залишалась попередньою: розквіт і зближення націй. Проте, в Україні не було вже органів, які б спеціально займалися питаннями міжнаціональних відносин.

Проте, на початку 1930-х років ще мали місце деякі заходи влади в питаннях поліпшення соціально-економічного та культурного розвитку національних районів. Звичайно, піднесення економіки й культури раніше відсталих народів, інтернаціоналізація суспільного життя зумовлювали необхідність зміни деяких форм роботи, відмови від тих з них, що відіграли певну роль у розвитку національних меншин й використання яких було вже недоцільним.

У травні 1932 року ЦКНМ заслухала доповідь наркомату легкої промисловості і Вукооппромкредитспілки «Про розвиток місцевої промисловості в національних районах» [127, арк.11-13]. У лютому 1932 року розширений пленум ЦКНМ розглянув питання «Про перспективи промислового розвитку національних районів» [128, арк.15-19].

Хоч національні райони в Україні переважно були сільськогосподарськими, чимало з них володіли необхідним потенціалом для розвитку промисловості – людськими резервами і сировинною базою.

В архівах містяться матеріали про розвиток у національних районах легкої і кустарної промисловості, наводяться документи про проведення в ряді районів, зокрема, у Коларівському (болгарському), Високопольському (німецькому), Мархлевському (польському) геологорозвідувальних робіт для виявлення копалин, що мали промислове значення. Відзначимо, що результати геологорозвідувальних

робіт враховувалися при розробці перспективних планів соціально-економічного розвитку національних районів [129].

На потреби соціально-економічного і культурного розвитку національних районів виділялися значні кошти. Якщо в цілому по республіці бюджети районів у 1931 році збільшилися порівняно з попереднім роком на 24,5%, то національних районів – на 109% [130, с.13-14]. За той же період витрати на освіту в національних районах збільшилися на 75%, на охорону здоров'я – 73%, на шляхове будівництво – 132%, тоді як у цілому по республіці відповідно на 32,12 і 20,8% [131, с.38-39]. Про фінансовий стан національних районів дають уявлення протоколи засідань ВУЦВК та ЦКНМ, статистичні дані наркомату фінансів УСРР [132, арк.69].

Однак на початку 1930-х років, приблизно з 1932-1933 років, державна політика щодо національних меншин різко змінюється. Посилилися відхилення від проголошення радянською владою національної політики, що проходили в загальному руслі деформацій соціалізму. Обережність і тактовність у підходах до національних проблем замінили на недовірливість, підозрілість у міжнаціональних відносинах, командно-адміністративні методи керівництва.

Новий курс у національній політиці полягав, з одного боку, в згортанні українізації, а з іншого – у корінній зміні роботи з національними меншинами. Під тиском ЦК ВКП(б) партійні органи України прийняли ряд рішень, на підставі яких здійснювалася спочатку «чистка», а потім ліквідація навчальних закладів, в яких викладання велось мовами національних меншин, а потім і наступ на національно-адміністративне самоуправління, національні райони і сільради.

Ситуація в національному питанні ускладнювалася голодом 1932-1933 років. Архівні джерела дають змогу констатувати факт голоду в національних районах УСРР. Голод охопив найбільші хліборобські райони півдня України, де проживала переважна більшість національних меншин. Серед уражених голодом районів Дніпропетровщини були: німецькі – Люксембурзький, Високопільський,

Софіївський, Молочанський; російський – Кам'янський; єврейські – Ново-Златопільський, Сталіндорфський; болгарський – Коларівський. Від голоду масово гинули також селяни російських національно-адміністративних районів на Харківщині – Великописарівського, Олексіївського, Чугуєвського, на Луганщині – Верхнє-Теплянського [133, с.528].

Смертність серед представників національних меншин, які проживали в селах, як правило, перевищувала сумні показники втрат міського населення. В Україні у 1926 році із 23,2 млн. українців на селі мешкало 20,7 млн. осіб, або 89,2%, у той час як із майже 2,7 млн. росіян – лише 49,6%. євреїв – з майже 1,6 млн. близько 356 тисяч осіб, або 22,7% [134, с.2-11]. На Правобережжі у 1933 році у містах померло росіян 32,2 тис., а в селах – 52 тис. осіб, однак серед євреїв, які мешкали переважно в містах, саме у містах померло 20 тис., а в селах – 7 тис. осіб [135].

Оскільки голодомор, як це переконливо доводить відомий український історик С.Кульчицький, охопив переважно сільське населення, де не було введено карткову систему на продукти харчування, то з цього виходить, що від нього постраждали як українці, так і неукраїнці [136, с.66-85].

Яскравим прикладом наслідків голодомору є село Старошведське, яке було засновано шведами ще в ХІХ ст. Воно входило до складу Старошведської національної сільської ради, що знаходилося у Бериславському районі Херсонського округу.

У 1928 році частина жителів села емігрувала у Швецію, а у 1930-1931 роках повернулася на попереднє місце проживання. Поверненню шведів з еміграції влада надавала чимале політичне значення. Реемігрантам надали певну матеріальну допомогу. Однак це не врятувало мешканців села в роки запровадження колгоспного ладу. У 1933 році шведи поряд з німцями, євреями й українцями, які мешкали на території, підпорядкованій сільраді, зазнали жахливого голоду. В зв'язку з цим Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про с. Старошведське» від 13 березня 1933 року, де поряд з вимогою

ліквідувати голод перед керівником органа державної безпеки України В. Галицьким ставилося завдання «прийняти заходи щодо запобігання проникнення відомостей про випадки голодовки в селі Старошведському за кордон» [82, с.224].

Лихо голодомору стало наслідком злочинних методів проведення колективізації сільського господарства. Злидні й голод відбилися на долі українців, росіян, німців, поляків, євреїв, болгар та інших національних меншин. Жахливу картину того, що відбувалося під час голодомору в місцях компактного проживання німецького населення, передає лист Йогана Завадського, мешканця с. Морозове, яке знаходилося в Хортицькому районі, у «Центральній німецькій газеті» від 14 серпня 1933 року. Доведений до відчаю, збожеволівши від трагедії, яку йому довелося пережити, селянин, німець за національністю, писав: «В нашому селі раніше було 103 родини, а тепер залишилося тільки 18, решта вимерла» [82, с.171].

Як вважає професор Іваненко В.В., голодне лихоліття, яке тривало впродовж 1931-1933 рр. як в Україні в цілому, так і в її національних районах, засвідчує глобальний характер катастрофи, жертвами якої стали не лише етнічні українці, а й національні меншини [137, с.93].

Починаючи з липня 1933 року номери журналу «Більшовик України» дуже помітно стали відображати усю складність ситуації в Україні. Статті з національних питань посідали чи не центральне місце, більшість з них представляли нову доктрину керівництва республіки в національному питанні, яка фактично була направлена на згортання коренізації.

Воно проходило на загальному фоні боротьби з місцевим націоналізмом, носіями якого, в першу чергу, була інтелігенція. Утвердження в масовій свідомості жупела «шкідництва» в поєднанні із звинуваченням у націоналізмі одночасно с тезою загострення класової боротьби, надавало владі можливість безкарно знищувати цілі верстви населення національних меншин.

Зміст і якість національного життя збіднюється. Поняття «національна меншість» поступово перестало вживатися, національні райони зникали з географічної карти, кількість газет і журналів національними мовами скорочувалася.

Руйнація національних районів, селищних рад, місцевого самоврядування була пов'язана з проведенням колективізації, що не сприймалась основною масою національних меншин, оскільки серед них практично були відсутні соціальні групи, зацікавлені в цьому.

І хоча на сторінках центральної преси, зокрема, «Більшовика України», час від часу робилися спроби запевнити в незмінності загальної стратегії партії в національному питанні, доводиться констатувати, що ступінь участі національних меншин в радах вже не підвищувався. Однак, система рад, особливо сільських, ще була достатньо розгалуженою.

Таблиця 15

Загальна кількість національних рад УСРР (на 1 грудня 1933 р.) [138, с.166]

Назва амін-тер. одиниць	Російські		Німецькі		Польські сільські	Єврейські		Молдавські	Болгарські	Грецькі	Чеські	Білоруські	Албанські	Шведські
	Селищні	Сільські	Селищні	Сільські		Селищні	Сільські							
1. АМСРР	–	6	–	10	2	–	5	77	1	–	–	–	–	–
2. Харківська обл.	–	122	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3. Київська обл.	–	12	–	57	90	22	6	–	–	–	6	–	–	–
4. Одеська обл.	–	33	–	72	1	–	26	15	15	–	–	1	–	1
5. Дніпропетровська обл.	–	51	2	71	3	1	30	1	31	1	1	1	3	–
6. Вінницька обл.	–	12	–	6	74	32	44	–	–	–	5	–	–	–
7. Донецька обл.	6	94	–	31	–	–	1	1	–	30	–	–	–	–
8. Чернігівська обл.	3	51	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом по УСРР	9	381	2	256	170	55	112	94	47	31	12	2	3	1

Як свідчать дані таблиці, загальна кількість національних селищних рад в 1933 році складала 66, а сільських національних рад – 1109, разом – 1175, тобто майже вдвічі більше, ніж у 1925 році, і лише на 94 більше, ніж в 1931 році. Це означає, що на початку 1930-х років ще мала місце тенденція

зростання кількості національних рад, хоча вона все більше уповільнювалася. Скоріше за все це можна пояснити тим, що на той час ресурси створення нових національних одиниць себе вичерпали.

Тому вже у першій половині 1930-х років з'явилися ознаки того, що сільради починали приєднувати до звичайних районів республіки, створювати змішані райони. Так, для обслуговування різних національностей на території одного поселення робилися спроби створити кілька національних рад. Наприклад, в лютому 1933 року у складі Одеської області було утворено Савранський район з 18 сільрадами, в тому числі в районному центрі дві сільради – українську та єврейську [139, арк.13].

Така практика фактично створювала двовладдя і вела до розмежування мешканців одного поселення за національними ознаками, що, звісно, штучно звужувало сферу діяльності національних меншин.

Шовіністичні тенденції особливо посилюються після прибуття в Україну представників Й.В. Сталіна В. Балицького, який очолив в кінці 1932 року держбезпеку України, та П.Постишева, призначеного у 1933 році секретарем ЦК КП(б)У. Саме в цей час здійснюється нова хвиля антиукраїнської кампанії, що вилилася у «викриття» українського «націоналізму» та в боротьбу з «націоналістами» й «фашистами» у середовищі національних меншин.

Зауважимо, що пошуки «націоналістів», як і взагалі репресивні акції щодо «ворогів народу», пов'язувалися й з «міжнародними факторами» – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею викликало відповідне посилення антинімецької й антипольської пропагандистської кампаній.

1933 рік став вирішальним в історичній долі коренізації в Україні. Загальновідомий липневий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив новий етап в її історії. Виснажена голодомором Україна була визнана кублом класового ворога та його «націоналістичної агентури», а тому почалося

широкомасштабне переслідування українських націоналістів, що набуло особливо великого розмаху вже після самогубства М.Скрипника у 1933 році.

Значної шкоди завдала хибна теза про «розв'язання» національного питання в СРСР. Ще в 1935 році радянський партійний і державний діяч А.Андрєєв проголосив, що «національне питання в нашій країні можна вважати остаточно розв'язаним» [140]. Суть справи полягала не тільки у помилковості такої оцінки процесу національного розвитку як в СРСР, так і в окремих республіках, але і в орієнтації на форсування міжнародного зближення.

Репресії пройшлися по національним меншинам, які мешкали в Україні, двома хвилями. Перша почалася у зв'язку з примусовою колективізацією з початку 1930-х років. Більша частина селянства національних меншин, особливо німців, греків, поляків розглядалася як куркульство на тій підставі, що воно негативно ставилося до колективізації сільського господарства. Це спричинило значний відсоток розкуркулюваних, позбавлення населення виборчих прав, масові депортації, усунення національних меншин у міських, сільських та районних радах. У 1932 році були ліквідовані Сартанський та Мангушський грецькі національні адміністративні райони в Донецькій області. Почали закриватися національні навчальні та культурно-освітні заклади, книжкові видання, газети, журнали. Розпочалися фізичні гоніння на представників національних меншин [141, с.194].

Внаслідок суцільної колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель та масових депортацій перестали існувати німецькі колонії – самобутні німецькі села на півдні України. Їхні господарства були добре забезпечені землею, інвентарем, робочою та продуктивною худобою, відрізнялися сталістю економічного розвитку.

Німці, на відміну від поляків, підтримали колективізацію. Деякі німецькі райони завершили колективізацію у 1930 році. Було засновано 629 колгоспів з типовими для того часу назвами – «Прогрес», «Нове життя», «Ландман», «Гофнунг», «Дас нойе лебен» тощо. А тих, хто не бажав приєднуватись до

колгоспів, розкуркулювали. Однак, по завершенню суцільної колективізації через необхідність виконання непосильних хлібозаготівельних завдань колишні німецькі колонії особливо постраждали, їхні мешканці нестерпно голодували.

Колгоспники та одноосібники в національних німецьких районах, потерпаючи від голоду та господарської руїни, зверталися за допомогою до рідних в Німеччині та Америці. Вона надходила різними шляхами: нелегально – через іноземних туристів і фахівців, легально – по лінії торгзіну у вигляді грошових переказів і бандеролей, а також через Держбанк. В ЦК КП(б)У цю допомогу називали «гітлерівською допомогою голодуючим німцям». Її отримували, наприклад, в Люксембурзькому районі 30% колгоспів і 10-20% колгоспників [142, с.150-157].

Друга хвиля репресій «по національній лінії» носила політичний характер. Вона розпочалася з другої половини 1930-х років і мала тотальний характер. Це був період, коли влада вбачала у більшості з національних меншин потенційних зрадників. Побоювання виникнення «п'ятої колони» у випадку фашистської агресії підштовхувало владу на знищення осередків національного самоврядування німців, греків, поляків, болгар та інших [141, с.186].

Починалася гучна операція проти німецького населення, внаслідок якої в УРСР тільки у 1937 році було репресовано 16228 осіб. Трагічна доля спіткала й інші національні меншини. Протягом 1937-1938 років в Україні було заарештовано 44467 поляків та 5474 представників грецького населення [143, с.93-94]. Репресії супроводжувалися ліквідацією всіх національних районів, наступом на кадровий склад національних навчальних закладів, загостренням суспільного напруження в національних поселеннях, позбавленням народів їх національної самобутності й традицій.

Протягом 1932-1934 років в Україні було проведено чистку місцевих національних комуністів та безпартійної інтелігенції й знищено значну частку кадрів, що виховувалися під час «українізації» [144, с.1729]. За часом репресії представників інтелігенції народів України збігаються з знищенням національних

адміністративно-територіальних одиниць, закриттям учбових закладів з національною мовою викладання [145, с.1741].

Як зазначають дослідники історії національних меншин В.Євтух і Б.Чирко, пошуки у 1920-1930-х роках «націоналістів» та «фашистів», взагалі репресивні акції щодо «ворогів народу» були зумовлені й тісно пов'язані з адміністративно-командними методами здійснення внутрішньої політики, мілітаризацією економіки, колективізацією села насильницькими хлібозаготівлями антирелігійними кампаніями тощо [33, с.43-44]. В авангарді активних борців з «фашистськими елементами» йшло радянське партійно-державне керівництво. З його ініціативи в Україні розгорнулася великомасштабна шовіністична кампанія. Низка постанов, рішень і директив, прийнятих у цей час вищими органами влади, відкрила дорогу жахливим репресіям проти негодних системі осіб, сприяла усуненню їх з керівних посад.

На середині 1930-х років у вищих ешелонах влади визріла думка про необхідність виселення німців за межі республіки. Особливо жорстокі переслідування чекали на тих, хто виступав за одноосібне ведення селянського господарства, ігнорував заходи держави щодо суцільної колективізації і таврувався радянською пропагандою як «злісний куркульський елемент».

Однією з форм боротьби проти «антирадянської» діяльності німців стала тотальна ліквідація німецьких національних районів і сільрад. Вона була започаткована постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 9 грудня 1934 р. «Про німецькі райони». Згідно з цим документом була утворена спеціальна комісія, яка мала виробити пропозиції і план відповідних дій.

20 грудня 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення з прикордонних районів», яка дістала однозначне схвалення керівництва СРСР. Вона започаткувала масову депортацію, в тому числі й представників національних меншин. Згідно з постановою спеціальним комісіям у районах, де мешкало польське й німецьке населення, належало визначити села і скласти списки «антирадянських елементів» та провести

висилку одноосібників, а також тих колгоспників, яких «не можна визнати благонадійними в умовах прикордонної смуги» [146, арк.294-295]. Фактично все німецьке населення підлягало депортації. Наступним актом цієї дискримінаційної політики стала постанова ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 року «Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями і про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей» [82, с.189]. Постанова зобов'язувала обкоми партії вести політичну роботу серед виселенців. Зокрема, слід було роз'яснювати, що їх відправляють, як осіб, які не виявили себе у справі зміцнення кордону й колгоспного ладу. Частина німців мала переселитися на східні землі України, а дехто – навіть у далекий Сибір та Казахстан.

Досвід, нагромаджений у сфері національної політики, був невиправдано засуджений. І вже постановою ЦК КП(б)У від 16 лютого 1935 року створення національних районів кваліфікувалось як штучне [146, арк.132]. Відповідно до цієї постанови почалася їх ліквідація або реорганізація, а сільради цих районів стали приєднувати до інших районів республіки.

17 серпня 1935 року Політбюро ЦК ВКП(б)У схвалило постанову «Про Мархлевський і Пулинський райони», на підставі якої ці адміністративно-територіальні одиниці були розформовані. В документі було сказано: «Утворити з частини сільрад теперішнього Пулинського, Новоград-Волинського, Мархлевського районів новий адміністративний район з центром у теперішньому Пуліні. Перейменували Пуліно в Червоноармійське і новий район назвати Червоноармійським» [147, арк.13].

Особливих обертів набула реорганізація національних адміністративних одиниць, або їх приєднання до звичайних. Так, після реорганізацій в Овідіопольському та Роздільнянському районах Одеської області, на території колишніх національних адміністративно-територіальних одиниць, німецьке та болгарське населення опинилося в меншості по відношенню до загальної

чисельності їхніх мешканців. Німецькі райони Одеської області, як і болгарський Благоївський, були ліквідовані. Подібна доля спіткала й інші національні адміністративно – територіальні одиниці України [82, с.11]. В Донецькій області, наприклад, при проведенні адміністративно-територіальної реформи 1938 року, коли з її складу виділено Луганську область, було ухвалено рішення про розукрупнення деяких районів через наявність у промислових центрах великої кількості сільського населення. За новим районуванням було проведено переукомплектування Мангушського, Сартанського та інших районів. Частина національних сільрад була вилучена із складу міських рад, а частина залишилася. Влітку 1938 року в Донецькій області було лише 2 грецьких національних райони – Старо-Каранський та Велико-Янісольський, та й у тих після довгих перетворень склад греків був доведений до 50%. Наприклад, з 9-ти сільрад Старо-Каранського району в 5-ти переважало грецьке населення, а в 4-х – українське, з 13-ти сільрад Велико-Янісольського району в 6-ти переважали українці, в 5-ти – греки, в 2-х – німці [148].

Одним з напрямків боротьби проти осередків національних меншин, стали звільнення з промислових підприємств, переселення з господарств, депортації і репресії, які набували масового характеру.

З 1935 року під виглядом перевірки партійних документів почали звільняти представників національних меншин з роботи на великих промислових підприємствах, особливо оборонного характеру. 3 листопада 1935 року Харківський обком КП(б)У прийняв постанову «Про стан парторганізації та командних кадрів на заводі №135 «ХТЗ», у якій містилася вимога: «розробити календарний план заходів для очищення заводу від поляків, німців, троцькістів, націоналістів, насамперед тих, що обіймають командні посади» [149, арк.240].

25 листопада 1935 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги», якою

передбачалося переселення навесні 1936 року за межі України 6-7 тисяч господарств з прикордонної смуги, головним чином за межі України [150, с.64].

Виступаючи у січні 1936 року на пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні доповіді П.Постишева «Про підсумки перевірки партдокументів в КП(б)У та завдання партійної роботи», голова Державного політичного управління В.Балицький відзначав: «В Україні ми, перш за все, зустрічаємося з фашизмом польським і німецьким. У німецьких районах ми працюємо все ще слабо. У керівництві німецьких районів мали секретарів районних партійних комітетів чи голів виконкомів – фашистів. На підривному роботі німців-фашистів ми повинні звернути особливу увагу... Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять ... у Донбасі і в інших областях України» [151, арк.240].

На стані національної сфери цього періоду позначилася передусім політика офіційної влади, яка здійснювалася в атмосфері підозрливості та упередженості до всіх, хто належав у минулому до так званих «дрібнобуржуазних», «націоналістичних» партій. Репресії щодо «націоналістів», серед населення, у тому числі представників національних меншин, пов'язувалися з «міжнародним фактором». Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній викликало особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин.

Про необхідність пильності та посилення боротьби з «націоналістами» і «контрреволюціонерами» йшлося і на січневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Цього разу з звинуваченнями на адресу німецького населення виступив секретар Донецького обкому Компартії України С.Саркісов, який зазначав, що «ми повинні піти сміливіше по лінії висилки багатьох німців з Донбасу. Вони нам не потрібні. Наші люди, господарники, обійдуться без них. Пора. Скільки років як вони засіли в Донбасі. Треба вислати німців, звільнитися від них» [152, арк.21-22].

Масові депортаційні заходи проти німців і поляків у 1935-1937 роках супроводжувались інтенсивною пропагандистською кампанією. Преса, радіо

викривали так звані «злочинні дії ворогів народу», «шпигунство» на користь іноземних держав, шкідництво на підприємствах.

Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика позбавлення національних меншин їх статусу, ліквідації, укрупнення та розукрупнення районів, зміни їхньої назви, розпорошення національних меншин, особливо німців і поляків, серед українців.

Конституція СРСР 1936 року та Конституція УРСР 1937 року оголосили про побудову соціалізму, після чого почалася пропаганда нової концепції «єдиного советского народа», в якому мали б злитися всі нації СРСР [144, с.1729], що відкривало шлях до керівних посад в державі за принципом належності до комуністичної партії, члени якої все частіше стали витісняти представників національних меншин, які не були комуністами.

Слід зазначити, що після прийняття у 1936 році нової союзної Конституції національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. Адже в ній, на відміну від союзної Конституції 1924 року і Конституції УСРР 1929 року, окремо не обговорювалася можливість створення національними меншинами своїх адміністративних одиниць [58].

Багато уваги питанню про національні меншини було приділено на XIII з'їзді КП(б)У, який проходив у травні-червні 1937 року. У виступах лунали заклики посилити боротьбу з «шкідницькими націями», що чітко відбивало сутність шовіністичної політики тоталітарної держави. У суспільній свідомості все більше утверджувалася думка, що шкідницьку діяльність німців та представників інших національних меншин треба викорінювати у будь-який спосіб. Владні інстанції розробили форми і методи такої боротьби, знаходячи найбільш цинічні й жорстокі: від звільнення з роботи за національною ознакою до арешту та ув'язнення [153].

Наступ на національні райони і сільські ради супроводжувався нищівними погромами політичного й культурно-освітнього життя національних меншин.

Почалися репресії проти представників всіх національностей. Багатьом із них інкримінувалася антирадянська діяльність та зв'язок з іноземними розвідками.

Тільки в Донецькій області, що включала до липня 1938 року сучасну Луганську, у 1937 році було розстріляно 3470 греків, (95,6% заарештованих), 3608 німців із 4265 заарештованих, 3029 поляків із 3777 заарештованих, а частка репресованих в 1937-1938 роках єврейського населення становила 2,7% в загальній кількості жертв терору, з числа яких 65% було розстріляно [154, с.28].

Під підозру органів державної безпеки потрапили насамперед науковці: викладачі національних вузів і технікумів, учителі шкіл, журналісти, працівники культосвітніх закладів. Систематичні «перевірки» кадрів, недовіра до них та репресії призводили до частих перебоїв у роботі національних установ і закладів і, зрештою, до їх закриття. Що ж стосується національних шкіл, то їх доля була вирішена постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 року «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», де їх створення кваліфікувалося «недоцільним і шкідливим» [37]. Менш ніж за п'ять місяців ці школи були реорганізовані в україно- та російськомовні. Отже, відпала й потреба в кадрах: національні вузи і технікуми, факультети й відділення також швидко реорганізувалися. Були закриті й інститути єврейської і польської культури.

Врешті, у 1936-1938 роках винищено більшість німецької інтелігенції: учителів, лікарів, священників тощо. Разом з тим щораз більше німців переселялися з сіл до міст.

У зв'язку з цим зазначимо, що партійно-радянський апарат та його актив фактично перейшли до каральних акцій проти національних меншин, особливо в місцях їх компактного проживання. Так, у 1936 році зусиллями обласного відділення НКВС було сфабриковано справу про існування в Донбасі організації «Національного союзу німців в Україні», під егідою якого йшло формування «штурмових загонів». Під приводом знешкоджування осередків

фашистської організації репресії поширилися на південні райони області, в яких компактними групами мешкало німецьке населення. На кінець року служби НКВС зуміли розкрити там 15 «штурмових загонів» [141, с.188]. Наслідком дій стали репресивні акції, ліквідація навчальних і культурно-освітніх закладів та національних адміністративно-територіальних одиниць, арешт тисяч невинних німців та депортація решти німецького населення з місць їх компактного проживання.

У 1937 році масові каральні акції були здійснені проти німецького населення Одеської області, на території якої проживало 120 тисяч німців. З них 50 тисяч мешкало в трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. На підставі рішення Одеського обкому КП(б)У з цих районів було вислано 5 тисяч родин «антирадянського фашистського активу» [82, с.195, 200]. В Донецькій області, де проживало 70 тисяч німців, за 1937 рік було репресовано 5732 особи німецької національності, що становило 35,3% репресованих в республіці німців. Серед них: директор школи Костянтинівського району А.Х. Феттер, вчитель школи Краматорського району Рафаїл Штейн, колгоспник Тельманівського району Я.І. Фехт [155, с.41-42] та інші. В УРСР за 1937 рік від репресій потерпіло 16228 осіб німецької національності.

Німецьке населення в місцях його постійного проживання, яке деякий час мало своє самоврядування, також не уникло масових депортацій. У 1941 році з південних регіонів України було депортовано близько 400 тисяч етнічних німців [156, с.343-344].

В постанові президії Запорізького обласного суду від 3 серпня 1962 року про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 році зазначено: «Додатковою перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи по відношенню до них по суті сфабриковані. Тобто, справа «Національного Союзу німців на Україні» була сфабрикована каральними службами режиму [82, с.224-225].

За питомою вагою репресованих серед представників національних меншин України перші гіркі місця належать також полякам і грекам. Тільки в Донецькій області у 1937 році було репресовано 3689 поляків, що становить 12,1% від загальної кількості репресованих в Україні [156, с.343]. Серед них як рядові трудівники, так і керівники державних установ, підприємств, колгоспів: поляки – А.В. Філіпенко, робітник металургійного заводу м. Сталіно, Л.І. Хмелевський, робітник склозаводу м. Артемівська; греки – Ф.О. Філахтов, робітник радгоспу Великоновосілівського району, І.Г. Харакаш, директор Великоновосілівської райспоживспілки [155, с.47, 50, 164, 191] та інші.

Не unikнули репресій і росіяни. Масовий терор, викриття «шкідницьких організацій», «ворогів народу» стали причиною боротьби проти національних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі і російських, хоча на той час значно зросла частка росіян у складі населення України. У зв'язку з індустріалізацією республіки вона склала у 1939 році 4 млн. 315 тис. осіб, а їхня питома вага у складі населення республіки (в сучасних кордонах) збільшилася з 8,1% у 1929 році до 10,4% у 1939 році [60, с.103]. Однак в Донбасі, де традиційно переважали росіяни, спостерігається падіння їх частки в промисловості. Переорієнтація вугільної промисловості Донбасу у другій половині 1930-х років на місцеві кадри, а також на трудові ресурси найближчих областей України призвели до того, що росіяни втратили свою чисельну перевагу серед донецького пролетаріату, поступившись українцям. Роль росіян, як самостійної національної меншини, стала швидко падати, що й привело до ліквідації російських рад. Російські національні адміністративно-територіальні одиниці припинили своє існування у 1938 році, коли внаслідок змін у радянській національній політиці більшість національних районів і рад УРСР було реформовано у звичайні. Національне відображення фактично було згорнуто. Характерно, що у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» (1938 р.), зокрема, зазначалося: «Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухарінці й

буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей» [11, с.236-237].

У тому ж 1938 році влада пішла ще далі. Почалася остаточна ліквідація залишків національної автономії. У зв'язку з цими партійними і радянськими органами було прийнято низку постанов. 5 лютого 1938 року бюро Одеського обкому КП(б)У прийняло постанову «Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу». Вслід за цим вийшла постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 16 лютого 1938 року «Про реорганізацію національних районів та сільрад України у звичайні райони та сільради» [157, арк.62-65].

Згідно з рішенням уряду було реорганізовано 3 німецькі райони і 24 сільські ради з чисельністю німців 42935 осіб, один болгарський район і 7 сільських рад з чисельністю болгар 8190 осіб.

Зрозуміло, що подібні акції влада проводила по всій території України. Кінець національного відродження був покладений масовими репресіями місцевої політичної та культурної еліти і депортаціями.

Жителів німецьких сіл, які під час голоду 1932-1933 років одержували допомогу з Німеччини, у 1937-1938 роках депортували як «шпигунів на користь іноземної держави». Керівництво національних німецьких районів, викладачів і студентів німецьких навчальних закладів заарештовували як фашистську підмогу.

Наприкінці 1930-х років були проведені масові арешти серед греків, які проживали на чорноморському узбережжі. Їхнім великим «злочином» була підготовка націоналістичної змови з метою встановлення на території України Великої грецької республіки. Так само поляки Мархлевського національного району були звинувачені у спробах відірвати цю територію від СРСР. За цим

звинуваченням відбулися масові арешти, розстріли та депортації поляків з Центральної України до Казахстану й Сибіру [158, с.186].

7 квітня 1939 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про ліквідацію й перетворення «штучно утворених» національних районів і сільрад», в якій зазначалося, що існування національних районів і сільрад (німецьких, болгарських, грецьких) не виправдовується національним складом населення, а тому їхнє подальше існування визнавалося недоцільним. Згідно з цією постановою підлягали ліквідації 10 національних районів: Коларівський, Люксембурзький, Молочанський і Ротфронтівський райони Запорізької області, район імені Фріца Геккерта Миколаївської області, Благоевський, Зельцький, К. Лібкнехтівський і Спартаківський райони Одеської області, Старо – Каранський район Сталінської області, розподіливши 50 сільрад, що були в складі цих районів, по інших районах. Утворювалися також нові, звичайні райони, в склад яких включалася частина ліквідованих національних районів [159, арк. 18].

Дослідники німецьких колоній в Україні І.М.Кулинич і Н.В.Кривець вважають, що німецькі районні і сільські ради виявили свою нежиттєздатність. На їх думку головною вадою була неспроможність рад налагодити належним чином свою практичну діяльність, мотивуючи тим, що вони не мали достатньої кількості працівників, що володіли німецькою мовою і діяли командно-адміністративними методами [83, с.206].

Вважаю, що це не зовсім так. Мова в тому, що німецьким органам влади на рівні сільських і селищних рад дійсно не вистачало працівників, які б вільно володіли німецькою мовою і діяли професійно. Що стосується районних рад, то тут ситуація була значно краще. Вони мали достатньо кадрів. Але біда національних рад в тому, що місцева партійна і радянська влада ігнорувала рішення вищих партійних і державних органів, оскільки залишались невирішеними багато питань, особливо земельне, що не сприяло усуненню міжнаціонального протистояння.

Слід відзначити, що реорганізація і ліквідація національних адміністративних одиниць проводилася в атмосфері квапливості і надмірного захоплення адмініструванням, що було дуже характерним для діяльності бюрократичного апарату того часу. Внаслідок цього робота партійних і державних органів з національними меншинами необґрунтовано обмежувалася, а в ряді випадків і зовсім припинялася.

Згорання роботи серед національних меншин, ослаблення уваги до забезпечення інтересів і громадянських прав представників національних меншин не були випадковістю. Така позиція, по суті, відбивала сталінську концепцію «розв'язання» національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до «дострокового» злиття, «підхльостування» процесів їх асиміляції. Подібні погляди на практиці призвели до найгрубіших перекручень принципів національної політики, про що свідчили репресії серед представників національної інтелігенції, огульне звинувачення цілих народів у зраді.

Здійснення суцільної колективізації, її примусовий характер, наступ на права національних меншин зробили атмосферу, в якій діяли національні райони і сільради кризовою, перетворили ці органи на слухняне знаряддя діючої влади. Цілком слушні висновки були зроблені щодо адміністративно-територіальних змін у 1935-1939 роках В.Б.Євтухом і Б.В.Чирко, які вважали, що в ті роки простежується політика формування реорганізованих районів таким чином, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгари, як і інші національні групи, склали меншість, або, принаймні, не мали суттєвої чисельної переваги, тобто були розпорошені серед українців та росіян [33, с.49].

Інший дослідник В.Маркусь вважає, що компартія і радянська влада в Україні в кінці 1930-х років вже розрізняли «дві категорії національних меншин»: а) політично, але не обов'язково кількісно, важливі з уваги на їхнє сусідство з своїм національним материком (угорці, румуни, молдавани) і б) інші національні меншини, що розпорошені по території УРСР, без значення для зовнішньої політики СРСР. Першу групу можна б визнати як менш, другу як більш важливу в

політиці «зближення і злиття націй». Російська національна меншина поза цими групами – вона є скрізь упривілейована в культурно-національному відношенні» [145, с.1741].

У кінці 1930-х років система національного районування в Україні фактично припинила своє існування. В республіці залишилося лише 3 національні райони (по одному грецькому, польському і болгарському), а національні сільради розформувалися, про що свідчить таблиця 16. Їх значна частина передавалася до складу інших адміністративно-територіальних одиниць. Ліквідувалися й усі державні інститути, діяльність яких раніше, особливо у 1920-х роках, спрямовувалась на відродження національних меншин, зокрема, створення учбових закладів з викладанням мовами національних меншин, кваліфікувалося як «насадження» особливих національних шкіл, які стали осередками «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх функціонування визнавалося «недоцільним та шкідливим». Учні переводили в школи з українською і російською мовами викладання.

Таблиця 16

Динаміки росту і падіння кількості національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні [160, с.322]

РІК	Національні райони							Національні сільські та селищні ради											
	російські	німецькі	грецькі	єврейські	польські	болгарські	ВСЬОГО	російські	німецькі	грецькі	єврейські	польські	болгарські	чеські	молдавські	албанські	білоруські	шведські	ВСЬОГО
1925	–	7	–	–	1	4	12	162	160	8	33	87	25	7	62	3	1	1	549
1927	9	7	–	1	1	4	22	287	226	22	55	124	37	12	58	3	2	1	827
1930	8	7	3	3	1	3	25	422	254	30	156	151	45	12	–	3	4	–	1081
1939	–	–	1	–	1	1	3	–	29	4	–	–	17	–	–	–	–	–	50

В кінці 1930-х років політика коренізації фактично переросла в насильницьку боротьбу проти всіх національних меншин. По суті, був демонтований механізм управління національними відносинами, а позитивний досвід в цьому питанні був невинно засуджений. Саме поняття «національні меншини» трансформоване у презирливе «нацмен», в наступні десятиріччя зникло з політичного лексикону. І лише в наш час воно майже очистилося від презирства, а представники національних меншин стали рівноправними громадянами України.

Руйнація досягнень в сфері національно-культурного життя завершилась ліквідацією не тільки національних районів і рад, а й шкіл, що свідчить про наростання русифікаторських, асиміляційних тенденцій. Повністю утвердивши свою владу, радянській владі уже не потрібна була гра в демократію. Існування у 1939 році окремих національних районів проголошувалося «штучним», а тому і вони були розформовані. Змінилася і тактика партії більшовиків в національному питанні. На зміну боротьби з великодержавним російським шовінізмом і задоволенням потреб національних меншин прийшла боротьба з місцевим буржуазним націоналізмом, який тепер проголошувався головним ворогом. Відсутність в країні демократії та механізму захисту інтересів національних меншин приречували їх на фізичне винищення або насильницьку асиміляцію. У 1937-1938 роках боротьба переросла в процес відкритого шельмування та знищення національних кадрів, яка супроводжувалась фабрикацією політичних «справ».

За таких умов напередодні Великої Вітчизняної війни національні райони, селищні та сільські ради перестали існувати. Органи державної безпеки пильно стежили за соціально-економічними і духовними процесами в національних селах і районах та безжалісно винищували усіх, хто відстоював національні інтереси меншин, їх мову і культуру, зберігав звичаї та традиції.

Проте, в Україні у 1930-ті роки був набутий досвід, хоч і деформований, вдоволення запитів населення, пов'язаних з їхнім етнічним походженням.

Важливе місце в цьому процесі зайняло національне районування. Воно відбувалося в складних умовах суперечливої національної політики радянської влади. Ще у 1920-ті роки національні меншини здобули представників у виконавчих органах влади, з'явилися німецькі, єврейські, польські, російські, грецькі, болгарські національні райони та російські, німецькі, грецькі, єврейські, польські, болгарські, чеські, молдавські, албанські, білоруські і шведська сільські ради. Однак в дійсності проголошення принципу повного врахування інтересів та особливостей національних меншин під час влаштування їх життя, національні райони не розглядалися як органи національної автономії. Коли ж у 1930-х роках національне відродження, яке було одним з безпосередніх наслідків політики українізації, почало виходити за межі міцніючої командно-адміністративної системи, цю політику було згорнуто. До того ж з початку 1930-х років справжня національна політика була направлена на перемішування населення України, розпорошення національних меншин серед українців і росіян. Постійні перекомплектації національних районів призвели до зменшення частки національних меншин в їх складі та створили умови для позбавлення їх національного статусу.

Після голодомору 1932-1933 років через дефіцит робочих рук уряд практикував організовані переселення. Прибульцям надавались будинки загиблих, збіжжя на прокорм і фураж. Знелюднені села заселялися в основному вихідцями з Росії. Так, в оперативному зведенні від 7 грудня 1933 року повідомлялося про приїзд 21304 сімей з Івановської, Горьковської, Західної і Центральної Чорноземної областей, а також з Білоруської РСР. На початку 1934 року інтенсивні переселення в Україну відбувалися з Воронезької, Курської та Московської областей. Всього було переселено майже 46 тис. сімей, або понад 204 тис. осіб.

За оцінками, в період масових репресій, у 1937-1938 рр. в республіку прибули більше 300 тис. переселенців, в попередні роки – близько 500 тис. переселенців. Чисельність російського населення в Україні в зазначений період

зросла з 2,7 млн. до 4,2 млн. осіб, а їхня питома вага у населенні України складала 10,4% [161].

Загальна кількість населення республіки скоротилася до 28,4 млн. осіб. З п'яти найбільш численних народів на 1 млн. осіб скоротилася кількість українців (до 22,2 млн.) які становили 78,2% населення республіки, євреїв стало 1,5 млн. (5,2%), поляків – 418 тис. (1,6%).

Національний склад населення у 1939 році порівняно з його станом у 1926 році значно змінився.

Таблиця 17

Порівняльний склад населення національних меншин Української РСР у 1926 і 1939 роках [162]

Українці і національні меншини	1926 р. (у тис.)	У % до всього населення	1939 р (у тис.)	У % до всього населення
Українці	23594630	81,1	23667509	76,5
Росіяни	2291786	8,0	4175299	13,5
Євреї	1375045	4,7	1532776	4,9
Поляки	392301	1,32	357710	1,2
Німці	374784	1,3	392458	1,3
Греки	104666	0,35	107047	0,3
Болгари	100506	0,35	83838	0,3
Молдавани	88711 (без АМСРР)	0,33	230698	0,7
Білоруси	76000	0,32	158174	0,5
Татари	9779	0,03	55456	0,2
Інші	634776	2,2	185253	0,6
Загальна численність населення УРСР	29042984	100,0	30946218	100,0

Як видно з таблиці, чисельність населення деяких національних меншин в 1939 році в порівнянні з 1926 роком зменшилася. Лише чисельність росіян значно зросла. Питома вага росіян серед національних меншин у 1939 році становила 42,1%. Як бачимо, кількісно переважали росіяни. Це стало результатом індустріалізації республіки і міграції росіян в Україну. Проте, кількість національних районів з 1926 по 1939 рік, в тому числі і російських, зменшилася у 2,3 рази, а з 1931 року – у 8,3 рази, чисельність сільських рад – відповідно у 18 і 22 рази.

Деякі дослідники досить односторонньо поставились до аналізу нового політичного фактору в структурі національних районів і їх ліквідації, без жодних пояснень щодо причин цієї акції.

В сучасній історичній літературі відсутність пояснень з боку влади причин розформування національних адміністративно-територіальних одиниць, депортацій і розпорошення їх населення нерідко розглядається як прояв свавілля Й.В.Сталіна в контексті загального наступу на прояви «націоналізму» всіх готунків [163]. На думку російського дослідника історії сталінізму Б.Курашвілі, депортації розцінювались владою як засіб «очистити суспільство від наявних і потенційних ворогів сталінізму без акцентування уваги на відмінностях між ними». Сталін вважав, пише він, що потенційні вороги можуть «виявити себе в критичний період, у роки війни, найнебезпечнішим чином – масовим зрадництвом, повстаннями, актами диверсій, згубно впливати на довколишніх, тобто їхня ворожа діяльність у власному таборі може стати вирішальним фактором поразки». Вихід із такого становища, на думку дослідника, Й.В. Сталін вбачав у «похованні діючих внутрішніх та потенційних ворогів соціалізму в землі або в глибокому тилу» [164, с.67].

Розгляд історії національних сілрад та районів у 1930-х роках дає можливість зробити певні висновки, а саме: було б історичним спрощенням пов'язувати згортання у другій половині 1930-х років політики сприяння національному розвитку лише із свавіллям Сталіна. Здається, що чи не найголовнішою причиною цього була відсутність поєднання на практиці національної та соціальної політики уряду. З іншого боку, сама робота серед національних меншин ставала гальмом для адміністративної системи влади, що дедалі більше міцніла. Стрімкі темпи колективізації вихолостили національну основу рад, які в кінці 1930-х років лише прикривалися національними гаслами. Певно, що ліквідація в кінці 1930-х років того курсу національної політики, який передував цьому, була найпростішим способом покінчити з національним самоврядуванням.

У 1939 році відбулися важливі історичні події, які мали відношення до національно-адміністративних перетворень. До складу України увійшли західноукраїнські та буковинські землі. Партійно-державне керівництво республіки з метою якнайшвидшої інтеграції Західної України та Буковини в існуючу політичну систему розпочало здійснювати в цих регіонах заходи щодо «українізації» та задоволення етнокультурних потреб національних меншин. Було прийнято постанови про відкриття в них польських, румунських, інших національних навчальних закладів, видання газет і журналів.

Проте, політика сталінського режиму на західноукраїнських землях супроводжувалась і такими негативними явищами як репресії, масові депортації населення, в тому числі національних меншин, особливо поляків, німців і євреїв.

Перша хвиля депортованих складалася з провідних українських, польських та єврейських політичних діячів, промисловців, землевласників, торговців, чиновників, юристів, відставних офіцерів та священників. Найжорстокішими методами депортації були застосовані щодо етнічних поляків. Вони виявилися першими, кого напередодні Великої Вітчизняної війни примусово змусили відправитися на схід держави [165, с.394].

В Західній Україні у складі Польщі на початку 1930-х років проживало 1505 тисяч поляків. Внаслідок визволення Західної України у 1939 році і приєднання її до УРСР польські великі й середні земельні посілості були ліквідовані, а у 1940 – червні 1941 року радянська влада вивезла з Західної України усіх польських колоністів і так званих польських осадників (в основному колишні військові польської армії і державні службовці, яким у 1920-ті роки уряд Польщі надав тут земельні ділянки з метою зміцнення польського впливу) і біженців, що рятувалися від фашистських загарбників у Галичині і на Волині після початку Другої світової війни. За даними дослідника М.Бугая, після включення Західної України до складу СРСР, без суду і слідства,

як політично неблагонадійних було депортовано майже 10% населення краю, значну частину яких склали представники національних меншин [166, с.36].

Доля польського населення України у 1920-1930-х роках дістала неупереджене висвітлення в публікації Т.І.Єременко. Автор показує еволюцію від охоплення польського населення соціалістичними перетвореннями до відкритого наступу на польське національне самоврядування, масових репресій та депортацій, оголошення поляків «шкідницькою нацією», перетворення їх на «перший покараний народ». Дослідниця багато уваги приділила різним засобам контролю настроїв польської національної меншини. За її даними 44 тисячі поляків були репресовані або депортовані. Майже поголовно була знищена польська інтелігенція [105, с.65].

На жаль, на сьогодні немає фундаментальних досліджень польського населення в Україні в означений період його історії і тому поза увагою істориків залишилось багато питань, особливо з проблем національної політики радянської влади на західноукраїнських землях.

Трагічно складалася доля німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях. Після приєднання Західної України до складу УРСР розпочався новий етап переслідування німців, які отримали право безперешкодного виїзду до Німеччини. Серед населення поширювались офіційні повідомлення, у яких від імені уряду Німеччини закликали всіх осіб німецької національності, які бажають переселитися, заявити про свій намір. Підкреслювалося, що взаємини західноукраїнських німців і представників німецької влади є вільними [167].

Слід відзначити, що радянське керівництво, неухильно дотримуючись положень підписаних із німецькою стороною угод, протягом 1939 – початку 1941 років лояльно ставилося до тих західноукраїнських німців, які виявили бажання виїхати до Німеччини. Керівництво СРСР прагнуло не дати А.Гітлеру бодай найменшого приводу запідозрити його у невиконанні зобов'язань.

Як зазначалося вище, етнічні німці були віднесені до ворожих елементів ще у 1937 році, коли почалася перша їх депортація, здійснювана жорстокими методами. Новий етап переселення припав на 1939-й рік. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях, переїхали до Німеччини або в зони її впливу [168, с.72]. Особливо складним було становище тих західноукраїнських німців, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом. Чимало з них проживало на Львівщині та Волині. Радянська влада ставилася до таких громадян вкрай жорстоко й примусово висилала їх у східні регіони СРСР. Як свідчить доповідна записка Дрогобицького управління НКВС Наркомату внутрішніх справ УРСР від 1 липня 1940 року «Про підсумки виселення біженців», в області була проведена спецоперація щодо висилки осіб німецької національності, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті її властями. Примусовому виселенню підлягали 7882 особи, але у результаті операції було депортовано лише 6295 осіб, решта змінили місце проживання і не були зафіксовані органами, що здійснювали переселення. Рятуючись від депортації, німці старалися виїхати до родичів в інші області республіки й фактично ставали біженцями [169, с.106-107].

З включенням північної частини Буковини до складу СРСР у кінці липня 1940 року і утворенням Чернівецької області у складі Української РСР, розпочалася реалізація планів німців – залишити територію. Цьому сприяла підписана між СРСР і Німеччиною угода «Про евакуацію осіб німецької національності з території Бессарабії і Північної Буковини на територію Німеччини». Було зареєстровано 44959 осіб, які виявили таке бажання, а на середину листопада 1940 року було евакуйовано 44577 осіб. Для цих потреб задіявалося 44 ешелони [170, с.37]. Було «звільнено» близько 40 тисяч будинків. Ще більш масового характеру переслідування німецьких колоністів набуло влітку 1941 року. Загальна чисельність депортованих представників німецької національності перевищила 450 тисяч осіб [82, с.25].

Аналіз національно-державної політики радянської влади у 1920-1930-х роках, функціонування створених національних районів і рад та їх ліквідації дає можливість зробити наступні висновки.

По-перше, в Україні був набутий досвід вдоволення запитів національних меншин. Однак деформації у національному питанні ми відчуваємо і сьогодні.

По-друге, створення національних адміністративно-територіальних одиниць було історично виправданим кроком з боку радянської влади, і, як свідчать документи, в перші роки свого існування сприяло розвитку національних меншин. У 1920-ті роки національні меншини здобули представників у виконавчих органах влади. З'явилися національні сільради і райони. Проте в дійсності національні райони не розглядалися як органи національної автономії, як потяг національних меншин до самовизначення. Коли ж у 1930-х роках національне відродження, яке було одним з безпосередніх наслідків політики коренізації, почало згортатися, влада приступила до насадження жорстких адміністративних методів управління, регламентації роботи національних рад, грубого втручання в їх діяльність, в результаті чого вони втратили підтримку народу. Коли в їх роботі з'явилися ознаки деформації і занепаду, влада згорнула політику підтримки національно-державного будівництва національних меншин.

По-третє, процес згортання національних автономій був прискорений колективізацією сільського господарства. Саме тоді справжня національна політика була направлена на переміщення населення України, розпорошення національних меншин серед українців і росіян. Постійні перекомплектації національних районів призвели до зменшення частки національних меншин в їх складі та створили умови для позбавлення їх національного статусу. За таких умов зростала соціальна і міжнаціональна напруженість в національних районах і сільрадах. Влада швидко скористалася цим новим фактором в структурі національних районів. У кінці 1930-х років вона своїм авторитарним рішенням ліквідувала всі національні райони і сільради без жодних пояснень щодо причин цього свавілля. Дезорганізуючу роль в подальшому існуванні

національних адміністративно-територіальних одиниць відіграли також реформи 1930 і 1932 років, які були пов'язані з кадровими змінами в керівних органах національних меншин.

По-четверте, варто відзначити, що політико-адміністративний поділ українських земель у 1920-1930-х роках виразно відображав трагізм національного і соціально-економічного становища. Обмеження реальних можливостей для вираження національної самобутності, надумані звинувачення людей в націоналізмі накопичувалося роками, породжуючи національні образи і недовір'я, зневагу до традицій і звичаїв, порушення законності. Трагедіями небачених масштабів стало знищення під виглядом «розкуркулення» найбільш діяльної частини селянства національних меншин, голодомор 1932-1933 років, депортації за національною ознакою.

По-п'яте, УСРР (пізніше УРСР) зберегла елементи державності і на короткий період (до початку 1930-х років) забезпечувала умови національно-культурного розвитку. Тому зараз зростає інтерес до досвіду вирішення національних проблем, коли національні відносини розвивалися динамічно і узгоджено, хоча було і немало негативних проявів в цьому процесі.

По-шосте, розвиток національно-політичних процесів в Україні відбувався суперечливо. Якщо 1920-ті роки характеризувалися в основному позитивним досвідом розв'язання проблем національних меншин, то у 1930-ті роки все набуто було ліквідоване сталінським політичним режимом.

Хоч нині в складі республіки й відсутні національно-територіальні утворення, у ряді регіонів різні національні групи проживають компактними масами. Існують десятки сіл, де переважає польське, угорське, грецьке, болгарське, молдавське населення. Уважне вивчення досвіду діяльності національних районів і сілрад безумовно сприятиме поліпшенню організації культурно-освітньої роботи, розширенню функціонування національних мов, збереженню й розвитку фольклору, відродженню традиційних форм господарської діяльності національних меншин.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження наявного на сьогодні історіографічного доробку дав можливість не тільки виявити прогалини та помилки, констатувати ступінь вивченості історії адміністративно-територіального устрою і відсутність узагальнюючого дослідження з цього питання, але й звернути увагу на напрацювання з пов'язаних із АТУ проблем, що стосуються всієї України і її регіонів, простежити основні тенденції у радянській історичній науці про державне і національно-державне будівництво, їх перегляд і нову оцінку у сучасній українській літературі. Це дало змогу використати досвід попередників, критично застосувавши його до українських реалій 1917-1941 років, зробити теоретичні узагальнення, дати практичні рекомендації і запропонувати можливі шляхи вирішення проблеми соціально-політичних, соціокультурних, правових і концептуальних закономірностей реформування АТУ і розвитку національних спільнот в Україні на сучасному етапі.

Важливість сфери державної політики у формуванні адміністративно-територіального устрою України засвідчується постійною увагою до неї з боку владних структур, перманентним характером змін, яких вона зазнавала. Так, державотворча та етнонаціональна політика Центральної Ради і Директорії УНР була спрямована на вирішення стратегічного завдання Української революції – збереження та розвиток української державності, консолідацію усіх націй і етнічних груп України. 1920-1930-ті рр. ознаменувалися активними намаганнями радянської влади використати адміністративно-територіальний поділ як засіб вирішення політичних, ідеологічних, соціально-економічних та управлінських завдань. Таким чином, робились спроби надати адміністративно-територіальному поділу максимальної дієвості і відповідності його сутнійській функції – забезпеченню ефективного управління процесами державного та суспільного розвитку.

Дослідження питання реформування адміністративно-територіального устрою України з 1917 по червень 1941 рр. дало підстави зробити наступні висновки:

– вивчення і аналіз стану наукової розробки теми показав, що, незважаючи на значну кількість загальних праць і окремих наукових розробок, є всі підстави вважати, що спеціальних праць, котрі б давали цілісне уявлення про реформування адміністративно-територіальної системи України у 1917–1941 рр. дотепер не було, проблема залишається малодослідженою;

– джерельний комплекс дисертації, що складається з архівних та опублікованих матеріалів, є достатньо репрезентативним щодо вивчення проблеми, оскільки представлений усіма різновидами документів у обсязі, оптимальному для отримання необхідної інформації, досягнення мети цього дослідження та вирішення конкретних наукових завдань;

– сфера адміністративно-територіальної організації України була постійним об'єктом державної влади. Роки української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. характеризувались намаганням різних політичних сил використати адміністративно-територіальний поділ для вирішення своїх політичних, соціально-економічних та управлінських завдань. Лідери Української революції з об'єктивних і суб'єктивних причин не змогли реалізувати на практиці ідею М. Грушевського про земельний поділ України та утвердити нову систему АТУ. В радянський період реформи АТУ були спрямовані не стільки на прискорення розвитку народного господарства, скільки на зміцнення влади партійно-державного керівництва країни;

– правовою основою забезпечення формування адміністративно-територіального устрою України були нормативно-правова база Центральної Ради і Директорії УНР, конституційні та інші законодавчі акти, а також документи партійних і радянських органів, на основі яких формувалося прийняття рішень стосовно державотворення та етнонаціональної політики;

– результати етнонаціональної політики Центральної Ради та Директорії дозволяють виділити два основних етапи. Перший (березень 1917 – квітень 1918 рр.) характеризувався становленням демократичної моделі розвитку націй та міжнаціональних відносин, хоча і мав негативні прояви. Упродовж другого етапу (1919 – початок 1920 рр.) Директорія УНР поновила законодавство Центральної Ради у сфері національних відносин, акцентуючи увагу на реалізації об'єднавчих процесів між УНР та ЗУНР;

– численні реформи АТП в радянській Україні засвідчили, що держава немала чіткої обґрунтованої стратегії розвитку регіонів з урахуванням соціально-економічних змін. Тому протягом десятиліть АТУ республіки нерідко змінювався і фактично був направлений, насамперед, на вдосконалення структури і зміцнення державного апарату та всієї радянської системи;

– створені за радянських часів нові адміністративно-територіальні одиниці – райони, округи, області, міські, селищні, сільські ради – не завжди відповідали історичним традиціям українського народу, його етнічним, географічним особливостям, а їх кордони було проведено переважно через господарську і політичну доцільність. Найбільш вдалим є створення обласної ланки АТП, що стало результатом політики укрупнення базових територіальних одиниць, приєднання до них низки етнічних прикордонних українських земель, які входили до складу радянських республік та сусідніх країн;

– динаміка змін чисельності городян по окремих містах і в цілому по регіонах дає підстави констатувати чітку тенденцію концентрації населення в містах по всіх областях і, в той же час, наявність відмінностей у темпах зростання населення по різних населених пунктах;

– практика перейменувань населених пунктів формувала в суспільстві певні політичні орієнтири та цінності, сприяла застосуванню засобів радянської топоніміки, наслідком якої з ідеологічних засад, стало фактичне ігнорування історичних традицій при наданні нових назв поселенням України;

– приєднання західноукраїнських земель до УРСР у 1939–1940 рр. було важливим кроком на шляху утворення Соборної України. Проте політику радянської влади в новоутворених західних областях можна вважати в цілому невиправданою, так як вона привела до нав'язування відчуженої як за формою, так і за своєю суттю, радянської моделі АТУ, політики радянзації, як ключового принципу розбудови соціалістичного суспільства в цьому регіоні;

– політика радянської влади в національному питанні найбільш успішною була у 1920-ті роки, коли інтенсивний пошук шляхів і форм вирішення етнонаціональних проблем приніс певні результати. В рамках українізації широкого резонансу в суспільстві набуло створення національних районів і сільрад;

– аналіз архівних джерел і поглиблене опрацювання наукової літератури переконливо свідчить, що національно-територіальне самоврядування було вимушеним тактичним кроком радянської влади, а не її стратегічною лінією, про що свідчить згортання прав етнічних меншин і політики українізації у 1930-х рр., насилля та репресії;

– зміни адміністративно-територіального поділу ставили за мету скорочення апарату управління, зменшення витрат на його утримання, супроводжувались частою зміною кадрів нижньої ланки АТП і їх втратою в національних районах і сільрадах.

Комплексне вивчення процесу реформування адміністративно-територіального устрою України з 1917 по червень 1941 рр. дає змогу сформулювати деякі практичні рекомендації:

– на наш погляд, вищим органам законодавчої, виконавчої та судової влади бажано залучити кращих працівників місцевих органів влади та самоврядування разом з фахівцями наукових і навчальних закладів щоб підготувати концепцію та ідеологію адміністративно-територіальної реформи в сучасній Україні з урахуванням вітчизняного і світового досвіду, особливо

Німеччини, Канади, Польщі, Російської Федерації для затвердження Верховною Радою як закону України;

– реалізація нової адміністративної реформи, заявленої Президентом і урядом України, вимагає державної підтримки програми розширення компетенції і прав регіональних органів влади і самоврядування з метою децентралізації влади і надання більших повноважень регіонам, що потребує подальшого внесення змін до Конституції України;

– одним з першочергових завдань розпочатої адміністративної реформи має стати скорочення апарату влади та регулятивних функцій органів державного управління як в центрі, так і в регіонах, впровадження громадського контролю за їх діяльністю;

– здійснення ефективного адміністративного управління, здешевлення утримання державного апарату потребує об'єднання територіальних громад, укрупнення існуючих регіонів, зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць, які б відповідали новим принципам реформування та реаліям об'єктивно існуючих внутрішніх соціально-економічних і політичних факторів регіонів України. У новостворених укрупнених регіонах доцільно було б розташувати окремі центральні державні та господарські органи влади і управління для вирішення економічних та соціально-політичних проблем;

– офіційно проголошений стратегічний євроінтеграційний курс розвитку України передбачає не тільки дотримання ратифікованої Європейської Хартії місцевого самоврядування, а й систематичного узагальнення і пропаганди практики відповідності регіональної політики України критеріям й стандартам ЄС;

– ефективність адміністративно-територіального реформування вимагає від органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування керуватися положеннями Європейської Хартії регіональних мов (національних меншин) від 5 листопада 1992 р., звідси доцільно ввести в

практику систематичне інформування населення про національно-культурні відносини у суспільстві тощо;

– державним інституціям разом з національними громадами розробити етнонаціональну політику адекватну вимогам сьогодення, яка б передбачала створення державного комітету з питань національних меншин для координації їх діяльності і культурного розвитку.

Здійснення адміністративно-територіальної реформи на підставі визначених засад дозволить підвищити ефективність єдиної державної політики на всіх територіальних рівнях, досягти гармонійного поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів, сприятиме розвитку місцевого самоврядування, забезпеченню національної безпеки держави. Це зумовлює необхідність виваженого прийняття рішень про проведення адміністративно-територіальної реформи на основі всебічного та глибокого обґрунтування її методологічних і практичних питань з урахуванням усього комплексу умов і чинників економічного, соціального, культурного характеру, етнічного і конфесійного складу населення.

ПОСИЛАННЯ

ВСТУП

1. Верстюк В.Ф. Українські проекти в Російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко // Україна та Росія в історичній ретроспективі: нариси : у 3 т. – К., 2004. – Т.1. – 504 с.
2. Каганський В.Л. Кривда і правда євразійства / В.Л. Каганський // Общественные науки и современность. – 2003. – № 5. – С.70-83.
3. Бурчак Ф.Г. Адміністративно-територіальний поділ України / Ф.Г. Бурчак, І.Б. Усенко // Енциклопедія сучасної України / голов. ред. І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – Т.1. – [Б.м.][Б.в.], 2001. – 824 с.
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.// Відомості Верховної Ради України – 1996. – N 30. – Ст. 141 (Витяг); Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / (за заг. ред. А. Зайця). – К., 2002. – 928 с.
5. Лексин И. Территориальное устройство государства: попытки реализации системной методологии анализа / И. Лексин // Рос. экон. журн. – 2003. – №1. – С.55-74.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, Джерельна база та методологічні засади дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми

1. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М.С. Грушевський. – К. : Знання, 1991. – 240 с.
2. Липинський В. З минулого України / В. Липинський. – Краків, 1920; Рудницький С.А. Україна – наш рідний край / С.А. Рудницький. – Львів, 1921. –

108с.; Рудницький С.А. До основ українського націоналізму / С.А.Рудницький. – Відень, 1923. – 162 с.; Рудницький С.А. Огляд національної території України / С.А. Рудницький – Берлін: Українське слово, 1923. – 162 с.; Рудницький С.А. Декілька заміток до справи районізації України / С.А. Рудницький // Історія української географії. – Тернопіль, 2000. – Вип.2. – С.3-47; Багалій Д.І. Термінологія колишнього територіально-адміністративного розподілу України / Д.І. Багалій // НЗХНДК – 1930. – Т.9. – Вип.2; Багалій Д.І. Історично-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР з РРСФР / Д.І. Багалій // НЗХНДК. – 1930. – Вип.2; Томашівський С.А. Під колесами історії / С.А. Томашівський. – Нью-Йорк: Булава, 1962 – 111 с.; Буценко А. К вопросу районирования Украины : краткий обзор работ по районированию УССР за 1922-25 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления / А.Буценко. – Харьков : Госиздат Украины, 1925 – 61 с.; Муругов И.В. Проблемы районирования / И.В. Муругов – М., 1927. – 141 с.; Кубійович В. Географія українських і суміжних земель / В. Кубійович. – Львів., 1933. – 82 с.

3. Потульніцький В.А. Нариси з української політології (1919-1991) / В.А. Потульніцький. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.

4. Рудницький С.А. Огляд національної території України/ С.А. Рудницький – Берлін: Українське слово, 1923. – 143 с.

5. Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні / Н. Черлюнчакевич // Більшовик України. – 1926. – №4-5. – С.107-109; Ялі С. Про роботу серед греків України / С. Ялі // Вісті ВУЦВК. – 1927. – №6. – С.103-110; Демченко М. Національне питання та пролетаріат / М. Демченко. – Х.: ДВУ ; К., 1930. – 109 с.; Лозовой М. Кафедра національного вопроса на Украине / М. Лозовой // Революция и национальности. – 1930. – №3. – С.119-130; Василенко М. Один из многих: к пятилетию Мархлевского польского района / М.Василенко // Революция и национальности. – 1930. – №4-5. – С.47-57; Адрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве Украины/ А. Адрианов //

Революция и национальности. – 1930. – №8-9. – С.35-41; Бореев М. Теорія нації та національна програма австрійської школи / М. Бореев – Х., 1930; Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии. Национальные меньшинства на Украине/ А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С.35-44; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине / А.Б. Глинский – Х.; К. : Пролетар, 1931. – 32 с.; Мац Д. На высоком подъеме: о работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С.59-75; Мац Д. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины / Д. Мац, А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1937. – №1. – С.88-90.

6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926 . – 398 с.; Томашівський С. Про ідеї героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського / С. Томашівський. – Львів, 1929. – 210с.

7. Сенчин А. Національне питання в період розгорнутого наступу на всьому фронті / А. Сенчин // Більшовик України. – 1930. – №13-14. – С.47-61.

8. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Репринтне відтворення видання 1920 року. – К., Відень : Вид-во політ. л-ри,1990. – Ч. 1. – 349 с. – Ч.2. – 330 с. ; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т.2. – 437 с.; Українська Гетьманська Держава. – Ужгород : Свобода, 1932. – 510 с.; Петлюра С.В. Статті / Упорд. О. Климчук. – К.: Дніпро,1993. – 341 с.; Попов Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Испр. и доп. изд. – Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1933. – 303 с. ; Ястребов Ф. Нариси з історії України / Ф. Ястребов, К. Гуслистий. – К., 1937. – Вип. 1. – 456 с ; Радянська Україна за 20 років. – К.: Держполітвидав,1938. – 112 с.

9. Скрипник М. Зближення і злиття націй за добу соціалізму / М. Скрипник // Більшовик України. – 1931. – №8. – С.30-31.

10. Гехтман І. Проти механізму, проти великодержавництва / І. Гехтман. – Х., 1931; Гірчак С.Ф. На два фронти в боротьбі проти націоналізму / С.Ф. Гірчак :

зб. ст. (1926-1931 рр.). – Х.: Пролетар, 1932 ; Мац Д. На высоком подъеме: о работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С. 56-63; Гитлянский А. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины / А. Гитлянский // Революция и национальности, 1937. – №1. – С.88-89.

11. Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику/ А. Хвиля // Більшовик України. – 1932. – №17-20. – С.48-53.

12. Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики / О. Шліхтер // Більшовик України. – 1933. – №9-10. – С.61-72.

13. Затонський В. З питань національної політики на Україні / В. Затонський // Більшовик України. – 1933. – №9-10. – С.111-122.

14. Заславский Д. Евреи в СССР / Д. Заславский. – М., 1933; Зингер Л.Г. Национальный состав пролетариата в СССР / Л.Г. Зингер. – М., 1934.

15. Історія України: короткий курс / АН УРСР. Ін-т історії України; під ред.: С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.; Премислер І. Українська Радянська Соціалістична Республіка: короткий нарис / І. Премислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940. – 72 с.; Західна Україна: збірник / АН УРСР. Ін-т історії України; під ред. С.М. Белоусова, О.П. Оглобліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 138 с.; Історія України: короткий курс / АН УРСР. Ін-т історії України; під ред.: С.М. Белоусова та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 410 с.; Нарис історії України / АН УРСР. Ін-т історії України; редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.; Історія України. Т. 1 / АН УРСР. Ін-т історії і археології України; ред. М.Н. Петровський. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1943. – 330 с.; Нижник В. Украинская Советская Социалистическая Республика / В. Нижник. – К.: Укрполитиздат, 1948. – 56 с.

16. Аскеров А.А. Очерки советского строительства / А.А. Аскеров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 368 с.

17. Паклен Р. «Біла книга»: Національна і соціальна політика Советов на службі московського імперіалізму: на основі автент. уряд. Советданих. – Мюнхен: Український політик, 1948. – 220 с.

18. Стоян П.К. Советское строительство в Украине в 1921-1925 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук : 07.00.01 / П.К. Стоян. – К., 1956. – 19 с.; Алексеенко А.Г. Организация и деятельность городских советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украинской ССР (1917-1936): автореф. дис. ... канд. юрид. наук/ А.Г. Алексеенко. – К., 1957. – 16 с.

19. Лихолат А.В. Жовтень на Україні / А.В. Лихолат. – К.: Політвидав України, 1967. – 161 с.; Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917-1920 / А.В.Лихолат. – К.: Наукова лумка, 1967. – 304 с.; Ревегук В.Я. Донецко-Криворожская республика: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.Я. Ревегук. – Харьков: Харьковский госуд. ун-т им. А.М.Горького, 1974. – 28 с.

20. Бабій М.Ф. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / М.Ф. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

21. Павловский Р.С. Административно-территориальное устройство СССР / Р.С. Павловский, М.А. Шафир. – М.: Госюриздат, 1961. – 127 с.

22. Ржевский В.А. Территориальная организация Советского государства / В.А. Ржевский. – Саратов: Поволж. книжное изд-во, 1966. – 144 с.

23. Барахтян В.А. Создание и развитие советского административно-территориального устройства / В.А. Барахтян, Р.С. Павловский // Ученые записки Харьковского юридического института. – 1957. – Т.ХІ, вып. 1. – С.98-100.

24. Круталевич В.А. Административно-территориальное устройство БССР / В.А. Круталевич. – Минск : Наука и техника, 1966. – 134 с.

25. Лужин А.В. Административно-территориальное устройство Советского государства / А.В. Лужин. – М.: Юрид. лит., 1969. – 172 с.

26. Стоян П.К. Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922-1925 рр.) / П.К. Стоян // Український історичний журнал. – 1965. – №4. – С.69-78; Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр. / А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67.

27. Тимченко А.И. Экономическое районирование и административно-территориальное деление союзной республики /А.И. Тимченко. – К.: Наук. думка, 1983. – 95 с.

28. Стрельцов Л.М. Административно-территориальное устройство Украинской ССР, основанное на производственном принципе: конспект лекций / Л.М. Стрельцов ; Одес. гос. ун – т. – Одесса, 1964; Кистанов В.В. Научные проблемы совершенствования экономического районирования / В.В. Кистанов // Проблемы теории и практики размещения производительных сил СССР. – М.: Наука, 1976. – 232 с.

29. Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1919-1920 рр.) / М.К. Колісник. –Х. : ХДУ, 1957; Шатов П.І. Зміцнення сільських рад на Україні і поживлення їх роботи в період відбудови народного господарства / П.І. Шатов // Укр іст. журн. – 1959. – №4. – С.80-90; Алексеенко А.Г. Городские Советы Украинской ССР (1917-1920)/ А.Г. Алексеенко. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1960. – 131 с.; Кулаєв В.Г. З історії діяльності місцевих рад України у відбудований період (1921-1925 рр.) / В.Г. Кулаєв // Укр. іст. журн. –1974. – №2. – С.94-98.

30. Нариси з історії держави і права УРСР.– К.: АН УРСР, 1957. – 226 с.; Історія Української РСР: у 8 т. Т.5,6. – К.: Наук. думка, (1967-1979) ; Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1971. – 675 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – 3 вид. –К.: Либідь, 1995. –Т.1: до сер.ХVІІст. / вступ. ст. Ульяновського. – 672 с. – Т.2.: від сер. ХVІІст. – до 1923р. – 606 с. – Репр. вид.: Мюнхен, 1972 – 1976.; Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, події: посіб. для вчителів / упоряд. С.В. Кульчицький, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярьова. – К.: Рад. шк., 1990. – 383с.

31. Миронов О.О. Административно-территориальные единицы – субъекты советского конституционного права / О.О. Миронов // Проблемы конституционного права. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – С.47-60; Югов А.А. Административно-территориальное деление в законодательстве о местных советах/ Югов А.А // Советское государство и право. – 1968. – №3. – С.109-113; Шафир М.А. Административно-территориальное устройство Советского государства. Конституционные основы / М.А. Шафир – М.: ИНИОН, 1983. – 176 с.

32. Немцев В.А. Территория и организация государственного управления / В.А. Немцев // Актуальные и теоретические проблемы развития государственного права и советского административно-территориального устройства / В.А. Немцев. – М.: Юрид. лит., 1976. – С.113-117.

33. Семушкин А.Т. Сельские советы и административно-территориальное устройство/ А.Т. Семушкин // Актуальные и теоретические проблемы развития государственного права и советского административно-территориального устройства / А.Т. Семушкин. – М.: Юридическая литература, 1976. – С.127-129.

34. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / гол. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова). – К.: Інститут історії АН УРСР, 1960-1970.

35. Гордійчук І.І. Дослідження історії населених пунктів Донеччини в контексті підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» / І.І. Гордійчук // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. Кн. 15/16. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 382-391.

36. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією / Пігідо Федір // Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-1930 рр. – Мюнхен, 1956. – 413 с.

37. Кордюк Б. Євреї на Україні / Б. Кордюк. – Мюнхен, 1958. – 225 с.

38. Лисий В. Державний статус УРСР в 1917-1923 роках / В. Лисий. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1963. – 48 с.

39. Книга о русском еврействе: 1917-1967 / под ред. Фрумкина Я.Г. – Нью-Йорк, 1968. – 392 с.; История евреев в СССР / под ред. Фрумкина Я.Г., Аронсона Г., Гольденвейзера А. – Нью-Йорк, 1968.
40. Baron S. The Russia gew ander Tsarsand Soviets / S. Baron. – N-V: Schakenbooks, 1987. – 468 p.
41. Kochan L. The jews in Soviet Russia since 1917 / Lionel Kochan. – London, 1970.
42. Bociurkiw B. Soviet Religions policy and the status of Judaism in the USSR / Bohdan Bociurkiw // Bulletin on soviet and East Euopean jewsh. Affairs, 1970. – №6. – P. 17.
43. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю.І.Шевчука / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
44. Курас І.Ф. Ілюзії й практика національного нігілізму. Погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку / І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко // Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.). – К., 2001. – С.37-64; Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917-1920 рр.) / О.П. Реєнт: НАН України; ін-т іст. України. – К., 1996. – 265 с.; Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / О.П. Реєнт. – К.: Просвіта, 1999. – 352 с.; Реєнт О.П. Нариси з історії української революції / О.П. Реєнт. – К.: 1 вересня, 2000. – 80 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.; Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки: у 4-х т.: Т. 1: Рік 1917. – Х.: Прапор, 2008. – 560 с.; Т. 2: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.; Т.ІІІ: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.; Удод О.А. Історіографія Донецько-Криворізької радянської республіки / О.А. Удод // Регіональна історія України: зб. наук. статей. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С.221-228.

45. Поплавський О.О. Донецько-Криворізька радянська республіка: історико-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.О. Поплавський. – Дніпропетровський національний ун-т ім. О.Гончара, 2010. – 20 с.

46. Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-Криворізького республіки 1918 р. (ДКР) / В. Даренський // Альманах. Спецвипуск. – К.: Смолоскип, 2000. – С.237-241; Думанський В. Дітище «полум'яного революціонера» Артема / В. Думанський // Дзеркало тижня. – 2008. – №9. – 8 березня; Акентьев А. Донецко-Криворожская республика. Ретроспектива / А. Акентьев // Русская правда. – 2005. – март. – № 9(45).

47. Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Харьков: Фолио, 2011. – 604 с.

48. Гонтар А.В. Городские советы Украины: История становления и развития (20-30-е годы): автореф. дис... докт. истор. наук: 07.00.02. / А.В. Гонтар. – К.: Киев, Киевский госуниверситет им. Т.Г. Шевченко, 1991 / Гонтар А.В. – 48 с.; Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицкий. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.; Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 листоп. 1994 р. / НАН України; Ін-т нац. відносин і політології / М.І. Панчук (ред.). – К., 1995. – 367 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Ін-т нац. відносин і політології: НАН України, 1994. – 270 с.; Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г.М. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 314 с.

49. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: Історичний досвід і уроки (на матеріалах парторганізацій України 1921-1941 рр.) / О.М. Бут – К.: Либідь, 1990. – 228 с.; Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921-1941 гг.: (Историко-партийный аспект) : автореферат дис. ... док. ист. наук : 07.00.01 / О.М. Бут; Киев. ун-т. – К., 1991.; Бут А.Н. Экономическая контрреволюция в Украине в 20-30-е годы ХХ века: от новых

источников к научному осмыслению / А.Н. Бут, П.В. Добров; под общ. ред. А.Н. Бута. – Донецк: КИТИС, 2000. – 314 с.

50. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті рр./ М.Ф. Дмитрієнко // Історико-географічні дослідження на Україні / М.Ф. Дмитрієнко, О.Є. Маркова. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 3-13; Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – поч. ХХ ст.) / М.Ф. Дмитрієнко // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – К.: Наукова думка, 1994. – С.23-46; Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр./ М.Ф. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.68-78; 2004. – №1. – С.23-46.

51. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 листоп. 1994 р. / НАН України; Ін-т нац. відносин і політології / М.І. Панчук (ред.). – К., 1995. – 367 с.

52. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития / В.К. Симоненко. – К.: Наукова думка, 1997. – 262 с.; Стегній О.Г. Регіоналізм в Україні, як об'єкт соціологічного дослідження / О.Г. Стегній, М.М. Чурилов. – К.: Основа, 1998. – 217 с; Паламарчук М. Соціально-економічне макрорайонування / М. Паламарчук, О. Паламарчук // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – №2. – С.28-35; Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – Київ, 2003; Рябчук М. Дві України // Критика. 2001. – Ч.10; <http://krytyka.kiev.ua/articles/s4-10-2001.html>; <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>; Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України. Зб. наукових статей. Вип. 1. – К., 2007. – С.107-122.

53. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2001. – 232 с.; Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / П.Т. Тронько (наук. ред.). – К.: Інститут історії

України НАН України, 2003. – 516 с.; Верменич Я.В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри: монографія / НАН України; Інститут історії України. – К., 2008. – 160 с.; Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. / НАН України; Ін-т історії України, Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К., 2009. – Ч.1. – 364 с.; Ч.2. – 370 с.

54. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Я.В. Верменич. – К., Інститут історії України, 2005. – 32 с.

55. Скоробогатов А. Територія та населення Харківщини у 20-30- роках ХХ ст. / А. Скоробогатов // Березіль. – 1997. – №11-12. – С.132-148; Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П.М. Батюшков. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 423 с.; Неповторна Дніпропетровщина: До 15-ті річниці незалежності України: Нариси / Є.І. Бородін, Н.С. Абросімова, О.В. Акуленко та ін.: Редкол.: О.В. Сокульська (гол. ред.) та ін.: Дніпропетровська обласна державна адміністрація. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. – 344 с.; Донеччина зустрічає 75-річний ювілей: історія, сучасний стан економіки, основні галузі господарства / Донецька облдержадміністрація: Донецька обласна рада. – Донецьк: Діапрінт, 2007. – 35с.; Кравченко В.В. Харків: столиця Пограниччя / В.В.Кравченко. – Вільнюс: ЭГУ, 2010. – 357 с.

56. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М.С. Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – 196 с.

57. Боєчко В. Кордони України: іст. ретроспектива і сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основа, 1994. – 168 с.

58. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України/ В.І. Сергійчик.. – К.: Спілка, 2000. – 430с.

59. Xirooki Kuromia. Freedom and terror in the Donbas: Ukrainian-Russian. Borderland. 1870s–1990s. – Cambridge UP, 1998. Укр. переклад. – К., 2003. – 380 с.

60. Заяць І.Я. Правовий статус області в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ І.Я. Заяць. – Л., 1999. – 205 с.; Заяць І.Я. Обласний поділ в Україні: етапи та тенденції розвитку/ І.Я. Заяць // Право України. – 1999. – №9. – С.110-115; Заяць І.Я. Область – становлення регіональної політики в Україні / І.Я. Заяць // Право України. – 1997. – №6-7. – С.20-24, 35.

61. Скуратович І.М. Адміністративно-територіальний устрій України в 20-30-хрр. і його впливи на організацію державного управління: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юридичних наук: 12.00.01 / І.М. Скуратович; Національна юридична академія України ім. Я.Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.

62. Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій: досвід і уроки // Місцеве самоврядування/ П. Ткачук. – 1998. – №5-7. – С.141-151; Ткачук П. Сільський адміністративний район: деякі питання розвитку/ П. Ткачук // Радянське право. – 1990. – №3. – С.47-50; Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою/ П.Ткачук // Право України. – 1998. – №9. – С.49-55; Орлатий М. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми / М. Орлатий, А. Зацарний, А. Тубол // Вісник Української Академії державного управління. – 2003. – №1. – С.285-293.

63. Горинов М.М. Советская история 1920-1930 годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России / М.М.Горинов. – М.: АСТ, 1996. – 320 с.; Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. 1917–1923 / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Наука, 1995. – 232 с.; НЭП и советская политическая система, 20-е годы / Е.Г. Гимпельсон. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 433 с.; Куликова Г.Б. Некоторые проблемы формирования и эволюции советского государства / Этот противоречивый XX век / Г.Б. Куликова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 336 с.

64. Все про Україну: в 2 т. / В.А. Смолій; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1988. – Т.1. – 399 с.; Т.2. – 399 с.; Україна крізь віки: у 15 т. / В.А. Смолій; НАН України; Ін-т історії України; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.10. – 319с.; Т.11. – 335 с.; Т.12. – 335 с.

65. Орлянский В.С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы. Социально-политические аспекты проблемы: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01/ В.С. Орлянский – К., 1992. – 18 с.; Архіпов В.І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 07.00.02 / В.І. Архіпов. – К., 1994. – 21 с.; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович, О. Галенко, М. Геник, Т. Горбань; Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України / І.Ф. Курас (голов. ред). – К.: ПЕІНД, 2000. – 358 с.; Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 45 с.; Олійник З.В. Національна політика більшовиків України в 1917-1920 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 20 с.; Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Л.І. Рябошапка. – К.: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2002. – 29 с.

66. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / В.М. Даниленко. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1993. – С. 53-66.; Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець; Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 272 с.

67. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на поч. 1920-х років / П.М.Бондарчук. – К., 1998. – 45 с.

68. Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу / В.А. Чехович. – Харків: Інститут внутрішніх справ, 1995. – 56 с.

69. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець; Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 272с.; Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В.Б. Євтух. – К.: ІНТЕЛ, 1997. – 215 с.

70. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О.В. Гонтар // Укр. іст. журн. – 1991. – №7. – С.125-130.; Панібудьласка В. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність / В. Панібудьласка. – К., 1997.

71. Курносів Ю.О. Духовне життя на Україні в 20-30-х рр./ Ю.О. Курносів // Укр. іст. журн. – 1990. – №1. – С.93-99.; Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець; Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 272с.; Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В.Б. Євтух. – К.: ІНТЕЛ, 1997. – 215с.

72. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) / Б.В. Чирко – К.: Спілка, 1995. – 215с.

73. Мартинчук І. І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донецчини (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 192 с.

74. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л.Д. Якубова // Укр. іст. журн. – 1998. – №6. – С.22-36; 1999. – №1. – С.41-55.

75. Rittersporn Gabor Tamas Stalinist simplifications and soviet complications: Social tensions a polit conflicts in the USSR. 1933-1953. – Chur ets: Harword acad. pull. cup., 1991. – 334 p.; Brandenberher D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956. – Cambridge (Mass Harvard University Press, 2002. – 378 p.; Hirsch F. Empire of Nations: Etnographie Knowledye and Marking of the Soviet Union. 1923-1939. Thaka: Cornell University Press, 2005. – 367 p.

76. Наседкина Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20-х – начала 30-х гг. / Л.Д. Наседкина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1993. – 20 с.; Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т.І. Єременко. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 74 с.; Васильчик В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга пол. ХVІІІ – початок ХХІ ст.) / В.М. Васильчик. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.; Євтух В.Б. Німці в Україні (1920-1990-ті роки) / В.Б. Євтух, Б.В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.; Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.І. Мельник – К., 1996.; –17 с.; Балуба І.М. Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ І.М. Балуба. – К., 1997. – 24 с.; Орлик В.М. Молдавани в Україні (1920-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Орлик. – К., 1998. – 19 с.

77. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.) / Н.А. Терентьева; Ин-т истории Украины. – К.: Аквилон-Прес, 1999. – 351 с.

78. Козерод О.В. Євреї в Україні в 1921-1929 рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Козерод. – Донецьк: Донецький національний університет, 2009. – 445 с.

79. Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение / Никольский В.Н. // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1992. – Кн.2. – С.51-57; Бут А.Н. Уроки этнополитики в Донбассе в 1920-1930-е годы: от демократизации социально-экономической жизни к утверждению тоталитаризма / А.Н. Бут // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г. / Мариуп. гуманит. ин-т при ДонГУ. – Мариуполь, 1993. – 283 с.; Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Обидьонова. –

Донецьк, 2000. – 176 с.; Малярчук Н.Г. Голодомор 1932-1933 рр. в російських національних районах Донбасу / Н.Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – №1-2. – С.296-302.

80. Бут О.М. Особливості етнічного складу і проблеми розвитку національних меншин Донецького краю / О.М. Бут, Г.Д. Попов. // Історичне краєзнавство та культура: VIII Всеукр. наук. конф. – К.; Х: Рідний край, 1997. – Ч.2. – С.36-38.; Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Ю. Сучкова. – Донецьк, 2005. – 187 с.

81. Мартинчук І.І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І. Мартинчук. – Донецьк, 1998. – 192с.

82. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук та ін.; голов. ред. І.Ф. Курас; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: ІПЕІНД, 2000. – 358 с.; Бут А.Н. Экономическая контрреволюция в Украине в 20-30-е годы ХХ века: от новых источников к научному осмыслению / А.Н. Бут, П.В. Добров; под общ. ред. А.Н. Бута. – Донецк: КИТИС, 2000. – 314 с.

83. Удод О.А. Історія і духовність / О.А. Удод. – К.: Генеза, 1999. – 148 с.; Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу / О.А.Удод. – К. : Генезе, 2000. – 292 с.

84. Іваненко В.В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, О.А. Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.; Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія / В.В. Іваненко, І.В. Іващенко. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – 280 с.; Іваненко В.В. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920- початку 30-х років: монографія / В.В. Іваненко, Н.Р. Романець. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2009. – 752 с.

85. Реабілітовані історією: у 27 т. Донецька область: у 9 кн. / ред. кол.: Демидко ВМ. (голова)... Бут О.М. (заст.. голови), Добров П.В. та ін. – К., Донецьк: Регіон. – Кн.1, 2004. – 648 с.; Реабілітовані історією: у 27 т. Луганська область: у 3 кн. / редкол.: голова В.В. Просін, заст. голови В.М. Голенко та ін. – К., Луганськ, 2004. – 736 с.; Реабілітовані історією. Запорізька область / редкол.: А.І. Стрюк (голова). – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 584 с.; Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн.1., Ч.2 / редкол.: І.О. Терехов (голова), Н.В. Лапчинська (заст. голови) та ін. – К.; Х.: Оригінал, 2008. – 672 с.; Відроджена пам'ять: Книга нарисів / за наук. ред. докт. іст. наук, проф. Іваненка В.В. – Д.: Наук. ред. центр обл. редколегії серії книг «Реабілітовані історією», 1999. – 608 с.; Свідчення з минувшини: мовою документів / за наук. ред. докт. іст. наук, проф. Іваненка В.В. – Д.: Наук. ред. центр обл. редкол., 2001. – 320 с.; Терещенко Р.К. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р.К. Терещенко, В.В. Іваненко, Л.Л.Прокопенко. – Д.: Моноліт, 2002. – 240 с.

86. Книга памяти греков Украины / В.И. Никольский, А.Н.Бут, П.В. Добров, В.А. Шевченко. Монография. – Донецк, 2005. – 336 с.

87. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Монографія / В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.; Никольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті роки): іст. – статист. дослідження / В.М. Никольський. – Донецьк, ДонНУ, 2003. – 623 с.; Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): монографія / З.Г. Лихолобова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк. – 2006. – 280 с.

88. Борисенко Э. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы / Э. Борисенко. – М.: Европа, 2006. – 256 с.

89. Бордюгов Г. Национальные истории в революциях и конфликтах советской эпохи / Г. Бордюгов, В. Бухарев. – Вып. 5. – М.: АИРО-XX, 1999. – 68 с.; Ульянов

Н.И. Украинский сепаратизм / Н.И. Ульянов. – М.: Алгоритм, 2004. – 416 с.; Марчуков В. Украинское национальное движение УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты / В. Марчуков. – М.: Наука, 2006. – 599 с.

90. Liber G. Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR. 1923–1934. – Cambridge, 1992; Хоскинг Дж. История Советского Союза, 1917-1991 / Дж. Хоскинг. – М.: Вагриус, 1995. – 510 с.; Martin T. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923-1939 / T. Martin. – Uhaca, 2001.

91. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933) / Дж. Мейс // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34-48.

92. Еврейская эмиграция из России (1881-2005) / отв. ред. О.В.Будницкий. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – 442 с.

93. Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г. / ред. и сост. Н.И. Зайцев, Н.А. Захарченко – Мариуполь, 1993. – 283 с.; Україна – Греція: Історія та сучасність: Тези міжнародної наукової конференції, Київ, 29-30 верес. 1992 р. / відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. – К., 1993. – 167 с.; Музейні засоби народознавства: матеріали обласного семінару, Донецьк, 23-24 верес.1998 р. / відп. ред. Т.В. Ілляшенко. – Донецьк: ДОКМ, 1998. – С. 11-14.; Адміністративний устрій та самоврядування в Україні в XVII-XX ст.: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 13-14 жовтня 1999 р. – Ч.1 / ред. кол. В.П. Бех, А.В. Бойко, С.Р. Лях та ін. – Запоріжжя, 1999.; Эпоха. Культура. Люди: Материалы международной научной конференции, г.Харьков, сент. 2003 г.: сб. докл. / В.М. Духопельников; Восточно-регион. центр гуманитар.-образовательных инициатив. – Харьков, 2004. – 364 с.

94. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1997.- 285 с.; Історія України: навч. посіб. / під ред. В.А.Смолія. – К.: Укр. письменник, 1997 . – 240 с.; Грицак Я.Й.

Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: навч. посібник / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.; Бойко О.Д. Історія України: посібник/ О.Д. Бойко. – К.: Академія, 2002. – 656с.; Безпалов М.Є Історія України: погляд із сьогодення: навч. посіб. / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ., 2004.– 306с.; Світлична В.В. Історія України: навч. посіб./ В.В. Світлична – К.: Каравела, 2006 . – 400 с.

95. Кузенко І.О. Житлові умови міського населення Донбасу в першій половині 20-х рр.. XX ст. / І.О. Кузенко, В.М. Нікольський // Вісник Донецького національного університету. – Донецьк, 2008. – №1. – С.88-93; Шабельніков В.І. Визнання та врегулювання етнічних і адміністративних кордонів між Україною і сусідніми державами у 1917 – 1940 рр./ В.І. Шабельніков // Вісник Донецького національного університету. – Донецьк, 2009. – №2. – С.150-154.

96. Малярчук Н.Г. Голодомор 1932-1933 рр. в російських національних районах Донбасу // Історичні і політологічні дослідження/ Н.Г. Малярчук. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – №1-2. – С.296-302; Туник М.О. Історія становлення політико-правового статусу національних меншин на основі ідеологічної думки XVIII – початку XX ст./ М.О. Туник // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2009. – №2. – С.45-51.

97. Орехова С.Є. До проблеми змін назв населених пунктів як нової хвилі в ліквідації символів та назв СРСР в Україні / С.Є. Орехова // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2007. – Кн.1-2. – С.108-113; Шайхатдінов А.З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.)/ А.З. Шайхатдінов // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2008. – Кн..15-16. – С.319-330; Месіч Т.І. Порівняльний аналіз основних тенденцій політичного, соціально-економічного та культурного розвитку німців Донбасу та АРСР НП у 1917-1929 рр./ Т.І. Месіч // Нові сторінки історії Донбасу. –Донецьк, 2009. – Кн..17-18. – С.130-140.

98. Андрощук О.В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.В. Андрощук. – К., 2004. – 20с.

99. Шабельніков В.І. Реформування адміністративно-територіального устрою України у 1917-1940 рр.: монографія / В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 107 с.; Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.). Монографія / За загальною ред. докт. істор. наук, проф. О.М. Бута. – Донецьк, 2011. – 306 с.

100. Мірошніченко Ю.Р. Росія – Україна: становлення державності: у 2-х т. / Ю.Р. Мірошніченко, С.Л. Удовін. – Т.2 : Росія – Україна: від імперії до незалежності. – К.: Ваклер, 2011. – 772 с.

1.2. Джерельна база

101. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох т. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с. – Т2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – К.: Наук. думка, 1996. – 522 с.; Збірник Указонень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (1918-1929 рр.) – (далі ЗУ УРСР); Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (1930-1938 рр.) (далі ЗЗ УРСР); Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: сб. документов и материалов: в 3-х т. – К.: Госполитиздат, 1957; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.1: 1917-1941. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 771 с.; Гражданская война на Украине: сб. документов и материалов: в 3-х т. / ред. колегія: проф. С.М. Короливский (отв. ред.) и др. –Т.1: Наукова думка, 1967. – Кн.2. – 491 с.; Т.2. – 918 с.; Т.3. – 910 с.; Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР, 1938-1975: в 2 т. / за ред. Я.Я. Колотухи і Г.Ф. Бурчака. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1974. – 734 с.

102. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від 1-го до 13-го з'їзду Рад) / упоряд. Ю.О. Іванов. – Х., 1932. – 407 с.; III-й Всеукраїнський з'їзд Рад, 6- 10 берез. 1919: стенограф. звіт / упоряд. Н. Александров, І.Г. Слободський. – Х., 1932 – 336 с.

103. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 янв. 1927 г.: стенограф. отчет, резолюция. Постановление и материалы. – Харьков: ЦКНМ при ВУЦИК 1927. – 230 с.; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: к 10-й годовщине октябрьской революции. – Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, – 1927. – 228 с.; Будівництво Радянської України: збірник : у 2-х вип. Вип. 1. – Х., 1928. – 270 с.; Резолюция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке: в 5 т. – М., 1930; Рабкорівська конференція Харківщини: Національно-культурне будівництво та завдання рабкорівського руху // Комуніст. – 1928. – 22 квітня; Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 нояб. 1930 г.; стенографический отчет и постановления. – Москва; Харьков: Всеукр. отд-е Центриздат, 1931. – 160 с.

104. Національні відносини в Україні у XX ст.: зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.; Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: зб. документів державних архівів України. – К.: Інститут історії України, 1994. – 243 с.

105. Голод 1932-1933 років в Україні: зб. документів і матеріалів. – К.: Ін-т історії України, 1994; Депортації і західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у трьох т. / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 1997 1996. – Т.1: 1939 - 1945 рр. – 754 с. ; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні / [Укр. ін-т нац. пам'яті] ; [редкол. В. Ющенко (голова) [та ін.]]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

106. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. Рубльов, В. Репринцев // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С.116-156; Никольський В.Н. «Греческая операция» / В.Н. Никольський // Правда через роки: ст., спогади, документи. – Донецьк, 1998. – Вип. другий. – С.39-47; Никольський В.Н. Под прессом массовых репрессий польское население Донбасса / В.Н. Никольський, Е.В. Губенко // Правда через роки: ст., спогади, документи. – Донецьк, 1999. – Вип. третій. – С.51-55.

107. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2. (1898-1971). – К.: Політвидав України, 1971. – 970 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1 (1918-1941). – 1007 с.; Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: зб. документів та матеріалів / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України / упоряд. М.І. Вивричин, Н.Ф. Вродій, Н.П. Гуєва та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – 558 с.

108. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне: в 4 т. – М.-Л., 1924 – 1933; Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине. С апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М. – Л: Госиздат., 1925. – 271 с; Эрде Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. – Харьков, 1927; Петровский Г. Пять лет Советской власти на Украине. – Харьков, 1924; Винниченко В. Відродження нації. – К.-Відень. – Т.1; Винниченко В. Щоденник. В 5 т. / Ред. Г.Костюк: Канадський інститут українських студій. – Т.1 (1911-1920), 1980. – Т.2 (1921-1925), 1983; Скрипник М. Статті і промови. – Х., 1931. – Т.2. – Ч.2. – 418 с.; Скрипник М. Національні пертинки: теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби. – Держвидав України, 1930; Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – К.: Держвидав України, 1934. – 109 с.

109. Україна за 50 років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – 271 с.

110. Всесоюзний перепис людності 1926 р. Т.ХІІІ: Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпровський промисловий підрайон, гірничий район. – М.: ЦСУ СРСР, 1929. – 465 с.; Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929). – Х.: Український робітник, 1930. – 186с.; Всесоюзная перепись населения 1939. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Кубійович В. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17.12.1926 і 15.1.1959. ЗНТШ / В.Кубійович. – Париж, 1962. – 46с.

111. Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С.Алексеев. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – 435 с.

112. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій ступені врядування: довідник / за даними на 1 жовтня 1925 р. – Х. : ЦАТК, 1925. – 109 с.; Нові адміністративні райони УСРР: стат. довідник. – Х. : Господарство України, 1930. – 76с. ; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х.: Радянське будівництво і право, 1933. – 174 с.; Соціалістична Україна: стат. зб. – К., 1937; Радянська Україна: довідник. – К.: Держвидав України, 1940. – 200 с.; Культурне будівництво в УРСР: стат. довідник. – К., 1940. – 203 с.; Етнічні меншини в Україні: довідник. – К.: Держвидав України, 1940; Українська Радянська Соціалістична Республіка: енцикл. довідник. – К.: Українська Радянська енциклопедія, 1986; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / упоряд.: І.О. Кресіло, В.Ф. Панібудьласка. – К.: Вища школа. – Ч.1. – 1997. – 583с. ; Ч.2. – 704 с.; Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – К.: Держвидав України, 1966. – Ч.І. – 172 с.; Етнічний довідник : у трьох частинах / Центр етносоціол. та етнополіт. дослідж. – К., 1997. – Ч.ІІІ: Етнополітика в Україні / гол. ред. В. Евтух. – 85 с; Адміністративно-територіальний устрій України: історія і сучасність / під ред. В.Яцуби. – К.: Арарат-Центр, 2001. –

176 с; Уривалкін О.Д. Довідник з історії України. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.

113. Українська Радянська Енциклопедія: в 16 т. / гол. ред. М.Бажан. – К.: УРЕ, 1959-1961.

114. Енциклопедія українознавства: в 11 томах / гол. ред. В. Кубійович; Наук. Товариство ім. Шевченка. – Львів: Молоде життя, 1993-2003.- Репр. вид.: Париж-Нью-Йорк.

115. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В.А.Смолій. – Т.1-6. – К.: Наук. думка, 2005-2009.

116. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / за ред. Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза: Довіра, 1996. – 942 с.

117. Енциклопедія етнокультурознавства: понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи / за ред. Ю.І.Римаренко. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К., 2000. – Ч.1. – 1100 с.; Ч.ІІ. – 1158 с. – К.: Наук. думка, 2000.

118. Карта «Адміністративно-територіальний поділ УСРР у 1921-1924 рр.» // ЦНБ АН УРСР. Відділ картографії: 8919, 2441; Атлас історії Української РСР. – К.: Інститут історії України АН УРСР, 1990; Комплексний атлас України / голов. ред. Л.М. Веклич. – К.: Картографія, 2005. – 96 с.; Політико-адміністративний атлас України (голов. ред. І. Руденко). – К.: Картографія, 2006. – 120 с.

119. Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки: історико-картографічний атлас / упоряд. М.І. Пенчук та ін. – К.: Четверта хвиля: Голова спеціалізов. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 104 с.

1.3. Методологічні засади дослідження

120. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – К., 1999. – №3. – С.3-22.

121. Тишков В.А. Культурный смысл пространства / В.А. Тишков. – <http://www.etnonet.ru>.
122. Федчишин М. АТУ вчора, сьогодні і завтра / М. Федчишин, В. Фрончко // Віче. – 2000. – №9. – С.38-46.
123. Верменич В.Я. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / В.Я. Верменич // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.114-159.
124. Бабаєв В.М. Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону. Концептуальні основи та методологія: монографія/ В.М. Бабаєв, Л.Л.Товажнянський. – Х.: НТУ, 2008. – 316 с.
125. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.46-55.
126. Фредерик Дж. Тернер. Фронтір в американской истории / Ф. Тернер. – М.: Весь мир, 2009. – 304 с.

**РОЗДІЛ 2. УЗАКОНЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО
ПОДЛУ І ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ У 1917-1921 РР.**

2.1. Організація адміністративного управління та влаштування державної території України у 1917-1918 рр.

1. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії і федерації; Хто такі українці і чого вони хочуть; Звідки пішло українство і до чого воно йде / М.С. Грушевський // Твори: у 50 т. Т.4., кн.1. – Львів, 2007. – 408 с.

2. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б.М. Бабій; Академія Наук України. – К., 1961. –

384 с.; Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр. / А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – №5. – С. 59-67. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр./ М.Ф. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.70-77; 2004. – №1. – С.40-49; Крутова Л.Ідея федералізму в українській революції (1917-1920) / Л. Крутова, В. Рибалко // Правовий часопис Донецького університету. – №1(14). – 1999. – 50 с.

3. Драгоманов М.П. Переднє слово (До Громади 1878 р.) / М.П. Драгоманов // Вибране ... «мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К.: Либідь, 1991. – С.276-326.

4. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 49; Ганжа О. Про кордони без претензій / О. Ганжа, Б. Захарчук, В. Боєчко // Пам'ятки України: історія та культура. – 1991. – №2. – С.16 – 18, 51.

5. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. твор. – Т. 24. – С.108-145.

6. Історія України / під ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.

7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть/ Грушевський М. – К.: Знання, 1991. – 240 с.

8. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. – 588 с.; Т.2. – 422 с.

9. Котюк В.О. До питання етнонаціональної політики Центральної Ради / В.О. Котюк // Університет. – 2008. – № 1. – С. 110-119.

10. Літературно-науковий вісник. – 1919. – №1. – С.13.

11. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923: Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. Т.1. – 437 с.; Т. 2. – 424 с.

12. ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.2. – Спр.315.

13. Україна в ХХ столітті (1900-2000): зб. документів і матеріалів. – К.: Вища шк., 2000. – 352 с.

14. Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / наук. ред. і упорядн. Ю.Д. Прилюк. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
15. Винниченко В. Відродження нації / Історія української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.) / В. Винниченко. – К. : Відень, 1920. – Ч. III. – 340 с.
16. Україна в ХХ столітті (1900-2000): зб. докуменітів і матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – С.65-69; Крутова Л. Питання федеративного устрою України у новітній вітчизняній історії / Л. Крутова, В. Рибалко // Правовий часопис Донецького національного університету. – 2005. – №2(14). – С.8-13.
17. Копиленко О.Л. Держава і право України 1917-1920 / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К.: Світ, 1997. – 208 с.
18. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 / М. Стахів. – Скрантон, 1960. – Т. III. – 192 с.
19. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
20. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УСРР, 1917-1941. – Т.1. – К., 1963. – 772 с.
21. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 / І. Мазепа. – К. : Темпора. – 608 с.
22. Борисов Б.Л. Местные органы государственной власти европейских стран народной демократии / Б.Л. Борисов. – М.: Госюриздат, 1955. – С.132 с.
23. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Украины(СУ УССР). – 1918. – №31. – Ст.318.
24. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – поч. ХХ ст.) / М.Ф. Дмитрієнко // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1994. – С.23-46.
25. Історія Української РСР: у 8 т. Т.5. – К.: Наук. думка, 1977. – 592 с.

26. Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії / Ю. Лоза // Пам'ятки України. Історія та культура, 1996. – №3-4. – С. 49 – 56.
27. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України / П.І. Лаврів. – К.: Спілка, 1996. – 208 с.
28. Ленін В.І. Телеграма С.Орджонікідзе / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т.50. – С.50.
29. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918) : Сб. документов и материалов / Рук. кол. сост. П.Л. Варгатюк. – К.: Политиздат Украины. – 1990. – VI. – 801 с.
30. Кремень В. Україна: альтернатива поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К.: ARK-UKRAINE, 1996. – 793 с.
31. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки: у 4-х т.: Т. II: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – С. 91.
32. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 17-22 октября 1918 г.: протоколы. – К.: Украина, 1991.

2.2. Відрегулювання внутрішнього державного устрою і кордонів України з сусідніми республіками у 1919-1921 рр.

33. СУ УССР. – 1919. – №6. – Ст. 86.
34. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп. 1919): Зб. документів і матеріалів. – К.: Академія Наук УРСР, 1962. – 1083 с.
35. Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А.Ткачука. – К.: Леста, 2007. – 116 с.

36. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр./ Дмитрієнко М.Ф. // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.68-78.
37. СУ УССР. – 1919. – №3. – Ст.27.
38. Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917-1930-х рр. / В.І. Шабельніков // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. Кн. 17-18. – Донецьк, 2009. – С.141-152.
39. СУ УССР. – 1919. – №6. – Ст. 73; Ст. 74.
40. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.1. – Оп.4. – Спр. 184.
41. Донецько-Криворізький комуніст. – 1919. – 9 февр.
42. Ленин В.И. Об Украине. В 2-х ч. – К.: Политиздат Украины, 1997. – Ч.2. – 567 с.
43. ЗУ УРСР. – 1919. – Ст.86. – С.91-96; ДАДО. – Ф.р. –1146. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.10.
44. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.й. – Спр.18.
45. Коммунист. – 1919. – 11 марта; Конституция Украинской Социалистической Советской Республики (14.03.1919). – Всеукраинское издательство. – Харьков, 1920. – 43 с.
46. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1.
47. Недух А.А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр/ А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67.
48. Алексеенко А.Г. Городские Советы Украинской ССР (1917-1920) / А.Г. Алексеенко. – К., 1960. – 132 с.
49. Радянське будівництво на Україна в роки громадянської війни (1919-1920): зб. документів і матеріалів / Інститут історії Акад. Наук УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1081 с.
50. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 312 с.

51. Бугай М.Ф. Депортації населення України / М.Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.35-42; № 11. – С.20-26, 100.
52. СУ УССР. – 1920. – №3. – Ст.27.
53. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. В 2-х т. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1978. – 515 с.
54. ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.56. . – Арк. 4; Ф.р. – 1163. – Оп.1 – Спр.3. Арк.18-21.
55. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К.: Політвидав, 1958. – 703с.
56. ДАДО. – ф.5800. – Оп.2. – Спр. 294.
57. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.870.
58. Известия Юзовского уревкома и упарткома КП(б)У. – 1920. – 13 февр.
59. Дмитриевский А. Холодная война за Донбасс / А. Дмитриевский // Донецкий кряж. – 2008. – 18-21 янв.
60. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.628.
61. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук – К.: Спілка, 2000. – 431с.
62. Ленін В.І. Політичний звіт Центральному Комітету РКП(б) 21 березня 1922 р. // Повн. зібр. творів. – К., 1975. – Т.45. – С.369-417.
63. ДАДО. – Ф.р. 5800. – Оп.2. – Спр.294.
64. СУ УССР. – 1920. – №7. – Ст.121.
65. ДАДО. – Ф.р. 1146. – Оп.2. – Спр.18.
66. Щедріна І.Є. Історія України: навч. посібник / А.С. Щедріна. – Х.: Країна мрій, 2002. – 172 с.
67. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М.С. Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – 196 с.
68. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 238.
69. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.231.
70. ЗУ УРСР. – 1920. – №4. – Ст.125.
71. СУ УСРР. – 1920. – №23. – Ст.463.

72. СУ УССР. – 1921. – №7. – Ст.202.
73. Правда. – 1920. – 29 декабря.
74. Правда. – 1920. – 24 декабря.
75. Корецький Л.М. Районування економічне / Л.М. Корецький // Енциклопедія Народного господарства Української РСР. – К.: УРЕ, 1971. – Т.3.
76. Матеріали по районуванню України (УССР), с картами и диаграммами. Госплан. – Харьков: Госплан УССР, 1923. – 52 с.
77. Ленін В.І. Про районування України // Повне збір. твор. – Т.54. – К., 1975. – С.157-158.
78. Бишаев М.А. Организация управления промышленным производством / М.А. Бишаев, М.М. Федорович. – М.: Госполитиздат, 1961. – 233 с.
79. Тимченко В.А. Экономическое районирование и административно-территориальное деление союзной республики / В.А. Тимченко. – К.: Наук. думка, 1983. – С.16-17.
80. Сборник постановлений ВУЦИК. – Вып.2 (1 июля – 15 ноября 1921). – Харьков, 1921. – 155 с.
81. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.611.
82. ЗУ УРСР. – 1922. – № 45. – Ст.668.

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УРСР ТА ВИРШЕННЯ ПИТАНЬ ЕТНІЧНИХ ПРИКОРДОННИХ ЗЕМЕЛЬ (1922 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

3.1. Утворення нової системи територіального управління у 1922-1925 рр., її нормативно-правове забезпечення

1. Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частина / Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Під гол. ред. В. Кубійовича. – К., 1994. – Т. 1. – 400 с.

2. Недух А.А. Округ в системі адміністративно-територіального поділу УРСР / А.А. Недух // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.96-100; Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67; Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П Ткачук // Право України. – 1998. – №9. – С.49-55; Заєць І. Обласний поділ в Україні: етапи та тенденції розвитку / Заєць І. // Право України. – 1999. – №9. – С.110-115; Орлатий М. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми / Орлатий М., Зацарний А., Тубол А. // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – К., 2008. – №1. – С.285-293.

3. ЗУ УРСР. – 1922. – №5. – Ст.74.

4. ЗУ УРСР. – 1922. – №15. – Ст.240.

5. ЗУ УРСР. – 1922. – №45. – Ст.668.

6. Основные принципы административно-территориального деления // Бюллетень НКВД УСРР. – 1922. – №9. – Ст.8.

7. Вопросы экономического районирования СССР: сб. материалов и ст. (1917-1929 гг.). / Под общей ред. Г.М.Кржижановского. – М.: Госполитиздат, 1957. – 343 с.

8. Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр. / А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67.

9. Шабельніков В.І. Створення нової системи адміністративно-територіального устрою України у 1922-1925 рр. / В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження : ДонНУ. – 2007. – №1/2. – С.259-264.

10. Административно-территориальное деление Украины. Принято ВУЦИК на заседании 7 марта 1923 г. – Харьков: Издание Наркомвнудела УСРР, 1923. – 132 с.

11. ЗУ УРСР. – 1923. – №18-19. – Ст.307.

12. ЗУ УРСР. – 1923. – №28. – Ст.418.

13. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр. 231.

14. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К.: Політична література, 1958. – 703 с..
15. Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – №9. – С.49-55.
16. Муругов И.В. Проблемы районирования / И.В. Муругов. – М., 1927. – 56 с.
17. ЗУ УРСР. – 1923. – №20-21. – Ст.317-319.
18. ЗУ УРСР. – 1923. – №46. – Ст.580.
19. ЦДАВО України. – Ф.1.– Оп.2. – Спр. 1636.
20. VIII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: стенограф. звіт. – Х., 1924. – 181 с.
21. ЦДАВО України. – Ф.1.– Оп.3.– Спр. 610.
22. ЗУ УРСР. – 1923. – №18-19. – Ст.307.
23. Недух А.А. Округ в системі адміністративно-територіального поділу УРСР / А.А. Недух // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.96-100.
24. ЦДАВО України. – Ф.2.– Оп.2.– Спр. 315.– Арк. 1;– Ф.1.– Оп.1.– Спр. 665.– Арк. 57.
25. Державний архів Харківської області (ДАХО) – Ф.р.-203.– Оп.1.– Спр.1566.
26. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Бабій Б.М. – К. : Вид-во Акад. наук України, 1961. – 384 с.
27. ЗУ УРСР 1923. – №20-21. – Ст.38. – С.614, 654; Ст.319. – С.654-671.
28. ДАХО. – Ф.-р.203. – Оп.1. – Спр. 2122.
29. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О.М Бут . – К.: Либідь, 1990. – 228 с.
30. ЗУ УРСР. –1925. – №6-7. – Ст.49.
31. ЗУ УРСР. – 1925. – №13-14. – Ст.99.
32. ЗУ УРСР. – 1925. – №24. – Ст.184.
33. ЗУ УРСР. – 1925. – №47. – Ст.302.

34. ЗУ УРСР. – 1925. – №49-50. – Ст.308.
35. ЗУ УРСР. – 1925. – №29-30. – Ст.233.
36. ЗУ УРСР. – 1925. – №31. – Ст.246.
37. ЗУ УРСР. – 1926. – №16. – Ст.120.
38. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр1048.
39. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування : за даними на 1 жовтня 1925 р. – Х., 1925. – 109 с.
40. ЗУ УРСР. – 1925. – №44. – Ст.295. – С.475-495; 1926. – №31. – Ст.248. – С.430; №46. – Ст.301. – С.615.
41. ЗУ УРСР, 1925. – №66. – Ст.371. – С.774; 1926. – №31. – Ст.248. – С.512; №46. – Ст.301. – С.798-799; №59. – Ст.387. – С.1017; №60. – Ст.396. – С.1047-1048; №61. – Ст.399. – С.1057-1058; №64. – Ст.425. – С.1103.
42. ДАХО. – Ф.-р.845. – Оп.3. – Спр. 1188.
43. ДАДО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1903.
44. Орлатий М. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми / Орлатий М., Зацарний А., Тубол А. // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – К., 2008. – №1. – С.287-288.
45. Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К.: Україна, 1991. – 632 с.
46. ДАДО. – Ф.р.1146. – Оп.2. – Спр.234. – Арк.199.
47. Алампиєв П.М. Экономическое районирование СССР/ П.М. Алампиєв – М.: Госполитиздат, 1959. – 203 с.
48. Стоян П.К. Адміністративно-територіальні реформи на Україні (1922-1925 рр.) Стоян П.К. // Укр. істор. журн. – 1965. – №4. – С.69-78.
49. Советское строительство: сборник II-III. – М., 1925. – 187 с.
50. ЗУ УРСР . – 1925. – №12. – Ст.91.
51. ДАДО. – Ф.р-279. – Оп.1. – Спр.1. –Арк.27, 30; Ф.1146. – Оп.2. – Спр.89. – Арк. 78 ; Ф.р.-2. – Оп.1. – Спр.1253. – Арк.337; Коммунист. – 1925. – 15 октября.

52. Гребеннікова О.В. Міста Донбасу в 20-х роках ХХ ст./ О.В. Гребеннікова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. зб.ст. – Вип.18. – К.-Донецьк: Рідний Край, 2001. – С.148-153.

53. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А.В. Гонтар. – К., 1990. – 204 с.

54. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. – М.: Політвидав, 1983. Т.2. – 608 с.

3.2. Перерозподіл спірних територій між УРСР, РСФРР і БСРР у 1924–1925 рр. та його наслідки

55. Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним // Повне зібрання творів. – Т.40. – С.41-42.

56. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М.С. Дністрянський. – Л.: Світ, 1992. – 196 с; Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основа, 1994. – 168 с.; Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії / Ю. Лоза // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №3-4. – С.49-57; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К.: Спілка, 2000. – 432 с.

57. Ленін В.І. Політичний звіт Центральному Комітету РКП(б) XI з'їзду РКП(б) 27 березня 1922 р. // Повн. зібр. творів. – К., 1974. – Т.45. – С.77-120.

58. Дмитриевский А. Холодная война за Донбасс / Дмитриевский А. // Донецкий кряж. – 2008. – №2. – 18-24 янв..

59. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.49.

60. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.451. – Арк.50-51; Советское строительство: сборник II-III. – М., 1925. – С.185.

61. ДАДО, ф.31. – Оп.3. – Спр.1903.

62. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.451. – Арк.50-51; Оп.20. – Спр.1813. – Арк. 69-70.
63. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1871.
64. Народность и родной язык населения СССР. – М., 1928.
65. Скрипник М. Статті й промови / М.Скрипник. – Х.: Держвидав України, 1929. – Т.2. – Ч.1. – 362 с.
66. ДАДО. – Ф.р.-1146. – Оп.1. – Спр.74а.
67. Ложкін В. Кричимо й простягаємо свої мозолясті руки до рідної України / В. Ложкін // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.11-15.
68. ЦИК СССР 2-го созыва. 2 сессия Центрального Исполнительного Комитета: стенограф. отчет. – М., 1924. – С.426.
69. Вісті ВУЦВК. – 1927. – 20 січня.
70. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.2524.
71. Романцов О.В. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XX ст.) / О.В. Романцов – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 200 с.
72. Буценко А.К. К вопросу районирования Украин / А.К. Буценко – Харьков: Держвидав, 1925. – 106 с.
73. Сергійчук В. Українці в імперії. – К.: Спілка, 1992.
74. Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії / Ю. Лоза // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №3-4. – С.49-57.
75. Шабельніков В.І. Створення нової системи адміністративно-територіального устрою України у 1922-1925 рр. / В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – №1/2. – С.259-264.
76. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.48.
77. Известия. – 1925. – 16 октябрю.
78. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В.Боєчко, О.Ганжа, Б.Захарчук. – К.: Основа, 1994. – 168 с.

79. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К.: Спілка, 2000. – 431 с.
80. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі/ Ф.Д. Заставний – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
81. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.1198.
82. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV-XX століть / За ред. Ю.А. Горбаня. – К.: Вікар, 2003. – 435 с.
83. Дорошенко Д. Історія України (1917-1923) / Д. Дорошенко – Ужгород, 1930. – Т.2. – 424 с.
84. Ганжа О. Про кордони без претензій / Ганжа О., Захарчук Б., Боєчко В. // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.16-18, 51.
85. Вісті ВУЦВК і ХГВК. – 1926. – 12 жовтня.

3.3. Утвердження тоталітарного режиму влади і перехід на нову систему управління (кінець 1920-х – початок 1932 рр.)

86. Тимченко И.А. Экономическое районирование и административно-территориальное деление союзной республики / И.А. Тимченко. – К.: Наук. думка, 1983. – 69 с.; Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – №9. – С.49-55; Адміністративно-територіальний устрій України: історія і сучасність / під заг. ред. В.Яцуби. – К., 2002. . – 270 с.
87. Богінська І.В. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу в 1920-1930-ті роки / І.В.Богінська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – 2001. – Вип.18. – С.142-148.
88. Пролетарий. – 1927. – 24 июня.
89. ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.5.– Спр.5941.
90. Корецький Л.М. Районування економічне / Л.М. Корецький // Енциклопедія народного господарства Українського РСР. – Т.3. – К., 1971.

91. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 2673.
92. ДАДО. – Ф.р.-2. – Оп.1, – Спр.3. – Арк.9; Спр.33.– Арк.2; Спр.34. – Арк.201.
93. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі / М.С. Дністрянський – Львів: Світ, 2000.– 311 с.
94. Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М. Дністрянський. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 310 с.
95. Скрипник М.О. Вибрані твори / М.О. Скрипник. – К.: Україна, 1991. – 617 с.
96. Ткачук П. Адміністративно-територіальний поділ: досвід і уроки/ П.Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – №5-7. – С. 141-151.
97. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2673.
98. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 11 липня.
99. Сталін Й.В. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їздові ВКП(б) 27 червня 1930 р. // Твори. – К., 1950. – Т.12.
100. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 27 травня.
101. XVI съезд ВКП(б) : стенограф. отчет. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 715 с.
102. ЗЗ УРСР, 1930. – №14. – Ст.141.
103. ЗЗ УРСР. – 1930. – №23. – Ст.225.
104. Енциклопедія історії України: в 5 т. – Т.1: А-В. – К.: Наук. думка, 2005. – 688 с.
105. Обидьорова О.В. Національне районування в Донбасі у 20-30-ті роки ХХ ст. / О.В. Обидьорова // Наукові праці Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип.VIII.
106. ЗЗ УРСР. – 1931. – №5. – Ст.48.
107. Нариси з історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1967. – 762 с.
108. ЗЗ УРСР, 1931. – №5. – Ст.80.
109. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О.В. Гонтар // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 125-130.
110. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди / За ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К.: Радянська школа, 1990. – 383 с.

111. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. – Кн.2. – ХХ століття / Л.Г.Мельник, В.Ф. Верстюк та ін. – К.: Либідь, 1992. – 464 с.
112. Вісті ВУЦВК. – Харків, 1930. – 9 березня.
113. ЗЗ УРСР.– 1932. – №5. – Ст.28.
114. Ткачук П. Сільський адміністративний район: деякі питання розвитку / П.Ткачук // Радянське право. – 1990. – №3. – С.47-50.
115. Барабашев Г. Правовая база обновления местных Советов / Г.Барабашев, К.Шеремет // Советы народных депутатов. – 1988. – №9. – С.7-16.

3.4. Удосконалення системи адміністративного управління народним господарством й культурним будівництвом (1932-1939 рр.)

116. Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр./ А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67; Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті роки ХХ ст./ М.Ф.Дмитрієнко, О.Є. Маркова // Історико-географічні дослідження на Україні: зб. наук. праць. – К.: Інститут Історії України НАН України, 1992. – С.3-13; Зяць І. Обласний поділ України: етапи та тенденції розвитку / І. Зяць // Право України. – 1999. – №9. – С.110-115; Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / Я.В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С.114-159.
117. ЗЗ УРСР. – 1932. – №5. – Ст.138.
118. ЦДАВО Ураїни.– Ф.166. – Оп.10. – Спр.1502.
119. ДАДО. – Ф.р.-2109. –Оп.1. –Спр.310.
120. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конценрнцій. 1918-1956. – К.: Політична література, 1958. – 703 с.
121. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / за ред. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.

122. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. – К.: Україна, 1991. – 478 с.
123. ЗЗ УРСР, 1932. – №5. – Ст.170.
124. ЗЗ УРСР. – 1933. – №51. – Ст.662. – С.141; Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р.: довідник.– Х.: Вид-во ВУЦВК, 1933. – 67 с.; Маркова О.Є. Історично-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. / О.Є. Маркова. – К.: Наук. думка, 1994. – С.3-22.
125. ЗЗ УРСР. – 1933. – №51. – Ст.423.
126. ЗЗ УРСР. – 1935. – №13. – Ст.58.
127. ЗЗ УРСР, 1935. – №3. – Ст.12.
128. Конституція (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик 1936[Електронний ресурс]: Режим доступу <http://www.hist.msn.ru>
129. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1937[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2rada.gov.ua>
130. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10-21 марта 1939 г.: стенограф. отчет. – М., 1939.
131. Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 верес.
132. Територіальні реформи: вчора, сьогодні, завтра / за ред. А. Ткачука. – К.: Леста, 2007. – 116 с.
133. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті роки ХХ ст. / М.Ф.Дмитрієнко, О.Є. Маркова // Історико-географічні дослідження на Україні: зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1992. – №2. – С.3-13.
134. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР – 1938. – 4 черв; Соціалістический Донбас. – 1938. – 4 юня.
135. ЗЗ УРСР, 1932. – №5. – Ст.28. – С.41-43; Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1938. – 4 черв.; Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Донецька область / АН УРСР. Інститут історії: головн. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.; Історія Української РСР:

в 26 т. – Луганська область / АН УРСР. Інститут історії: голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 940 с.

136. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. – Донецька область / АН УРСР. Інститут історії: головн. редкол.: П.Т.Тронько (голова) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.

137. ДАДО. – Ф.326.– Оп.1.– Спр.9.

138. Заяць І. Обласний поділ в Україні: етапи та тенденції розвитку/ Заяць І. // Право України. – 1999. – №9. – С.110-115.

139. Мамутов В.К. Чи потрібний Україні поділ на 25 областей / В.К. Мамутов // Актуальні проблеми управління територіями України: Матеріали науково-практичної конференції, 26-27 листоп. 1992 р. – К., 1993. – С.78-82.

140. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – №9. – 11 січня.

141. ДАДО. – Фонд мікрофільмів. – ;1503, 1504; Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 248 с.

142. ДАДО. – Ф.р.-2794. – Оп.2. – Спр.13.

143. ДАДО. – Ф.р.-2794. – Оп.2. – Спр.13. –Арк.158; Фонд мікрофільмів, №1501. – Ф.р. – 2794. – Оп.1. –Спр.5. – Арк.64; Спр.19. – Арк.41; Спр.84. – Арк.6.

144. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1021.

145. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1487.

146. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Донецька область /АН УРСР. Інститут історії: головн. редкол.: П.Т.Тронько (голова) та ін. – К.: Головн. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 49; Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література 1967. – С.28.

147. Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – 271 с.; Ведомости Верховного Совета РСФСР. – М., 1939. – 62 с.

148. Голубничий В. Місто/ В. Голубничий, Б. Кравців, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.5. – С.1607.

149. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.; Кубійович В. Місто // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.5. – С.1607; Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.2. – С.544, 574; 1994. – Т.3. – С.10-11; 2000. – Т.9. – С.3555.

150. Kubijowytch W. Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine Beiträge zur Ukrainekunde UKR Wiss institut, Heft. – Berlin, 1936.

151. Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література, 1967. – 271 с.; Ганжа О. Про кордони без претензій / О. Ганжа, Б. Захарчук, В. Боечко // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.16-18, 51.

3.5. Впровадження радянського адміністративно-територіального устрою на новоприсєднаних західних землях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.)

152. Бойко О.Д. Історія України: Посібник / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 656 с.

153. Маркусь В. Національні меншості // Енциклопедія українознавства. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1996. – С.1739–1742.

154. Якушевський А.С. Радянсько-німецький договір 1939 р. / А.С.Якушевський // Укр. іст. журн. – 1989. – №9. – С.39-49.

155. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917-1939: зб. документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 558 с.

156. Дністрянский М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М.С. Дністрянский. – Львів: Світ, 1992. – 196с.; Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті рр. ХХ ст./ М.Ф. Дмитрієнко, О.Є. Маркова // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр./ Ін-т історії України НАН України. – К, 1992. – №2. – С.3-13; Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основа, 1994. –168 с.; Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945) / В. Трофимович. – Львів:

Світ, 1995; Сергійчук В. Правда про «Золотий вересень» 1939-го/ В. Сергійчук. – К.: Спілка, 1999. – 128с.

157. Сергійчук В. Правда про «Золотий вересень» 1939-го / В.Сергійчук. – К.: Спілка, 1939. – 128 с.

158. Червоний прапор. – 1939. – 29 вересня.

159. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України/ Ковалюк В. // Архіви України. – 1991. – №5-6. – С.88-91.

160. З повідомлення комітету з організації виборів до Народних Зборів Західної України про результати голосування // Комуніст. – 1939. – 26 жовтня.

161. Декларація Народних Зборів України про встановлення радянської влади в Західній Україні 27 жовтня 1939 року // Комуніст. – 1939. – 28 жовт.

162. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / за ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.2. – 704с.

163. Вінниченко І. Українці Берестейщини – автохтони чи імігранти/ І. Вінниченко // День. – 1999. – 4 черв.

164. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – №278. – 5 груд.; Мартынюк А. Осуществление вековой мечты / А. Мартынюк // Киевский вестник. – 2009. – 26 сентября.

165. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941) / В.Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – №2-3. – С.3-17.

166. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 574.

167. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 516.

168. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 594.

169. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 596. – Арк. 140-143; Спр. 675. – Арк. 196.

170. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7388.

171. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.18.

172. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938-1975 / Известия советов депутатов трудящихся СССР: в 4-х т. Т.1. – М., 1975. – 718 с.

173. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1941. – №3. – Ст.18.

174. Известия. – 1940. – 9 серпня.

175. Бойко О.Д. Історія України: Посібник / О.Д.Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 456 с.; Історія України: погляд із сьогодення: навч. посібник / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 183 с.; Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV-XX століть / за ред. Ю.А.Горбаня. – К., 2003. – 266 с.

176. ЗЗ УРСР. – 1932. – №5. – Ст.138, 170, 237; 1935. – №3. – Ст.12; Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – 271 с.; Енциклопедія історії України: в 5. т. – Т.1: (Літери А-В). – К.: Наук. думка, 2005. – 688 с.

177. Шабельніков В.І. Область в системі адміністративно-територіального поділу УРСР у 1930-ті роки / В.І. Шабельніков // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 51. – С.46-51.

Розділ 4. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

4.1. Нормативно-правове забезпечення та запровадження державної етнонаціональної політики

1. Глинский А. В. Национальные меньшинства на Украине / А. В. Глинский. – Х.; К.: Центриздат, 1931 – 78 с.; Бритченко С. П. Деякі питання національних відносин на Україні / С.П. Бритченко – К.: Знання, 1990. – 46с.; Калакура О. Я. Пішаки у політичній грі: до питання національно-територіального районування України в 20-30-х роках / О.Я. Калакура, К.О. Белашова // Відродження. –

1994. – № 7. – С. 72-75; Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.) / Б.В. Чирко. – К.: Україна, 1995. – 215 с.; Бут О. М. Національно-територіальний устрій України: іст. досвід і сучасність // Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: тези міжнар. наук.-практ. конф. / м. Маріуполь, 24-26 трав. – Маріуполь, 1996. – С. 76-77; Мартинчук І. І. Утворення національно-адміністративних одиниць у Донбасі (1924-1932)/ І.І. Мартинчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти :зб. ст. – Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 204-209; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Якубова. – К.: Україна, 2003.

2. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О.В. Гонтар // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 125-130.

3. Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга пол. 20-30-ті роки) / Л.Д. Наседкіна // Укр. іст. журн. – 1992. – №7-8. – С. 64-73; Стронський Г. Зліт і падіння: польський національний район в Україні у 20-30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль, 1992. – 26 с.; Бут А.Н. Уроки етнополітики в Донбасі в 1920-1930-е годы: от демократизации социально-экономической жизни к утверждению тоталитаризма / А.Н. Бут // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., 26-27 мая 1993 г. Мариуполь. – Мариуполь, 1993. – С. 82-83.

4. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. І. Мельник – К., 1996. – 20 с.; Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму: німці України в радянський період / Панчук М., Польовий Л. // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 61-66; Шабельніков В. І. Утворення системи територіального поділу і місцевого самоврядування національних меншин України у 1917-1940 рр./ Шабельніков В. І. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – № 1-2. – С. 319-325.

5. Енциклопедія українознавства / головн. ред. В.Кубійович. – Львів: НТШ, 1996. – Т.5. – 2000 с.
6. Енциклопедія українознавства / головн. ред. В. Кубійович. – Львів: НТШ, 1993. – Т.1. – 400 с.; Т.2. – 571 с.
7. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 452.
8. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М. С.. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
9. Реєнт О. П. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.) / О.П. Реєнт , Б.І. Андрусин; Ін-т історії України НАН України. – К., 1994. – 70 с.
10. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох т. Т. 2. – К.: Наук. думка, 1996. – 422 с.
11. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1994. – 559 с.
12. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1992.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.11782.
14. Мельниченко В.Ю. Х.Г.Раковський і державні кордони Радянської України з Радянською Росією (1919-1920 рр.) / В.Ю. Мельниченко // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.34-45.
15. Вісті ВУЦВК. – 1919. – 26 лютого.
16. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні / В.І. Ленін // Повн. збір. творів. – Т. 39. – С. 313-315.
17. Скрипник Н. А. Национальная политика малых народностей / Н. А. Скрипник // Коммунист. – 1920. – № 3. – С. 12-18.
18. Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним В.І. Ленін // Повн. збір. творів. – Т. 40. – С. 39-45.
19. Жизнь национальностей. – 1920. – 7 ноября.
20. Бюллетень Народного Комиссариата внутренних дел. – Х., 1923. – № 21.
21. Положення про відділ національних меншостей НКВС: Постанова ВУЦВК від 25 жовт. 1922 року // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 17 листоп.

22. ЦДАВО України. –Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2236. –Арк. 60; Ф. 413. –Оп. 1. – Спр. 2. –Арк.164.
23. ЦДАГО України. –Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 402.
24. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т.3. 1922-1925. – М.: Политиздат, 1984. – 494 с.
25. Сталін Й. В. Доповідь про національні моменти в партійному і державному будівництві 23 квітня 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) // Й.В. Сталін. Твори. – К.: Політична літературі, 1948. – Т. 5. – С. 233-259.
26. Отчет Донецкого губернского комитета КП(б)У, март 1923 г. – март 1924 г. – Бахмут, 1924.
27. Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 окт. – 10 ноября 1925 г.). – Харьков, 1925. – 351 с.
28. VIII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: стенограф. звіт. – Х., 1924.
29. Отчет ЦКК КП(б)У и НКРКИ УССР за период с VII по VIII партконференцию КП(б)У (апрель 1923 – апрель 1924 г.). – Харьков, 1924. – 112 с.
- 30.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп.1. – Спр. 50.
- 31.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 25. – Спр. 17. – . Арк. 339.
- 32.ЦДАВО України.– Ф. 413 – Оп. 1.– Спр. 583.
- 33.Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-1990-ті роки) / В. Б. Євтух, Б.В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994 . – 183 с.
- 34.Скрипник М. Статті і промови / М. Скрипник. – Х.: Держвидав України, 1929. – Т. 2, ч. 1. – 362 с.
- 35.Національні меншини на Україні. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 118 с.
- 36.ДАХО. –Ф.р.-203. – Оп. 1. – Спр. 2122.
- 37.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.463.

38. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К.: Політвидав УРСР, 1958. – 704 с.
39. Затонський В. Національна проблема на Україні : (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926). / В. Затонський. – Х., 1926.
40. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1937 рік. – К., 1963. – Т. 1. – 620 с.
41. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. –. 3079.
42. ВУЦВК про стан Коларівського нацменрайону на Мелітопольщині // Вісті ВУЦВК. – 1929. – 4 верес.; Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УСРР // Революция и национальности. – 1930. – № 6. – С. 136-138.
43. Ленін В.І. Конспект промови на X Всеросійському з'їзді рад / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 418-419.
44. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 1.
45. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 983.
46. Про набір до РПШ на 1926/1927 уч. рік // Известия ЦК РКП(б). – 1926. – № 5. – С. 38-39.
47. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 482.
48. ДАЛО. – Ф.р.-243. – Оп.1. – Спр.638.
49. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр.481.
50. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 367.
51. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 413.
52. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав, 1980. – Т. 4. – 557 с.
53. Сталін Й.В. Політичний звіт ЦК XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. / Й.В. Сталін // Твори. – К.: Політична література, 1950. – Т.12. – С.233-368.
54. Скрипник М. О. Проблема культурного будівництва національностей України / М. О. Скрипник // Більшовик України. – 1931. – № 12. – 118-129.

- 55.Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 января 1927 г.: стенограф. отчет, резолюция. Постановление и материалы. – Харьков, ЦКНМ при ВУЦВК, 1927. – 230 с.
56. Чирко Б. В. Работа парторганізацій з національними меншостями на Україні, 1923-1930 рр. / Чирко Б. В. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С.68-77.
- 57.Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г.: стенограф. отчет и постановления. – Москва-Харьков: Центриздат, 1931. – 160 с.
- 58.Український діловий тижневик «Контракти» від 27.06.2005№ 26[Електронний ресурс]. – Режим доступу: [wwkontrakty.com.ua\(print artikle \(5780\).-2620055730htm](http://wwkontrakty.com.ua(print%20artikle%20(5780).-2620055730.htm).
- 59.33 УРСР. – 1932. – №8. – Ст.57-58.

4.2. Формування й організація діяльності системи національного районування у 1920-х рр.

- 60.Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – К.: Держвидав України, 1996. – Ч.1. – 172 с.
- 61.IX Всеукраїнський з'їзд Рад, 3-10 трав. 1925 р.: стенограф. звіт. – Х., 1925. – 371 с.; Уривалкін О.Д. Довідник з історії України. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.
- 62.Гусєва С.О. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) / С.О. Гусєва, М.М. Цобенко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С.45-54.
- 63.Шабельніков В. І. Утворення системи територіального поділу і місцевого самоврядування національних меншин України у 1917-1940 рр. В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ. – 2008. – № 1-2. – С. 319-325.
- 64.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 145.

- 65.ДАХО. – Ф.р.-845. – Оп. 3. – Спр. 393. – Арк. 3-4; Черлюнчакевич О.М. Національні меншості на Україні /Черлюнчакевич О.М // Більшовик України, 1926. – № 4-5. – С. 107-109.
- 66.ДАЛО, Ф.р. – 693. – Оп. 1.– Спр. 449.
- 67.Известия. – 1927. – 1 декабря.
- 68.Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-х роках / Чирко Б. В. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. – С. 51-64.
- 69.ЦДАВО України – Ф. 413 – Оп. 1 – Спр. 147.
- 70.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 264.
- 71.Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшин, 8-11 января 1927 г.: стенограф. отчет, резолюция. Постановление и материалы. – Харьков: ЦКНМ при ВУЦВК, 1927. – 230 с.
- 72.ДАДО. – Ф.р.-2. – Оп. 1. – Спр. 999.
- 73.3 виступу першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича на партконференції КП(б)У в 1928 році // Більшовик України. – 1928. – № 6. – С. 19; 3 доповіді М. О. Скрипника на першому пленумі Міжнародного бюро революційної літератури 10 листопада 1930 року / М.О.Скрипник // Вибрані твори. – К.: Україна, 1991. – С.453-479; Гусєва С.О. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр. / С.О. Гусєва, М. М. Цобенко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 45-54.
- 74.ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 2148. – Арк. 7; Ф. 413. –Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 5-6.
- 75.Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В.И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
- 76.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 201.
- 77.ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2504.
- 78.ДАХО України. – Ф.р.-203. – Оп. 1. – Спр. 2122.
- 79.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 53.
- 80.СУ УССР. – 1925. – №24. – Ст. 177.

- 81.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2496.
- 82.Німці в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): збірник документів державних архівів України. – К.: Інститут історії України, 1994. – 243 с.
- 83.Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К.: Інститут історії України, 1995. – 271 с.
- 84.Кубійович В., Прокоп М. Росіяни на Україні. – Енциклопедія українознавства / В. Кубійович, М. Прокоп. – Львів, 1998. – Т. 7.
- 85.Данильченко О. П. Національні меншості Півдня України в 20-х роках. – Історико-географічні дослідження в Україні / О.П.Данильченко. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 120.
- 86.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 320.
- 87.ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 699.
- 88.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп.1. – Спр. 5.
- 89.ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп.1. – Спр. 47.
- 90.Ялі С. Греки в УСРР/ С. Ялі . – Х., 1931. – 97 с.
- 91.ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.399.
- 92.ДАДО. – Ф.р.-2. – Оп.1. – Спр.371.
- 93.Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. – С. 62; Бут О. М. Національно-культурне відродження греків Донбасу: досвід, уроки і перспективи / Бут О. М. // Матеріали вузів. наук. конф. проф.-викл. складу за підсумками наук.-дослід. роботи: в 2 кн. – Донецьк, 1997. – Кн. 2. – С. 165-166.
- 94.ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 169. – Арк. 1; Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 46-50.
- 95.ДАДО. – Ф.р.-2. – Оп. 1. – Спр. 371.
- 96.Терентьева Н.А. Греки Украины: проблемы национально-культурного возрождения. Опыт 20-30-х гг. ХХ ст. // Донбасс и Приазовье. Проблемы социального, национального и духовного развития. – Тезисы докладов Международной практической конференции, г. Мариуполь, 26-27 мая

- 1933 (ред. и сост. Зайцев Н.И., Захарченко Н.А. и другие). – Мариуполь, 1993. – С.131-135.
- 97.Наседкіна Л.Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) / Наседкіна Л.Д. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 64-73.
- 98.ДАДО. – Ф.р.-2109. – Оп. 1. – Спр. 310.
- 99.ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 1031. – Арк. 1; Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 205; Спр. 284. – Арк. 66; Спр. 290. – Арк. 47; Спр. 469. – Арк. 2-17; Спр. 320. – Арк. 50-51; Спр. 557. – Арк. 34-93.
100. Поляки на Україні / Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин, І.О. Рудницький // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.6.
101. Палієнко В.І. Історичний досвід польського населення України щодо розв'язання проблем регіональної політики в 20-30-х роках / В.І. Палієнко // Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми: зб. наук. пр. : за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. – Львів, 21-23 травня 1998. – Ч. 1. – 428 с.
102. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 824.
103. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 4 липня.
104. Стронський Г. Зліт і падіння: польський національний район в Україні у 20-30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль, 1992. – 26 с.
105. Єременко Т. І. Польська національна меншина України в 20-30-х рр./ Єременко Т. І. – К.: Ін-т історії України, 1994.
106. Ленін В.І. Становища Бунда в партії // Твори. – К.: Політична література, 1949. – С.70-80.
107. Євреї на Україні.// Енциклопедія українознавства. – 1993. – Т. 2.
108. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические процессы в СССР (20-80-е гг. XX ст.) / Л.Е. Беренштейн. – К., 1997. – 187 с.
109. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1813.
110. ДАЛО. – Ф.р.-243. – Оп.1. – Спр.198.

111. ДАЛО. – Ф.р.-243. – Оп.1. – Спр.368.
112. Козерод О.В. Діяльність єврейських культурно-освітніх закладів в Україні: 1921-1929 / О.В. Козерод // Збірник наукових праць ХДПУ. – Харків, 2002: Вип.8. – С.86-92.
113. Шестопал М. Євреї на Україні (історична довідка)/ М. Шестопал. – К.: Вид-во МАУП, 2002. – 240 с.; Гусєва С.О. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) / С.О.Гусєва, М. М. Цобенко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С.45-54.
114. Известия. – 1927. – 2 марта; Платунов Н. И. Еврейские сельские поселения на Украине в 20 – первой половине 30-х гг./ Н. И.Платунов // IV республиканская научная конференция по историческому краеведению. – К., 1989. – С. 268-269.
115. Горбач О. Болгари на Україні / О.Горбач // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 153.
116. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.62. – Спр.371.
117. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30 рр. ХХ ст.: дис.... канд. іст. наук: 0700.01 / Н. І. Мельник. – К., 1996. – 195 с.
118. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 976.
119. Скрипник М. Вибрані твори / М. Скрипник – К.: Україна, 1991. – 617 с.
120. Соціалістична Україна: стат. зб. – К., 1937. – С. 151.; Калакура О. Я. Пішаки у політичній грі / О. Я. Калакура, К. О. Белашова // Відродження. – 1994. – № 7. – С. 72-75.
121. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 455.
122. ЦДАВО України . – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр . – 14. – Арк. 13-14; Спр. 163. – Арк. 158 . – Спр. 164.
123. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 17 трав.

4.3. Реорганізація управління територіями національних меншин

124. ЦДАВО України. – Ф.413. – оп.8. – Спр.591.
125. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 25. – Арк. 31; Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 452. – Арк. 31-32.
126. ДАЛО. – Ф.р.-693. – Оп.1. – Спр.603.
127. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 581.
128. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 553.
129. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 504, . – Арк. 40; Спр. 506. – Арк. 1-32; Спр. 528. – Арк. 1-40; Спр. 529. – Арк. 77-79; Спр. 579. – Арк. 1-36.
130. Муругов І. В. Культурне будівництво національностей / І.В. Муругов // Більшовик України. – 1931. – № 12. – С.13-35.
131. Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии. Национальные меньшинства на Украине / А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1931. – № 9. – С35-44.
132. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 541.
133. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 888 с.
134. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Вып. IV. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – С. 465.
135. Еврейские вести. – 1996. – № 15-16, авг.
136. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду/ С. В. Кульчицький // Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів: Зб. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України (упорядн. Р.Я.Пиріг (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 608 с.
137. Іваненко В.В. Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, О.А. Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.

138. Адміністративно-територіальний поділ УСРР: за станом на 1 грудня 1933 р. – Х.: Радянське будівництво і право, 1933. – 166 с.
139. ДАЛО. – Ф.р.-693. – Оп. 1. – Спр. 1449.
140. Известия. – 1935. – 6 июля.
141. Лихолобова З. І. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років: монографія / З. І. Лихолобова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 280 с.
142. Иваненко В.В. Голод начала 30-х годов и судьба немецких колонистов // Вопросы Германской истории: немцы в Украине / В.В. Иваненко, А.И. Голуб – Материалы украинско-германской научной конференции. – Днепропетровск 26-29 сентября 1995. – Днепропетровск, 1996. – С.150-157.
143. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії: документи, матеріали, карти. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
144. Голубничий В. Національна політика Комуністичної партії / В. Голубничий / голов. ред. В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5.
145. Маркусь В. Національні меншості /В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5.
146. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. – 16. – Спр. 11.
147. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 108.
148. ДАДО. – Ф.р.-2794. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 21; Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1021. – Арк. 118-122.
149. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 39.
150. Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С.61-66.
151. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 39.
152. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 511.

153. ЦДАГО України. –Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 154; Спр. 489. – Арк. 74.
154. Нікольський В. М. Правда через роки: (Вступ. ст.) / В.М. Нікольський // Реабілітовані історією. Донецька область: кн. перша / обл. ред. кол. Демидко В.М. (гол.) та ін. – К.: Донецьк, 2004. – С.9-74.
155. Реабілітовані історією. Донецька область: у 9 кн. / ред. кол.: Демидко В.М. (голова) ... Бут О.М. (заст. голови), Добров П.В. та ін. – К.: Донецьк: Регіон. – Кн. 8, 2011. – 624 с.
156. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія / В. М. Нікольський – Донецьк, 2003. – 624 с.
157. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 462.
158. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.: навч. посіб. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360с.
159. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.509.
160. Шабельніков В. І. Утворення системи територіального поділу і місцевого самоврядування національних меншин в Україні у 1917-1940 рр. / В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – №1-2. – С.319-325.
161. Максудов С. Оцінка втрат населення України в роки колективізації / С. Максудов // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №4. – С. 127; Колективізація і голод в Україні. 1929-1933: зб. документів і матеріалів / упоряд.: Г.М. Михайличенко та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 10; Романцов В. О. Українці на одвічних землях (ХVІІІ – початок ХХІ ст.) / В. О. Романцов. – К.: Вид-во ім.ю О.Теліги, 2004. – С.105.
162. Кубійович В. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17.12.1926 і 15.1.1959/ В. Кубійович; Наукове т-во ім. Шевченка (акронім: НТШ). – Париж, 1962. – С.3;

- Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. – М.: Наука, 1992. – С.21, 68.
163. Курашвили Б. П. Политическая доктрина сталинизма/ Б. П. Курашвили // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 60-77; Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40 гг./ Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 135-142; Бугай Н. Ф. Депортації населення України (30-50-ті роки) / Н. Ф. Бугай // Укр. іст. журн.– 1990. – № 10. – С. 35-42; Наседкіна Л.Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) / Л.Д. Наседкіна // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 64-73.
164. Курашвили Б.П. Политическая доктрина сталинизма / Б.П. Курашвили // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 60-77.
165. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
166. Бугай М.Ф. Депортації населення України (30-50-ті роки) / М.Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 35-42.
167. Dentscher kanal. – 1995. – Січень. – № 1.
168. Чирко Б. В. Політичне тавро: «спецпереселенці»: докум. розповідь про депортацію нац. меншин (1930-ті роки) / Б. В. Чирко // Відродження. – 1993. – № 10. – С. 72-75.
169. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т.1: 1939-1945 рр. / упоряд. Ю. Сливка та ін.: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 751 с.
170. Троян С. Буковина / Троян С., Холодницкий В. // Материалы к энциклопедии «Немцы России» : пилотный сборник.– К., 1996. – 209 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

**Центральний державний архів вищих органів влади й управління України
(ЦДАВО України)**

Фонд 1 – (Всеукраїнський Центральний Комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК)).

1. Опис 1, спр.1 Постанова ВУЦВК від 15 травня 1919 р. про поділ Подільської губернії.

2. Спр. 665 Постанова ВУЦВК від 13 червня 1923 р. про звуження функцій і прав губернських виконавчих комітетів і передачі деяких з них окружним виконавчим комітетам. Матеріали Всеукраїнської наради працівників відділів виконкомів (жовтень 1923 р.).

3. Опис 2, спр. 231 Про підсумки районування України (1923 р.).

4. Спр. 1048 Доповідна записка Д. Багалія з питань АТУ (травень 1925 р.).

5. Спр. 1213 Еврейські землеробські колонії на півдні України.

6. Спр. 1871 Постанова ЦВК СРСР від 23 серпня 1924 р. про передачу Таганрозького округу до складу РСФФР.

7. Опис 3, спр. 14 Матеріали ЦВК СРСР 1926 р. про виділення земельних ділянок у союзних республіках для національних меншин.

8. Спр. 163 Пропозиції ЦВК СРСР Всесоюзному переселенському комітету про врахування клопотань ЦВК УСРР з питань виділення земельних ділянок для національних меншин (жовтень 1926 р.).

9. Спр. 169 Постанова ВУЦВК від 9 жовтня 1928 р. про затвердження рішення ЦАТК про районування грецької меншини на території Сталінського округу.

10. Спр. 610 Рішення VIII Всеукраїнського з'їзду рад про розмежування повноважень округів і губерній (грудень 1924 р.).

11. Спр. 611 Тези до доповіді Центральної Адміністративно-територіальної комісії по районуванню на IV сесію ВУЦВК.
12. Спр. 699 Звіти і доповіді губернських і окружних секцій національних меншин.
13. Спр. 1636 Рішення IV-I сесії ВУЦВК VII скликання про підсумки та чергові завдання районування України (листопад 1923 р.).
14. Спр. 2504 Тези доповіді А.Буценко на IV сесії ВУЦВК про радянське будівництво в національних районах УРСР.
15. Спр. 2524 Доповідна записка члена комісії А. Буценка для розгляду на Політбюро ЦК КП(б)У питання врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР (1924 р.).
16. Спр.3079 Матеріали огляду радянського будівництва в національних районах республіки.
17. Опис 4, спр. 1198 Листи і скарги до державних органів УСРР українського населення відторгнутих від УСРР територій (1925-1928 рр.).
18. Опис 5, спр.1031 Матеріали результатів виборів у грецькі національні ради в 1930-1931 рр.
19. Опис. 8, спр. 25 Матеріали про розвиток в національних районах легкої і кустарної промисловості (1932 р.).

Фонд 2 – Рада Народних Комісарів (Раднарком)

20. Опис 1, спр. 18 Протокол засідання ВУЦВК від 10 березня 1919 р. Договір про кордони між УСРР, Білоруською республікою і РСФРР.
21. Опис 2, спр. 315 Матеріали окружних виконавчих комітетів та їх відділів (1923 р.).
22. Спр. 870 Постанова Раднаркому РСФРР від 23 березня 1920 р. про виділення Донецького кам'яновугільного району в особливу Донецьку губернію.

Фонд 4 – Рада Народних Комісарів УСРР (Раднарком)

23. Опис 1, спр. 628 Матеріали по відрегулюванню кордонів УСРР з сусідніми республіками у 1919-1920 рр.

Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР

24. Опис 1, спр. 2236 Матеріали про створення підвідділів і секцій національних меншин в системі НКВС на місцях (1922 р.).

Фонд 166 – Народний комісаріат освіти УСРР

25. Опис 3, спр. 976 Звіт про культурне будівництво національних меншин за період 1926-1927 рр.

26. Опис 10, спр.1502 Матеріали про утворення Донецької області в Донбасі (1932 р.).

Фонд 337 – Держплан УРСР

27. Опис 1, спр. 2148 Матеріали Укрдержплану УРСР про об'єднання в національні райони, сільські і селищні ради населення національних меншин (1931 р.).

28. Опис 5, спр. 5941 Матеріали Укрдержплану про поділ республіки на природно-історичні райони (1931 р.).

Фонд 413 – Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК

29. Опис 1, спр.1 Матеріали засідань адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР з питань забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншостей спеціалістами і кваліфікованими працівниками (травень 1926 р.).

30. Спр. 5 Протоколи №25-48 засідань ЦК національних меншостей (1925 р.).

31. Спр. 12 Звіти про роботу ЦК нацменшостей за 1926-1927 рр.

32. Спр. 17 Положення про роботу ЦК нацменшостей за 1926-1927 рр.

33. Спр. 47 Матеріали засідань ЦКНМ за 1925 р.

34. Спр. 50 Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924-1925 рр.

35. Спр. 104 Отчет о работе ЦКНМ по греческой линии за время с 1.10.1925 по 1.04.1926 гг.

36. Спр. 145 Доповідна записка ЦК нацменшостей при ВУЦВК Центральному Комітету СРСР про виконання постанови III з'їзду Рад СРСР про забезпечення повністю прав національних меншостей 2 січня 1926 р.

37. Спр. 147 Інформація Центральної Комісії національних меншостей при ВУЦВК про стан національних меншостей на Україні (31 грудня 1925 р.).
38. Спр. 201 История поселений немецких колонистов в России.
39. Спр. 264 Документи про роботу Артемівського окрбюро національних меншостей (постанови, протоколи, плани, листування, пропозиції) (28 листопада 1927-28 жовтня 1928 рр.).
40. Спр. 284 Итоги перевыборов в Ново-Каранском сельсовете (1926/27 гг.).
41. Спр. 290. Сталінська округа.
42. Спр. 320. Повідомлення про національний склад населення УСРР за переписом 1926 р.
43. Спр. 367 Матеріали пленума ЦКНМ (листопад 1928 р.)
44. Спр. 399 Результаты обследования Мариупольского округа 27-30 октября 1928 г.
45. Спр. 413 Работа среди национальных меньшинств (Из доклада комиссии, обследовавшей практику проведения национальной политики в УССР).
46. Спр. 452 Документи про роботу серед національних меншостей. Постанови ЦК КП(б)У про найближчі завдання роботи серед національних меншостей (1929 р.).
47. Спр. 469 Работа ЦАТК в справі національного районування (1930-1931 рр.).
48. Спр. 481 Матеріали наради з питань підготовки національних кадрів (1930 р.).
49. Спр. 482 Установи професійної освіти (1928-1930 рр.).
50. Спр. 455 Матеріали по створенню комісії з питань землеврядування населення національних меншостей (червень 1926 р.).
51. Спр. 541 Протокол засідань ВУЦВК та ЦКНМ про фінансовий стан національних районів, статистичні дані наркомату фінансів УСРР (1931 р.).

52. Спр. 533 Тези доповідей про перспективи промислового розвитку національних районів на 1932 р., контрольні цифри робіт в районах, де проживають національні меншості та листування з райвиконками про організацію МТС (22 листопада 1931 – 11 вересня 1932 рр.).

53. Спр. 557 Матеріали смотра національних політико-просветительських учреждений в Мариупольском районе.

54. Спр. 581 Протоколи №1-15 засідань ЦК національних меншостей (31 січня – 27 листопада 1932 р.).

55. Спр. 583 Документи про культосвітню роботу та стан політосвітних установ національних меншостей (протоколи, резолюції, доповідні записки, акти листування (15 січня 1931 – 27 листопада 1932 рр.).

56. Спр. 591 Доповідна записка про стан запровадження закону про рівноправність мов серед населення національних меншостей України на 1 січня 1932 р.

Фонд 3766 – Народний комісаріат закордонних справ

57. Опис 1, спр. 315 Текст резолюції мукраїнсько-російських переговорів в червні 1918 р.

Центральний державний архів громадських об'днань України (ЦДАГО України)

Фонд 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України

58. Опис.1, спр. 48 Протоколи до протоколів №67-99 засідань Політбюро ЦК КП(б)У (19 березня – 28 грудня 1925 р.).

59. Спр. 402 Стенографічний звіт пленуму ЦК КП(б)У (5-7 лютого 1933 р.).

60. Спр. 11782 Справка Х.Раковского «Національне питання на ім'я В.І. Леніна (листопад 1919 р.).

61. Спр. 488 Стенограма XIII з'їзду ЦК КП(б)У (27 травня – 3 липня 1937 р.).

62. Спр. 1398 Стенограма пленуму ЦК КП(б)У (10-11 грудня 1956 р.).

63. Опис 6, спр.49 Матеріали до протоколів №78-88 засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Постанова ЦК РКП(б) від 11 липня 1924 р. про приєднання Таганрозького і Шахтинського округів до Північно-Кавказького краю РСФСР.

64. Спр. 53 Протоколи №67-77 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 29 серпня 1924 р. щодо виділення національних районів і сільрад.

65. Спр. 375 Протоколи №43-48 засідання Політбюро ЦК КП(б)У (13 липня – 20 вересня 1935 р.).

66. Спр. 451 Матеріали до протоколів №77-78 засідання Політбюро ЦК КП(б)У (16 травня – 28 липня 1924 р.).

67. Спр. 462 Протоколи №14-19 засідання Політбюро ЦК КП(б)У січень-квітень 1938 р.).

68. Спр. 463 Протоколи №20-24 засідання Політбюро ЦК КП(б)У (10 квітня – 17 червня 1938 р.).

69. Спр. 465 Протоколи №1-3 засідання Політбюро ЦК КП(б)У (7 липня – 24 серпня 1938 р.).

70. Спр. 509 Постанова ЦК КП(б)У від 5 березня 1939 р. «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад».

71. Спр. 516 Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про затвердження питань, пов'язаних із встановленням радянської влади в Західній Україні від 29 грудня 1939 р.

72. Спр. 574 Постанова Політбюро ЦК(б)У про підбір і направлення працівників в апарат НКВС і західні області УРСР від 20 грудня 1939 р.

73. Спр. 594 Постанова Політбюро ЦК(б)У про укомплектування судово-прокурорськими працівниками західних областей УРСР від 15 січня 1940 р.

74. Спр. 596 Постанова Політбюро ЦК(б)У про відбір комуністів і комсомольців для відрядження в західні області УРСР від 13 лютого 1940 р.

75. Спр. 675 Постанова ЦК(б)У про направлення чергової групи партійно-радянських працівників на постійну роботу в західні області України від 4 червня 1941 р.

76. Опис 16, спр.11 Особлива папка. Рішення Харківського обкому КП(б)У від 3 листопада 1935 р. про стан парторганізації та командних кадрів на

заводі №135 «ХТЗ» Доповідь П. Постишева про підсумки перевірки партдокументів в КП(б)У (січень 1936 р.).

77. Спр. 18 Особлива папка. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У (квітень-грудень 1939 р.).

78. Спр. 108 Рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. про Мархлевський і Пулинський райони.

79. Спр. 451 Доповідна записка Південно-Східного бюро РКП(б) про Таганрозький і Шахтинський округи (серпень 1924 р.).

80. Спр. 509 Протокольна постанова засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію і перетворення «штучно утворених» національних районів і сілрад України (7 квітня 1939 р.).

81. Опис 20, спр. 1813 Виписка з протоколу №37 засідання бюро Донецького губкому КП(б)У від 19 липня 1924 р.

82. Спр. 2496 Доклад правительства УССР Президиуму Совета национальностей ЦИК СССР IV созыва о состоянии и характере работы среди национальных меньшинств (1926 г.).

83. Спр. 2673 Матеріали про роботу апарата управління та функції місцевих органів влади і самоврядування (1925-1928 рр.).

84. Спр. 7388 Якісний склад партійного і державного апарату УРСР на початку 1939 р.

85. Опис 62, спр. 371 Доклад правительства УССР Президиуму Совета Национальностей ЦИК СССР о состоянии и характере среди национальных меньшинств (1924 р.).

Державний архів Донецької області (ДАДО)

Фонд Р-1 – Донецкий губернский комитет КП(б) Украины

86. Опис 1, спр. 51 Копии протоколов заседаний Бахмутской уездной партконференции, оргбюро и партийного комитета (08.01-10.01.1920 г.).

87. Опись 1, спр. 1903 Протоколы, выписки из протоколов и резолюции губкома, окружкомов (1924-1925 гг.).

Фонд Р-2 – Сталинский окружной исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Сталино

88. Опись 1, спр. 3 Протокол заседаний президиум уездного, окружного исполкомов и материалы к ним (1922-1923 гг.).

89. Спр. 33 Протокол заседаний президиума окружного исполкома и материалы к ним (1922-1925).

90. Спр. 34 Протокол заседаний президиума окружного исполкома и материалы к ним о составе, штатов отделов окрисполкома (1920-е гг.).

91. Спр. 371 Циркуляры, протоколы, выписки, переписка с ВУЦВК о формировании национальных греческих районов в Мариуполе (1928-1929 гг.).

92. Спр. 999 Распоряжения, выписки из протоколов, переписка СНК УССР, ВУЦИК, ЦКНМ, бюро национальных меньшинств и др. (1928 г.).

Фонд п-31 – Донецкий губком КП(б)У. Протоколы, выписки и резолюции

93. Опись 1,3 Протоколы, выписки из протоколов и резолюции губкома, окружкомов, советских организаций (2.01.1924-5.XII.1924 г.).

Фонд р-279 – Сталинский городской совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Сталинского округа Донецкой области.

94. Опись 1, спр. 1 Из протокола торжественного заседания Юзовского горсовета о переименовании г. Юзовки в г. Сталино и Юзовского округа в Сталинский (9 марта 1924 г.).

Фонд п-326 – Сталинский (Донецкий) обком КП(б)У. Директивы ЦК ВКП(б) и СНК СССР, ЦК КП(б)У и СНК УССР, переписка с наркоматами

95. Опись 1, спр. 9 Стенограмма III Сталинской областной партийной конференции (6.03-7.03.1940 г.).

96. Спр. 511 Стенограмма X пленума Донецкого обкома КП(б)У (1936 г.).

97. Спр. 1021 Справки, докладные записки, переписка о разукрупнении отдельных районов Донецкой области, о национальных районах с

приложениями и схемами (1937-1938 гг.).

98. Спр. 1487 Письмо Сталинского обкома КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У Н. Коспору (май 1939 г.)

Фонд Р-1146 – Донецкий губернский исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

99. Опись 1, спр. 74а Инструкции ВЦИК и СНК СССР. Доклады, докладные записки, телеграммы, переписка с ВУЦВК о присоединении Шахтинского и Таганрогского округов и определении границ Донецкой губернии (1924 г.)

100. Опись 2, спр. 4 Протоколы заседаний Донецкого губернского исполкома (1920 г.).

101. Спр. 18 Приказ Донецкого губисполкома о разделении Донецкой губернии на уезды (16 декабря 1920 г.).

102. Спр. 89 Постановления, приказы, циркуляры ВУЦИК, НКВД, Донгубчека и др. протоколы заседаний Донецких исполкомов, тезисы и доклады сессии донецкого губисполкома.

103. Спр. 234 Итоги выборов в местные советы Донецкой губернии (1924 г.).

Фонд 1163 – Донецкий губернский военно-революционный комитет (губревком), г. Бахмут Донецкой области

104. Опись 1, спр. 3 Доклад о работе губернского революционного комитета за период с 13 января по 15 февраля 1920 г.

Фонд Р.-2109 – Коллекция документов по истории Донецкого края. Донецкий облархив

105. Опись 1, спр. 310 Выписка из постановления ВУЦВК о создании Донецкой области (2 июля 1932 г.).

Фонд Р-2794 – Исполнительный комитет Донецкого облсовета депутатов трудящихся, г. Сталино

106. Опись 1, спр. 5 Протокол №141 заседания Донецкого облисполкома и материалы к нему (5 декабря 1937 г.).

107. Спр. 10 Протокол №145 засідання Донецького облисполкома (28.01.1938 г.).

108. Спр. 13 Протокол №149 засідання Донецького облисполкома (7 марта 1938 г.).

109. Спр. 19 Протоколи №158 засідання Донецького облисполкома (25 мая 1938 г.)

110. Спр. 20 Протокол №16 засідання Донецького облисполкома (15 июня 1938 г.).

111. Опись 2, спр. 13 Постановление президиума Донецького облисполкома о переименовании Постышевского района в Красноармейский и г. Постышево в г. Красноармейск (4 марта 1938 г.).

Фонд п.-5800 – Исторические справки Донецького обкома КП(б)У об изменениях в административно-территориальном делении Донецькой области (1918-1966 гг.)

112. Опись 2, спр. 294 Постановление ВЦИК РСФСР №121 об утверждении границ и состава Донецькой губернии (1920 р.).

Фонд мікрофільмів, №1501. Из постановления Президиума ЦИК УССР об образовании городских районных советов (2 сентября 1937 г.)

Державний архів Луганської області (ДАЛО)

Фонд Р.-34 – Документи Луганського окружного исполнительного комітета (1924-1928 гг.)

113. Опись 1, спр. 383 Рішення ВУЦВК про створення програми підготовки і перепідготовки кадрів національних меншин для роботи в низовому райапараті.

Фонд Р-243 – Відомості про роботу оргкомісії національних меншин при Луганському окружному виконкомі за період з І.Х.1927 р. по 1.04.1928 р.

114. Опись 1, спр. 198 Сообщение в ВУЦВК для ЦКНМ.

115. Спр. 368 Лист до ЦКНМ (28.04.1928 р.).

116. Спр. 638 Відомості про роботу оргкомісії національних меншин при Луганському окрвиконкомі за 1.10.1927-1.04.1928 рр.

Фонд Р-693 – Оргкомісія національних меншин при Луганському окрвиконкомі

117. Опис 1, спр. 603 Постанова секретаріату ВУЦВК про організацію відділів та встановлення посад інструкторів по роботі серед національних меншин при ЦВК АМСРР, облвиконкомах, райвиконкомах та міськрадах (1934 р.).

118. Спр. 1449 Матеріали з національного питання (1933 р.) Державний архів Харківської області (ДАХО).

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Фонд Р-203 – Матеріали административно-територіальної комісії ВУЦВК по районуванню (1924 г.)

119. Опис 1, спр. 1566 Доклад голови Харківського округового виконавчого комітету про діяльність та стан округу на секретаріаті губвиконкому (1924 р.).

120. Спр. 2122 Тезиси к докладу Центральной Административно-Территориальной Комиссии по районуванню на IV-ю сессию ВУЦВК VIIIго созыва (февраль 1925 г.).

Фонд Р-845 – Постанови та законопроекти окружних виконкомів з питань нової системи управління (1926-1928 рр.)

121. Опис 3, спр. 393 Матеріали про роботу районних органів влади серед національних меншин (1926 р.).

122. Спр. 1188 Матеріали засідань Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії при ВУЦВК (липень-серпень 1928 р.).

Періодичні видання

123. Вісті ВУЦВК. – 1919. – 26 лютого.

124. Вісті ВУЦВК. – 1922. – 17 листопада.

125. Вісті ВУЦВК і ХГВК. – 1926. – 12 жовтня.
126. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 4 липня.
127. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 11 липня.
128. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 9 березня.
129. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 17 травня.
130. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 27 травня.
131. Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 вересня.
132. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1928. – 4 червня.
133. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 11 січня.
134. Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1939. – 5 грудня.
135. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – 13 ноября.
136. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1941. – №3.
137. День. – 1999. – 4 червня.
138. Dentscher kanal. – 1995. – Січень. – №1.
139. Донецко-Криворожский коммунист. – 1919. – 9 февраля.
140. Эврейские вести. – 1996. – №15-16 (август).
141. Жизнь национальностей. – 1920. – 7 ноября.
142. Известия Юзовского уревкома и упарткома КП(б)У. – 1920. – 13 февраля.
143. Известия. – 1925. – 16 октября.
144. Известия ЦК РКП(б). – 1926. – №5.
145. Известия. – 1927. – 2 марта.
146. Известия. – 1940. – 9 сентября.
147. Киевский вестник. – 2009. – 26 сентября.
148. Коммунист. – 1919. – 11 марта.
149. Коммунист. – 1920. – №3.
150. Коммунист. – 1925. – 15 октября.
151. Комунист. – 1939. – 26 жовтня.
152. Комунист. – 1939. – 28 жовтня.
153. Літературно-науковий вісник. – 1919. – №1.

154. Правда. – 1920. – 24 декабря.
155. Пролетарий. – 1927. – 24 июня.
156. Український діловий тижневик «Контракти». – 2005. – № 13, від 28 берез. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kontrakty.com.ua.
157. Український діловий тижневик «Контракти» від 27.06.2005 № 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.kontrakty.com.ua\(print artikle \(5780\). – 2620055730htm](http://www.kontrakty.com.ua/print_artikle(5780)-2620055730htm).
158. Червоний прапор. – 1939. – 29 вересня.

Документи і матеріали партійних установ (РКП(б)-ВКП(б) та КП(б)У

159. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10-21 марта 1939 г.: стенограф. отчет. – М.: Госполитиздат, 1939. – 742 с.
160. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 17-22 октября 1918 г.: протоколы. – К.: Украина, 1991. – 92 с.
161. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К.: Політвидав УРСР, 1958. – 704 с.
162. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2. (1898-1971). – К.: Політвидав України, 1971. – 970 с.
163. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – К.: Політвидав України, 1976. – Т.1 (1918-1941). – 1007 с.
164. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. В 2-х т. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1978. – 515 с.
165. Коммунистическая партия Советского союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т.3. 1922-1925. – М.: Политиздат, 1984. – 494 с.
166. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. – М.: Політвидав, 1983. Т.2. – 608 с.

167. Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К.: Україна, 1991. – 632 с.

168. Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії й Радянського уряду, 1917-1959 рр.: зб. документів: у 2 т. Т.1. – К.: Політвидав України, 1959. – Т.1. – 504 с.

169. Отчет Донецкого губернского комитета КП(б)У, март 1923 г. – март 1924 г. – Бахмут, 1924. – 152 с.

170. Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У (31 окт. – 10 ноября 1925 г.). – Харьков, 1925. – 351 с.

171. Отчет ЦКК КП(б)У и НКРКИ УССР за период с VII по VIII партконференцию КП(б)У (апрель 1923 – апрель 1924 г.). – Харьков, 1924. – 112 с.

172. XVI съезд ВКП(б) : стенограф. отчет. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 715 с.

Документи і матеріали державних органів влади і управління

173. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918) : Сб. документов и материалов / Рук. кол. сост. П.Л. Варгатюк. – К.: Политиздат Украины. – 1990. – VI. – 801 с.

174. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г.; стенограф. отчет и постановления. – Москва-Харьков: Центриздат, 1931. – 160 с.

175. IX Всеукраїнський з'їзд Рад, 3-10 трав. 1925 р.: стенограф. звіт. – Х., 1925. – 371 с.

176. Декларація Народних Зборів України про встановлення радянської влади в Західній Україні 27 жовтня 1939 року // Комуніст. – 1939. – 28 жовт.

177. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Т.1: 1939-1945 рр. / упоряд. Ю. Сливка та ін.: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 751 с.

178. Голод 1932-1933 років в Україні: зб. документів і матеріалів. – К.: Ін-т історії України, 1994.

179. Гражданская война на Украине: сб. документов и материалов: в 3-х т. / ред. колегія: проф. С.М. Короливский (отв. ред.) и др. –Т.1: Наукова думка, 1967. – Кн.2. – 491 с.; Т.2. – 918 с.; Т.3. – 910 с.
180. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії: документи, матеріали, карти. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
181. ЗУ УРСР. – 1919. – №6. – Ст.86.
182. ЗУ УРСР. – 1920. – №4. – Ст.125.
183. ЗУ УРСР. – 1922. – Ст.74; №15. – Ст.240; №45. – 668.
184. ЗУ УРСР. – 1923. – №18-19. – Ст. 307; №20-21. – Ст.317-319; №28. – Ст.418; №46. – Ст. 580.
185. ЗУ УРСР. – 1925. – №6-7. – Ст. 49; №12. – Ст. 91; № 13-14. – Ст. 99; № 24. – Ст. 184; № 29-30. – Ст. 233; № 31. – Ст. 246; № 44. – Ст. 295; №47. – Ст. 302; № 49-50. – Ст. 308; №66. – Ст. 371.
186. ЗУ УРСР. – 1926. – №16. – Ст. 120; № 31. – Ст. 248; №46. – Ст. 301; № 59. – Ст. 387; № 60. – Ст. 396; № 61. – Ст. 399; №64. – Ст. 425.
187. ЗУ УРСР, 1930. – №14. – Ст. 141; № 23. – Ст. 255.
188. ЗУ УРСР, 1931. – №5. – Ст. 80.
189. ЗУ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 28, 138, 170; №8. – Ст. 57-58.
190. ЗУ УРСР. – 1933. – № 51. – Ст. 423, 662.
191. ЗУ УРСР, 1935. – № 3. – Ст. 12; № 13. – Ст. 58.
192. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1937 рік. – К., 1963. – Т.1. – 620 с.
193. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР, 1938-1975: в 2 т. / за ред. Я.Я. Колотухи і Г.Ф. Бурчака. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1974. – 734 с.
194. Колективізація і голод в Україні. 1929-1933: зб. документів і матеріалів / упоряд.: Г.М. Михайличенко та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – 736 с.
195. Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України / наук. ред. і упорядн. Ю.Д. Прилюк. – К.: Філософська і соціологічна

думка, 1992. – 272 с.

196. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики (14.03.1919). – Всеукраинское издательство Харьков, 1920. – 43 с.

197. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик 1936[Електронний ресурс]: Режим доступу <http://www.hist.msn.ru>

198. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1937[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2rada.gov.ua>

199. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду/ С. В. Кульчицький // Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів: Зб. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України (упорядн. Р.Я.Пиріг (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 608 с.

200. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні / [Укр. ін-т нац. пам'яті] ; [редкол. В. Ющенко (голова) [та ін.]]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

201. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.

202. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали : довідник: у 2 ч. / упоряд.: І.О. Кресіло, В.Ф. Панібудьласка. – К.: Вища школа, 1996-1997. – Ч.2. – 704 с.

203. Никольский В.Н. «Греческая операция» / В.Н. Никольский // Правда через роки: ст., спогади, документи. – Донецьк, 1998. – Вип. другий. – С.39-47.

204. Никольский В.Н. Под прессом массовых репрессий польское население Донбасса / В.Н. Никольский, Е.В. Губенко // Правда через роки: ст., спогади, документи. – Донецьк, 1999. – Вип. третій. – С.51-55.

205. Німці в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): збірник документів державних архівів України. – К.: Інститут історії України, 1994. – 243 с.

206. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 янв. 1927 г.: стенограф. отчет, резолюция. Постановление и материалы. – Харьков: ЦКНМ при ВУЦИК 1927. – 230с.

207. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп. 1919): зб. документів і матеріалів. – К.: Академия Наук УРСР, 1962. – 1083 с.

208. Радянське будівництво на Україна в роки громадянської війни (1919-1920): зб. документів і матеріалів / Інститут історії Акад. Наук УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1081 с.

209. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938-1975 / Известия советов депутатов трудящихся СССР: в 4-х т. Т.1. – М., 1975. – 718 с.

210. Сборник постановлений ВУЦИК. – Вып.2 (1 июля – 15 ноября 1921). – Харьков, 1921. – 155 с.

211. СУ УССР. – 1920. – №7. – Ст. 121; №23. – Ст. 463.

212. СУ УССР. – 1921. – №7. – Ст. 202.

213. СУ УССР. – 1925. – №24. – Ст. 177.

214. Україна в ХХ столітті (1900-2000): зб. документів і матеріалів. – К.: Вища школа, 2000. – 352 с.

215. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. К.: Наукова думка, 1996. – 591 с.; Т. 2, 1997. – 422 с.

216. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УСРР, 1917-1941. – Т.1. – К., 1963. – С.16.

217. ЦИК СССР 2-го созыва. 2 сессия Центрального Исполнительного Комитета: стенограф. отчет. – М., 1924. – С.426.

218. Чирко Б. В. Політичне тавро: «спецпереселенці»: докум. розповідь про депортацію нац. меншин (1930-ті роки) / Б. В. Чирко // Відродження. – 1993. – № 10. – С. 72-75.

Виступи, доповіді і публікації партійних, державних і громадських діячів

219. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне: в 4 т. – М.-Л., 1924 – 1933.

220. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине. С апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М. – Л: Госиздат., 1925. – 271 с.
221. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Репринтне відтворення видання 1920 року. – К., Відень : Вид-во політ. л-ри, 1990. – Ч. 1. – 349 с. – Ч.2. – 330 с.
222. Винниченко В. Щоденник. В 5 т. / Ред. Г.Костюк: Канадський інститут українських студій. – Т.1 (1911-1920), 1980. – Т.2 (1921-1925), 1983.
223. Грушевський М.С. Якої ми хочемо автономії і федерації; Хто такі українці і чого вони хочуть; Звідки пішло українство і до чого воно йде / М.С. Грушевський // Твори: у 50 т. Т.4., кн.1. – Львів, 2007. – 408 с.
224. Затонський В. Національна проблема на Україні : (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926). / В. Затонський. – Х., 1926.
225. Затонський В. З питань національної політики на Україні / В. Затонський // Більшовик України. – 1933. – №9-10. – С.111-122.
226. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму / В.П. Затонський. – К.: Держвидав України, 1934. – 109 с.
227. Каганович Л. Виступ на партконференції КП(б)У в 1928 році / Л.Каганович // Більшовик України. – 1928. – №6. – С.19-25.
228. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. твор. – Т. 24. – С.108-145.
229. Ленін В.І. Становища Бунда в партії // Твори. – К.: Політична література, 1949. – С.70-80.
230. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повн. зібр. творів. – Т. 39. – С. 313-315.
231. Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним // Повне зібрання творів. – Т.40. – С.39-45.
232. Ленін В.І. Політичний звіт Центральному Комітету РКП(б) 21 березня 1922 р. // Повн. зібр. творів. – К., 1975. – Т.45. – С.369-417.

233. Ленін В.І. Конспект промови на Х Всеросійському з'їзді рад // Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 418-419.
234. Ленін В.І. Телеграма С.Орджонікідзе // Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т.50. – С.50.
235. Ленін В.І. Про районування України // Повне зібр. твор. – Т.54. – К., 1975. – С.157-158.
236. Ленин В.И. Об Украине. В 2-х ч / В.И. Ленин. – К.: Политиздат Украины, 1997. – Ч.2. – 567 с.
237. Петровский Г. Пять лет Советской власти на Украине / Г. Петровский. – Харьков: Держвидав України, 1924.
238. Скрипник Н. А. Национальная политика малых народностей / Скрипник Н. А. // Коммунист. – 1920. – № 3. – С. 12-18.
239. Скрипник М. Статті і промови / М. Скрипник. – Х.: Держвидав України, 1929. – Т. 2. – Ч. 1. – 362 с.
240. Скрипник М. Статті і промови / М. Скрипник. – Х.: Держвидав України, 1931. – Т. 2. – Ч. 2. – 418 с.
241. Скрипник М. Зближення і злиття націй за добу соціалізму / М. Скрипник // Більшовик України. – 1931. – №8. – С.30-35.
242. Скрипник М. О. Проблема культурного будівництва національностей України / М. О. Скрипник // Більшовик України. – 1931. – № 12. – 118-129.
243. Скрипник М.О. Вибрані твори / М.О. Скрипник. – К.: Україна, 1991. – 617 с.
244. Сталін Й. В. Доповідь про національні моменти в партійному і державному будівництві 23 квітня 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) // Й.В. Сталін. Твори. – К.: Політична література, 1948. – Т. 5. – С. 233-259.
245. Сталін Й.В. Політичний звіт ЦК XVI з'їздові ВКП(б). 27 червня 1930 р. // Твори. – К.: Політична література, 1950. – Т.12. –368 с.

Довідкові, статистичні та енциклопедичні видання

246. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій ступені врядування: довідник / за даними на 1 жовтня 1925 р. – Х. : ЦАТК, 1925. – 109 с.

247. Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р.: довідник. – Х.: Вид-во ВУЦВК, 1933. – 67 с.

248. Бурчак Ф.Г. Адміністративно-територіальний поділ України / Ф.Г. Бурчак, І.Б. Усенко //Енциклопедія сучасної України / голов. ред. І.М. Дзюба, А.І. Жуковський – Т.1. – [Б.м.][Б.в.], 2001. – 824 с.

249. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Вып. IV. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – С. 465.

250. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. – М.: Наука, 1992. – 256 с.

251. Вопросы экономического районирования СССР: сб. материалов и ст. (1917-1929 гг.). / Под общей ред. Г.М.Кржижановского. – М.: Госполитиздат, 1957. – 343 с.

252. Голубничий В. Національна політика Комуністичної партії / В. Голубничий / голов. ред. В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5.

253. Держкомстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу. www.ukrstat.gov.ua. – Назва з екрану.

254. Еврейская эмиграция из России (1881-2005) / отв. ред. О.В.Будницкий. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – 442 с.

255. Енциклопедія історії України: в 5 т. – Т.1: А-В. – К.: Наук. думка, 2005. – 688 с.

256. Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні. – К.: Держвидав України, 1996. – Ч.1. – 172 с.

257. Етнічний довідник : у трьох частинах / Центр етносоціол. та етнополіт. дослідж. – К., 1997. – Ч.Ш: Етнополітика в Україні / гол. ред. В. Евтух. – 85 с

258. Енциклопедія українознавства / головн. ред. В. Кубійович. – Львів: НТШ, 1993. – Т.1. – 400 с.; Т.2. – 571 с.
259. Енциклопедія українознавства / головн. ред. В.Кубійович. – Львів: НТШ, 1996. – Т.5. – 2000 с.
260. Євреї на Україні.// Енциклопедія українознавства. – 1993. – Т. 2. – 571 с.
261. Карта «Адміністративно-територіальний поділ УСРР у 1921-1924 рр.» // ЦНБ АН УРСР. Відділ картографії: 8919, 2441; Атлас історії Української РСР. – К.: Інститут історії України АН УРСР, 1990.
262. Комплексний атлас України / голов. ред. Л.М. Веклич. – К.: Картографія, 2005. – 96 с.
263. Кубійович В. Місто // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.5.
264. Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Під гол. ред. В. Кубійовича. – К., 1994. – Т.1.– 400 с.
265. Корецький Л.М. Районування економічне / Л.М. Корецький // Енциклопедія Народного господарства Української РСР. – К.: УРЕ, 1971. – Т.3.
266. Культурне будівництво в УРСР: стат. довідник. – К., 1940. – 203 с.
267. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / за ред. Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза: Довіра, 1996. – 942 с.
268. Маркусь В. Національні меншості /В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5.
269. Нові адміністративні райони УСРР: стат. довідник. – Х. : Господарство України, 1930. – 76 с.
270. Політико-адміністративний атлас України / голов. ред. І. Руденко. – К.: Картографія, 2006. – 120 с.
271. Поляки на Україні / Б. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин, І. Рудницький // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т.6.
272. Соціалістична Україна: стат. зб. – К., 1937. – 151 с.
273. Україна: довідник. – К.: Держвидав України, 1940. – 200 с.

274. Україна за п'ятдесят років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – 271 с.

275. Уривалкін О.Д. Довідник з історії України. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.

Література

276. Адрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве Украины/ А. Адрианов // Революция и национальности. – 1930. – №8-9. – С.35-41.

277. Актуальні проблеми управління територіями України: Матеріали наук.-практ. конференції, 26-27 листоп. 1992 р. / упоряд. О.Воронько, М.Корніїко. – К., 1993 – 347 с.

278. Алампиев П.М. Экономическое районирование СССР/ П.М. Алампиев – М.: Госполитиздат, 1959. – 203 с.

279. Алексеенко А.Г. Городские Советы Украинской ССР (1917-1920) / А.Г. Алексеенко. – К.: Изд-во Коевского ун-та, 1960. – 132 с.

280. Аскеров А.А. Очерки советского строительства / А.А. Аскеров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 368 с.

281. Бабаєв В.М. Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону. Концептуальні основи та методологія: монографія/ В.М. Бабаєв, Л.Л.Товажнянський. – Х.: НТУ, 2008. – 316 с.

282. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Бабій Б.М. – К. : Вид-во Акад. наук України, 1961. – 384 с.

283. Багалій Д.І. Термінологія колишнього територіально-адміністративного розподілу України / Д.І. Багалій // НЗХНДК – 1930. – Т.9. – Вип.2.

284. Барабашев Г. Правовая база обновления местных Советов / Г.Барабашев, К.Шеремет // Советы народных депутатов. – 1988. – №9. – С.7-16.

285. Барахтян В.А. Создание и развитие советского административно-территориального устройства / В.А. Барахтян, Р.С. Павловский // Ученые записки Харьковского юридического института. – 1957. – Т.ХІ, вып. 1. – С.98-100.

286. Бореев М. Теорія нації та національна програма австрійської школи / М. Бореев – Х., 1930.
287. Baron S. The Russia gew ander Tsarsand Soviets / S. Baron. – N-V: Schakenbooks, 1987. – 468 p.
288. Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П.М. Батюшков. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 423 с.
289. Безпалов М.Є Історія України: погляд із сьогодення: навч. посіб. / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2004.– 306с.
290. Безсмертний Р. Модель адміністративно-територіальної реформи / Р. Безсмертний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.for.ua.com/news/. – Назва з екрану.
291. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические процессы в СССР (20-80-е гг. XX ст.) / Л.Е. Беренштейн. – К., 1997. – 187 с.
292. Бишаев М.А. Организация управления промышленным производством / М.А. Бишаев, М.М. Федорович. – М.: Госполитиздат, 1961. – 233 с.
293. Богінська І.В. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу в 1920-1930-ті роки / І.В.Богінська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – 2001. – Вип.18. – С.142-148.
294. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива і сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основа, 1994. – 168 с.
295. Бойко О.Д. Історія України: Посібник / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2004. – 656 с.
296. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на поч. 1920-х років / П.М.Бондарчук. – К., 1998. – 45 с.
297. Бордюгов Г. Национальные истории в революциях и конфликтах советской эпохи / Г. Бордюгов, В. Бухарев. – Вып. 5. – М.: АИРО-XX, 1999. – 68 с.
298. Борисенко О. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы / О. Борисенко. – М., 2006. – 256 с.

299. Борисов Б.Л. Местные органы государственной власти европейских стран народной демократии / Б.Л. Борисов. – М.: Госюриздат, 1955. – С.132 с.
300. Wociurkiw B. Soviet Religions policy and the status of Judaism in the USSR / Bohdan Wociurkiw // Bulletin on soviet and East European jewsh. Affairs, 1970. – №6. – P. 17.
301. Brandenberher D. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931–1956. – Cambridge (Mass Harvard University Press, 2002. – 378 p.
302. Бритченко С. П. Деякі питання національних відносин на Україні / С.П. Бритченко – К.: Знання, 1990. – 46с.
303. Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40 гг./ Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 135-142.
304. Бугай М.Ф. Депортації населення України / М.Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.35-42; № 11. – С.20-26, 100.
305. Бугай М.Ф. Депортації населення України (30-50-ті роки) / М.Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 64-73.
306. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: Історичний досвід і уроки (на матеріалах парторганізацій України 1921-1941 рр.) / О.М. Бут – К.: Либідь, 1990. – 228 с.
307. Бут А.Н. Уроки этнополитики в Донбассе в 1920-1930-е годы: от демократизации социально-экономической жизни к утверждению тоталитаризма / А.Н. Бут // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., 26-27 мая 1993 г. Мариуполь. – Мариуполь, 1993. – С. 82-83.
308. Бут О. М. Національно-територіальний устрій України: іст. досвід і сучасність // Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: тези міжнар. наук.-практ. конф. / м. Маріуполь, 24-26 трав. – Маріуполь, 1996. – С. 76-77.

309. Бут О.М. Особливості етнічного складу і проблеми розвитку національних меншин Донецького краю / О.М. Бут, Г.Д. Попов. // Історичне краєзнавство та культура: VIII Всеукр. наук. конф. – К.; Х: Рідний край, 1997. – Ч.2. – С.36-38.

310. Бут А.Н. Экономическая контрреволюция в Украине в 20-30-е годы XX века: от новых источников к научному осмыслению / А.Н. Бут, П.В. Добров; под общ. ред. А.Н. Бута. – Донецк: КИТИС, 2000. – 314 с.

311. Буценко А.К. К вопросу районирования Украины / А.К. Буценко – Харьков: Держвидав, 1925. – 106 с.

312. Буценко А. К вопросу районирования Украины : краткий обзор работ по районированию УССР за 1922-25 гг., в связи с переходом на трехстепенную систему управления / А.Буценко. – Харьков : Госиздат Украины, 1925 – 61 с.

313. Василенко М. Один из многих: к пятилетию Мархлевского польского района / М.Василенко // Революция и национальности. – 1930. – №4-5. – С.47-57.

314. Васильчик В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга пол. XVIII – початок XXI ст.) / В.М. Васильчик. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.

315. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г.М. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 314 с.

316. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я.В. Верменич. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2001. – 232 с.

317. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В. Верменич / П.Т. Тронько (наук. ред.). – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 516 с.

318. Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / В.Я. Верменич // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.114-159.

319. Верменич Я.В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри: монографія / НАН України; Інститут історії України. – К., 2008. – 160 с.

320. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: у 2 ч. / НАН України; Ін-т історії України, Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К., 2009. – Ч.1. – 364 с.; Ч.2. – 370 с.

321. Верстюк В.Ф. Українські проекти в Російській імперії / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко // Україна та Росія в історичній ретроспективі: нариси : у 3 т. – К., 2004. – Т.1. – 504 с.

322. Винниченко В. Відродження нації / Історія української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.) / В. Винниченко. – К. : Відень, 1920. – Ч. III. – 340 с.

323. Відроджена пам'ять: Книга нарисів / за наук. ред. докт. іст. наук, проф. Іваненка В.В. – Д.: Наук. ред. центр обл. редколегії серії книг «Реабілітовані історією», 1999. – 608 с.

324. Вінниченко І. Українці Берестейщини – автохтони чи імігранти/ І. Вінниченко // День. – 1999. – 4 черв.

325. Все про Україну: в 2 т. / В.А. Смолій; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1988. – Т.1. – 399 с.; Т.2. – 399 с.

326. Воробейкова Т. У. Місцеві ради Української РСР у боротьбі з ліквідацією неписьменності (1929-1932 рр.) / Т. У. Воробейкова // Проблеми правознавства. – 1966. – Вип. 3.

327. Ганжа О. Про кордони без претензій / О. Ганжа, Б. Захарчук, В. Боєчко // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.16-18, 51.

328. Гехтман І. Проти механізму, проти великодержавництва / І. Гехтман. – Х., 1931.

329. Xiroaki K. Freedom and terror in the Donbas: A. Ukrainian-Russian. Borderland. 1870s–1990s. – Cambridge: Cambridge UP, 1998. Український переклад. – Київ, 2003.

330. Гірчак С.Ф. На два фронти в боротьбі проти націоналізму / С.Ф. Гірчак : зб. ст. (1926-1931 рр.). – Х.: Пролетар, 1932.
331. Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии. Национальные меньшинства на Украине / А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1931. – № 9. – С35-44.
332. Глинский А. В. Национальные меньшинства на Украине / А. В. Глинский. – Х.; К.: Центриздат, 1931 – 78 с.
333. Гонтар А.В. Городские советы Украины: История становления и развития (20-30-е годы) / А.В. Гонтар. – К., 1990. – 204 с.
334. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки / О.В. Гонтар // Укр. іст. журн. – 1991. – №7. – С.125-130.
335. Гордійчук І.І. Дослідження історії населених пунктів Донеччини в контексті підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» / І.І. Гордійчук // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. Кн. 15/16. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С. 382-391.
336. Гребеннікова О.В. Міста Донбасу в 20-х роках ХХ ст./ О.В. Гребеннікова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. зб.ст. – Вип.18. – 2001. – С.148-153.
337. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.: навч. посіб. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360с.
338. Гусєва С.О. З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України (1920-1930 рр.) / С.О. Гусєва, М.М. Цобенко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С.45-54.
339. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / В.М. Даниленко. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1993. – С. 53-66.
340. Данильченко О. П. Національні меншості Півдня України в 20-х роках. – Історико-географічні дослідження в Україні / О.П.Данильченко. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 120.

341. Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-Криворізького республіки 1918 р. (ДКР) / В. Даренський // Альманах. Спецвипуск, 2000. – С.237-241.
342. Демченко М. Національне питання та пролетаріат / М. Демченко. – Х.: ДВУ ; К., 1930. – 109 с.
343. Дмитриевский А. Холодная война за Донбасс / Дмитриевский А. // Донецкий кряж. – 2008. – №2. – 18-24 янв.
344. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті роки ХХ ст. Історико-картографічний аспект/ М.Ф. Дмитрієнко, О.Є. Маркова // Історико-географічні дослідження на Україні. – К. Наукова думка, 1992. – 120 с.
345. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – поч. ХХ ст.) / М.Ф. Дмитрієнко // Історико-географічні дослідження: зб. наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – С.23-46.
346. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. / М.Ф. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – 2003. – №6. – С.68-78; 2004, №1. – С.40-49.
347. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій/ М.С. Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – 196 с.
348. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі / М.С. Дністрянський – Львів: Світ, 2000.– 311 с.
349. Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития: тез. докл. междунар. науч.-практ. конф., г. Мариуполь, 26-27 мая 1993 г. / ред. и сост. Н.И. Зайцев, Н.А. Захарченко – Мариуполь, 1993. – 283 с.
350. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923: Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 437 с.; К.: Наук. думка, 1991. Т.2 – 424 с.
351. Драгоманов М.П. Переднє слово (До Громади 1878 р.) / М.П. Драгоманов // Вибране ... «мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К.: Либідь, 1991. – С.276-326.

352. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-1990-ті роки) / В. Б. Євтух, Б.В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.
353. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В.Б. Євтух. – К.: ІНТЕЛ, 1997. – 215 с.
354. Єременко Т. І. Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т.І. Єременко. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 74 с.
355. Заславский Д. Евреи в СССР / Д. Заславский. – М., 1933.
356. Зингер Л.Г. Национальный состав пролетариата в СССР / Л.Г. Зингер. – М., 1934.
357. Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі/ Ф.Д. Заставний – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
358. Заяць І.Я. Область – становлення регіональної політики в Україні / І.Я. Заяць // Право України. – 1997. – №6-7. – С.20-24, 35.
359. Заяць І. Обласний поділ в Україні: етапи та тенденції розвитку/ І. Заяць // Право України. – 1999. – №9. – С.110-115.
360. Західна Україна: збірник / АН УРСР. Ін-т історії України; під ред. С.М. Белоусова, О.П. Оглобліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 138 с.
361. Іваненко В.В. Голод начала 30-х годов и судьба немецких колонистов // Вопросы Германской истории: немцы в Украине / В.В. Иваненко, А.И. Голуб – Материалы украинско-германской научной конференции. – Днепропетровск 26-29 сентября 1995. – Днепропетровск, 1996. – С.150-157.
362. Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія / В.В. Іваненко, І.В. Іващенко. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – 280 с.
363. Іваненко В.В. Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, О.А. Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.

364. Іваненко В.В. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – початку 30-х років: монографія / В.В. Іваненко, Н.Р. Романець. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2009. – 752 с.

365. История евреев в СССР / под ред. Фрумкина Я.Г., Аронсона Г., Гольденвейзера А. – Нью-Йорк, 1968.

366. Історія України: короткий курс / АН УРСР. Ін-т історії України; під ред.: С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.

367. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / гол. ред. колегія: Тронько П.Т. (голова). – К.: Інститут історії АН УРСР, 1960-1970.

368. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Луганська область / АН УРСР. Інститут історії: голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 940 с.

369. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Донецька область / АН УРСР. Інститут історії: головн. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.

370. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV-XX століть / за ред. Ю.А. Горбаня. – К.: Вікар, 2003. – 435 с.

371. Історія України: курс лекцій: у 2 кн. Кн.2 : XX століття : навч. посіб. / Л.Г. Мельник [та ін.]. – К. : Либідь, 1992. – 464 с.

372. Історія Української РСР: у 8 т. Т. 5,6. – К.: Наукова думка (1967-1979).

373. Каганський В.Л. Кривда і правда євразійства / В.Л. Каганський // Общественные науки и современность. – 2003. – №5. – С.70-83.

374. Калакура О. Я. Пішаки у політичній грі. До питання національно-територіального районування України в 20-30-х роках/ О.Я. Калакура, К.О. Белашова // Відродження. – 1994. – №7. – С. 72–75.

375. Кистанов В.В. Научные проблемы совершенствования экономического районирования / В.В. Кистанов // Проблемы теории и практики размещения производительных сил СССР. – М.: Наука, 1976. – 232 с.

376. Книга о русском еврействе: 1917-1967 / под ред. Фрумкина Я.Г. – Нью-Йорк, 1968. – 392 с.
377. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
378. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України/ Ковалюк В. // Архіви України. – 1991. – №5-6. – С.88-91.
379. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941) / В.Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – №2-3. – С.3-17.
380. Козерод О.В. Діяльність єврейських культурно-освітніх закладів в Україні: 1921-1929 / О.В. Козерод // Збірник наукових праць ХДПУ. – Харків, 2002: Вип.8. – С.86-92.
381. Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Рад влади на Україні (1919-1920 рр.) / М.К. Колісник. –Х. : ХДУ, 1957.
382. Комплексний атлас України / голов. ред. Л.М. Веклич. – К.: Картографія, 2005. – 96 с.
383. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики (14.03.1919). – Всеукраинское издательство. – Харьков, 1920. – 43 с.
384. Копиленко О.Л. Держава і право України 1917-1920 / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К.: Світ, 1997. – 208 с.
385. Кордюк Б. Євреї на Україні / Б. Кордюк. – Мюнхен, 1958. – 225 с.
386. Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Харьков: Фолио, 2011. – 604 с.
387. Котюк В.О. До питання етнонаціональної політики Центральної Ради / В.О. Котюк // Університет. – 2008. – № 1. – С. 110-119.
388. Kochan L. The jews in Soviet Russia since 1917 / Lionel Kochan. – London, 1970.
389. Кравченко В.В. Харьков: столица Пограничья / В.В.Кравченко. – Вильнюс: ЭГУ, 2010. – 357 с.

390. Кремень В. Україна: альтернатива поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К.: ARK-UKRAINE, 1996. – 793 с
391. Круталевич В.А. Административно-территориальное устройство БССР / В.А. Круталевич. – Минск : Наука и техника, 1966. – 134 с.
392. Крутова Л. Ідея федералізму в українській революції (1917-1920) / Л. Крутова, В. Рибалко // Правовий часопис Донецького університету. – №1(14). – 1999. – 50 с.
393. Kubijowytch W. Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine Beiträge zur Ukrainekunde UKR Wiss institut, Heft. – Berlin, 1936.
394. Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України / В. Кубійович – Львів, 1953.
395. Кубійович В. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17.12.1926 і 15.1.1959/ В. Кубійович; Наукове т-во ім. Шевченка (акронім: НТШ). – Париж, 1962. – 32 с.
396. Кубійович В. Росіяни на Україні. – Енциклопедія українознавства / В. Кубійович, М. Прокоп. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2614, 2617-2618.
397. Кузенко І.О. Житлові умови міського населення Донбасу в першій половині 20-х рр. ХХ ст. / І.О. Кузенко, В.М. Нікольський // Вісник Донецького національного університету. – Донецьк, 2008. – №1. – С.88-93.
398. Кулаєв В.Г. З історії діяльності місцевих рад України у відбудовний період (1921-1925 рр.) / В.Г. Кулаєв // Укр. іст. журн. –1974. – №2. – С.94-98.
399. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кравець. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 272 с.
400. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.
401. Курас І.Ф. Ілюзії й практика національного нігілізму. Погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку Республіку / І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко // Історія України. – 2000. – №29-32.

402. Курашвили Б. П. Политическая доктрина сталинизма/ Б. П. Курашвили // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 60-77.
403. Курносков Ю.О. Духовне життя на Україні в 20-30-х рр./ Ю.О. Курносков // Укр. іст. журн. – 1990. – №1. – С.93-99.
404. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України / П.І. Лаврів. – К.: Спілка, 1996. – 208 с.
405. Лексин И. Территориальное устройство государства: попытки реализации системной методологии анализа / И. Лексин // Рос. экон. журн. – 2003. – №1. – С.55-74.
406. Liber G. Soviet nationality policy, urban growth and identity change in the Ukrainian SSR. 1923-1934. – Cambridge, 1992.
407. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 398 с.
408. Лисий В. Державний статус УРСР в 1917-1923 роках / В. Лисий. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1963. – 48 с.
409. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922) / А.В. Лихолат. – К.: Полизиздат, 1954. – 657 с.
410. Лихолат А.В. Жовтень на Україні / А.В. Лихолат. – К.: Політвидав України, 1967. – 161 с.
411. Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917-1920 / А.В.Лихолат. – К.: Наукова думка, 1967. – 304 с.
412. Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону): монографія / З.Г. Лихолобова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк. – 2006. – 280 с.
413. Ложкін В. Кричимо й простягаємо свої мозолясті руки до рідної України / В. Ложкін // Пам'ятки України. – 1991. – №2. – С.11-15.
414. Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії / Ю. Лоза // Пам'ятки України. Історія та культура, 1996. – №3-4. – С. 49 – 56.

415. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
416. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.С. Лозицький // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.46-55.
417. Лузин А.В. Административно-территориальное устройство Советского государства / А.В. Лузин. – М.: Юрид. лит., 1969. – 172 с.
418. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 / І. Мазепа. – К. : Темпора. – 608 с.
419. Максудов С. Оцінка втрат населення України в роки колективізації / С. Максудов // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №4. – С. 127.
420. Малярчук Н.Г. Голодомор 1932-1933 рр. в російських національних районах Донбасу / Н.Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – №1-2. – С.296-302.
421. Мамутов В.К. Чи потрібний Україні поділ на 25 областей / В.К. Мамутов // Актуальні проблеми управління територіями України: Матеріали науково-практичної конференції, 26-27 листоп. 1992 р. – К., 1993. – С.78-82.
422. Маркова О.Є. Зміна адміністративно-територіального устрою України (1946-1964) / О.Є. Маркова // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. К.: Наук. думка, 1994. – С.5-16.
423. Мартинчук І. І. Утворення національно-адміністративних одиниць у Донбасі (1924-1932)/ І.І. Мартинчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти :зб. ст. – Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 204-209.
424. Мац Д. На высоком подъеме: о работе среди национальных меньшинств Украины / Д. Мац // Революция и национальности. – 1935. – №6. – С.59-75.
425. Мац Д. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины / Д. Мац, А. Гитлянский // Революция и национальности. – 1937. – №1. – С.88-90.

426. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933) / Дж. Мейс // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34-48.

427. Миронов О.О. Административно-территориальные единицы – субъекты советского конституционного права / О.О. Миронов // Проблемы конституционного права. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – С.47-60.

428. Мірошніченко Ю.Р. Росія – Україна: становлення державності: у 2-х т. / Ю.Р. Мірошніченко, С.Л. Удовін. – Т.2 : Росія – Україна: від імперії до незалежності. – К.: Ваклер, 2011. – 772 с.

429. Музейні засоби народознавства: матеріали обласного семінару, Донецьк, 23-24 верес.1998 р. / відп. ред. Т.В. Ілляшенко. – Донецьк: ДОКМ, 1998. – С. 11-14.

430. Муругов І. В. Культурне будівництво національностей / І.В. Муругов // Більшовик України. – 1931. – № 12. – С.13-35.

431. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1997. – 285 с.

432. Нарис історії України / АН УРСР. Ін-т історії України; редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. – [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.

433. Нариси з історії держави і права УРСР. – К.: АН УРСР, 1957. – 226 с.

434. Нариси з історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1967. – 762 с.

435. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1971. – 675 с.

436. Наседкіна Л.Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) / Наседкіна Л.Д. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 64-73.

437. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / В.И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

438. Національні меншини в Україні 1920-1930-ті роки. Історико-картографічний атлас / упоряд. М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля: Голова спеціалізов. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 104 с.

439. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М.І. Панчук та ін.; голов. ред. І.Ф. Курас; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / І.Ф. Курас (голов. ред). – К.: ІПЕіНД, 2000. – 358 с.

440. Недух А.А. Округ в системі адміністративно-територіального поділу УРСР / А.А. Недух // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.96-100.

441. Недух А.А. Основні зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у 1919-1978 рр. / А.А. Недух // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67.

442. Немцев В.А. Территория и организация государственного управления / В.А. Немцев // Актуальные и теоретические проблемы развития государственного права и советского административно-территориального устройства / В.А. Немцев. – М.: Юрид. лит., 1976. – С.113-117.

443. Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение / В.Н. Никольский // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1992. – Кн.2. – С.51-57.

444. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія / В. М. Нікольський – Донецьк, 2003. – 624 с.

445. Нікольський В. М. Правда через роки: (Вступ. ст.) / В.М. Нікольський // Реабілітовані історією. Донецька область: кн. перша / обл. ред. кол. Демидко В.М. (гол.) та ін. – К.: Донецьк, 2004. – С.9-74.

446. Нудельман В. Удосконалення адміністративно-територіального устрою України. Інноваційні механізми місцевого та регіонального розвитку / В. Нудельман // Ресурси місцевого і регіонального розвитку: національний та міжнародний аспекти: за матеріалами VIII Всеукр. муніципальних слухань, 29 лип. – 2 серп. 2002 р., Судак, АР Крим. – К., 2003. – 281 с.

447. Обидьонова О.В. Національне районування в Донбасі у 20-30-ті роки XX ст. / О.В. Обидьонова // Наукові праці Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип.VIII.

448. Орехова С.Є. До проблеми змін назв населених пунктів як нової хвилі в ліквідації символів та назв СРСР в Україні / С.Є. Орехова // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2007. – Кн.1-2. – С.108-113.

449. Орлатий М. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми / М. Орлатий, А. Зацарний, А. Тубол // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – К., 2008. – №1. – С.287-298.

450. Павловский Р.С. Административно-территориальное устройство СССР / Р.С. Павловский, М.А. Шафир. – М.: Госюриздат, 1961. – 127 с.

451. Паклен Р. «Біла книга»: Національна і соціальна політика Советов на службі московського імперіалізму: на основі автент. уряд. Советданих. – Мюнхен: Український політик, 1948. – 220 с.

452. Паламарчук М. Соціально-економічне макрорайонування / М. Паламарчук, О. Паламарчук // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – №2. – С.28-35.

453. Панчук М. Під пресом тоталітарного режиму: німці України в радянський період / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 61-66.

454. Панчук М. Закарпаття в етнополітичному вимірі: монографія / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко, Т. Горбань, О. Заремба. – НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2008. – 682 с.

455. Петлюра С.В. Статті / Упоряд. О. Климчук. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.

456. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією / Федір Пігідо // Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-1930 рр. – Мюнхен, 1956. – 413 с.

457. Пирожков С. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: актуальне питання методології та практики / С. Пирожков, А. Павлюк // Економіка України. – 2005. – №7. – С.4-14.

458. Платунов Н. И. Еврейские сельские поселения на Украине в 20 – первой половине 30-х гг./ Н. И.Платунов // IV республиканская научная конференция по историческому краеведению. – К., 1989. – С. 268-269.

459. Політико-адміністративний атлас України / голов. ред. І. Руденко. – К.: Картографія, 2006. – 120 с.

460. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – 3 вид. –К.: Либідь, 1995. –Т.1: до сер.XVIIст. / вступ. ст. Ульяновського. – 672 с. – Т.2.: від сер. XVIIст. – до 1923р. – 606 с. – Репр. вид.: Мюнхен, 1972 – 1976.

461. Радянська Україна за 20 років. – К.: Держполітвидав, 1938. – 112 с.

462. Реабілітовані історією: у 27 т. Донецька область: у 9 кн. / ред. кол.: Демидко ВМ. (голова)... Бут О.М. (заст.. голови), Добров П.В. та ін. – К., Донецьк: Регіон. – Кн.1, 2004. – 648 с.

463. Реабілітовані історією: у 27 т. Луганська область: у 3 кн. / редкол.: голова В.В. Просін, заст. голови В.М. Голенко та ін. – К., Луганськ, 2004. – 736 с.

464. Регіональна політика та механізми її реалізації / за ред. акад. НАНУ М. І. Долішного. – К.: Наук. думка, 2003. – 503 с.

465. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 листоп. 1994 р. / НАН України; Ін-т нац. відносин і політології / М.І. Панчук (ред.). – К., 1995. – 367 с.

466. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917-1920 рр.) / О.П. Реєнт: НАН України; ін-т іст. України. – К., 1996. – 265 с.

467. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 3. – С.3-22.

468. Реєнт О.П. Нариси з історії української революції / О.П. Реєнт. – К.: 1 вересня, 2000. – 80 с.

469. Резник Н.М. Национальные районы в Донбассе в 20-е годы / Н.М. Резник // Донбасс: прошлое, настоящее и будущее: 1-я регион. конф.: тез. докл. и сообщ. – Донецк, 1992. – С.36-39.

470. Ржевский В.А. Территориальная организация Советского государства / В.А. Ржевский. – Саратов: Поволж. книжное изд-во, 1966. – 144 с.
471. Rittersprn Gabor Tamas Stalinist simplifications and soviet complications: Social tensions a polit conflicts in the USSR. 1933-1953. – Chur ets: Harword acad. pull. sup., 1991. – 334 p.
472. Романцов О.В. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХ ст.) / О.В. Романцов – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 200 с.
473. Рудницький С.А. Україна – наш рідний край / С.А. Рудницький. – Львів, 1921. – 108с.
474. Рудницький С.А. До основ українського націоналізму / С.А.Рудницький. – Відень, 1923. – 162 с.
475. Рудницький С.А. Огляд національної території України / С.А. Рудницький. – Берлін: Українське слово, 1923. – 162 с.
476. Рудницький С.А. Декілька заміток до справи районізації України / С.А. Рудницький // Історія української географії. – Тернопіль, 2000. – Вип.2. – С.3-47.
477. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин (1917-19200): Монографія. – Львів, 2001. – 304 с.
478. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М.Рябчук. – К., 2003.
479. Світлична В.В. Історія України: навч. посіб./ В.В. Світлична – К.: Каравела, 2006. – 400 с.
480. Семушкин А.Т. Сельские советы и административно-территориальное устройство/ А.Т. Семушкин // Актуальные и теоретические проблемы развития государственного права и советского административно-территориального устройства / А.Т. Семушкин. – М.: Юридическая литература, 1976. – С.127-129.
481. Сергійчук В. Правда про «Золотий вересень» 1939-го / В.Сергійчук. – К.: Спілка, 1999. – 128 с.

482. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук – К.: Спілка, 2000. – 432 с.
483. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития / В.К. Симоненко. – К.: Наукова думка, 1997. – 262 с.
484. Скоробогатов А. Територія та населення Харківщини у 20-30- роках ХХ ст. / А. Скоробогатов // Березіль. – 1997. – №11-12. – С.132-148.
485. Советское строительство: сборник II-III. – М., 1925. – 187 с.
486. Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька Республіка: історія і уроки / В.Ф. Солдатенко // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1992. – С.152-157.
487. Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька Республіка – взгляд из сегодняшнего дня / В.Ф. Солдатенко // Донбас и Приазовье. Сборник. – Мариуполь, 1993. – С.16-23.
488. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
489. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с.
490. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки: у 4-х т.: Т. 1: Рік 1917. – Х.: Прапор, 2008. – 560 с.; Т. 2: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.; Т.3: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.
491. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / за ред. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
492. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 / М. Стахів. – Скрантон, 1960. – Т. III. – 192 с.
493. Стегній О.Г. Регіоналізм в Україні, як об'єкт соціологічного дослідження / О.Г. Стегній, М.М. Чурилов. – К.: Основа, 1998. – 217 с.
494. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, події: посіб. для вчителів / упоряд. С.В. Кульчицький, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярьова. – К.: Рад. шк., 1990. – 383с.

495. Стоян П.К. Встановлення і зміцнення радянської влади в Україні / П.К. Стоян. – К.: АН УРСР, 1954. – 85 с.

496. Стоян П.К. Адміністративно-територіальні реформи на Україні (1922-1925 рр.) Стоян П.К. // Укр. істор. журн. – 1965. – №4. – С.69-78.

497. Стрельцов Л.М. Административно-территориальное устройство Украинской ССР, основанное на производственном принципе: конспект лекций / Л.М. Стрельцов ; Одес. гос. ун – т. – Одесса, 1964.

498. Стронський Г. Зліт і падіння: польський національний район в Україні у 20-30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль, 1992. – 26 с.

499. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

500. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 312 с.

501. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.) / Н.А. Терентьева; Ин-т истории Украины. – К.: Аквилон-Прес, 1999. – 351 с.

502. Терещенко Р.К. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р.К. Терещенко, В.В. Іваненко, Л.Л.Прокопенко. – Д.: Моноліт, 2002. – 240 с.

503. Територіальні реформи: вчора, сьогодні, завтра / Ін-т громадян. суспільства; за ред. А. Ткачука. – К.: «Леста», 2007. – 116 с.

504. Тимченко И.А. Экономическое районирование и административно-территориальное деление союзной республики / И.А. Тимченко. – К.: Наук. думка, 1983. – 69 с.

505. Ткачук П. Сільський адміністративний район: деякі питання розвитку/ П. Ткачук // Радянське право. – 1990. – №3. – С.47-50.

506. Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій: досвід і уроки / П. Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – №5-7. – С.141-147.

507. Ткачук П. Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П Ткачук // Право України. – 1998. – №9. – С.49-55.

508. Томашівський С.А. Під колесами історії / С.А. Томашівський. – Нью-Йорк: Булава, 1962 – 111 с.

509. Троян С. Буковина / С.Троян, В.Холодницький // Матеріали к енциклопедии «Немцы России» : пилотный сборник.– К., 1996. – 209 с.

510. Туник М.О. Історія становлення політико-правового статусу національних меншин на основі ідеологічної думки XVIII – початку XX ст./ М.О. Туник // Історичні і політологічні дослідження. – ДонецькДонНУ 2009. – №2. – С.45-51.

511. Удод О.А. Історія і духовність / О.А. Удод. – К.: Генеза, 1999. – 148 с.; Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках / О.А.Удод. – К. : Генезе, 2000. – 292 с.

512. Україна – Греція: Історія та сучасність: Тези міжнародної наукової конференції, Київ, 29-30 верес. 1992 р. / відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. – К., 1993. – 167 с.

513. Україна крізь віки: у 15 т. / В.А. Смолій; НАН України; Ін-т історії України; за ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.10. – 319с.; Т.11. – 335 с.; Т.12. – 335 с.

514. Українська Гетьманська Держава. – Ужгород : Свобода, 1932. – 510 с.

515. Федчишин М. АТУ вчора, сьогодні і завтра / М. Федчишин, В. Фрончко // Віче. – 2000. – №9. – С.38-46.

516. Фредерик Дж. Тернер. Фронтір в американской истории / Ф. Тернер. – М.: Весь мир, 2009. – 304 с.

517. Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику/ А. Хвиля // Більшовик України. – 1932. – №17-20. – С.48-53.

518. Xirooki Kuromia. Freedom and terror in the Donbas: Ukrainian-Russian. Borderland. 1870s–1990s. –Cambridge UP, 1998. Укр. переклад. – К., 2003. – 380 с.

519. Хоскинг Джефрі. История Советского Союза, 1917-1991 / Джефрі Хоскинг. – М.: Вагриус, 1995. – 510 с.

520. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Монографія / В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.

521. Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні / Н. Черлюнчакевич // Більшовик України. – 1926. – №4-5. – С.107-109.

522. Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу / В.А. Чехович. – Харків: Інститут внутрішніх справ, 1995. – 56 с.

523. Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні, 1923-1930 рр. / Чирко Б. В. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С.68-77.

524. Чирко Б. В. Політичне тавро: «спецпереселенці»: докум. розповідь про депортацію нац. меншин (1930-ті роки) / Б. В. Чирко // Відродження. – 1993. – № 10. – С. 72-75.

525. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) / Б.В. Чирко – К.: Спілка, 1995. – 215 с.

526. Шабельніков В.І. Реформування адміністративно-територіального устрою України у 1917-1940 рр.: монографія / В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 107 с.

527. Шабельніков В.І. Створення нової системи адміністративно-територіального устрою України у 1922-1925 рр. / В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження : ДонНУ. – 2007. – №1/2. – С.259-264.

528. Шабельніков В. І. Утворення системи територіального поділу і місцевого самоврядування національних меншин в Україні у 1917-1940 рр. / В.І. Шабельніков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – №1-2. – С.319-325.

529. Шабельніков В.І. Визнання та врегулювання етнічних і адміністративних кордонів між Україною і сусідніми державами у 1917 – 1940

рр./ В.І. Шабельніков // Вісник Донецького національного університету. – Донецьк, 2009. – №2. – С.150-154.

530. Шабельніков В.І. Область в системі адміністративно-територіального поділу УРСР у 1930-ті роки / В.І. Шабельніков // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 51. – С.46-51.

531. Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917-1930-х рр. / В.І. Шабельніков // Нові сторінки історії Донбасу. зб. ст. – Кн.17/18. – Донецьк, 2009. – С.141-152.

532. Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.). Монографія / За загальною ред. докт. ісор. наук, проф. О.М. Бута. – Донецьк, 2011. – 306 с.

533. Шайхатдінов А.З. Становлення самоорганізації етнічних меншин Донецької області (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)/ А.З. Шайхатдінов // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 2008. – Кн..15-16. – С.319-330.

534. Шаповал Ю.І. Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Ін-т нац. відносин і політології: НАН України, 1994. – 270 с.

535. Шестопал М. Євреї на Україні (історична довідка)/ М. Шестопал. – К.: Вид-во МАУП, 2002. – 240 с.

536. Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики / О. Шліхтер // Більшовик України. – 1933. – №9-10. – С.61-72.

537. Щедріна І.Є. Історія України: навч. посібник / А.С. Щедріна. – Х.: Країна мрій, 2002. – 172 с.

538. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація / Л.Д. Якубова // Укр. іст. журн.. – 1998. – №6. – С.22-36; 1999. – №1. – С.41-55.

539. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Якубова. – К.: Україна, 2003.

540. Якушевський А.С. Радянсько-німецький договір 1939 р. / А.С.Якушевський // Укр. іст. журн. – 1989. – №9. – С.39-49.

541. Ястребов Ф. Нариси з історії України / Ф. Ястребов, К. Гуслистий. – К., 1937. – Вип. 1. – 456 с.

542. Ялі С. Греки в УСРР/ С. Ялі. – Х., 1931. – 97 с.

Дисертації, автореферати дисертацій

543. Алексеенко А.Г. Организация и деятельность городских советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украинской ССР (1917-1936): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.Г. Алексеенко. – К.: Киевский госуд. ун-т 1957. – 16 с.

544. Андросчук О.В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.В. Андросчук. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2004. – 199 с.

545. Архіпов В.І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 07.00.02 / В.І. Архіпов. – К.: Київський держ. ун-т, 1994. – 21 с.

546. Балуба І.М. Польська національна меншина України в 20-30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ І.М. Балуба. – К.: Київський держ. ун-т, 1997. – 24 с.;

547. Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921-1941 гг.: (Историко-партийный аспект) : дис. ... докт. истор. наук: 07.00.01 / А.Н. Бут. – К.: Киевский госуд. ун-т, 1991. – 462 с.

548. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: автореф. дис... докт. істор. наук: 07.00.01 / Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 32 с.

549. Гонтар А.В. Городские советы Украины: История становления и развития (20-30-е годы): автореф. дис... докт. истор. наук: 07.00.02 / А.В. Гонтар. – К.: Київський держ. ун-т, 1991. – 88 с.

550. Гребеннікова О.Р Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Р. Гребеннікова. – Донецьк: Донецький держ. ун-т, 1997. – 261 с.

551. Заяць І.Я. Правовий статус області в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02/ І.Я. Заяць. – Х.: Національна юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – 20 с.

552. Иваненко В.В. Становление и развитие интернациональных связей рабочего класса Советской Украины с трудящимися зарубежных стран в 20-30-е годы: автореф. дис. ... докт. истор. наук: 07.00.02 / В.В. Иваненко. – Днепропетровск: Днепропетровский госуд. ун-т, 1990. – 34 с.

553. Козерод О.В. Євреї в Україні в 1921-1929 рр.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Козерод. – Донецьк: Донецький національний ун-т, 2009. – 445 с.

554. Мартинчук І.І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-ті- поч. 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І. Мартинчук. – Донецьк: Донецький держ. ун-т, 1998. – 192 с.

555. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. І. Мельник – К.: Київський держ. ун-т, 1996. – 26 с.

556. Наседкина Л.Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20-х – начала 30-х гг. / Л.Д. Наседкина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Л.Д. Наседкина. – К.: Киевский госуд. ун-т, 1993. – 20 с.

557. Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Обидьонова. – Донецьк: Донецький національний ун-т, 2002. – 176 с.

558. Олійник З.В. Національна політика більшовиків України в 1917-1920 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / З.В. Олійник. – К.: Київський держ. ун-т, 2002. – 20 с.

559. Орлик В.М. Молдавани в Україні (1920-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Орлик. – К.: Київський держ. ун-т, 1998. – 19 с.
560. Орлянский В.С. Национальные меньшинства Юга Украины в 20-е годы. Социально-политические аспекты проблемы: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01/ В.С. Орлянский – К.: Киевский госуд. ун-т, 1992. – 18 с.
561. Поплавський О.О. Донецько-Криворізька радянська республіка: історико-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.О. Поплавський. – Дніпропетровський національний ун-т ім. О.Гончара, 2010. – 20 с.
562. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / О.О. Рафальський. – К.: Київський національний ун-т, 2001. – 45 с.
563. Ревегук В.Я. Донецко-Криворожская республика: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.Я. Ревегук. – Харьков: Харьковский госуд. ун-т им. А.М.Горького, 1974. – 28 с.
564. Скуратович І.М. Адміністративно-територіальний устрій України в 20-30-хрр. і його впливи на організацію державного управління: історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юридичних наук: 12.00.01 / І.М. Скуратович; Національна юридична академія України ім. Я.Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.
565. Стоян П.К. Советское строительство в Украине в 1921-1925 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук : 07.00.01 / П.К. Стоян. – К.: Киевский госуд. ун-т, 1956. – 19 с.
566. Сучкова О.Ю. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки Хх ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Ю. Сучкова. – Донецьк: Донецький національний університет, 2005. – 247.
567. Тригуб П.Н. Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украины в годы гражданской войны и иностранной интервенции (ноябрь 1918-1920 гг.): автореф. дис. ... докт. истор. наук: 07.00.02 / П.Н. Тригуб. – К.: Киевский госуд. ун-т, 1989. – 40 с.